

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TOPYEKÛN HARP ÇAĞINDA OSMANLI
TOPLUMU VE ASKERİLEŞTİRME SÜRECİ:
PROPAGANDA, İDEOLOJİ VE EĞİTİM
(1908-1918)

MERT ÇABAS

2501181055

TEZ DANIŞMAN
PROF. DR. GÜLTEKİN YILDIZ

İSTANBUL – 2020

**T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TOPYEKÛN HARP ÇAĞINDA OSMANLI
TOPLUMU VE ASKERİLEŞTİRME SÜRECİ:
PROPAGANDA, İDEOLOJİ VE EĞİTİM
(1908-1918)**

MERT ÇABAS

2501181055

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. GÜLTEKİN YILDIZ**

İSTANBUL – 2020

ÖZET
TOPYEKÛN HARP ÇAĞINDA OSMANLI TOPLUMU VE
ASKERİLEŞTİRME SÜRECİ: PROPAGANDA, İDEOLOJİ VE EĞİTİM
(1908-1918)
MERT ÇABAS

Bu çalışma, “Hürriyet”in ilanından (1908) I. Cihan Harbi’nin sonuna (1918) kadar Osmanlı askerî ve sosyal yapısının yeniden örgütlenmesini incelemeyi amaçlamaktadır. Jön Türk Devrimi, Osmanlı askerî teşkilatı üzerinde iki önemli etkiye sahipti. Birincisi, Jön Türk liderliği, Osmanlı İmparatorluğu’nun askerî alanda yeniden yapılanmaya ihtiyacı olduğunu farkındadır. İkincisi, bu yeniden yapılanma girişimi ancak yeni bir sosyal yapı ile mümkün olabilirdi. İttihatçılar, bu yeni koşulları inşa etme ihtiyacının aciliyetini hissettiler. Böylece Osmanlı hükûmeti dinî, manevî, milli ve vatansever duyguları içeren muazzam bir propaganda başlattı. Osmanlı hükûmeti, Osmanlı ordusunun askeri propagandası ve yeni askere alım yöntemi için basını, eğitimi, sanatı, dinî faaliyetleri ve kültürel çalışmaları şekillendirdi. Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemindeki bu yeni ruh hâlinin anatomisini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Zorunlu Askerlik, Militarizm, Osmanlı Ordusu, II. Meşrutiyet Devri, İdeoloji

ABSTRACT
THE MILITARIZATION PROCESS OF OTTOMAN SOCIETY IN THE AGE
OF TOTAL WAR: PROPAGANDA, IDEOLOGY AND EDUCATION
(1908-1918)
MERT ÇABAS

This study aims to examine the reorganization of Ottoman military and social structure from the announcement of the “Liberty” (1908) to the end of the World War I (1918). The Young Turks Revolution had two crucial influences on the Ottoman military organization. First, Young Turks leadership realized that the Ottoman Empire needs a reorganization in military. Second, this reorganization attempt could only be possible with a new social structure. The Unionists felt the burning urgency of the need to build to these new circumstances. Hence, the Ottoman government gets started a enormous propaganda that involved religion, morale, nationalism and patriotic feelings. The Ottoman government shaped press, education, art, religious activities, and cultural studies for the military propaganda and new technique of recruitment of the Ottoman army. This study examines the anatomy of this new state of mind in the late Ottoman Empire.

Keywords: Conscription, Militarism, Ottoman Army, II. Constitutional Period, Ideology

ÖNSÖZ

Bu çalışmayı yazma maksadım, zorunlu askerlik meselesinin esasında ne olduğunu ve bu meselenin siyaset ve toplum ile olan ilişkilerinin nerede başlayıp nerede bittiğini anlamak istememdir. Dolayısıyla, çalışmanın ana hatları bir askerî tarih tetkikinden ziyade, askerlik meselesi ve savaşların geç dönem Osmanlı toplum ve fikir hayatı ile olan ilişkisine yönelmiş oldu. Hem ilk elden kaynakların hem de döneme dair kaleme alınan tetkik eserlerin zenginliğinden ötürü, fakat hepsinden önemlisi zorunlu askerlik uygulamasının kapsamının belki de Osmanlı tarihi boyunca en geniş çaplı uygulama örneğini temsil etmesinden dolayı, II. Meşrutiyet Devri konu ile ilgili oldukça mümbit bir arazidir. Çalışmanın odak noktasının bu döneme yönelmiş olmasının da bu nedenden ötürü olduğunu söyleyebilirim.

Meseleyi sloganlar ve fabrikasyon fikir kalıplardan arındırarak ele alabildiğimi umuyor olsam da şüphesiz ki bunu ne denli başarabildiğim, çalışmayı okuyanın takdiridir. Zamanın ve akademik kuralların sınırları nedeniyle, çalışma boyunca ele aldığım bazı konuların yarım kalmasına rağmen, genel anlamı ile ele aldığım konuların tamamında anlatmaya çalıştığım meseleleri, (içeriğinde birçok eksiği barındırmakla beraber) kısmî de olsa anlatabildiğime inanıyorum.

Güneşin altında yeni olan hiçbir şey olmadığı gibi, bu çalışmada da insanlığın daha önce hiç duymadığı mucizelere yer verilmemiştir. Fakat yine de askerlik meselesinin tarihî gelişimi ve geç dönem Osmanlı-Türk tarihindeki yeri hakkında anlatılagelen menkıbelerden ziyade, çalışmam bu meseleyi samimiyetle merak eden bir kimseye daha az destan içeren ve meseleye dair daha olası varsayımlar sunan kısa bir özet mahiyetindedir. Şüphesiz ki bu çalışma bir “her şeyin teorisi” olmadığından, Osmanlı askerî tarihi ile ilgili her şeyi açıklayamamaktadır; fakat bazı meselelerin daha mâkul bir çerçevede yorumlanabilmesine yardımcı olmasını umuyorum.

Her çalışmanın olduğu gibi, bu çalışmanın da teşekkür edilmesi gereken insanların katkısı ile var olması mümkün olmuştur. Osmanlı askerî tarihine dair meselelerde bir merak duygusu besleyip bu alana yönelmeme vesile olan ve tez danışmanlığımı da üstlenen hocam Prof. Dr. Gültekin Yıldız’a sunduğu özgürlük ortamından ötürü, tez savunma jürimde bulunma nezâketi gösterip kıymetli eleştirilerde bulunan Doç. Dr. Mehmet Beşikçi ve Doç. Dr. Mert Mehmet Sunar

hocalarıma da katkılarından ötürü ayrıca teşekkür ederim. İyi bir arkadaş ve iyi bir öğretmen olan Debra Vaughn ve onun sonsuz neşesi de bu çalışmayı yaparken çoğu kez kaybettiğim enerjimi okyanusun ötesinden gelen bir motivasyon ile yeniden kazanmamı sağladığından kendisine minnettarım.

Fakat şüphesiz ki en büyük teşekkürü, heyecanıma yenik düşüp mesleği profesyonel tarihçilik olmayan insanlara bir yılı aşkın bir süre boyunca Osmanlı tarihi anlatarak, insan sabrının limitlerini ölçme girişimlerimi adeta bir peygamber sabrı ile karşılayan ve hepsinden önemlisi aldığım her karar ve attığım her adımda, bana karşı bilâ kayd ü şart bir destek sunmayı kendilerine şîâr edinmiş olan aileme borçluyum. Muhtemelen onların bu hoşgörü ve desteği olmasaydı bu çalışmayı hiçbir zaman ortaya çıkaramazdım.

Mert ÇABAS
İstanbul 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TEBLİĞ VE UYGULAMA KANALLARI

1.1. Osmanlı Devleti'nin Propaganda Yapması İmkânsız Mıydı?	35
1.2. Eğitim Müfredatının Militarizasyonu.....	45
1.3. Entelektüellerin Mesuliyetleri	58
1.4. İdeolog Zabit: Kışla ve Siyaset	74
1.5. Terbiye-i Bedeniye: Sağlam Kafa, Sağlam Vücut, İyi Asker	86
1.6. Cihâd-ı Ekber ve İmamlar	90

İKİNCİ BÖLÜM

İDEOLOJİ VE SLOGAN

2.1. Maneviyat-ı Askeriye	106
2.2. Savaş ve Askerlik Neşesi	117
2.3. Haklar ve Vazifeler	122
2.4. İtaat Kuvveti: Candan, Gönülden İtaat ve Sadâkat	127
2.5. Erkeklik ve Askerlik.....	134
2.6. Bir İdeal Olarak “Alman Ruhu”	139

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORDU İÇİN GEREKEN KOLEKTİVİTENİN İNŞASI

3.1. Kolektif Bir Kimlik Arayışı	148
--	-----

3.2. Kamu Dini: Sembollerin Dönüşümü.....	168
3.3. Nostalji ve Diriliş: İlk Osmanlıların Yeniden Keşfi.....	184
3.4. Umut Enflasyonu: Hükûmet Güdümündeki Basının Gelecek Tahayyülleri	200
3.5. Şeytana İman: Düşman Figürü Tanımlamaları	213
SONUÇ	226
KAYNAKÇA	233

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.b.	:	Adı geçen belge
a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
Bkz.	:	Bakınız
BOA.	:	Başbakanlık Osmanlı Arşiv
C.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
D.İ.A.	:	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	:	Editör
haz.	:	Hazırlayanlar
s.	:	Sayfa
S.	:	Sayı
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
vb.	:	ve benzeri

GİRİŞ

A) “Hakikatin Aynası”: Tarihin Öğretebilecekleri ve Öğretemeyecekleri

“Kelimelerin dağları hareket ettiremeyeceğini biliyoruz, fakat kalabalıkları hareket ettirebilirler; insanlar bir kelime için savaşılmaya ve ölmeye her şeyden daha isteklidir. Kelimeler düşünceyi şekillendirir, duyguları hareketlendirir ve harekete yol açar; öldürür ve diriltirler, yozlaştırır ve iyileştirirler.”

(Eric Hoffer, *The Ordeal of Change*)¹

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde yaşamış bir devlet adamı olan Mahmud Celâleddin Paşa, devrinin şahidi olduğu olaylarını anlattığı “Mir’ât-ı Hakikat” başlıklı bir tarih kitabı yazmıştır.² Bir tarih kitabına verilebilecek etkileyici bir isim olduğunu itiraf ettikten sonra bu isimden hareketle şu soruyu sormak gerekir; bir tarih kitabından ve hatta daha da genel anlamıyla bir kitaptan veya bir fikirden ne umulmalıdır? Bu sorunun cevabını modern tarihçiliğin gelişim ve şekilleniş serüveninde aramak daha doğru olacaktır.

Alman tarihçi Leopold von Ranke 1830’larda, tarihçinin görevinin yaşanan hadiselerin “sadece gerçekte nasıl olduğunu gösterme” olduğunu iddia ettiğinde, zamanına göre protest fakat çok da derin sayılamayacak bu aforizma, büyük bir hikmet addedilerek şaşırtıcı bir başarı elde etmişti.³ Genellikle metodolojik milliyetçiliğe bağlı kalan tarihçiler, diğer pek çok sosyal bilimci gibi, politik olarak devletler hâlinde örgütlenen ulusların, tarihsel çalışmanın birincil nesneleri olduğunu varsaydılar; buna göre ana görevleri, ulus-devletlerin nasıl ortaya çıktığını, nasıl geliştiklerini ve birbirleriyle nasıl etkileşimde bulunduklarını anlatmaktı.⁴

Günümüzün yaygın kabul gören mukayeseli tarih anlayışı, muhtemeldir ki 19. yüzyılın neredeyse tamamında ve 20. yüzyılın da özellikle ilk yarısında oldukça yaygın olan bu milli tarih anlatılarına bir tepki olarak popüler olmuş ve daha çok taraftar

¹ Eric Hoffer, *The Ordeal of Change*, Harper & Row Publishers, New York, 1963, s. 132-133

² Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat, Târihi Hakikatlerin Aynası*, Cilt: 1,2,3, Haz.: Doç. Dr. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul, 1983

³ Edward Hallett Carr, *What is History* (second edition), Penguin Books, 1990, s. 8-9

⁴ David Armitage, 2014. “*The International Turn in Intellectual History*”, In *Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. Darrin M. McMahon and Samuel Moyn. New York: Oxford University Press, p. 232-252., s. 232

bulmayı başarmıştır. Bir vatandaş imalatı olarak görülmüş olan milli tarih anlayışı; çoğunlukla bir milli birlik ve beraberlik ihtiyacının haklılığını ispat için, her ulus tarafından kendi ulusal tarihlerinin Aden bahçelerinde şekillendiğini iddia ederek, bunun hakkındaki “delilleri” bulma arayışı şeklinde tezahür etmiştir. Milli tarih anlayışının amacı; samimi bir hakikat arayışı ile tarihî vakıaları incelemekten ziyade, milli birlik ve beraberlik çerçevesinde ortak bir vatandaşlık bilinci oluşturmak olmuştur. Ziya Gökalp’e göre; yegâne hedefi, yetişen nesillere kendi atalarının kahramanlıklarını ve şerefli tarihlerini öğretmek, vatanlarını ve milletlerini sevdirmek olan milli tarih; gelecek nesillere bir “mefkûre” ideali aşlamaktadır.⁵ Bu nedenle; Yusuf Akçura, hem Ziya Gökalp’in hem de Mustafa Celâleddin Paşa gibi ilk dönem Türkçülerinin eserlerinin “ilmî olmadığı” yönünde imalarda bulunmuştur.⁶ Halil İnalcık ise Türk Tarih Tezi ile Atatürk’ün maksadını şöyle yorumlamaktadır: “Bununla Atatürk siyaset adamı olarak şunu anlatmak istiyordu: Bu topraklarda binlerce yıl hâkim olmuş, fakat sonradan sömürgeci emperyal devletlerin baskısı altında kendine güvenini kaybetmiş bir halk vardır. 1919’u düşünüyorum. Kuvâ-yi Milliye direnişini ve Ata’nın milli devletin temellerini attığı yılları. Bu direniş milli uyanışı ve birliği getirdi. Ata bu halka millet şuuru vermek için bu tezi ortaya attı ve Türk Tarihinin Ana Hatları adı altında bir seri eser yazdırdı; bunlar, mektepler için dört cilt tarih kitabının kaynağı oldu. Okullarda bu kitaplar dışında tarih kitabı okunmazdı. Çünkü bu kitaplarda çok eski çağlardan Cumhuriyet devrine kadar dönemleri içine alan belli bir tarih görüşü hâkimdi. Biz çocuklar ortaokullarda bu dört cilt kitabı ezberlerdik.”⁷

II. Dünya Savaşı’nın; A.B.D, Sovyetler Birliği ve Birleşik Krallık gibi çoğu, milli ideolojik temalar üzerine inşa edilmemiş olan müttefikler lehine kesin bir zaferle sonuçlanması, milliyetçiliğin bayraktarlığını yapmakta olan birçok rejimin de mutlak bir mağlubiyet yaşamaları anlamına gelmiştir. Savaşın ardından, soğuk savaş boyunca

⁵ Mehmet Ali Beyhan, *Ziya Gökalp’in Tarih Anlayışı ve Türk Medeniyeti Tarihi Adlı Eseri*, Ziya Gökalp, Ed., Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011, s. 320

⁶ Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandanan Milli Kimliğe*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 216. Ayrıca bkz.: Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi: Türklük Fikri, Türkçülük Cereyanı, Türk Ocakları*, Haz.: Erol Kılınç, Ötüken neşriyat, 2019, İstanbul, s. 40

⁷ Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler*, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 261

ise iki kutuplu dünyanın iki büyük süper gücünün milliyetçiliğe olan mesafesi nedeniyle milli tarih tezleri 19. yüzyıldaki iktidarını yitirmeye başlamış, soğuk savaş yıllarının sonuna doğru ise ibrenin A.B.D. lehine dönmesi ve ardından Sovyetler Birliği'nin dağılması ile dünyanın dört bir yanında Anglo-Amerikan kültürünün devasa bir difüzyonu gerçekleşmiştir. Bunun Türk tarihine yansması ise, 1960'lardan itibaren; tarihin geçmiş politik eğilimlerle bağlantılı bir ilerencilik/gericilik paradigmasına oturtularak, "Türk Modernleşmesi" şeklinde yekûnu kapsama iddiasındaki bir tarih anlatısının inşa edilmesi olmuştur.⁸ Batı'da olduğu gibi,⁹ ilerlemeci perspektifin aleyhtarı ideolojinin ise en ciddi entelektüel çabası, tarihsel analize, geçmişin rehabilitasyonuna ve devrime karşı sürekliliğin araştırılmasına yönelmiştir.

Osmanlı askerî tarihi ile ilgili çalışmalar ise bir tür gazavâtnâme formatında kendini göstermiş, Osmanlıların en temel vasfı askerlik olarak değerlendirilmiştir. Fakat, Feridun Emecen'in de haklı olarak dikkat çektiği gibi askerî tarih çalışmalarının cevap aradığı "asker kimdir ve hangi psikoloji ile savaşa gidiyor?" gibi temel soruların bile cevapları oldukça muğlâktırlar.¹⁰ Osmanlı klasik dönemine dair bilgilerimizin kaynağı olan Osmanlı saray tarihçiliğinin birçok ürünün, bir yönüyle de devrinin günlük siyasî meselelerine yönelik bir propaganda mahiyetinde olduğunu görmek mümkündür.¹¹

Bu çalışmanın temel ön kabulü, Osmanlı askerî tarihinin bayram nutuklarında okunmak için yazılmış bir gazavâtnâme olmadığıdır. Çalışmanın maksadı, tarihî metinleri veya materyalleri ayet hükmünde kabul etmek yerine, bu materyallerde söylenmek istenen sözleri muadilleri ile kıyaslayarak sunulan anlatı ile nereye varılmak istendiğini anlamaya çalışmaktır. Osmanlı-Türk tarihçiliğinin genel eğilimi

⁸ Bu türden yapılmış bazı çalışmaların bir literatürü için bkz.: Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 7-8

⁹ Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, Vintage Books, New York, 1996, s. 246-247

¹⁰ Feridun Emecen, *Klasik Dönem Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Yeni Bakışlar, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 338

¹¹ Klasik dönemi anlatan çağdaş tarihçilerin eserlerine dair bazı değerlendirmeler için özellikle bkz.: Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler*, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 14, 25, 26, 28 ve 29

tarihî vesika, risale veya elyazması gibi kaynakları mutlak hakikatlerin tezahürleri olarak değerlendirmektir. Bu çalışmanın temel varsayımlarından biri de herkes gibi (belki herkesten çok daha fazla) devlet memurlarının iddialarının ve onların kaleminden çıkma yazılı materyallerin, sarsılmaz hakikatlerin tezahürlerinden ziyade bir miktar hüsnükuruntu içermekte olabileceğidir.

Bu nedenle tarihte neyin “yanlış” ya da neyin “doğru” olduğu sorusunun cevabı çoğu kez tarihi kimin yazdığı ile doğru orantılı olmuştur; genellikle güç sahipleri “doğru”, rakipleri ise “yanlış” kabul edilmektedir. Buradan hareketle, tarihe dair “mutlak doğrular” ve “mutlak yanlışlar” hakkındaki iddiaların derin bir yanılsama içermekte olduğu sonucuna varabiliriz; tarih bir dönemin “mutlak kötü” figürlerinin, bir sonraki dönemlerde “kahraman” ilan edildiği ya da bunun tam tersinin gerçekleştiği örnekler ile doludur. Bu tip ironik vakıalarda temel değişken “haklı” ya da “haksız” olmaktan çok, güçlü olmak olmuştur; zira, haklılığın kazandırdığı bir ütopyada, günümüz dünya tarihinin baştan yazılması gerekecektir.

Ayrıca, sadece tarih için değil, genel anlamıyla her türden iddia için de bu durumun geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda, 20. yüzyıl boyunca dünyanın hatırı sayılır bir kesimi tarafından, “komünizmin dünyayı yutacağı” yönündeki korkunun kaynağı, doktrinin doğruluğu ya da yanlışlığından ziyade, komünizm doktrinine inanan bürokratik oligarşinin dünyanın en büyük ordularından birine sahip olmasıyla ilişkilidir; iyi bir Hristiyan olmasına rağmen tarihçi K. S. Latourette bile yazdığı Hristiyanlık tarihinde şu durumu kabul etmek zorunda kalmıştır: “her ne kadar İsa’nın öğretisi ve silahlı kuvvetlerin ruhu birbirine zıt şeyler olsalar ve açık bir tarihî meseleyi kabul etmek her ne kadar nahoş olsa da, sıklıkla ikincisi, birincisinin hayatta kalmasını mümkün kılmıştır... Hristiyanlık, İran’da hükümdarlık tarafından sürdürülen bir devlet diniyle yüzleştğinde, hiçbir zaman bir azınlıktan daha fazlasının imanı olamamıştır.”¹² Günümüz Avrupa’sının hatırı sayılır bir kesiminin Müslüman olmaması da benzer şekilde; İslâm’ın iddialarının “doğruluğu” ya da “yanlışlığı” ile alakalı olmaktan daha çok, Osmanlı ordularının Viyana önlerinde püskürtülmesi ve ilerleyişlerinin durdurulması ile ilgilidir; nitekim,

¹² Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, Harper & Row Publishers, New York, 1989, s. 108

Osmanlılar tarafından fethedilebilen Balkanlar'da İslâm, bölgesel de olsa tutunabilmeyi başarmıştır.

Özetle, “doğru”, “yanlış”, “iyi”, “kötü”, “haklı”, “haksız”, “hain” veya “kahraman” gibi iddialar, her daim güçle doğrudan bağlantılı olmuşlardır. Nitekim, Yusuf Akçura da Rusya'daki Müslümanların eziliyor olmalarını benzer bir sebebe bağlamaktadır. Akçura'ya göre: “...Rusya Müslümanlarının kusurları, cezayı istilzâm eden cürümleri, kuvvetsizlikleridir.”¹³ Her ne kadar bu yorum, Çarlık rejiminin baskılarını haklı çıkarmasa da bugün bile Rusya'nın hatırı sayılır bir kesiminin zulmedilen Müslümanları değil de Çar'ı özlemle yâd ediyor olmasının sebebi, Akçura'nın da dikkat çektiği bu noktadır. Lucien Febvre tarafından sarf edilen, “esasen tarih yoktur, tarihçi vardır” sözü de bu manidar duruma işaret etmektedir; çünkü: “insan düşüncesinin çoğu, arzularının propagandasıdır.”¹⁴

Hâl böyle iken, yani “doğru” ve “yanlış” veya “hakikat” bu denli kaygan bir zeminde iken, tarihî vakıaların anlatıları ile ilgili neyi “bilebiliriz”? Her ne kadar bazı “doğrular” veya bazı “yanlışlar”, zamanın ve mekânın koşulları ile sınırlanmış olsalar bile, bunların, taraftarlarınca “evrensel” ve “zamandan münezzeh” oldukları iddiası, bir hakikatten ziyade bir temenniye dile getirmektir; başka bir deyişle, “doğrular” ve “yanlışlar” kendilerine has bir son kullanım tarihi ve bir mekân ile sınırlıdır. Nitekim, çoğu kez zamanın dinamizmi ve mekânların aşılabilmiş olması, birçok “doğruyu” ve “yanlış” değiştirmiştir. Zamanın belirleyiciliği zaten gayet açık olmakla birlikte, Carl Schmitt, haklı olarak büyük tarihî değişimler ile ortaya çıkan ekonomik, politik ve kültürel dönüşümleri de mekân tasavvurundaki dönüşüme bağlamaktadır.¹⁵

Başa dönecek olursak, bu çalışmanın bir “Mir'ât-ı Hakikat” olma iddiası yoktur; zira yakın tarih hakkında önemli tarihçilerin ne denli yanlış yorumlar ortaya koyabileceği de aşikârdır. Rusya'da doğup büyüyen Profesör Pitirim Sorokin, 1944 yılında Harvard Üniversitesi sosyoloji bölümünün başkanı olarak, Amerika ve Rusya arasındaki “sosyokültürel benzerlikler” nedeniyle savaşın bitiminden sonra barışçıl ve

¹³ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi: Türklük Fikri, Türkçülük Cereyanı, Türk Ocakları*, Haz.: Erol Kılınç, Ötüken neşriyat, 2019, İstanbul, s. 204

¹⁴ Eric Hoffer, *The Passionate State of Mind and Other Aphorisms*, Hopewell Publications, New Jersey, 2006, s. 106

¹⁵ Carl Schmitt, *Kara ve Deniz*, çev.: Gültekin Yıldız, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 56

hatta samimi ilişkilerin ortaya çıkabileceğini, bazı geçici farklılıklar ve kavgaların olabileceğini, ancak bu çatışmaların önemsiz kalacağını ileri sürmüştür; savaş sonrası olaylar onun öngörülerinin yanlış olduğunu kanıtladığında, Sorokin tahmininin doğru olduğunu, ancak Amerikan ve Sovyet liderlerinin “karşılıklı politikalarını belirlemede en aptal tercihleri yaptığını” söyleyerek kendini savunmuştur.¹⁶

Çalışmanın temel varsayımları her ne kadar mutlak hükümler gibi görünseler de esasen tamamı bir tartışmadan ibarettirler. Bir sosyal bilimcinin özetlediği gibi, içtimaî çalışmalar ferdî ve içtimaî iki uçta hareket etmektedirler; fakat her iki uçta ve aradaki her yerde keşfettiğimiz şey fikir, hayat ve mânâdır.¹⁷ Bu çalışmanın maksadı, mutlak bir “doğru” veya “yanlış” tayin etmektense, fikir, hayat ve mânâyâ dair bir tartışma sunmaktır; bunu sağladığı takdirde “başarılı” olmuş demektir.

B) Tebaadan Vatandaşa Askerlik ve Fert

Yaygınlıkla, geçmiş yüzyıllar boyunca yapılan savaşlar, sınırlı siyâsî amaçların ve manevra stratejilerinin çağı olarak görülmüştür; gerçekten de ulusal savaşlar çağı ile karşılaştırıldığında, 1648 ve 1789 yılları arasında gerçekleşen savaşlar, kapsamlar ve hedefler açısından nispeten sınırlıdır.¹⁸ Geçmişle kıyaslandığında, modern dünyada savaşlar artık toplumlar için çok daha mühim bir mesele hâline gelmiştir. 1900 yılından bu yana, dikkatli bir şekilde hesaplandığında, dünya yılda en az 1.000 kişiyi öldüren 237 sivil veya uluslararası yeni savaş görmüşken, bu sayının 2000 yılına doğru yaklaşık 275 savaş ve 115 milyon ölümle sonuçlanacağı görülmektedir; kanlı on dokuzuncu yüzyıl, sadece 205 savaş ve 8 milyon ölü getirirken, on sekizinci yüzyıl sadece 68 savaşla 4 milyon insanı öldürmüştür; bu sayıların, bin kişideki ölüm oranları, on sekizinci yüzyıl için yaklaşık 5, on dokuzuncu yüzyıl için 6 ve yirminci yüzyıl için ise sekiz veya dokuz kat daha yükselerek 46 olmuştur.¹⁹

Zorunlu askerlik hizmetinin her bir dönemde genişleye alanı nedeniyle, Birinci Cihan Harbi eşiğine gelindiğinde on beş ile kırk beş yaşındaki erkek nüfusun

¹⁶ Eric Hoffer, *In Our Times*, Harper & Row Publishers, New York, Hagerstown, San Francisco ve London, 1976, s. 68-69

¹⁷ H. A. Hodges, *Wilhelm Dilthey An Introduction*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, 1949, s. 73-74

¹⁸ Azar Gat, *The Origins of Military Thought: From the Enlightenment to Clausewitz*, Oxford University Press, New York, 1989, s. 95

¹⁹ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Basil Blackwell, Cambridge, 1990, s. 67

büyük bir kısmı asker hâline gelmiştir; bu oran yaklaşık olarak Fransa ve Almanya'nın yüzde 80'i, Avusturya-Macaristan'ın yüzde 75'i, Britanya, Sırbistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzde 50 ile 60'ı ve Rusya'nın yüzde 40'ıdır.²⁰ Toplamda 22-23 milyonluk nüfusundan, yaklaşık 2.900.000 erkeği seferber eden Osmanlı İmparatorluğu'nun asker sayısının toplam nüfusa oranı ise yaklaşık yüzde 13 iken, bu oran büyük Avrupa güçlerinde şöyledir; Avusturya-Macaristan'da 15.1, İtalya'da 15.6 ve Almanya'da 19.8.²¹ Özetle, savaş Osmanlı toplumundaki sosyal yaşantıyı derinden etkileyen bir husus olmuştur; Cihan Harbi ile birlikte travma sözcüğü günlük lisanda yer etmeye başlamıştır.²² 1940 yılında, İhsan Dayı adlı Sarıkamışlı yaşlı bir köylü, bir etnografla yaptığı röportajda ilginç bir gözlemde bulunmuştur. Önceki on yıllara nazaran servetlerindeki genel artışa rağmen, köydeki insanlar daha mutlu değildirler; yaşlı adam, büyük savaşın herkes için işleri mahvettiğine, dört yıl boyunca insanların çok sefalet çektiğine ve artık ne olursa olsun halkın yaşananları unutamayacaklarına dikkat çekmektedir; İhsan Dayı, savaştan önce düğünlerinin bütün hafta sürdüğünü, fakat savaştan beri artık düğünlerin tadının kalmadığını anlatmaktadır.²³

Bu bölüm boyunca modern savaşlar ve bu savaşların toplumsal gereklilikleri, kitlesel orduların yükselişi, modern bürokratik devletlerin doğuşu gibi meselelerin birbirleriyle olan ilişkisine ve tüm bunların Trablusgarp savaşı ile başlayan sürecin ardından İstiklâl Harbi'ne kadar çok uzun bir süre boyunca topyekûn savaş hâlindeki Osmanlı İmparatorluğu²⁴ üzerindeki yansımalarına, yekûnu kapsama iddiası olmadan kısa bir bakış yapılacaktır.

²⁰ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 4-5

²¹ Mehmet Beşikçi, *Between Acceptance and Refusal-Soldiers' Attitudes Towards War* (Ottoman Empire/ Middle East), 1914-18-online International Encyclopedia of the First World War, s. 2

²² Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s. 34

²³ Yiğit Akın, *When The War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*, Stanford University Press, Stanford; California, 2018, s. 13

²⁴ Bir hesaba göre; "1911'de 20'li yaşların başlarında olup da zorunlu askerlik sistemi içerisinde askere alınan bir köylü genci, birkaç aylık süreler hariç tutulursa ve eğer hayatta kalmayı başarabilmişse, bu on yıl boyunca sürekli seferberlik kararları ile yeniden ve yeniden askere çağırılmış ve memleketine gerçek anlamda ancak 1922 sonlarında dönebilmiştir." Mehmet Beşikçi, *On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik, Osmanlı Askeri Tarihi*, Ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 287-288. Osmanlı Devleti'nden çıkan son ulus-devlet olan Türkiye'nin ilk vatandaşları, on yıldan fazla süren sürekli savaşlardan mustaripti. Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*, Palgrave Macmillan, 2004, s. 8

B.1. Modern Savaşlar ve Askerliğin Sınırları: Topyekûn Harp

Oldukça modern bir kavram olan topyekûn harp özü itibariyle; kadim dünyada anlaşıldığı şeklinden farklı olarak, savaşların toplumsal sınırlamalardan arındırılması ve devlet organizasyonlarının silahlı kuvvetleri arasında cereyan eden bir mücadeleden ziyade ulusların her bir birimi ile mücadeleye tutuşması olarak özetlenebilir. Prusyalı bir general ve bir savaş teorisyeni olan Clausewitz'in öğretilerinin bu modern savaş konseptini şekillendirmede oldukça etkili olduğu açıktır;²⁵ Clausewitz, savaş üzerine yazdığı eser ve öğretileriyle askerî teoriyi ve modern savaş konseptini derinden etkilemiştir; Colmar Freiherr von der Goltz, Clausewitz'in ardından harbe dair bir eser yazmak isteyen birinin durumunu, Goethe'den sonra Faust veya Shakespeare'den sonra Hamlet yazmaya teşebbüs eden bir şaire benzetmektedir.²⁶ Bu nedenle topyekûn harp meselesini açıklamada onun değerlendirmeleri önemli bir perspektif sunmaktadır.

Clausewitz'e göre, ordu mevcutlarında yaşanan muazzam artış ve zorunlu askerlik hizmeti gibi gelişmeler, savaşların ve askerliğin sınırlarının oldukça genişlemesine yol açmıştı.²⁷ Endüstriyel üretim tekniklerinin silahlara uygulanması, yeni ulaşım ve iletişim tarzlarının askerî amaçlar için kullanılması; paralı askerlerin kullanımının bırakılması ve subaylık kavramının yeniden düzenlenmesi de dahil olmak üzere orduların profesyonelleştirilmesi ile sınırlı bir savaştan topyekûn bir savaş konseptine geçilmiş oldu.²⁸

²⁵ Alman ve Fransız ordularının nihaî koşulsuz ve mutlak bir savaş için Clausewitz'in öğretileri ışığında hazırlandıkları da aşîkârdır. Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military*, Free Press, New York, 1967, s. 185

²⁶ Colmar Freiherr [Goltz Paşa] von der Goltz; Çeviren: Mehmed Tahir, *Millet-i Müsellaha, Asrımızın Usul ve Ahval-i Askeriyesi. Von Usûl ve Ahval-i Askeriyesi*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1301, s. 3

²⁷ Carl von Clausewitz, *On War*, Edited and Translated by Michael Howard and Peter Paret, Princeton University Press, Princeton; New Jersey, 1981, s. 479. Clausewitz, büyük çaplı bir savaşta düşmanı tamamen ezmek için büyük güçleri hareket ettirmenin önemine binaen kitlesel bir topyekûn harpte politikacıların savaş başladığında kenara çekilip ülkenin işleyişini generallere bırakması gerektiğini savunmuştur. Prusyalı generale göre savaş, bir anlamda politikanın devamıydı. Roger Parkinson, *The Origins of World War One*, Wayland Publishers, London, 1970, s. 69

²⁸ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Polity Press, Cambridge, 1985, s. 223-224. Sanayi devrimin sağladığı seri üretim imkânları, kitle ordularının mühimmat ve lojistik ihtiyaçlarını kolaylaştıracak bir tedarik zinciri oluşturmuş, demiryolları ise seferberliği ve dış operasyonları mobilize etmede devrim niteliğinde imkânlar sunmuştur. Roger Parkinson, *The Origins of World War One*, Wayland Publishers, London, 1970, s. 72

Tüm bu yenilikler, savaşların daha topyekûn bir görünüm kazanması, başka bir deyişle; savaşların bütün bir ulusun, her bir ferdini ilgilendiren oldukça kapsamlı bir mesele hâline gelmesini de beraberinde getirdi. Erich von Ludendorff “silahlı kuvvetin kökleri ulustadır...” derken bu meseleyi daha anlaşılır tanımlamaktaydı; O, halk ve orduyu bir bütün olarak görmüş, buradan hareketle de “topyekûn harpte savaşan devlet değil, ulustur; ulus içerisindeki her ferдин bütün kuvvetini cepheye veya vatana vakfetmesi” gerektiğini söyleyerek topyekûn harp kavramının ana hatlarının çizmiştir.²⁹ Nitekim, Devrimci Fransa tarafından ortaya konan kitle orduları ile karşılaşan Clausewitz de eski rejimin profesyonel ordularının çöküşüne tanık olmuş ve ulusal milis kuvvetlerinin desteklediği bir genel askerlik hizmetinin oluşturulmasını önermişti.³⁰

Birinci Cihan Harbi zorunlu askerlik hizmetinin o ana kadar geçmişe kıyasla en kapsamlı uygulandığı savaş olmuştur. Bu durum orduların muazzam boyutlara erişmesine ve savaşların daha öncekilere nispeten hayal dahi edilemeyecek kadar günlük hayatın içine dalmasına yol açmıştır. Colmar von der Goltz yaklaşımda olduğu hissedilen savaşın bu topyekûn vasfını şöyle izah etmekteydi: “En evvel zuhur edecek bir harbe fart-ı heyecan ve endişe ile intizar etmekteyiz. Bu harbin şimdiye kadar emsali nâ-malum bir şiddet ve kuvve-i muharribe ile saha-nümâ-yı dehşet olacağını herkes daha şimdiden hissetmektedir. Bu harp artık orduların adı bir muharebesi olmayıp bütün iki milletin yek-diğere karşı seferber olmasından ibaret bulunacak.”³¹ Birinci Cihan Harbi’nin sona ermesinden kısa bir süre sonra Churchill, bu durumu şöyle tanımlamaktaydı: “Geçtiğimiz büyük savaş, savaşanların muazzam gücü ve korkunç tahribat aygıtları bakımından tüm eski savaşlardan farklıydı. Çağların tüm dehşetleri bir araya getirildi ve sadece ordular değil, tüm halklar bunların ortasına itildi.”³² Modern dünyanın inşası sürecinde ortaya çıkıp savaşın ve askerliğin sınırlarını bu denli genişleten zorunlu askerlik sistemi konseptinin kökenlerini modern dünyanın inşası sürecinde aramak daha doğru olacaktır.

²⁹ Erich Von Ludendorff, *Topyekûn Harp*, çev. Aynur Onur Çiftçi ve Erhan Çiftci, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 25, 46

³⁰ Azar Gat, *The Origins of Military Thought: From the Enlightenment to Clausewitz*, s. 201

³¹ Colmar Freiherr [Goltz Paşa] von der Goltz; Çeviren: Mehmed Tahir, *Millet-i Müsellaha, Asrımızın Usul ve Ahval-i Askeriyesi. Von Usûl ve Ahval-i Askeriyesi*, s. 625

³² Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, s. 234

B.2. Merkezî Modern Devletin Doğuşu ve Meşru Şiddet Tekeli

Modern devletin, vatandaşları için beraberinde getirdiği sorumluluklar, halkların bunlara karşı gösterdiği direniş ve devlet ile vatandaş arasındaki orta yolu bulma çabalarının neticesinde çağımızın “her şeye kâdir modern devleti” doğmuştur.³³ Modern dünyada vatandaşın bu sorumluluklarının içinde en göze çarpanı şüphesiz ki, zorunlu askerlik, başka bir deyişle kan vergisidir.³⁴

Ulusallaşma, bir anlamıyla devletlerin nüfuslarını kullanarak kitlesel ordular ve donanmalar oluşturmaları, egemenliği diğer tüm alternatiflerden³⁵ (dinî, bölgesel, aşiret-kabile vb.) arındırarak devletin eline alması süreciydi.³⁶ Bu sayede modern devlet şiddet araçlarını diğer tüm organizasyonlarının ötesinde bir derecede tekelleştirmiştir.³⁷ Başka bir deyişle, daimî orduların kuruluşu şiddet tekelinin de kuruluşunun bir yansımasıydı.³⁸ Geleneksel devlet yapısı ile modern devleti ayıran temel farklardan biri de modern devletin bu yönüdür.³⁹ Max Weber, şiddetin bir enstrüman olarak kullanılmasının, en eski zamanlardan beri var olan bir realite olduğunu, fakat bu şiddetin politik bir organizasyon tarafından kurumsal bir düzenle tekelleştirilmesinin öteden beri var olan bir durum değil, evrimin bir ürünü olduğunu ileri sürmüş ve modern devlet ile geleneksel devletin bu noktadaki farkına işaret etmiştir.⁴⁰ Böylece Avrupa’da kurulan yeni ulusal rejimlerin çoğu “bölgesel sadâkat bağlarının yerine daha genel bir kapsama sahip olan ulusal sadâkati koymuş ve

³³ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Basil Blackwell, Cambridge, 1990, s. 25

³⁴ Erik-Jan Zürcher, *Introduction: Understanding Changes in Military Recruitment and Employment Worldwide, Fighting for a Living: A Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, s. 20

³⁵ Fransız Devrimi öncesi çoğu Avrupa hükûmeti, yerel idareciler yoluyla dolaylı bir yönetim şekline dayanmaktaydı. Charles Tilly, *War Making and State Making as Organized Crime, State Back* In ed. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 169–191, s. 174

³⁶ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, s. 29

³⁷ Charles Tilly, *War Making and State Making as Organized Crime*, s. 171

³⁸ Michael Sikora, *Change and Continuity in Mercenary Armies: Central Europe, 1650-1750, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, s. 235

³⁹ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, s. 3

⁴⁰ Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* ed. Guenther Roth ve Claus Wittich, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1978, s. 904-905

hükûmeti merkezileştirmeyi başarmıştır.”⁴¹ Birçok ulusun gelişiminin temeli, “devlet hakimiyetinin dahili olarak merkezîleştirilmesi ve idarî anlamda genişlemesidir.”⁴²

Tahmin edilebileceği gibi bu tekelleşme, modern devletin halkları, askerlik için daha önce görülmemiş boyutlarda mobilize etmeyi ve daha önceleri hayal bile edilemeyecek muazzam büyüklükte ordular kurmayı başarmasından kaynaklanıyordu. Ulus-Devletler ve kitle orduları birlikte gelişmiş, askerlik hizmeti ise “demokratik siyasette, vatandaşlığın bir göstergesi olarak ortaya çıkmıştır.”⁴³ Savaşlar ise 1750’lerden bu yana “politik özgürlük ve katılımın bir yolu hâline gelmiş, içeride ise ulus inşasının bir parçası olmuştur.”⁴⁴ Aynı zamanda “savaş, Avrupa ulusal devletler ağını örmüş ve savaşa hazırlık, devletlerin iç yapılarını da yaratmıştır.”⁴⁵ Askerî teknolojiadaki ilerlemeler de sadece kitle ordularını seferber etmekle kalmayıp aynı zamanda onları “düzenli bir şekilde eğiten ve konuşturarak devletleri de meydana getirmiştir.”⁴⁶

Ayrıca yukarıda bahsi geçen bu devletler yalnızca Batı Avrupalı devletler de değildiler. 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca Almanya’da, Rusya’da ve daha az derecede İtalya’da geliştiği gibi totaliter rejimler, merkezî ve otoriter tek partili siyasal sistemlerini, ordunun siyasî kontrolüne dayandırmaktaydılar.⁴⁷ Bir anlamıyla

⁴¹ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, s. 107

⁴² Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, s.119

⁴³ Anthony Giddens, *A.g.e.*, s. 233-234

⁴⁴ Jörn Leonhard, *Nation-Building, War Experiences, and European Models: The Rejection of Conscription in Britain, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, s. 519. Almanya, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri’nde ulusal birlikler kuran veya bu birlikleri mükemmelleştiren milliyetçi iç savaşlar söz konusuydu. Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military*, Free Press, New York, 1967, s. 155

⁴⁵ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, s. 76

⁴⁶ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, s. 108. Arthur Schopenhauer bu durumu şöyle izah etmektedir: “Daimî orduların yükselişiyle beraber prensler, halklarını, kendilerini ve askerlerini geçindirmenin bir aracı olarak görmeye başladılar ve onlara, et, süt ve yün sağlayabilmesi için bakılması gereken bir sığır sürüsü gibi davrandılar.” Arthur Schopenhauer, *On Human Nature: Essays (party posthumous) in Ethics and Politics*, Selected And Translated by Thomas Bailey Saunders, New York, The Macmillan CO., 1902, s. 48

⁴⁷ Morris Janowitz, *The Military in The Political Development of New Nations; An Essay in Comparative Analysis*, The University of Chicago Press, Chicago, 1964, s. 4

Stalinizm, “organize ve silahlı bir Sovyet aristokrasisi karşısında silahsızlandırılmış emekçi kitleleri” demektir.⁴⁸

Merkezî orduların modern merkezî devletler eliyle şekillendirilişi, devlet dışındaki geleneksel savaşı toplulukların, paralı askerlerin ve diğer tüm bölgesel aktörlerin diskalifiye edilerek ideolojik bir motivasyona sahip kitleli orduların kurulmasını da beraberinde getirmiştir. Osmanlı örneğini inceleyen Gültekin Yıldız, telaşlı bir reformist ve otokratik bir merkezîyetçi olan Sultan II. Mahmud’un Yeniçeri Ocağı’nı lağv edişini, “kadim siyasî ve askerî teşkilata müdahalede bulunarak batan gemiyi kurtarmaya çağırılan din bürokrasisinin de ideolojik desteğiyle rejimi daha otoriter ve merkezîyetçi hâle getirmek” şeklinde yorumlamaktadır.⁴⁹ Devletin üzerinde idarî hak iddia ettiği toprakların tamamına hükmetme yetkisini otokrat bir tavırla merkeze bağlamayı arzulayan Sultan, her bir dönemde daha çok merkezîleşmekte ve daha fazla uluslaşmakta olan devletin kontrollüne alternatif bir tehdit olarak gördüğü Yeniçeri Ocağı’nı, Max Weber’in ifadeleri ile “muazzam bir kan banyosunda imha etmişti.”⁵⁰

Osmanlı İmparatorluğu da diğer örneklerde olduğu gibi II. Mahmud devrinde giriştiği reformlar esnasında, savaş araç ve gereçlerinin tekeli korumaya özen göstermiş, İstanbul hükûmeti dışındaki aktörlerin silah alım veya üretimlerini engellemeye çalışmıştır.⁵¹ Bu yaklaşımın II. Meşrutiyet Devri için de sürdüğünü söylememiz mümkündür. Meşrutî idare tarafından “sıfat-ı resmîleri” olmaksızın silah taşıyan ve silah ticarethanesi açmak isteyenler hakkında şimdiye kadar net bir şekilde ne bir nizamname ne de bir kanun olmadığı ileri sürülmüş, bu meselede eski hükümlerin sürdürülmesine karar verilmiştir.⁵²

Mesele basit bir güvenlik sorunu gibi görünse de temelde kitlelerin silahsızlandırılması yönünde bir girişim olduğu açıktır. Şüphesiz ki Osmanlı Devleti yönetiminin imparatorluğun tamamında mutlak bir silahsızlanmayı başarabildiğini

⁴⁸ Michael Curtis ed., *The Great Political Theories: From Burke, Rousseau and Kant to Modern Times*, Vol. 2, Avon Books, New York, 1962, s. 341

⁴⁹ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 473-474

⁵⁰ Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, s. 1017

⁵¹ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, s. 434

⁵² BOA., DH.EUM.MTK. / 14-43, H-22-01-1332

söylemek güçtür. Fakat devlet yöneticileri tarafından umulanın bu doğrultuda olduğu da açıktır. Bu nedenle merkezî idare taşraya eskisine kıyasla çok daha yoğun bir nüfuz etme eğiliminde olmuştur.

Bunun yanı sıra silah taşıma meselesi de hükûmetin gündeminde önemli bir yer tutmaktadır; birçok örnekte hükûmet ahalinin silah taşımasının önünü alma eğilimindedir.⁵³ Buna binaen, hükûmetçe “esliha-ı memnûa malûlatıyla iştigal etmek üzere” İstanbul Üsküdar ve Beyoğlu cihetlerinde birer Divan-ı Harp teşkili uygun görülmüş ve Harbiye Nezareti’ne bu durum bildirilerek yasak silahlar bulundurma suçlularının doğrudan doğruya mezkûr Divan-ı Harplere gönderilmesine karar verilmiştir.⁵⁴ 1909 senesinden Der-saadet’te kimin elinde “esliha-ı memnûa” varsa en yakın zaptiye merkezine teslim olunması hakkında vukuu bulan ilan üzerine Müslüman ahali elinde bulunan yasak silahları götürüp zaptiye merkezlerine teslim etmiştir.⁵⁵

Hükûmet, ahalinin silahlanması veya silah imal etmesi hususunda oldukça hassas davranmaktadır ki eğer bu ahali gayrimüslim ise bu dikkat çok daha itinalı bir hâl almaktadır. Özellikle Ermeni topluluklarının kesinlikle silahlanmasına taviz verilmemiş, bu türden girişimler hükûmetçe kati suretle menedilmiştir. İçeride merkezî hükûmetin dışındaki aktörlerin silah üretmesinin önünü alma eğilimleri bulunduğu gibi, hükûmet dışarıdan bir silah veya mühimmat ithaline karşı da önlemler alma eğilimindedir. Muhtemelen bu eğilim yalnızca basit güvenlik sorunlarının ötesinde, bir merkezileşme ve meşru şiddet tekeline merkezin eline alma girişimleridir. Böylelikle sosyal, siyasî ve askerî alanlarda girişilen faaliyetler merkezin güdümüne alınmak ve herhangi bir silahlı direnişin önüne geçilmek istenmekteydi.

⁵³ Dahiliye Nezareti’nden Kastamonu vilayetine yazılan bir tahrirde, “esliha-ı memnûadan maada” revolver ve ava mahsus çifte ve şeşhaneli tüfeklerin müsadere edilmesi ve bu cinsten silahların vilayet dahilinde taşınmasına izin verilmemesi bildirilmektedir. **BOA.**, DH.MKT., 2706-37, H-20-12-1326. Dahiliye Nezareti’nden Erzurum vilayetine yazılan bir diğer tezkireye göre ise gerek İslâmların ve gerek Ermenilerin ellerinde görülen “esliha-ı memnûa”, zapt ve müsadere edilmiştir, fakat ahaliden arzu edenlerin silah taşımaları caiz ise de, bu kimselerin silah taşımalarını iktiza eden şartları izah etmeleri tebliğ edilmektedir. **BOA.**, DH.MKT., 2790-67, H-17-03-1327

⁵⁴ **BOA.**, ZB., 603-25, R-21-03-1325

⁵⁵ Belgede dikkat çeken bir husus ise Rumlar pek az silah teslim ederken, Ermeniler hemen hemen hiç denecek kadar cüz’i miktarda silah teslim etmişlerdir. Belgeye göre bu nedenle özellikle Ermenilerin elinde birçok silah mevcuttur, Rusya ve İran sınırından silah gönderilmekte ve bunlar Ermenilere dağıtılmaktadır. **BOA.**, DH.MKT., 2832-33, H-16-05-1327

II. Meşrutiyet Devri'nde Osmanlı İmparatorluğu zaten bir asırdır giriştiği merkezîleşme hamlelerine hiç olmadığı kadar hız vermiş, Birinci Cihan Harbi'ne gelindiğinde ise bu merkezîleşme girişimleri Osmanlı Devleti'nin tarihinde görülmemiş bir boyuta ulaşmıştır. Seferberliğin ilanından devletin beklediği katılımı bulamamasıyla ise yerel düzeyde daha etkin bir otorite kurma gerekliliği doğmuştu.⁵⁶ Fiiliyatta, devletin idaresi özellikle de Birinci Cihan Harbi'nin başlamasının ardından Örfî İdare ve Divan-ı Harb gibi vasıtalarla görülmeye başlanmıştır.⁵⁷

Diğer aktörler silahsızlandırılırken, devlet kademeli olarak silahlanmaktaydı; Kerç Şehbender Vekaleti'nin 1914 tarihli bir tahriratına göre: Kerç'te çıkan Joujnaya-Potcha, Bojnaya-Poça, gazetelerinin Türklerin yakında Rusya'ya harp ilan edeceği, Türk fabrikalarının gece gündüz silah ve malzeme imal ettiği, Göben ve Breslau kruvazörlerinin Türklerin hizmetinde olduğu, liman memurluklarına, donanmaya, PTT'ye, polis ve jandarmaya Alman memur, zabıtlar ve askerlerin tayin edildiği ve boğazlara mayınların Almanlar tarafından döşendiği gibi gelişmelere dair haberleri yaymakta olduğu Hariciye Nezareti'ne tebliğ edilmektedir.⁵⁸

Özetle, hükûmet diğer alternatifleri silahsızlandırmakta ve meşru şiddet tekeli kendine eline alma eğiliminde bir takım merkezileştirme hamlelerine girişmiştir. Bu merkezîleşme büyük ölçüde ordunun kanatları altında gerçekleşmiş ve merkezi, diğer silahlı alternatifleri egale etmeye itmiştir. Böylelikle merkezî kuvvetler sadece

⁵⁶ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s. 2-3

⁵⁷ Bu durum özellikle yerel düzeyde askeriye alanını oldukça genişleten bir husus olmuştur. Örneğin, Umumi seferberlik esnasında asker alımı, nakli, celbi ve cemi hususunda dikkat gösterilmesine dair Muhaberat-ı Umumiye Müdüriyeti'nden Konya Vilayeti'ne çekilen bir telgrafta bahsi geçen tüm bu hususlarda mesuliyetlerin, yerel birimler yerine askeriye olduğu tebliğ edilmektedir. *BOA.*, DH.ŞFR., 43-229, H-19-09-1332. Divan-ı Harpler sadece askerler tarafından kurulabilmekteydiler ve mensuplarının kahir ekseriyeti de yine askerlerden oluşmaktaydı; bu kurumlara dair Enver Paşa imzası ile kaleme alınan bir "izahnâme" kurumların usul, muhakeme ve organizasyonunu detaylıca izah etmektedir. *Asâkir Tarafından İka Olunan Cerâimin Merci-i Rüyeti Hakkındaki 20 Eylül 33 Tarihli Kararnâme'ye Aid İzahnâme*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1914

⁵⁸ Tahriratta, Türkiye'nin Rusya'ya ilan-ı harp edeceğine dair haberlerde Türkiye'nin fikrinde ilan-ı harp etmek olduğu ve diğer zikrettiğimiz meselelere dair genişçe bir anlatım bulmak mümkündür. *BOA.*, HR.SYS. 2402-44, M-26-08-1914. Yabancı kaynaklardan ileri sürülen bu türden iddiaların ne denli gerçeklikle örtüştüğü muammadır; 1324 senesinin on beşinci Salı günü Tophane-i Amire Fabrika-ı Hümayûnunda yeniden imal edilen veya tamir edilen barut, silah ve mühimmat varidatının cinsinin yazıldığı bir jurnale göre; dumansız barut fabrika-ı hümayûnunda 150 kıyye (okka) dumansız barut, Zeytinburnu fabrikasında 20.000 adet küçük çaplı mavzer muharebe fişegi, 75 adet 8,5 milimetrelilik çelik şarapnel, 55 adet obüs toplarına has bilezik imal edilmiştir. *BOA.*, Y..PRK.ASK., 257-34, H-29-04-1326

askerî anlamıyla değil toplumsal anlamda da en önemli meşruiyet kaynaklarından biri hâline gelmiş, bir yönü ile de toplumsal meşruiyet dairesine girmek orduyla birlikte olmak hâlini almıştır. Diğer örneklerde de olduğu gibi Osmanlı örneğinde de kademeli olarak merkezî ordu meşru şiddet tekeli konumuna gelmiş ve bir yönü ile de ideolojik anlamda diğer alternatiflerin ötesinde bir meşruiyet kazanmıştır.

Sonuç olarak, modern dünyada, dünyanın birçok yerinde ulus devlet olsun, ulus devlet olma yolundaki bir monarşi olsun veya Sovyet örneğindeki gibi bir bürokratik oligarşi olsun; devletler, düzenli ve kararlı bir şekilde şiddet aygıtlarını standart bir forma getirerek kendi ellerine alırken diğer alternatiflerin tamamını da silahsızlandırmışlardır. Birçok örnekte merkez, diğer alternatifleri diskalifiye ederek askerî, siyasî ve hatta bazı uç örneklerde kültürel anlamda yegâne meşruiyet dairesi hâline gelmiştir.⁵⁹

Merkezin birçok alandaki bu meşruiyetinin sırrı, diğer alternatiflerin saf dışı bırakılarak merkez tarafından askerî anlamda bir tekel oluşturulması ile doğrudan bağlantılıdır. Modern dünyada yerel idarelerin geçmişteki kısmî ölçülerde sahip oldukları silahlı özerklikleri giderek zayıflatılmış ve merkezî güçler en ufak taşralara kadar erişmeye çalışmış, tüm bunlar olurken de savaş araç ve gereçleri merkezin eline geçmiştir; merkezin bu yöndeki yayılımı bir yönü ile “taşranın kolonizasyonu” olarak da görülebilir.⁶⁰ Charles Tilly’nin ilginç yorumu ile söyleyecek olursak; “her on

⁵⁹ Geleneksel tanım gereği, hükûmetlerin kuşanmış olduğu kutsiyet zırhı olmadan çalışan yerel araçların çok ötesinde, hükûmetler yoğun şiddet araçlarını tekelleştirme eğilimleriyle diğer örgütlerden daha fazla öne çıkmışlardır. Charles Tilly, *War Making and State Making as Organized Crime*, s. 171

⁶⁰ Gültekin Yıldız, “*Sultanın Ordusu*”ndan “*Askeri Bürokrasinin Devleti*”ne, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 101, Ankara, Güz 2010, s. 117. Max Weber’in klasik tanımına göre; Feodal sistem, kendilerini silahla mücessem kılabilen ve savaşlarda bu silahları kendi şerefleriyle özdeşleştirdikleri efendileri için profesyonelce kullanabilen, gücünün genişlemesiyle varislerinin menfaati için bir tımar şansı gören ve her şeyden önce kendi tımarlarının meşruiyetini feodal beyin otoritesini korumakta bulan kimseler üretir. Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* ed. Guenther Roth ve Claus Wittich, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1978, s. 1078. Dolayısıyla, merkezî hükûmetler ve yerel idareciler (lord, bey, ağa vs.) arasındaki sürtüşmede, merkezî hükûmetlerin sık sık modernizm veya ilericilik gibi gerekçeler ile hukuku, medeniyeti veya ilerlemeciliği bir kırbaça dönüştürerek yerel idarelerdeki feodal güçleri hizaya getirme teşebbüsleri, yerel beylerin meşru şiddet tekeli için arz ettikleri tehdidi egale etme arzusundan kaynaklanmaktadır. Daha açık bir ifade ile; yerel idarelerin dizginlenmesi veya tamamen sindirilmesi meşru şiddet tekeli inşa etmek için bir fırsat sunduğu için, merkez ve yerel idareler arasındaki sürtüşme, merkezî hükûmetlerin medeniyet iddiasından ziyade bir iktidar kavgasından ibarettir. Feodalizmde, ilkel bir kabiliyet strüktürü ve nispeten statik bir organizasyon biçimi olduğundan, askerî liderlik ve otorite, geleneğe, göreneğe ve en önemlisi sosyal konuma dayanabilirdi. Feodal askerî düzenin güçlü bir tanımlayıcı hiyerarşisi söz konusuydu; bu durum, bir bireyin ordudaki konumunun kişisel başarılarına değil, sosyal özelliklerine bağlı olduğu anlamına geliyordu. Başka bir deyişle bir birey ya subay sınıfına

üçüncü yüzyıl asilzadesinin hanesinde kendi kılıcı vardır, ancak yirminci yüzyılda kimsede bir uçak gemisi yoktur.”⁶¹

B.3. Fransız Devrimi ve Kitle Orduları

Tüm bu süreçlerin en iyi gözlemlenebildiği modern ulus devlet Fransa, olay ise şüphesiz, Fransız Devrimidir; “1789-90 yıllarında devlet aygıtını ele geçiren hukukçular, memurlar ve burjuvalar, eski araçlar olan toprak ağalarını ve onların memurlarını, din adamlarını ve bazen de yerel belediye oligarşilerini hızla yerlerinden etmiştir.”⁶² Yeni güçler, tek bir homojen ulusal bölgeyi standardize ederek etkin bir şekilde yönetmek ve ulusal kaynakların istenildiği ölçülerde kullanılmasının önündeki tüm kısıtlamaların önüne geçmek için serbest girişim ve ticaret, adil yönetim ve vergilendirme ya da sosyal adaletsizlik gibi meselelere el atmıştı.⁶³ İlerleyen süreç merkezî bir ulus devlete giden yolun önünü açmış ve dünyanın birçok yerine de model olarak, bir merkezî ulusal devletler ağının örülmesine sebebiyet vermiştir.

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, Avrupa'daki eğitilmiş orta sınıflar arasında ulus devletin, liberalizm ve aydınlanmış politika çağına layık tek uygulanabilir siyasî örgüt olduğu konusunda neredeyse evrensel bir konsensüs söz konusudur.⁶⁴ Fakat, her ne kadar farklı uluslar farklı koşullara sahip olmuş olsa da Fransız Devrimi inkâr edilemez bir şekilde “tek ve bölünemez bir ulus” milliyetçiliğinin filizlenmesinde etkili olmuş olaydır.⁶⁵ Her ne kadar Fransız kralları ulusal bir birlik için çok uzun süreler boyunca çalışmış olsa da son noktayı koyan olay devrim olmuştu; “Fransız Devrimi, tek ve bölünmez Fransız Ulusunu tamamlamıştı.”⁶⁶

Gustave le Bon, “kitleler çağı” olarak tanımladığı modern çağ için; eski inançların sarsıldığı veya kaybolduğu, toplumun eski direklerinin birer birer yıkıldığı

doğar ya da dışlanırlardı; orduda bir konum kazanma, nadiren de olsa performans yolu ile gerçekleşebilirdi. Morris Janowitz, *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*, The Free Press of Glencoe Collier-Macmillan Limited, London, 1960, s. 60

⁶¹ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, s. 84

⁶² Charles Tilly, *A.g.e.*, s. 108

⁶³ Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, Vintage Books, New York, 1996, s. 55

⁶⁴ Wolfgang J. Mommsen, *The Varieties of the Nation State in Modern History: Liberal, Imperialist, Fascist and Contemporary Notions of Nation and Nationality, The Rise And Decline Of the Nation State*, ed. Michael Mann, Basil Blackwell, Cambridge, s. 211

⁶⁵ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, s. 119

⁶⁶ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford University Press, Stanford, California, 1976, s. 95

ve oluşacak yeni toplumda egemen olacak gücün kalabalıkların gücü olacağını, artık kitlelerin haklarının, kralların ilahî haklarından üstün geleceğini söylemişti.⁶⁷ Nitekim, Fransa kralının devrimciler tarafından halka açık bir “şölen” ile kafasının uçurulması veya Rus Çar’ının ailesi ile birlikte kurşuna dizilmesi gibi vakıalar Le Bon’u haklı çıkaran olaylar olmuşlardır.

Geleneksel iktidar odaklarının içinin oyulması veya tamamen ortadan kaldırılmaları, yönetimin kitlelere dayanarak meşru kılınmasına neden olmuştur. Teorik olarak, kitlesel düşüncenin politik bir ifadesi olan demokrasinin bu yönünü Napoleon’un ünlü sözleri ile teyit etmek mümkündür: “İktidar kanaat üzerine kuruludur. Kanaat tarafından desteklenmeyen bir hükûmet nedir? Hiçbir şey!”⁶⁸ Bir anlamda ilk “popüler” diktatör olan Napoleon, “özgürleşmiş Fransız ulusunun koruyucusu ve modern milliyetçiliğin baş misyoneri tavrını takınmıştır.”⁶⁹ Muhtemeldir ki, üzerine kütüphaneler dolusu neşriyat yapılmış olsa da modern dünya ile geleneksel dünyayı birbirinden ayıran en temel husus; geleneksel dünyada kutsiyet zırhını kuşanmış iktidar, oldukça dar bir kadronun tekelindeyken, modern zamanlarda “ilahî haklar” kitlelerin ya da kitlelerin sesi olduğunu iddia eden kimselerin eline geçmiştir.

Modernite öncesi, otorite ve inanç üzerinde duran eski sistem, esasen “ilahî haklar” temeline dayanmaktaydı.⁷⁰ Maddi otorite, ilahî desteğin yanında, toplumsal yapılarla beraberdi ve din ile de güçlü bağlara sahipti; “eski uygarlıklarda din, devlet ve milliyet çoğunlukla aynı insan gruplarını kapsayan tamamlayıcı terimlerdiler.”⁷¹ Bireylerin toplumsal yaşantılarını düzenlemekte faydalandıkları geleneksel “toplum haritaları” eski fonksiyonlarını yitirdikçe, yeni bir “toplumsal harita” şekillendirme gayreti ile ortaya çıkan modern ideolojiler oluşmuştur.⁷²

⁶⁷ Gustave Le Bon, *The Crowd: A Study of the Popular Mind*, The Macmillan Co., New York, 1986, s. Introduction: XV-XVII

⁶⁸ Jacques Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, çev.; Konrad Kellen ve Jean Lerner, Vintage Books, New York, 1973, s. 123

⁶⁹ Edward Hallett Carr, *Nationalism and After*, Macmillan & Co. LTD, London, 1945, s. 8

⁷⁰ Michael Curtis ed., *The Great Political Theories: From Burke, Rousseau and Kant to Modern Times*, Vol. 2, s. 135

⁷¹ Salo Wittmayer Baron, *Modern Nationalism And Religion*, Harper & Brothers Publishers New York ve London, 1947, s. 20

⁷² Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 19-20 ve 132

Modern ideallerin iktidara yürüyüşü bir anlamı ile geleneksel değerlerin alaşağı edilmesini ya da onlar ile uzlaşarak, iktidarın yeni bir form almasını gerektiriyordu. Buradan hareketle şu sonuca varabiliriz: “modern ulusun ve onunla bağlantılı her şeyin temel özelliği modernliğidir.”⁷³ Kavramsal olarak ulus; “aydınlanma ve devrimin, ilahî olarak belirlenmiş hiyerarşik hanedanlıkların meşruiyetini yok ettiği bir çağda doğmuştur.”⁷⁴ Bu bağlamda, modern ve temelde, “politik anlamda “ulus” kavramının tarihsel olarak oldukça genç” olduğunu kabul edebiliriz.⁷⁵ Fransız Devrimi ve devrimci ajitasyon, ulusal siyaseti ve ulusal dili daha önce hiç tesir etmedikleri alanlara taşımıştır.⁷⁶ Devrimle beraber ulus kavramı daha berrak bir hâl alarak bölgesel veya herhangi bir aristokrasinin hükümdarlığıyla bağlantılı olan eski toplumsal düzen yerine, “özgür ve katılımcı vatandaşlardan oluşan siyasî bir topluluğa dönüşmüştü.”⁷⁷

De Tocqueville, Fransız Devrimini şöyle tanımlamaktaydı: “Fransız Devrimi’nin amacı; sadece eski bir hükûmet biçimini değiştirmek değil, aynı zamanda eski bir toplumsal hâli de ortadan kaldırmak olduğu için, her yerleşik otoriteye derhal saldırmak, tüm tanınan etkileri yok etmek, tüm gelenekleri etkilemek, yeni davranışlar ve gelenekler yaratmak ve insan zihnini, şimdiye kadar olan saygı ve itaat üzerine kurulu tüm fikirlerinden arındırmak zorundaydı.”⁷⁸ Her ulusal rejim inşasını hedefleyen devrimci hareket gibi Fransız Devrimi de meşruiyetini kazanmak için kraliyetin ve geleneklerin ulus üzerindeki etkisini kırmalıydı, çünkü XIV. Louis, Fransız ulusunun “tamamen Kral’ın şahsında ikame ettiğini” düşünmekteydi.⁷⁹

⁷³ Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780, Second Edition: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, 1992, s. 14

⁷⁴ Benedict Anderson, *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London ve New York, 2006, s. 7

⁷⁵ Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, s. 17-18

⁷⁶ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*, s. 98

⁷⁷ Michael Mann, *War and Social Theory: Into Battle with Classes, Nations and States, The Sociology of War and Peace*, Ed. Colin Creighton and Martin Shaw, Macmillan Press, 1987, s. 58

⁷⁸ Alexis de Tocqueville, *The State of Society in French Before the Revolution of 1789 and the Causes Which Led to that Event*, çev. Henry Reeve, John Murray, London, 1888, s. 7

⁷⁹ Edward Hallett Carr, *Nationalism and After*, s. 2. Bu düşüncenin felsefî temelleri de olan bir yaklaşım olduğunu da belirtmek gerekir; Arthur Schopenhauer’a göre, insan tabiatı içgüdüsel olarak monarşiye meyyaldır. Çünkü monarşi bir fikre değil, tek bir kralın asaleti üzerine bina edilir ve monark bütün bir halkın müşahhas hâlidir; Schopenhauer’a göre bu bakımdan bir kral pekâlâ “L’Etat c’est moi” yani “devlet benim” diyebilir. İngiltere ve Fransa kralı veya Avusturya dükü karşılıklı ilişkilerde birbirlerini İngiltere, Fransa veya Avusturya olarak değerlendirirler. Çünkü onlar zaten ülkelerinin vücut bulmuş hâlleridirler. Arthur Schopenhauer, *On Human Nature: Essays (party posthumous) in*

Fransa’da eski rejimin siyasî ulusu geleneksel toplum ve sosyal yapılarla yan yana ilerlediğinden, devrimin ideolojik ulusu bunlarla rekabet etmek zorunda kalmıştır.⁸⁰ Bu nedenle, aydınlanmacı Fransızlar, kilisenin ve kraliyet tacının “maskesini düşürerek”, aklı ve hoşgörüyü ikame etmek için “devrimci ve milliyetçi bir fanatizme” yol açmışlardır.⁸¹

Bu nedenle, birçok yönüyle Fransız Devrimi yeni bir dindi; öyle ki, “Devrim’in kutsal prensipleri “Özgürlük ve Kutsal Eşitlik” dogmasıydı. Ulusal bayramlarda uygulanan ve Katolik merasimlerinden uyarlanan ibadet şekilleri de vardı. Ayrıca, Devrim’in azizleri, kahramanları ve özgürlük şehitleri de vardı.”⁸² Devrimle birlikte “Katolik bir Tanrı’nın yerini, sembolleri ordu ve bayrak olan, anavatanla özdeşleşmiş laik bir tanrı almıştır”; Catechism (ilmihâl) yerine yurttaşlık dersleri, laik okullarda yasaklanan İncil yerine ise Fransa’nın aziz tarihi geçmiştir.⁸³ Başka bir deyişle; “tüm ulus büyük bir propaganda operasyonuydu.”⁸⁴

Tüm bu yönlerinden ötürü, geleneksel otoritelere savaş açan devrim, sadece Fransa’da değil, bilinen dünyadaki geleneksel meşruiyet kaynaklarının⁸⁵ üzerinde de bir anaför oluşturmuş, bu nedenle de Avrupa monarşilerini Fransa aleyhine çevirmiştir.⁸⁶ Devrim, aristokrasinin mavi kanını alelade köylülere armağan etmeye

Ethics and Politics, Selected And Translated by Thomas Bailey Saunders, New York, The Macmillan CO., 1902, s. 59.

⁸⁰ Eugen Weber, **Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914**, s. 113

⁸¹ Eric Hoffer, **The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements**, Harper & Row Publishers, New York, 1989, s. 139

⁸² Eric Hoffer, **The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements**, s. 18. Ayrıca bu “din” esans yalnızca Fransız Devrimi ile sınırlı değildir. Modern dünyanın inşası sürecinde ortaya çıkan fikirler akımlarında da bu tip bir “din” eğilim olduğunu görmek mümkündür. Saint-Simoncular fikirlerinin açıkça bir “din” olduğunu dile getirmişlerdir. Auguste Comte da oldukça seküler fikirlerine rağmen, yeni bir din kurmaya çalıştığını açıkça söylemiştir. Şerif Mardin, **İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 159. Nitekim, Comte Osmanlı sadrazamı Mustafa Reşit Paşa’yı bu “yeni insanlık dini” hakkında bilgilendirmek istiyor ve bu dini ona tebliğ ediyordu. Comte’un mektubu için bkz.: Auguste Comte, **İslâmiyet ve Positivizm**, Haz.: Christian Cherfils çev.: Özkan Gözel, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 24-28

⁸³ Eugen Weber, **Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914**, s. 336

⁸⁴ Jacques Ellul, **Propaganda: The Formation of Men's Attitudes**, s. 63

⁸⁵ Burada “geleneksel meşruiyet kaynağı” kavramı Weber’in kullandığı hâli ile kullanılmakta. Bu tip bir idare özetle; Yöneticinin askerî gücünden bağımsız olarak, gücünün geleneksel olduğu kadar geçerli olmasıdır. Max Weber, **Economy and Society**, s. 1020

⁸⁶ Frank Tallett, **Soldiers in Western Europe, c. 1500-1790, in Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000**, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, s. 144

çalışmış ve bunu dünyanın geri kalanına bir model olarak sunmaya kalkışmıştı.⁸⁷ Fransız Devrimi'nde aristokratlar "barbar Germenlerin kalıntıları" olarak kodlanan bir düşman olarak görülmekteydi.⁸⁸ Köklü değişimlerin yaşandığı toplumlara dair yapılmış bir gözleme göre: "sert değişimler geçiren bir toplum; her türlü din değiştirmeye açık hâle gelir ve "dünyaya gününü göstermeyi" amaçlayan kolektif teşebbüslere girişmeye isteklidir; başka bir deyişle, belirli koşullar altında şiddetli değişim, fanatik bir tutum, aşağılayıcı ve meydan okuyucu kolektif hareketlerin muhteşem tezahürleri için bir eğilim yaratır."⁸⁹ Fransa'da da devrim, bu tür bir hava yaratmıştır; adeta "dinî bir hareket görünümündeki politik bir devrim" olan Fransız Devrimi, bir dinî hareketin tüm ilginç ve karakteristik özelliklerine sahipti; "Devrim'in idealleri tıpkı bir din gibi vaaz ve propaganda yoluyla yabancı ülkelere yayılmaktaydı."⁹⁰ Bu durum Fransız Devrimi'nin ideallerini yaymaya çalışan Fransız Cumhuriyeti'ni dünyanın geri kalanı ile karşı karşıya getirmiştir; Fransa, bir devlet olarak, dünya halklarını "zulmü devirmek ve özgürlüğü kucaklamak" için çağırdığından muhafazakârları ve muhalif güçleri kendisinin aleyhine çevirmişti.⁹¹

Akabinde, devrimin ardından büyük değişikliklerin olduğu hükûmet ve toplum, kendilerini koruyacak yeni bir tür ordu ihtiyacı hissetmiş ve askerî evrimin bir basamağı olan vatandaş orduları ortaya çıkmıştır.⁹² Kriz sırasında "genç Fransız Cumhuriyeti topyekûn harbi keşfetti veya icat etti; bu, yeni tip askere alımlar ve katı bir savaş ekonomisi yoluyla bir ülkenin kaynaklarının tamamen seferber edilmesi ve askerler ile siviller arasındaki ayrımın sanal olarak kaldırılması anlamına gelmekteydi."⁹³ Fransa Hükûmeti Ağustos 1793 tarihinde çıkartılan seferberlik (Levée en masse) kararnamesiyle Cumhuriyet toprakları tehdit edildiğinde tüm Fransızların

⁸⁷ Edward L. Bernays'a göre; "kralların kral olduğu devirlerde" XIV.Louis "L'Etat c'est moi" yani "devlet benim" derken "neredeyse" haklıydı. Fakat "devir değişmiştir"; sanayi devriminin üçlüsü olan buhar makinesi, çok sesli basın ve devlet okulu, iktidarı krallardan alıp halka vermiş, yani halk, aslında kralın yitirdiği iktidarı ele geçirmiştir. Edward L. Bernays, *Propaganda*, Liveright Publishing Corporation, New York, 1928, s.19

⁸⁸ Eric Hoffer, *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 93

⁸⁹ Eric Hoffer, *The Ordeal of Change*, Harper & Row Publishers, New York, 1963, s. 4

⁹⁰ Alexis de Tocqueville, *The State of Society in French Before the Revolution of 1789 and the Causes Which Led to that Event*, s. 9-10

⁹¹ Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, s. 77

⁹² John A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000*, *The International History Review*, Vol. 18, No. 3 (Aug., 1996), 505-545, s. 514

⁹³ Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, s. 67

ordu hizmetine girmelerini talep etti ve bunun ardından 1794 Eylül’ünde Cumhuriyet hükûmetinin emrindeki asker sayısı o ana kadar ki mevcut Avrupa⁹⁴ ordularının daha önce topladığının çok ötesinde bir boyuta ulaşmış oldu.⁹⁵ Devrim ordusu, “Jakoben Cumhuriyeti’nin en müthiş ürünüydü.”⁹⁶ Kitlesele seferberliğin ortaya çıkmasıyla, “vatandaşlar bayrak sallamaktan daha fazlasını yapmaya, cephele savaşmaya veya cephe gerisinde ek işgücü yüklenmeye başlamış oldu.”⁹⁷

Devrim sonrası yıllarda Fransa’nın bu “başarıya aç ve susuz” orduları, Avrupa’nın eski ücretli profesyonel ordularına karşı savaşmıştır.⁹⁸ Fransız Cumhuriyeti tarafından yaratılan halk ordusu, siyasî ve sosyal devrimin⁹⁹ yanı sıra Avrupalı devletler ile girişilen bu mücadeleler nedeniyle de kuşatılmış olan Fransa’nın, kitlesele bir orduya duyduğu mecburiyetin bir ürünüydü.¹⁰⁰ Bir gözlemci (düşmanlarının tabiriyle) bu “Yeni Fransızlar” ile eski tip orduların savaşını “modern savaş sisteminin doğuşu” ve “Ulusal gücün, profesyonel birliklere karşı savaşı” olarak tanımlamaktadır.¹⁰¹ 18. asrın sonuna kadar ülkelerini profesyonel ordular ile yönetmekte olan Avrupalı hükümdarların aksine Fransız Cumhuriyeti, ordusunu eski feodal sistemdeki savaşçılardan ya da paralı askerlerden değil, halktan meydana

⁹⁴ Çin’de M.Ö. 246 ve M.Ö. 241 arasında hüküm süren Prens Cheng 1 milyonu aşkın bir daimî orduya sahip olan bir imparatorluk yönetmekte, Babür İmparatorluğu 4 milyon savaşçıyı göreve çağırabilmekteydi. Bkz. Geoffrey Parker, *Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge University Press, New York, 1988, s. 3, 134

⁹⁵ John Keegen bu sayıyı 1.169.000 olarak vermektedir. John Keegen, *A History of Warfare*, Vintage Books, New York, 1993, s. 233. Fakat Geoffrey Parker bu sayının kâğıt üzerinde böyle olduğunu, gerçek rakamın ise yaklaşık olarak 730.000 civarı olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Geoffrey Parker, *Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, s. 151, 153. Hobsbawm da Geoffrey Parker tarafından ileri sürülen rakama benzer bir rakam vermektedir. 1793-1794 seferberliği 630.000 kişiyi (teorik olarak bu sayı 770.000’dir) silah altına almıştı; Napoleon’un 1805’teki barış zamanı gücü 400.000 civarındaydı ve 1812’de Rusya’ya karşı başlatılan seferin başlangıcında Grande Armee, 700.000 kişiden (300.000 tanesi Fransız olmayan) oluşuyordu. Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, s. 93-94

⁹⁶ Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, s. 73

⁹⁷ Michael Mann, *War and Social Theory: Into Battle with Classes, Nations and States, The Sociology of War and Peace*, s. 58

⁹⁸ H. G. Wells, *The Outline of History: Being a Plain History of Life and Mankind*, Cassell and Company, L.T.D, London, Toronto, Melbourne, Sydney, Wellington, 1951, s. 904

⁹⁹ John A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000*, s. 520

¹⁰⁰ Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power, International Security*, Vol. 18, No. 2 (Autumn, 1993), pp. 80-124, s. 83

¹⁰¹ H. G. Wells, *The Outline of History*, s. 904-905

getirmektedir.¹⁰² Eski düzende, Fransız kralı Gascon tatar yayını, İngiliz kralı ise köylülerinden uzun yaylı okçularını kiraliyordu.¹⁰³

B.4. Kitle Ordularının Tarihsel Kökenleri

Her ne kadar vatandaş ordularının köklerini Fransız devriminde arama eğilimi genel bir tavır olsa da Thomas Hippler eski rejim ve modern cumhuriyet ordusu arasında bir süreklilik olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰⁴ 15. yüzyıldan 18. yüzyıla değin Fransız ordu mevcudiyeti dramatik ve düzenli bir artış göstermiştir.¹⁰⁵ Askere alımların merkezileşmesi yönündeki gelişmeler kraliyet döneminde atılan adımlar üzerine inşa edilmişti.¹⁰⁶ Devrim sonrası Fransa, Avrupa'ya da örnek teşkil eden, 1798 tarihli "Jourdan Yasası" ile süreci düzenli hâle getirerek, nüfus sayımı vasıtası ile erkek nüfusunun sayısını belirlemiş ve belirli bir yaştaki genç erkeklerin her yıl gerektiği şekilde askere alımlarını regüle etmiştir.¹⁰⁷

Fakat daimî halk ordularının kuruluşu tamamen Devrime has bir fenomen değildir; sürecin kökenleri 16. yüzyıla kadar gitmekteydi.¹⁰⁸ Hatta on beşinci yüzyıldan itibaren, Avrupa devletleri kararlılıkla, krediler ve vergiler tarafından desteklenen güçlerin yaratılmasına doğru ilerlemekteydiler.¹⁰⁹ Fransa'da 16. asrın sonlarından itibaren kraliyet, asker toplama imtiyazına sahipti.¹¹⁰ Machiavelli daha 16.

¹⁰² Devrim öncesi dünyasında ordular çoğunlukla feodal düzenin savaşçı toplulukları veya paralı askerlerden oluşmaktaydı. John A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000*, s. 516. Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power*, s. 89, Ayrıca bkz. Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military*, Free Press, New York, 1967, s. 41

¹⁰³ John A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000*, s. 516

¹⁰⁴ Thomas Hippler, *The French Army, 1789-1914 Volunteers, Pressed Soldiers, and Conscripts, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, s. 419. Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power*, s. 82-83

¹⁰⁵ John A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000, The International History Review*, Vol. 18, No. 3 (Aug., 1996), s. 505-545 içinden s. 518. Geoffrey Parker, *Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, s. 46. Diğer Avrupa ülkeleri için de benzer bir durum söz konusuydu. Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, s. 109

¹⁰⁶ Thomas Hippler, *The French Army, 1789-1914 Volunteers, Pressed Soldiers, and Conscripts*, s. 425.

¹⁰⁷ John A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000*, s. 519. Frank Tallett, *Soldiers in Western Europe, c. 1500-1790, in Fighting for a Living* s. 144

¹⁰⁸ Michael Sikora, *Change and Continuity in Mercenary Armies: Central Europe, 1650-1750, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, s. 238

¹⁰⁹ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, s. 83

¹¹⁰ Thomas Hippler, *The French Army, 1789-1914 Volunteers, Pressed Soldiers, and Conscripts*, s. 422

yüzyılın başlarında sadâkatsiz bulduğu paralı askerler için; “Allah’tan korkuları ve insanlara sadâkatleri olmaz” demiş, verilen maaşın, onların ölümü göze almasına yetmeyeceğine dikkat çekerek, İtalya’nın mahvolmasını bu tip ordulara dayanmasına bağlamıştı.¹¹¹ Vatanları için savaşımaya çağırılan vatandaşlardan oluşan ulusal orduları, hem sosyal hem de askerî açıdan tek uygun askerî örgütlenme biçimi olarak gören Machiavelli:¹¹² “sadece prenslerin ve silahlı cumhuriyetlerin çok büyük ilerleme kaydettiği görülürken, paralı askerler zarardan başka bir şey yapmazlar” diyerek eski düzeni eleştirmekteydi.¹¹³ Ona göre devletin kendi yurttaşlarından oluşturduğu ordular “genellikle daha iyi savaşıyor, iktidarı tehdit etmemesi bakımından da daha güvenilir ve hepsinden önemlisi ucuzdu.”¹¹⁴

Ayrıca, daimî halk orduları fikri tamamen Devrime has bir husus olmadığı gibi, yalnızca Fransa’ya da has bir fenomen değildir; Fransız Devrimi olmadan çok önceleri Rus Çar’ı I. Pedro, 17. yüzyılın ortaları gibi erken bir dönemde, serfliğe dayalı askerlik sistemini geliştirmişti.¹¹⁵ Rusya’da, önemli bir politik faktör olan Streltsy birlikleri, Çar’a karşı ayaklanmış ve Büyük Pedro tarafından ciddi bir şekilde cezalandırılarak dağıtılmıştı. Reformcu Çar, genel askerlik hizmetine başvurdu ve orduyu yeniden düzenleyerek modernleştirdi. Şüphesiz ki, Rusya’da devletin kuruluşundan bu yana halk, askerlik hizmetine maruz kalmıştı; fakat Büyük Pedro devrinde bu yükümlülük daha etkili ve her şeyden önce sürekli olarak uygulanmaya başlandı.¹¹⁶ Fransız Devrimi’nden çok önceleri kitlesel bir orduyu önemli ölçüde benimsemiş olan Ruslar, ordu tarzında on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bazı temel düzenlemeler yaptılar.¹¹⁷ III. Alexander devri büyük reformlarının en önemlilerinden biri ise 1874’te

¹¹¹ Niccolo Machiavelli, *The Prince*, cev., Luigi Ricci, Humphrey Milford Oxford University Press, London, Glasgow, New York, Toronto, Melbourne, Cape Town, Bombay, Calcutta and Madras, 1921, s. 47-48

¹¹² Azar Gat, *The Origins of Military Thought: From the Enlightenment to Clausewitz*, s. 2

¹¹³ Niccolo Machiavelli, *The Prince*, s. 48-49

¹¹⁴ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, s. 83

¹¹⁵ Elise Kimerling Wirtschafter, *Military service and the Russian social order, 1649-1861, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, s. 395

¹¹⁶ Nicholas V. Riasanovsky *A History of Russia, 4. Edition*, Oxford University Press, New York, 1984, s. 229

¹¹⁷ John A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000*, s. 528

genel askerlik hizmetinin genişletilmesi idi; bahsi geçen askerlik yasası, Rus halkının tüm sınıflarını eşit derecede kapsamakta ve daha “demokratik” bir yapıdaydı.¹¹⁸

Osmanlı örneğinde de halk ordularının kurulması kendi iç dinamikleri olmakla birlikte, tarihsel olarak diğer çağdaşlarıyla benzerlik göstermektedir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde askerlik hizmetini genel bir yükümlülük hâline getirme fikrinin gelişiminde, bir nevi halktan asker toplama uygulaması olan nefir-i amm kavramı bir basamaktır.¹¹⁹ 16. yüzyıldan bu yana Anadolu köylülerinden ücretle tüfekli sekban ve saruca askeri yazılmaya başlanmıştı.¹²⁰ İhtiyaç açığını kapatmakla beraber, iç politik hesapları görmek adına da nefir-i amm adı altında halktan asker toplanmaktaydı.¹²¹

Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu, Yeniçeri Ocağı adında sultana bağlı klasik bir askerî birliği, 14. yüzyılda organize etmişti.¹²² Osmanlı piyadesinin ana gövdesini oluşturan Yeniçeri teşkilatının yerine, yeni düzenli ve daimî bir ordunun çekirdeğini oluşturmaya yönelik ilk modern girişim ise Sultan III. Selim tarafından yapıldığında, Sultan üst düzey bürokratlarından ordunun yeniden örgütlenmesine ilişkin raporlar

¹¹⁸ George Vernadsky, *A History of Russia*, Yale University Press, New Haven, 1944, s. 162

¹¹⁹ Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s.28

¹²⁰ Gültekin Yıldız, *Kara Kuvvetler, Osmanlı Askeri Tarihi*, Ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.58., Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye; Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 194., Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye; Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – II Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 125

¹²¹ Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye; Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – III Köprülüler Devri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 54. Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 29

¹²² Ocağın kuruluşuna dair bazı yaklaşımlar için bkz.: Gábor Ágoston & Bruce Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire, Facts On File*, Infobase Publishing, New York, 2009, s. 296., Gábor Ágoston, *Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*, *Journal of World History*, March 2014, s.93-94., Gilles Veinstein, *On the Ottoman Janissaries (fourteenth-nineteenth centuries), Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, s. 111., Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye; Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I Klasik Dönem (1302-1606)*, s. 56., Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye; Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – II Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, s. 127. Kemal Beydilli, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 130-131. Mehmet Mert Sunar, *Yeniçeri Ocağı’nın Kısa Bir Tarihçesi, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 583., Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 23., William L. Langer and Robert P. Blake, *The Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background*, *The American Historical Review*, Vol. 37, No. 3 (Apr., 1932), Oxford University Press, pp. 468-505, s. 504

istemmiş ve neredeyse hepsi; mevcut Yeniçeriler, paralı askerler ve gönüllülerin, itaatkâr ve yetenekli askerler olmadıklarından ötürü, yeni “devlet askerlerinin” çağdaş Avrupa tatbikat ve disiplin tekniklerine uygun olarak toplanması ve eğitilmesi gerektiğini ileri sürmüştü.¹²³ Bu tip bir girişim olan Eşkinci Ocağı’nın kuruluşunun ardından kazan kaldıran Yeniçeriler, “itaatsizlik ve ihmalkârlıkları” gerekçe gösterilerek Sultan II. Mahmud önderliğindeki geniş bir koalisyon (din, siyaset ve Yeniçeri taraftarı olmayan askerî bürokrasi ve İstanbul ahalisi) tarafından ortadan kaldırılınca, yerine Anadolu ve Rumeli’nin Müslümanlar ile meskun halkından müteşekkil bir ordu olan Asâkir-i Mansûre ordusuna giden süreç başlamış oldu.¹²⁴ Bu andan itibaren, Osmanlı Devleti halktan meydana gelen bir ordu kurmak için yoğun çaba sarf etmiştir.¹²⁵

Fakat her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu uzun yıllar boyunca tüm vatandaşlarını kapsayacak geniş ölçekli bir askerlik hizmetini uygulama teşebbüslerinde bulunmuşsa da¹²⁶ daha kapsamlı ve kararlı girişimler, II. Meşrutiyet Devrinde gerçekleşmiştir.¹²⁷ Ayrıca bu girişimlerin istenilen neticelere vardığını ve genel anlamı ile tüm Osmanlı tebaası üzerinde etkili bir biçimde uygulandığını söylemek de mümkün değildir. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasının ardından girişilen Asâkir-i Mansûre ordusu Fransız modelinde olduğu gibi geniş katılımlı bir ordu

¹²³ Gültekin Yıldız, *Ottoman Military Organization (1800–1918), The Encyclopedia of War*, Ed. Gordon Martel, Blackwell Publishing, 2012, s. 1-2., Gültekin Yıldız, *Kara Kuvvetler, Osmanlı Askeri Tarihi*, s. 62., III. Selim yönetimi ele aldıktan sonra, yapılacak yeniliklere dair bir program oluşturabilmek adına dönemin devlet adamlarının fikrine danışmış ve çoğunluk, yapılacak ıslahatların askerlik alanında olması gerektiğini ileri sürmüştür. Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, İmge Kitapevi, İstanbul, 2008, s. 89. Veysel Şimşek, *The First “Little Mehmeds”: Conscripts for the Ottoman Army, 1826-53, Journal of Ottoman Studies*, no. 44, 2014, 265-311, s. 267

¹²⁴ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, s. 31, 213., Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 39, 61. Gültekin Yıldız, *Ottoman Military Organization (1800–1918)*, s. 4

¹²⁵ Yeniçerilerin 1826’da dağıtılmasından Kırım Savaşı’na (1853-56) kadar, Osmanlı Devleti on binlerce askeri Anadolu, Kürdistan, Suriye ve Balkanlar’daki muharebe alanlarına sevk etti. Yenilenen Osmanlı ordusu, özellikle 1828 ile 1839 arasında, uğradığı felaketlere rağmen, sürekli genişledi ve mevcudiyetini korumak için yeni asker alımları yaptı. 1834’te, savaş sırasında düzenli orduya eğitilmiş asker havuzu sağlamak için Redif Asâkir-i Mansûre adlı yeni bir askerî teşkilat kuruldu. Veysel Şimşek, *The First “Little Mehmeds”: Conscripts for the Ottoman Army, 1826-53*, s. 266

¹²⁶ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000, s. 35. Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 244

¹²⁷ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, s. 106., Mehmet Beşikçi, *Mobilizing Military Labor in the Age of Total War Ottoman Conscription Before and During the Great War, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, s. 564. Gültekin Yıldız, *Ottoman Military Organization (1800–1918)*, s. 7. Gültekin Yıldız, *Kara Kuvvetler, Osmanlı Askeri Tarihi*, s. 106

değildir. Ocağın dağıtılmasından sonra kurulan Osmanlı orduları Müslüman kimliği ile sınırlandırılarak, Yahudi ve gayrimüslimler (Rum-Ortodoks, Ermeni-Ortodoks ve Katolik) gibi Osmanlı rejimi tarafından, askere alınmalarına kuşkuyla bakılan topluluklara ya hiç ya da çok az alan açmaktaydı.¹²⁸ 18. yüzyılın sonundan imparatorluğun dağılışına kadar yaşanan gelişmeler ve firar olayları gibi vakıalar göz önüne alındığında da hem bu toplulukların hem de Türk ve Müslüman ahalinin, zorunlu askerlik konusunda can atmadıklarını da söyleyebiliriz.¹²⁹

B.5. Devrimin Ardından Kitle Orduları

Her ne kadar, kitlesel orduların kökenlerine dair Fransa'dan ve Devrimden bağımsız örnekler bulmak mümkünse de Levée en masse ilanının, orduların kitleselleşmesinde önemli bir basamak olduğu açıktır. Fransız Devrimi ve Napoleon savaşları ile Fransa'nın büyük ve etkili ordular kurması, paralı askerlik sistemine bir darbe indirmiştir.¹³⁰ Alexis de Tocqueville, Fransız Devrimi'nin yarattığı gücü şu sözlerle izah etmişti: “dünya Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından bu yana böyle bir güç görmemişti.”¹³¹

Eski rejimin ordularını para motive ederken, Devrim ahlâkî kuvvetleri öne çıkartmaktaydı; “Fransız gücünün kökenleri insan kitleleri ve ahlâkî gayret prensiplerine dayandırılmıştı.”¹³² Fransız Devrimi, Levée en masse ile ordudaki

¹²⁸ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, s.139., Gültekin Yıldız, *Ottoman Military Organization (1800-1918)*, s. 4., Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s.37., Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 207, 217. Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, s.109,

¹²⁹ 19. ve 20. yüzyılda askerlik meselesine karşı bazı direniş, isyan ve firar vakaları ve bunlar üzerine yapılmış değerlendirmeler için bkz. Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, cev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 306, 309. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, s. 184-185, 251-252, Gültekin Yıldız, *Ottoman Military Organization (1800-1918)*, s. 4. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 36, 51. Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s.154, 169 Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, s. 271, 274. Mehmet Beşikçi, *Mobilizing Military Labor in the Age of Total War Ottoman Conscription Before and During the Great War*, s. 573-574., Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 127

¹³⁰ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, s. 83

¹³¹ Alexis de Tocqueville, *The State of Society in French Before the Revolution of 1789 and the Causes Which Led to that Event*, s. 7-8

¹³² Azar Gat, *The Origins of Military Thought: From the Enlightenment to Clausewitz*, s. 85

aristokratik yapıya da son vermiş,¹³³ 1804-1814 yıllarına gelindiğinde ise iki milyonun üzerinde Fransız yoklama ile askere yazılmıştı.¹³⁴

Fransız Devrimi ve daha sonraları Napoleon, bu askerî organizasyon modelinin etkinliğini kanıtladıktan sonra, “egemenliklerine değer veren diğerleri de bu örneği taklit etmeye teşvik edilmiş oldular.”¹³⁵ Fransız modeli zamanla, çağı için bir model hâline geldi ve diğer ordular için paradigmayı sağlayarak askerî evrimin temel özelliklerini tanımlamış, yirminci yüzyılın ortalarına kadar savaş alanında bir “paradigma ordu” hâline gelmişti; başka bir deyişle, “zaferler bu paradigmayı belirlemişti.”¹³⁶ Napoleon'un devrilmesinden sonraki yüz yıl boyunca, Avrupa başka bir genel felâketten kurtulmuştu; İngiltere, Fransa, Sardunya ve Osmanlı Devleti, Kırım'da Rusya'ya, Fransa ve ardından Prusya, Avusturya'ya savaş açmış, Prusya ve Fransa, 1870-1871 çatışmasını tecrübe etmişti. Ancak Avrupa'daki mücadelelerin hiçbiri, Fransız Devrimi ve Napoleon dönemindeki savaşlar kadar kitlesel enerjiler uyandırmamıştır. 1815'teki Restorasyon'u takip eden ve 1914'teki Birinci Cihan Harbi'ne kadar süren tüm zaman, görece sessizdi; Waterloo ve Marne arasındaki bu süre, bir Fransız general tarafından küçümseyici bir şekilde "çamurda duraksama" olarak nitelendirilen “sıkıcı bir huzur dönemi”di.¹³⁷

“Alman köylülerin gücünden ziyade, Fransız köylülerinin örgütlü biçimi olan Fransız Ordusu'nun Almanya'ya daha faydalı olduğu”¹³⁸ yönündeki yorum her ne kadar politik ve toplumsal kontekste ele alınmış bir değerlendirme olsa da kitlesel orduların şekillenişinde de bu ifadeyi kullanmak mümkündür. Prusya, bir bütün olan siyasî ve askerî reformlara girişmek, ulusal bir ordunun temellerini atmak ve aktif savaşa yönelik bir strateji benimsemek için yeni savaş karakterine uyum sağlamak zorunda kaldı.¹³⁹ Napoleon işgalinden dersler çıkaran Prusya, muharip olan erkeklerini

¹³³ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, s. 229. Thomas Hippler, *The French Army, 1789-1914 Volunteers, Pressed Soldiers, and Conscripts*, s. 445

¹³⁴ Thomas Hippler, *The French Army, 1789-1914 Volunteers, Pressed Soldiers, and Conscripts*, s. 430-431

¹³⁵ Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power*, s. 82

¹³⁶ John A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000*, s. 510

¹³⁷ Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military*, Free Press, New York, 1967, s. 155

¹³⁸ A. J. P. Taylor, *The Course of German History: A Survey of the Development of German History since 1815*, Hamish Hamilton, London, 1945, s. 33

¹³⁹ Azar Gat, *The Origins of Military Thought: From the Enlightenment to Clausewitz*, s. 96

üçü aktif hizmet, iki yılı ise yedekte olmak üzere beş yıllık zorunlu askerlik hizmetine tâbi tuttuğu uygulamasını 1814'te dünyaya tanıtmış oldu ve diğer devletlere örnek olacak olan “silahlanmış bir ulus” olma eğilimi ile yirminci yüzyıla kadar barış zamanına zorunlu askerliğin eşlik etmesinin önünü açmıştı.¹⁴⁰

1815'ten 1860'a kadar çok az değişiklik olan Prusya askerî kurumları, büyük ölçüde bütçe nedenlerinden ötürü, yaklaşık 200.000'den az bir mevcudiyette tuttuğu daimî ordusunun mevcudiyetini arttırarak, Avusturyalılara karşı 355.000 asker ve Kuzey Alman Konfederasyonu'nun müttefikleri ile 1870'te bir milyon askeri sahaya çıkarabilmişlerdir.¹⁴¹

Prusyalıların 1866'da Avusturyalılar üzerindeki zaferi özellikle Fransız İmparatoru III. Napoleon'u ve tüm Avrupa'daki gözlemcileri etkilemişti; Berlin'deki Fransız askerî ataşesi, Prusyalıların Fransızların icat ettiği “silahlanmış ulus” kavramını mükemmelleştirdiğini ve ilköğretimin de eklenmesiyle etkinliğinin artırıldığını belirtti.¹⁴²

1771 ve 1781 yılları arasında Prusya kanton sistemini taklit ederek gönüllülerden asker toplamak maksadıyla bir askere alım sistemi geliştiren Habsburglar, 1805'te Napoleon'a karşı gerçekleşen yenilgiye tepki olarak, vatandaşlardan müteşekkil milislerden bir Landwehr (vatan savunması) oluşturmak maksadıyla Fransız kolordu organizasyonunu ve taktik yöntemlerini taklit ederek

¹⁴⁰ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, s. 229

¹⁴¹ III. Napoleon'un 1859'da İtalya'daki zaferinin yanı sıra 1831'de Polonyalılara ve 1848'de Danimarkalılara karşı savaşta, ordunun genel olarak istenildiği kadar iyi bir performans gösterememesi gibi etkenler nedeniyle, seferberliğinin yetersizliğini anlamış olan Prusya; amacı düzenli orduyu genişletmek ve tam anlamıyla Landwehr (vatan savunması) hâkimiyetini sağlamak olan reformlarının neticesinde daimî ordunun boyutunu ikiye katlamak ve üç yıllık aktif askerlik süresini korumak için 1860 ordu tasarısı ile düzenli orduyu, Landwehr (vatan savunması) askerlerinin tek kaynağı hâline getirmiştir. Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power*, s. 103

¹⁴² Barry R. Posen, A.g.m., s. 105. Eğitim hususunun özellikle vurgulanmış olması mühimdir. 1870'te Fransız kamu eğitimi harcamaları Prusya ve diğer Avrupa ülkelerinin oldukça gerisinde kalmaktadır. Fransız eğitim sistemi esas olarak özel ve büyük ölçüde dine dayanmaktaydı; öğretim, rahipler veya “okumayı bilen herkes” tarafından, genellikle bir çiftliğin arka bahçesinde yetersiz olanaklara sahip doğaçlama bir şekilde yapıldı. Kayıtlı çocukların büyük bir kısmı asla okula devam etmemekteydi. Bunun sonucu ise, birçoğu okuma yazma bilmeyen veya bir metnin içeriğini anlayamayan bir halk kitlesi oldu. 1863'te 7,5 milyon vatandaş (nüfusun yaklaşık beşte biri) yalnızca yerel lehçeleri konuşmaktaydı. 1870'teki Prusya savaşından önce bile, seçkinler Fransız eğitiminin ulusal birliği iletmede başarısız olduğunu biliyorlardı. Philippe Aghion, Xavier Jaravel, Torsten Persson and Dorothée Rouzet, *Education and Military Rivalry, Journal of the European Economic Association*, Volume 17, Issue 2, April 2019, Pages 376–412, s. 381-382

zorunlu askerliğin sınırlarını genişletti ve 1866'da Prusya karşısındaki mağlubiyet ile de kuvvetlerine bir rezerv sistemi ekleme girişiminde bulunarak nihai reform dalgasını hızlandırdı.¹⁴³

Birçok teknik ve taktiksel ilerlemeden haberdar olmalarına rağmen zorunlu askerlikten kaçınan İngilizler, bir kitle ordusunun tipik ulusal bilincini geliştirmeyi başarak on dokuzuncu yüzyılın sonlarında, modern ordu sistemindeki ilerlemelerin çoğunu benimsemiş, fakat Birinci Cihan Harbi'nde kıta Avrupası ordularının büyüklüğünde bir ordu yaratma ihtiyacı hissedince, yirminci yüzyılda askere alımları bir zorunluluk hâline getirmiştir.¹⁴⁴

Osmanlı Devleti'nin de dünyadaki tüm bu gelişmelerden bağımsız olduğunu söylemek mümkün değildir. 19. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın başlarına kadar sürecek uzun ve "Avrupa etkisi önemli olsa da önemli ölçüde; kendi iç dinamikleri, kültürü, siyaseti ve zorluklarıyla belirlenmiş olan Osmanlı zorunlu askerlik sistemi"¹⁴⁵ ilginç ama haklı bir benzetme ile "bir yamalı bohça"¹⁴⁶ olmakla beraber, Osmanlı siyasî elitinin Batıdaki konjonktür değişimlerini göz önüne alarak, bu bağlamda bir yeniden yapılanma ile "Avrupa tatbikat ve disiplin tekniklerine uygun"¹⁴⁷ ve "mümkünse bedavaya savaşacak ama profesyonel savaşçıdan daha cesur öne atılıp daha iyi hedef tutturacak vatan/din kahramanları"¹⁴⁸ yaratmayı hedefliyordu. Bu nedenle, kitle ordularını inşa etme konusunda, dünyanın geri kalanında uygulanan yöntemlerin benzerlerinin Osmanlı örneğinde de uygulandığını görmek mümkündür. 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı devletinin temel uğraşları, yeni bir askerî sistemin düzenlenmesi ve gerekçelendirilmesi ihtiyacına odaklanmıştı.¹⁴⁹

¹⁴³ John A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000*, s. 530

¹⁴⁴ John A. Lynn, *a.g.m.*, s. 531. Colmar von der Goltz da bu duruma değinmektedir: "İngiltere'den maada Avrupa düvel-i muazzaması tensikat-ı askeriyelerine müşabih olan tensikat-ı askeriyemiz kâffe-i anasında yeknesek bir ordu teşkil etmek hassasına mâlik olmakla sairlerine müreccahtır." Colmar Freiherr [Goltz Paşa] von der Goltz; Çeviren: Mehmed Tahir, *Millet-i Müsellaha, Asrımızın Usul ve Ahval-i Askeriyesi. Von Usûl ve Ahval-i Askeriyesi*, s. 38.

¹⁴⁵ Mehmet Beşikçi, *Mobilizing Military Labor in the Age of Total War Ottoman Conscription Before and During the Great War*, s. 548

¹⁴⁶ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, s. 104

¹⁴⁷ Gültekin Yıldız, *Ottoman Military Organization (1800-1918)*, s. 1-2

¹⁴⁸ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, s. 238

¹⁴⁹ Virginia H. Aksan, *The Ottoman Military and State Transformation in a Globalizing World, Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27:2, Vol. 27, No. 2, Duke University Press, 2007, s. 261

Osmanlı İmparatorluğu'nda da III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde başlayan girişimler ile Avrupa'da olduğu gibi merkezî bir askere alım sistemine geçmenin ilk adımları atılmaya başlanmıştır.¹⁵⁰ 19. yüzyılın başlarında Osmanlı siyasetindeki ve ordudaki kriz, Ruslarla kuzey sınırında devam eden askerî mücadele, 1821'de Mora'da Yunan ayaklanması ve 1830'dan sonra Suriye ve Filistin'de Mısır valisi ile girişilen mücadeleden kaynaklanmaktaydı.¹⁵¹ Osmanlı ordusunun 1774 ve 1792 yıllarında Rusya'ya karşı büyük yenilgileri zayıflığını ortaya koymuştu; Napoleon savaşları ve özellikle 1798-1800 yıllarında Mısır ve Suriye'deki Fransız ve İngiliz birliklerinin eylemleri, bunlara tanık olanlar üzerinde derin bir etki bırakmıştı ve 1820'lerden itibaren Fransız tipi eğitilmiş ordusuyla Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın başarıları, hem ilham hem de kıskançlık kaynağı olmuştu.¹⁵² II. Mahmud devrine gelindiğinde Batı tipi bir daimî ordu ve zorunlu askerlik hizmeti tesis edilme girişimleri hız kazanmıştır; Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından halktan asker toplama prosedürünün geliştirilmesi meselesi hakkında daha kararlı bir tutum sergilendiğini söylemek mümkündür.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından teşkil edilen Asâkir-i Munsûre ordusu nizamnamesinden anlaşıldığı kadarıyla, süreleri net olarak belirsiz olmakla birlikte, askerlik hizmeti 12 yıl olarak tasarlanmış ve bu sürenin sonunda askerlerin terhis edilmeleri tercih edilmiştir.¹⁵³ 1826-1837 yılları arasında 161.036 kişi askere yazılmış, fakat bunların sadece 54,670'i faal hizmette yer almış olan Asâkir-i Mansûre ordusunun insan kaynağı olarak Anadolu ve Rumeli'nin Müslüman ahalisi tercih edilmekteydi.¹⁵⁴ Bununla beraber kökeni belirsiz (soysuz) ve mühtediler de askere alımlarda uzak tutulmak istenen kimseler olmuşlardır.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Virginia H. Aksan, *Ottomans, Military Manpower and Political Bargains 1750-1850, Political Thought and Practice in the Ottoman Empire*, end. Marinos Sariyannis, Crete University Press, Rethymno, 2019, pp. 435-48, s. 442., Erik Jan Zürcher, *The Ottoman Conscription System, 1844-1914, International Review of Social History* 43 (1998), pp. 437-449, s. 437-437

¹⁵¹ Virginia H. Aksan, *The Ottoman Military and State Transformation in a Globalizing World*, s. 260

¹⁵² Erik Jan Zürcher, *The Ottoman Conscription System, 1844-1914*, s. 437

¹⁵³ Tobias Heinzelmänn, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 61-62

¹⁵⁴ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, s. 139, 212

¹⁵⁵ Gültekin Yıldız, *A.g.e.*, s. 141, 143., Tobias Heinzelmänn, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 62

Tanzimat Fermanı esasen askerlik meselesinde bir eşitlik öngörmüş ise de¹⁵⁶ daha sonraki süreçlerde de Osmanlı siyasî elitinin tercihlerinin yine bu yönde şekillendiğini görmek mümkündür. Selanik'teki Britanya konsolosu Charles Blunt'un 1840 tarihli bir raporundan anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı Devleti, Mansûre ordusuna asker alımları ile ilgili "tüm inançlı Müslümanlardan, dine bağlılıklarını kanıtlamak için silahlarına sarılmaya hazır olmalarını" beklemekteydi.¹⁵⁷

İlerleyen yıllarda zorunlu askerlik sistemine geçişin yasal altyapısı, 1843 yılında çıkan bir kanunla oluşturulmak istenmiş ve askerlikte kura usulü getirilerek özel statüdeki eyaletler dışında kalan imparatorluk tebaasının tamamı prensipte askerlikten bireysel olarak sorumlu tutulmuştur.¹⁵⁸ İmparatorluğun zimmi (Müslüman olmayan) nüfuslarına hiçbir zaman etkili bir şekilde uygulanmamasına rağmen, zorunlu askerlik ile ilgili bu yeni düzenlemeler 1843'te kabul edilmişti; fakat sıradan askerler orduda Müslüman olmayanlara karşı direnmeye ve Hristiyan ya da Yahudi subaylar, özellikle askere alınan Müslümanlar için kabul edilemez olmaya devam etmişti.¹⁵⁹ 1846'ya gelindiğinde ise Kur'a Kanunnamesinde "muhafaza-ı din-ü devletine kıyam ve ianet kâffe-i ehl-i İslâm'ın üzerine farz" sayılmış ve 1846 Nisan ayından itibaren kur'a usulüne göre asker celbi işlemlerine başlanmıştır.¹⁶⁰

Mayıs 1855'te, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki eşitsizliği simgeleyen ve yalnızca gayrimüslimlerin ödemek zorunda olduğu cizye vergisi kaldırılarak askerlik görevinin Osmanlı tebaasının bütününün görevi olduğu ve bundan böyle gayrimüslimlerin de askerlik yapmakla sorumlu olduğu ilan edildikten sonra, bu karar Osmanlı tebaasının tamamının hakta ve görevde eşit olduğunun ilan edildiği 1856'da yayınlanan Islahat Fermanı'yla tasdik edilmişse de Osmanlı

¹⁵⁶ Tanzimat Fermanı, askerlik meselesinde bazı bölgelerin az bazılarının ise çok asker vermesinin bir problem yarattığını ve bunun artık eşitleneceğini vaat etmekteydi. Fermanın ilgili bölümleri için bkz.: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt V.; Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2017, s. 256. Tanzimat ile birlikte askerlik, ahalinin boynunun borcu olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, İmge Kitapevi, İstanbul, 2008, s. 104

¹⁵⁷ Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 60

¹⁵⁸ Mehmet Hacısalihoglu, "Osmanlı İmparatorluğundan Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş: Ordu Millet Düşüncesi", *Toplumsal Tarih* 164 (August 2007), pp. 58-64. içinden s. 61

¹⁵⁹ Virginia H. Aksan, *The Ottoman Military and State Transformation in a Globalizing World*, s. 268

¹⁶⁰ Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 107, 177

Devleti'nin hukuken zorunlu askerlik sistemine geçişi teoride kalmış, uygulama bu karar doğrultusunda gerçekleşmemiştir.¹⁶¹

Birinci maddesinde “Memalik-i Mahruse-i Şahane'nin bilcümle ahali-i Müslimesi şahsen hizmet-i mefruz-ı askeriye ile mükelleftir” ibaresi yer alan 1870 Kur'a Kanunname-i Hümayun'unda da olduğu gibi 1886 kanunnamesinde de askerlik yükümlülüğünün Müslümanlara mahsus oluşu değişmemiştir.¹⁶² Gayrimüslimlerin de isteksizliği göz önünde bulundurularak, bedel ödeyerek (bedel-i askeri) askerlik görevinden muaf tutulmaları hadisesi 1909 yılına kadar devam etmiştir.¹⁶³

II. Meşrutiyet Devri'ne gelindiğinde ise meşrutiyet idaresi hem zorunlu askerliğin sınırlarını genişletmeye hem de askerlik hizmetinin genişleyen sınırlarını kapsayabilecek kimlik meselesinde bir “birlik” yaratacak ortak bir çatı inşa etmeye çalışmıştır. 29 Temmuz 1325 (Miladi 11 Temmuz 1909) tarihinde kabul edilen yasa ile askere alma usulüne yeni bir düzenleme getirilmiştir; yasayla birlikte gayrimüslimlerden alınan “bedelât-i askeriyye” kaldırılmış ve buna ek olarak özel statüdeki bölgeler de (Örneğin, Bilad-ı Selase: Eyüp, Galata, Üsküdar gibi) yasanın kapsamına alınarak buraların ahalisinin de askerlik hizmetine alınacakları duyurulmuştur.¹⁶⁴ Her ne kadar uygulamasında yine birçok problemlerle karşılaşılrsa da yasadan da anlaşıldığı gibi, meşrutiyet idaresi halktan asker alımı konusunda eskiye kıyasla daha karardır.¹⁶⁵

¹⁶¹ Mehmet Hacısalihoglu, “*Osmanlı İmparatorluğundan Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş: Ordu Millet Düşüncesi*”, s. 61

¹⁶² Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, s. 259

¹⁶³ Mehmet Hacısalihoglu, “*Osmanlı İmparatorluğundan Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş: Ordu Millet Düşüncesi*”, s. 61

¹⁶⁴ Yasanın birinci maddesi şöyle demektedir: “Anasır-ı gayr-ı müslime-i Osmaniye'den alınmakta olan bedalât-ı askeriye 325 senesinden itibaren ref ve ilgâ olunmuştur. Binaenaleyh gerek gayr-ı müslimlerden ve gerek Der-saadet ve bilad-ı selase ve sair gibi nüfusları tahrir olunan mahaller ahalisinden esnan-ı sitte-i askeriye dahilinde bulunanların (1)325 senesinden itibaren ve elyevm meriye'ül icra olan kanuna tevfi kanun kur'aları keşide olunacaktır.” *Takvim-i Vakayi*, 29 Temmuz 1325, No:298

¹⁶⁵ Bu noktada önemli bir şerh düşülmelidir; Jön Türk hükûmeti, gayrimüslimler için de zorunlu askerliği uygulamaya başlamıştı, ancak pratikte, Hristiyanların hâlâ askerlik hizmetinden kaçınmayı başardıkları anlaşılmaktadır, gayrimüslimler genellikle silahsız amele taburları şeklinde organize edilmekte ve ordu doktorları hariç subay rütbesine sahip teğmen rütbesinin üstünde görevlendirilmiyorlardı. Zürcher, Erik-Jan: *Between Death and Desertion. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I, in: Turcica* 28, 1996, pp. 235-258, s. 240

Özellikle de Balkan Savaşları, İttihatçıların üzerinde oldukça etkili olmuştur. Balkan Savaşı'ndaki beklenmedik yenilgiler, savaşın değişen doğasını ortaya çıkarmış ve İttihatçıların bundan önemli dersler çıkarmalarına vesile olmuştur. Balkan Savaşları, “kitlesel orduları, makineleri ve tüm sivil halkı kapsayan bir modern savaş çağı başlatmıştı”; İttihatçılar, bu yeni düzenlemeleri benimseme ihtiyacının aciliyetini hissetmekteydiler.¹⁶⁶

Zorunlu askerlik meselesinde revizyonlar yapmaya çalışmış, ancak uygulamada çok başarılı olmamış olan 1909 düzenlemelerinin daha kesin uygulanması için muafiyetleri en aza indirmeyi amaçlayan 1914 tarihli yeni kanunnamenin ardından 2 Ağustos 1914'de seferberlik ilan edildiğinde Osmanlı ordusundaki asker sayısı 726.692'dir (bu sayı 1913'te 295.000 civarındadır); 25 Eylül 1914'e kadar 780.282, Mart 1915'te artan asker sayısı ise kümülatif olarak 1.478.176'ya yükselmiş ve 14 Temmuz 1915'e kadar 1.943.720'ye ulaşmıştır; Mart 1916'ya kadar 2.493.000'e, Mart 1917'ye kadar ise 2.855.000'e yükselmiş olan asker sayısına, eğer tahminen sayıları 80.000-100.000 civarında olan Kürt ve Bedevi süvari gönüllü birimleri de dahil edilirse, dört yıllık seferberlik boyunca toplam asker sayısı 3.000.000 civarında olacaktır.¹⁶⁷

14 Ramazan 1332 (6 Ağustos 1914) tarihinde, askerlik meselesini eskiye kıyasla çok daha fazla ciddiye alan meşrutiyet idaresi, bu mesele ile ilgili çıkardığı kanunun ilk maddesinde; seferberlik dolayısıyla askerlik hizmetine davet olunan her şahsın bulundukları mahalde ispat-ı vücut etmesini emretmekte ve bu andan itibaren onuncu günün sonuna kadar bu kişilerin mazeretsiz, tayin olunan içtima mahallerine veya vazife başına gelmelerini, bunu yapmadıkları takdirde de idam olunacaklarını bildirmekteydi.¹⁶⁸ Fakat, Birinci Cihan Harbi ile ilgili “fırarî, esir, hasta ve kayıp” başlığı altında toparlanan Osmanlı zayıat istatistiklerinin toplam rakamı 1.565.000'dir;

¹⁶⁶ Yiğit Akın, *When The War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*, Stanford University Press, Stanford; California, 2018, s. 8

¹⁶⁷ Mehmet Beşikçi, *Mobilizing military Labor in the Age of Total War Ottoman Conscription Before and During the Great War*, s. 556-558

¹⁶⁸ Kanun maddesinin devamında ahz-ı asker teşkilatı olmayan mahaller, eyalet-i mümtâze veya memalik-i ecnebiyede bulunanların bulundukları mahallerden münasip oldukları ahz-ı asker şubelerine müracaatları için başvurmaları gereken zaman on gün olarak belirlenmiştir. *Düstûr, Tertip-i Sâni*, Cilt 6, Der-saadet, Matbaa-ı Amire, 1334, s. 981

toplam zayıat sayısının (2.290.000) %70 civarındaki bu rakamın muhtemelen önemli bir kesimini firarlar teşkil etmekteydi.¹⁶⁹

Dolayısıyla sayıları yüz binleri bulan bu denli kalabalık bir insan topluluğunu idam etmenin oldukça meşakkatli bir iş olduğunun farkında olan hükûmet, bu idam meselesinde çok fazla ısrarcı olmamış ve birçok kereler af çıkarılmıştır.¹⁷⁰ Hükûmet, çeşitli bahanelerle firarileri affetmiştir; örneğin 10 Temmuz bayramı yaklaşmaktayken kıtalarından firar edenlerin, İd-i Milli münasebetiyle “şayan-ı af” oldukları bildirilmiş ve dördüncü ordu kumandanlığından bildirilmiş olunan on bin dört yüz on iki neferin cezaları affedilmiştir.¹⁷¹

Fakat yine de sonuç olarak, Osmanlı Devleti de diğer birçok çağdaşı gibi 18. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılın tamamı ve 20. yüzyılın ilk yarısından yıkılışa kadar olan süre zarfı boyunca kitlesel bir orduya geçiş için birçok girişimde bulunmuştur. Fakat bu girişimlerin yalnızca Müslüman ahali ile sınırlandığını ve hatta Müslümanların da istenildiği gibi kapsamlı bir şekilde zorunlu askerlik hizmetine dahil edilemediğinin altını çizmek gerekir.

¹⁶⁹ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, s. 271

¹⁷⁰ 14 Recep 1334 (17 Mayıs 1916) tarihli bir belgeye göre; hazırlanmış olan bir listedeki firarî ve bakaya neferler mahalli idareler tarafından derdest edilmişlerdir. Fakat bu listedeki kimselerin merkez kumandanlığından bildirilen kırk yedisinin “af-ı âliye mazhariyetleri” defter şeklinde tanzim olunmuş ve irade-i seniye layihası takdim kılınmış olduğundan icabının icra olunması talep edilmiştir. **BOA.**, İ..DUİT, 102-25, H-14-07-1334. 28 Muharrem 1337 (3 Kasım 1918) tarihinde sadaret makamından çıkan bir belge; ordudaki vazife ve mükellefiyetlerini terk etmiş olan firarilerin “af-ı şahaneye mazhariyetleri” hakkında bir kanun maddesinin tanziminin ve irade-i seniyesinin hazırlanmakta olduğunu ve firar edenlerin geçmiş hatalarını unutturmaları hakkında “af-ı şahanedeki ruh-ı şefkat vaziyetine layık olunması” için memleketlerinin bilcümle ulema ve ruhbanları tarafından nasihat edilerek bunların doğru yola sevk edilmeleri gerektiği tebliğ edilmektedir. **BOA.**, BEO, 4541-340501, H-28-01-1337. 29 Safer 1337 (4 Aralık 1918) senesinde Harb-i Umumi esnasında firar eden veya davete icabet etmeyen küçük zabıt, onbaşı ve neferlerin afları hakkında tanzim olunan kanun ve layihalar, Harbiye Nezareti’nin tezkiresi üzerine Şura-ı Devlet-i Tanzimat dairesinden tanzim ve heyet-i umumiyesinden tezyil edilerek tartışılmaktadır. **BOA.**, MV., 213-46, H-29-02-1337

¹⁷¹ Belge oldukça geniş bir listeyi ihtiva etmektedir. **BOA.**, İ..DUİT, 105-13, H-15-09-1335

BİRİNCİ BÖLÜM

TEBLİĞ VE UYGULAMA KANALLARI

Zorunlu askerlik hizmetinin geleneksel savaşçı loncaları, paralı askerler veya geçici gönüllülerden ayrıldığı en temel vasfı, tahmin edilebileceği gibi zorunlu askerlik hizmetinin bir fikir üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Şüphesiz ki her fikir gibi bu fikir de kişiler veya kurumların bir köprü görevi görmesini ve zorunlu askerlik fikrinin bu köprü vasıtasıyla kitlelere ulaştırılmasını gerektirmiştir. Bu bölümde II. Meşrutiyet Devri boyunca varlık gösteren bu kanalların ve bu kanalların tebliğ metotlarının üzerinde durulacaktır.

1.1. Osmanlı Devleti'nin Propaganda Yapması İmkânsız Mıydı?

Her ne kadar propagandanın kulakları sağır eden çıgıllıkları, içinde bulunduğumuz zamanlara has bir mesele gibi görünse de modern dünyayı inşa eden geçmişin iktidar sahipleri de bu muazzam silaha karşı kayıtsız kalmamışlardır.¹ Modern dünyanın şekillenmeye başladığı dönemlerden bu yana tarih, iktidar odaklarının daha önceleri eşine az rastlanır bir sertlikle el değiştirdiği bir döneme şahitlik etmiştir. Gücü elde etmeyi başaran yeni figürler, üstlerine giydikleri iktidar ceketinin bedenlerine oturduğunu önce kendilerine, daha sonra ise kitlelere kanıtlamalıydılar. Böylelikle devrimler, propaganda kavramının önemini daha önceleri hiç olmadığı kadar arttırmıştır. Zira, yukarıda da değinildiği gibi, modern ideallerin temsilcisi olan yeni devrimci iktidar odakları, geleneksel iktidar odakları gibi ilahî haklara değil, kitlelere yaslanmışlardır.

Başlamadan evvel propaganda mefhumunun kapsamının ne olduğunu ve propagandadan kastedilenin ne olduğunu belirlemek, çalışmanın genel çerçevesinin mahiyetini de açıklığa kavuşturmuş olacaktır. En klasik ifadesiyle propaganda; “belirli bir inancı veya öğretiyi yaymak için organize bir çaba” anlamına gelmektedir.²

¹ Hatta modernite ile birlikte propagandanın bir “meslek” koluna dönüştüğünü dahi söylemek mümkündür; “modern dünya, zihinleri değiştirmenin veya zihinleri kendi inançlarına bağlamanın yollarını ve araçlarını araştırmaktan başka hiçbir şey yapmayan bir insanlar topluluğu yetiştirmekle meşguldür.” Harold Lasswell, *Propaganda Technique in World War*, Peter Smith, New York, 1932, s. 34

² Kelimenin kökeni yabancı misyonların idarecisi olan bir kardinaller topluluğuna işaret etmektedir; ayrıca misyoner rahiplerin eğitimi için Papa VIII. Urban tarafından 1627 yılında kurulan Roma Propaganda Koleji (Sacred College de Propaganda Fide) tarihin bilinen ilk örgütlü propaganda organizasyonudur. Bu nedenle, bir doktrin veya sistematik bir düşünce biçimini geliştirmek için herhangi bir kurum veya planın çerçevesinde yürütülen gayret, sistematik olarak bir fikir veya bir eylem

Buradan hareketle şu sonuca varabiliriz; iki ve ikinin toplamda dörde tekabül ettiğini iddia etmek, şayet bu iddia siyasî, içtimaî, iktisadî veya askerî bir mahiyette kitlelere bir istikamet tayin etme niyetindeki organize bir faaliyetin kapsamında yürütülen bir kampanyaya hizmet ediyorsa, artık bir ilmî hakikat olmaktan çıkarak bir propaganda hâline dönüşmüş demektir.³ Bu nedenle bu çalışma boyunca incelenen kitap ve makalelerin yanı sıra, fikir, eğitim, din, spor, sanat ve basın-yayın gibi alanlardaki faaliyetlerin tümü, bu faaliyetlerin icracılarının, faaliyetlerinin maksat ve içeriğinin ne olduğu yönündeki iddialarından bağımsız olarak bir propaganda faaliyeti olarak değerlendirilmiştir.

Buna ek olarak “fikirler üzerine verilen bir fikir savaşı” olan propaganda, içtimaî telkinlerin doğrudan manipülasyonu yoluyla fikirlerin ve tutumların yönetilmesiyle ilgilidir.⁴ Dolayısıyla propaganda, söylenenler kadar söylenmeyenlerdir de. Bu nedenle bu bölümün ilerleyen kısımlarında da değinilecek olan sansür mekanizmaları da dolaylı yoldan bile olsa propaganda kapsamında değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda, Osmanlı örneğini ele alacak olursak; 1908’de Jön Türk devriminin ardından, Osmanlı basın yayın hayatının tarihte görülmemiş bir canlılık kazanmış olması, bir tesadüf değil, bir zorunluluktur. Zira, yeni iktidar sahipleri iktidara gelişlerinin haklılığını kitlelere anlatmak ve tahayyül ettikleri yeni askerlik zorunluluklarına karşı oluşabilecek kitlesel bir başkaldırıyı, bir dizi geniş kapsamlı propaganda faaliyeti vasıtasıyla saf dışı etmek istemişlerdir. Bu nedenle Osmanlı

tarzı için halkın desteğini almaya yönelik ise bunu bir propaganda olarak değerlendirmek mümkündür. Edward L. Bernays, *Propaganda*, Liveright Publishing Corporation, New York, 1928, s. 20-21

³ Nitekim, hakiki anlamıyla modern bir propaganda, ancak modern bilimsel sistem bağlamında işleyebilir. Her şeyden önce, modern propaganda, psikoloji ve sosyolojinin bilimsel analizlerine dayanmaktadır. “Şayet modern psikoloji ve sosyolojinin bilimsel araştırmaları var olmasaydı, modern propaganda ya olmazdı ya da daha antik çağlardaki ilkel aşamalarındaki hâliyle var olurdu.” Jacques Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, çev.; Konrad Kellen ve Jean Lerner, Vintage Books, New York, 1973, 3-4. Bir propagandist için önemli olan nokta, çeşitli propaganda araçlarının ve bunların kitleler ile olan ilişkilerinin sürekli değişmesidir. Edward L. Bernays’a göre, propagandist mesajına tam erişim sağlamak istiyorsa, meydana geldikleri anda bu değer değişimlerinden yararlanmalıdır. 19. yüzyıl için, halka açık bir toplantı, mükemmel bir propaganda aracıken, olağanüstü cezbedici bir program olmadığı sürece, artık bir avuç insanı halka açık bir toplantıya dahil etmek oldukça zordur. Fakat buna karşılık artık bir propagandanın kitlelere erişimi için eskiye nazaran oldukça geniş bir enstrüman çeşitliliği söz konusudur. Edward L. Bernays, *Propaganda*, s. 150-151

⁴ Harold Lasswell, *Propaganda Technique in World War*, s. 9, 12

kamuoyu 1908’de birdenbire, “Batı dünyasında bile zor rastlanır bir özgürlükle tartışmaya dalmıştır.”⁵

Fakat, okur-yazar olmayan köylülere, kitap basıp propaganda yapmanın anlamsızlığı ortadadır. Nitekim, Erol Köroğlu da Osmanlı savaş propagandasını, daha yolun başında hükmen mağlup ilân etmektedir.⁶ Köroğlu’nun da değindiği gibi, Osmanlı Devleti birçok alanda çok sınırlı bir teknik altyapı ile savaşa girmiştir.⁷ Bu imkânsızlıklar Osmanlı Devleti aleyhine işlemiş ve savaş propagandasının sesinin diğer örneklerle kıyasla oldukça cılız olmasına neden olmuştur. Propaganda üzerine incelemesinde benzer bir hususa değinen Jacques Ellul’e göre, propaganda mutlak olmalıdır; modern propaganda ve propagandacı emrindeki tüm teknik araçları (basın, radyo, TV, filmler, posterler, toplantılar vb.) kullanmalıdır; tek tük ve rastgele bir şekilde, bir gazete makalesi, bir radyo programı, bir poster, birkaç toplantı ve ders düzenlemek veya duvarlara birkaç slogan yazmak propaganda sayılamaz.⁸

Buradan hareketle Köroğlu’nun savının haklılığı aşikârdır; entelektüellerce tahayyül edilen, insanların istenilen mesajları kitabından okuyup benimsedikleri ideal bir dünyada, gerçekten de okur-yazar olmayan birine hiçbir fikrin propagandası yapılamaz. Fakat bu tutarlı akıl yürütmenin bir yumuşak karnı olduğunu unutmamak gerekir; insanların çok azı herhangi bir mesajı kalınca kitaplardan okuyup benimseme eğilimindedirler. Bir fikrin iletildiği mesajı kitabından okumadan, o fikre sahip olunamayacağını kabul edecek olursak, Kur'an-ı Kerim ve hadis kitaplarını okuyup anlayamayan ümmî Osmanlı köylülerinin ateist olduklarını söyleyebilir miyiz?

Bu tip bir iddia şüphesiz ki gülünç olacaktır. Modern zamanlar öncesi geleneksel toplum yapısı, fikirlerin transferinde kitabî bir yol izlememiş, çoğunlukla sözlü anlatım ile fikirlerin iletilmesini tercih etmiştir. Zira, modern ideolojilerin

⁵ Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, İ. Ü. İletişim Fakültesi, İstanbul, 2010, s. 220. Bu ifadelerin bir nebze abartı içermekte olduğu, bu bölümün ilerleyen kısımlarında ortaya konacak olan sansür mekanizmaları ile açıklanmaya çalışılacaktır; zira, Osmanlı kamuoyu zannedildiği kadar hür sayılamaz.

⁶ Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 50

⁷ Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, s. 83

⁸ Jacques Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, s. 10

yayılmasında kitabın muazzam bir etkisi olmuşsa da⁹ Osmanlı Devleti gibi okur-yazar oranlarının düşük olduğu toplumlarda sözlü anlatım hâlâ önemli bir faktördür.¹⁰

Hatta sözlü propaganda sadece Osmanlı Devleti yöneticileri için değil, içerideki muhalefet hareketlerinin de tercih ettiği bir yöntem olmuştur. Örneğin; Mayıs 1916'da Rum matbuatı, Osmanlı ordularının mağlubiyet ve hezimetlerinin yanında Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın katledildiğine dair neşrettikleri “zehirli ve heyecanâmîz” havadislerle efkâr-ı İslâmiye'nin “zihinlerini karıştırmaya” yönelik duyurular yaparak propaganda faaliyetlerine girişmektedir.¹¹ Burhaniye kazasının Emrudabad nahiyesinde hoca kıyafetinde dolaşan bir şahıs, Enver Paşa'nın şehit edildiğini ve boğazların set edileceğini telkin ederek ahaliyi teşvişe kalkışmaktadır.¹² 1332 (1914) senesinde, Sadarete yazılan bir yazıdan anlaşıldığı kadarıyla, İpek sancağında birkaç papaz ayin görevi dışında halkı galeyana getirecek propaganda yapmaktadırlar.¹³ Yani sözlü anlatım propaganda için mühim bir vasıta olarak görülmüştür.

Osmanlı siyasî eliti ise, okur-yazar olanlardan, okur-yazar olmayanlara yazılı materyalleri izah etmelerini istemiştir.¹⁴ Müdafaa-i Millet Cemiyeti tarafından “milleti ve kamuoyunu harbe hazırlamak” maksatlı mevlitler düzenlenmekteyken, camilere

⁹ Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 166

¹⁰ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 89. Rusya'da da benzer bir durumun yaşandığını görmek mümkündür. Okur-yazar olmayan Rus köylüsü de savaş propagandalarını, gazeteleri köy kahvelerinde veya köy meydanlarında yüksek sesle okuyan kimselerden öğrenmekteydi. Bunun yanı sıra Lubok resimleri de 19. yüzyılın başından itibaren görsel bir propaganda aracı olarak kullanılmaya başlanmıştı. Kezban Acar, *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler*, Nobel Yayınları, İstanbul, 2004, s. 5 ve 36

¹¹ BOA., HR.SYS. / 2390-3, M-20-3-1916

¹² Bu şahıs hakkında derdest edilmek üzere tahkikat ve takibata başlanmış ve bulunduğu Divan-ı Harb-i Örfî'ye teslim edilmesi istenmiştir. BOA., DH.EUM.KLU. / 4-13, H-06-12-1332

¹³ BOA., HSDHADB / 4-16, H-06-12-1332. Gayrimüslim cemaatlerin dinî kurumlarının kısmî özerkliği ve gayrimüslim toplulukların nispeten kapalı cemaat yapısının mühim toplumsal kaynaşma noktaları olan mekânları, gayrimüslim ahaliye öteden beri bu türden muhalif bir tutumu sergileme imkânı tanımaktaydı. Henüz meşrutiyet ilan edilmeden evvel dahi gayrimüslimler arasındaki sözlü muhalefetin Osmanlı Devleti'nin radarında olduğu anlaşılmaktadır; örneğin 10 Mart 1906 tarihli bir tahrirata göre "Ermeni erbab-ı fesadının", "fesat" kaynağının birinci derecede mühim noktaları kilise, mektep, hayrathane, kıraat salonları, matbaa ve tiyatrolardır. BOA., DH.TMIK.M., 218-22, H-14-01-1324

¹⁴ Mehmet Beşikçi'nin bir örneğini ortaya koyduğu propaganda metinlerinden birinde “büyük bir rica” başlığı ile şu sözlerle yer verilmekteydi: “Ey muhterem kardeş! Bu kitabı okuduktan sonra yırtma, diğer bir din kardeşine ver, meâlini daima arkadaşına anlat. Ey köy hocası, ey çalışkan muallim! Köy kahvehanesinde bu kitabı okuduğun zaman meâlini anlatmaktan vazgeçme. Ey sevgili baba! Ailene, çocuklarına, akrabalarına bu kitabı oku. Müdafaa-i Milliye'ye koşmak senin için bir vazife olduğunu unutma.” Mehmed Esad, *Cihâd-ı Ekber*, İzmir: Ahenk Matbaası, 1330, s. 2'den nakleden Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s. 94

cemaate “vaaz, nasihat ve teşvikat” verecek imamlar atanarak, halka seferberlik konusunda mesuliyetleri izah edilmeye çalışılıyordu.¹⁵ Ayrıca, siyasî figürlerin ve olayların yoğun bir görsellikle anlatıldığı Harp Mecmûası gibi yayınların yanı sıra görsel öğelerin ağırlıklı olarak kullanıldığı eserler de yayınlanmıştır.¹⁶

Hatta II. Meşrutiyet Devri’nde bu uğurda sinema gösterimleri bile yapılmıştır; Genç Dernekleri tarafından girilen bu tür faaliyetlerde gösterime giren filmlerin konuları, “vatanperverlik duygularını arttıracakı düşünülen” temalar olmuştur.¹⁷ Sinemanın propaganda için kuvvetli bir araç olduğu açıktır; nitekim Birinci Cihan Harbi’nde Avrupalı devletler gibi¹⁸ Osmanlı Devleti de sinemanın askerî propaganda için kullanılmasının önemini kavramıştı.

Birinci Cihan Harbi’nde Osmanlı ordusunda dört yıl görev yapmış bir zabıt olan Abidin Ege, hatıratında Türk Ocağı’nda katıldığı bir konferanstan bahsetmektedir; Ege’nin anlatımına göre Talât Paşa, Hamdullah Suphi ve Selim Sırrı gibi dönemin önemli isimlerinin katıldığı konferansta, “Türk âdetlerine dair birçok sinema şeridi” de gösterilmiştir.¹⁹ 25 Şaban 1333 (8 Temmuz 1915) tarihinde, henüz Çanakkale Muharebesi sürerken, Dârülmuallimîn-i Âliye Fotoğraf Muallimi Necati Bey’in Çanakkale cephesinde çektiği filmler, fotoğraflar ve onun bu işlemleri yaparken kullandığı harcırah, askeriye tarafından finanse edilmiştir.²⁰ Ayrıca askerî

¹⁵ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, s. 93

¹⁶ Bunlara birkaç örnek vermek gerekirse, neredeyse tamamı resimlerden oluşan bir eser için bkz.: *İstanbul’da Hürriyet Ordusu Panorama: Server-i Milli*, Matbaa-ı Artin Asaduryan ve Mahdumları, İstanbul, 1325. Ayrıca imzasız yayımlanan bir risalede de dönemin siyasi figürleri geniş bir görsel anlatımla sunulmaktadır bkz.: *Şanlı Hürriyet Ordusunun Dersaadete Muzafferan Duhulü ve İstibdadın Külliyyen İzmihlali*, Servet-i Fünûn Matbaası, Der-Saadet, 1325

¹⁷ Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 380.

¹⁸ Savaşın, propagandanın ve sinemanın birbirleriyle olan ilişkisinin ilgi çekici bir örneği, Fransa’daki Somme Muharebesi hakkında yapılan üç filmidir. 1 Temmuz-18 Kasım 1916 tarihleri arasında tarihin en kanlı savaşlarından biri olan Somme Muharebesi’nde bir milyondan fazla can kaybı yaşanmıştır. İngiltere, Fransa ve Almanya’daki yeni oluşturulan propaganda ofislerinin her biri, muharebeyi konu alan askerî harekatta zafer iddiasında bir belgesel hazırlamışlardır. Christina Stojanova, *The Great War: Cinema, Propaganda, and The Emancipation of Film Language, Acta Univ. Sapientiae, Film and Media Studies*, Volume 14: Issue 1, (2017) 131–156, s. 135

¹⁹ Ege’nin dikkat çektiği bir diğer konu ise; Talât Paşa, “gayet nazikâne birkaç kelime ile” Türk Ocağı’nı cesaretlendirmiş, ardından Hamdullah Suphi, ocağın yaptığı işler hakkında bilgi vermiştir. Son olarak da Selim Sırrı Bey, “Terbiye ve Milli Terbiye” konulu bir konferans vermiştir. Bu konferansın ardından ise bahsi geçen sinema gösterimi ile toplantı bitmiştir. Hatıratın ilgili bölümleri için bkz.: Abidin Ege, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri*, Hazırlaya: Celali Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 13-14

²⁰ Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından temin edilen fotoğraf ve sinematograf makineleriyle muharebe resimleri almak üzere Ermeni milletinden Ara Efendi ve onun şeriki ile Çanakkale’ye

sinema meselesinde de Alman danışmanların desteğini görmek mümkündür; 4 Nisan 1918’de, Berlin’de askerî sinema yapan beş zâtın (üç kadın, iki erkek), sinematografi yapmak üzere birkaç gün içinde İstanbul’a gelecekleri bildirilmiş, pasaportlarının Berlin Baş Şehbenderliğince vize edilmesi istirham olunmuştur.²¹

Tüm bunlara ek olarak, 1914’e gelindiğinde dünya kamuoyunun militarist bir eğilimde olduğunu söylemek de mümkündür. Amerikalı siyasetçi Frederic C. Howe, 1916 yılında yazdığı “Why War” adlı eserinde Birinci Cihan Harbi’nin çıkış sebebini, sorumsuz hükümdarlara, iktidardaki aristokrasilere, dışişleri bakanlıklarına ve diplomatlara bağlamaktadır; O’na göre finansörler ve yabancı topraklarda şahsî kâr arayan ticarî grupların menfaatleri tarafından yapılmakta olan savaşlar, “hâlâ Büyük Frederich, Napoleon, Richelieu ve Mazarin zamanında olduğu gibi egemen sınıfların oyuncağıdır.”²² Howe’a göre mevcut Avrupa savaşı bir halk savaşı değildir; savaşın patlak vermesinden evvel hiçbir ulusal sınır tehdit edilmemiş, hiç kimsenin ulusal onuru saldırıya uğramamıştır; savaş başladıktan sonra geçen on sekiz aylık bir çatışmadan sonra bile, savaşın ne hakkında olduğu konusunda bir konsensüs yoktur; insanlar arasında var olduğu varsayılan ırkî nefret kavramı, basın, diplomasi ve savaş bürokrasilerinin bir kurgusudur.²³ Özetle Howe, insanların savaşmak istemediğini, fakat devletlerin halkları manipüle ederek savaşı başlattığını ileri sürmektedir.

Fakat, bu türden iyimser yaklaşımların ne denli isabetli olduğu muğlaktır. Nitekim, Hew Strachan, “halklarda savaşa girme isteği olmasaydı bir dünya savaşı vukuu bulamazdı”²⁴ diyerek savaşın kitlelerden çok da bağımsız olmadığına dikkat çekmektedir. Propagandanın kitleleri yönlendirmeye veya herhangi bir fikri yoktan var

gidecekler istihbar olunmuştur; 25 Şubat 1333 (8 Temmuz 1915) tarihinde Ara efendi ve şeriki “ahlâk ve mişvarı ve bu vatanla olan alakaları derecesi malum bulunmasına ve Dârümuallimîn-i Âliye muallimi Necati Beyle işbu vazifeyi ifaya ehliyeti bülegâ” olmalarının yanı sıra, bu kişilerin “vatanperverlikleri ve vazife şinashlıkları” da bilinmekte olduğundan, Necati Beylerin i’zâmına müsaade buyurulması talep edilmiştir. Rumî 5 Temmuz 1331 (18 Temmuz 1918) tarihinde ise kendisinin cepheye girmesi münasip görülmüş ve buna binaen Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile bir mukavele yapılmasına karar verilmiştir. Ayrıca, Necati Bey’in faaliyetleri ve göstermiş olduğu “cesaret ve fedakârlık”, askeriye tarafından “şayan-ı takdir” görülmekte olduğundan, ordu Necati Bey’in film tedarikine de destek olmaktadır. **BOA.**, MF.MKT., 1210-33, H-25-08-1333

²¹ **BOA.**, HR.İD., 80-89, M-03-04-1918

²² Frederic C. Howe, **Why War**, Charles Scribner’s Sons, New York, 1916, s. 5

²³ Frederic C. Howe, **Why War**, s. 3

²⁴ Hew Strachan’ın bu yorumunu da içeriin daha geniş kapsamlı bir “1914 ruhu” ve savaş coşkusu hakkındaki bazı değerlendirmeler için bkz.: Mehmet Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği**, s. 41-46

etmeye ne denli muktedir olduğu tartışmaya açık bir konudur. Eric Hoffer'ın “propaganda insanları aldatmaz; sadece kendilerini aldatmalarına yardımcı olur”²⁵ prensibini kabul edecek olursak; propaganda, propagandaya açık olan zihinlere, zaten bildiklerini anlatmaktadır.²⁶

Osmanlı Devleti'nin de savaşa girişinde propagandanın ne denli etkili olduğu muğlâk bir meseledir. Savaşa girme kararı, halkın “demokratik” taleplerinin bir neticesi olmaktan çok, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üst kademelerindeki dar bir kadronun tercihi gibi görünmektedir. Fakat, aşikâr olan bir şey varsa o da şudur ki; II. Meşrutiyet Devri'nde, Osmanlı Devleti ve Osmanlı toplumu, halet-i ruhiye yönünden zaten savaş propagandasına gayet açık bir pozisyondaydı; Ahmet Emin Yalman, Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki genel izlenimleri şöyle ifade etmektedir: “Üç yüzyıldan uzun bir süredir birçokları Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun geldiğini görüyorlardı. Birçoğu Tanrı'nın bile bu bitişi erteleyecek bir mucize yaratmaya muktedir olmadığı konusunda hemfikir idi. Dışarıdan bakıldığında bu öngörülerini doğrulayacak yeterli işaret mevcuttu. Herkesin göreceği şekilde, içeride sürekli bir dağılma ve dışarıda da parçalanma yaşıyordu.”²⁷

Ayrıca, basın ve devlet erkânı arasında görülen militarist eğilimlerin toplumsal bir zeminde de karşılık bulma imkânı olduğu da muhakkaktır. Osmanlı Ordusunda görevli bir Alman subayı olan Güstav von Hochwächter, hatıratında Balkan Harbi'nde yaşanan geri çekilişi ve halka dair gözlemlerini “korkunç insan manzaraları” olarak betimlemekteydi: “İstasyonda durum korkunç. Herkes kaçıyor, çoluk çocuklarıyla birlikte manda arabalarıyla uzun kabileler hâlinde hat boyunca veya aşağıya Rodosto'ya (Tekirdağ) doğru gidiyorlar. Köyleri yakılmış... Yersiz yurtsuz yollara düşüp kargaşayı daha da arttırıyorlar. Fecaat ve sefalet var her yanda; çocuklar yarı çıplak, kadınlar yalınayak çamurda yürüyor... Herkes sadece kendisini kurtarmayı düşünüyor.”²⁸

²⁵ Eric Hoffer, *The Passionate State of Mind and Other Aphorisms*, Hopewell Publications, New Jersey, 2006, s. 105

²⁶ Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, Harper & Row Publishers, New York, 1989, s. 105

²⁷ Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, cev.: Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 25

²⁸ Güstav von Hochwächter *Balkan Savaşı Günlüğü: Türklerle Cephe*, cev.: Sumru Toydemir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 29

Tüm bunlara ek olarak; Osmanlı toplumunda savaşa girmeye karşı kimseler var olsa bile bunların kendilerini ifade edebilecekleri tüm kanallar iktidar partisi tarafından kapatılmış, savaş karşıtları “teşkilatsız ve dilsiz” kalmıştır.²⁹ II. Meşrutiyetin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin otokratik siyasî eğilimleri giderek artmış, her bir adımda veya dönemeçte siyaset daha otoriter bir hâl alarak muhaliflerin sesi kısılmıştır; 1914’e gelindiğinde ise siyaset sahası, İttihat ve Terakki Cemiyeti için adeta bir “dikensiz gül bahçesi” hâline gelmiştir.³⁰ Cihan Harbi yaklaştıkça siyaset daha otokratik bir görünüm alarak çoğulculuktan uzaklaşmıştı.³¹ Bu durum kamuoyunda sadece savaş taraftarlarının sesinin yükseldiği bir tür tek sesli askerî propaganda atmosferi görünümü yaratmıştır.

Fakat bu noktada önemli bir hususa dikkat çekmek gerekir ki, imparatorluk tebaası olan herkes savaşa yürekten destek veren kimseler değildiler. Örneğin, Dr. Abdullah Cevdet, Gustave Le Bon’un “Avrupa Harbinden Alınan Psikolojiyi Dersler” (Enseignements Psychologiques de la Guerre Européenne) isimli eserini çevirmiş ve esere bir mütercim notu düşmüştür: “Gerek memleketler fethetmek emeliyle kan dökmek, gerek hürriyet ve hukuk muhafazası veya fetih için kan dökmeye mecbur olmak, insanlığa aynı derecede âr-engiz ve acı bir leke ve musibettir.”³² Dr. Abdullah Cevdet, 1918 senesinden İctihad’da şunları yazmaktaydı: “En aşağı iki milyon Müslümanın kanını boş yere akıtan, heder eden şeylerden biri de cahilane ve gafilane ilan olunan “Cihâd-ı Mukaddes”, “Cihâd-ı Ekber”dir. Milyonlarca nüfusun katline sebebiyet vermekle mesul olanlar arasında en vahim mevki-i töhmet

²⁹ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, s. 60. Hükûmet, Bab-ı Âlî baskınının ardından basını tekelleştirdi ve herhangi bir muhalif sesin yokluğu sayesinde sınırlı bilgilerle yurt cephesini yönlendirmek için ekstra güç kazandı. Deniz Dölek-Sever, *Propaganda at Home (Ottoman Empire)*, 1914-18-online International Encyclopedia of the First World War, s.2

³⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 59

³¹ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, s. 60., Özellikle 31 Mart Vakası ile başlayan süreçte hak ve hürriyetler kademeli olarak kısılmaya başlanmış ve hükûmet tarafından her türden siyasî düşünce giderek artan bir oranda şeytanlaştırılmaya başlanmıştır; “irtica” sözcüğünün ders kitaplarına kadar nüfuz ettiği bu dönemde sivil toplum, “siyaset dışı” olmayı kendine şiar edinmiştir. Füsun Üstel, *“Makbul Vatandaş”ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 28

³² *Avrupa Harbinden Alınan Psikolojiyi Dersler*/Gustave Le Bon; çev: Abdullah Cevdet [Karlidağ], 1869-1932, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1918, s. 10.

işgal edenlerin birincisi Enver Paşa ise ikincisi ilan-ı harp ve cihâd eden Said Halim Paşa kabinesinin şeyhülislâmı Hayri efendidir...”³³

Osmanlı Devleti’nin mütareke imzalanmasının ardından şedit bir triumvira aleyhtarlığı başlamıştır; bu aleyhtarlık, triumvira ve İttihat ve Terakki yönetimine yönelen geniş bir hakaret literatürünü de beraberinde getirmiştir.³⁴ Bu türden muhalefet söylemlerinin varlık gösterememiş olması ve Osmanlı basının tek taraflı bir savaş propagandası şeklinde görünmesinin sebebi, hükûmetin oldukça katı bir sansür politikası izliyor olmasıydı.

Yukarıda da zikredildiği gibi, propaganda sadece söylenenler değildir, söylenmesine müsaade edilmeyenler de bir anlamda propaganda kapsamındadır. II. Meşrutîye idaresi basını kontrol altında tutmanın öneminin farkındadır; Kâzım Karabekir’in aktardığına göre, Dahiliye Nezareti Müsteşarı İsmail Canbulat, Kâzım Karabekir’e sansür meselesini kökünden halletmek için Tanin Gazetesinden başka bütün gazete ve mecmûaları kapatarak bütün basını Tanin adı altında toplamayı planladığını söyleyince, Karabekir, Enver Paşa ile görüşüp buna engel olmuştur.³⁵ Bu proje gerçekleşmemiş olsa bile basının yoğun bir sansür altında olduğunu söylememiz mümkündür. Savaş sırasında şehirlerin düştüğü haberleri kamuoyundan gizlenmektedir.³⁶ Baskı ve sansür mekanizmaları sayesinde bütün basın hükûmetin çizdiği istikamette ilerlemekte,³⁷ basına yalnızca milliyetçi fikirler yansıtılmaktadır.³⁸ Bütün mektuplar askerî sansürün denetiminden geçmektedir.³⁹

Ayrıca sanat aktiviteleri de hükûmetin sıkı denetimi altındadır; muhtemelen savaş meydanlarında gereken askerî motivasyonu sağlayabilecek bir nevi manevi yakıt

³³ Doktor Abdullah Cevdet, “*Cihad ve İctihad (İlan-i Harp ve Cihâd Eden Enver Paşa ve Said Halim Paşaların Boş Yere Müslüman Kanı Dökmeleri Hakkında)*”, *İctihad*, Cilt: 15. Sene, Sayı: 130, s. 37-39

³⁴ Bu hakaret literatüründen kastedilen liste şöyledir; “hırsız, hunhar, katil, çete, haydut, iğrenç devirler, cahil, muhteris, şaki, sefil guruh, çapulcu hükûmet, melun, ruhu habis, beş parmağında beş kara olan alçaklar, kartal taklidi yapan kargalar” ve çok daha fazlası. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimliğe*, s. 66

³⁵ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, Cilt 2, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 167-170

³⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 625

³⁷ Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimliğe*, s. 65

³⁸ Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye*, s. 215

³⁹ Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimliğe*, s. 64

görevi görebileceğinden, dinî ve milli duyguları rencide edecek türden sinema veya tiyatro gösterileri kati suretle menedilmiş, bu türden gösterileri düzenleyen kumpanyalara ruhsat verilmemesine özen gösterilmiştir.⁴⁰ 8 Rebiülahir 1332 (26 Şubat 1914) tarihinde, Dahiliye Nezareti tarafında tiyatro piyesleriyle sinema şeritlerinin doğrudan doğruya polisçe tetkik ve takip edileceği kararı alınmıştır.⁴¹

Bu koşullarda tahmin etmesi güç değildir ki savaş aleyhtarlarının herhangi bir söz söyleme fırsatı oldukça düşüktür. Tüm bunları aşır da savaşın aleyhine bir söz söyleyenler ise hükûmetin takibatına uğruyorlardı. Örneğin, 1915 senesinde Hicaz Maarif Müdür-i sabıkı Halil Efendi'nin Şam Divan-ı Harbi'ne tevdiî münasip görüldüğü, Dördüncü Ordu kumandanlığına Polis Müdür-i Umumiyesi tarafından bildirilmektedir; Maarif Müdürü iken “cihâd-ı mukaddes hakkında okunan fetva-ı şerifeye müteakip mücahidîn-i İslâmiye hakkında fezahat-ı lisaniyede bulunmasından dolayı” memuriyetinden azledilmiş olan Halil Efendi, Şam'da Divan-ı Harb'e sevk edilmiştir.⁴² Ayrıca sansür, yalnızca savaş konusunda geçerli değildir; Hürriyet'in ilanının ardından Manastır'da Burunsuz Nazmi isimli bir şahıs, İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhinde konuştuğu için dayak ile (60 sopa ile) cezalandırılmış, cezası Manastır'da teşkil edilen 1 Numaralı Fedai Şubesi yetkilisi olan Mehmet Ali Okar tarafından icra edilmiştir.⁴³

Başta dönecek olursak; şüphesiz ki Osmanlı Devleti, Ellul tarafından sınırları çizilen türden bir propagandaya kâdir değildi. Nitekim, Erol Köroğlu'nun kapsamlı

⁴⁰ 6 Zilhicce 1326 (30 Aralık 1908) tarihinde Dahiliye Nezaretine yazılan bir takrime göre; tiyatrolara ahali tarafından “mümanaat” edilmesine mahal olmayıp, şayet “ihtisat-ı diniyeye ve milliyeye dokunacak” oyun oynamaya kalkışanlar olur ise mahalli hükûmetlerce engelleneceği bildirilmektedir. **BOA.**, DH.MKT., 2697-39, H-06-12-1326

⁴¹ **BOA.**, DH.HMŞ., 18-117, H-08-04-1332

⁴² **BOA.**, DH.EUM.7.Şb, 3-51, H-06-05-1333

⁴³ Mehmet Ali Okar'ın hatıratında anlattığına göre, bu dayak hadisesinin yerel ahali üzerinde derin bir tesiri olmuştur: “Bu dayak meselesi Manastır'da herkesin ağzında dolanmaya başladı. Arkadaşlarıma “Filan yere gezmeye gidelim, birer kahve içeriz” deyince benden kaçmaya başladılar. En nihayet birisi dayanamayıp “Mehmet Ali vallahi benim kabahatim yok. Bir şey yapmışsam bilmeyerek yapmışımdır; cezama razıyım” deyince ben de bu mânâsız sözlerden bir şey anlamadığımı söyledim ve bu arkadaşım içinde olanı şöyle anlattı: “Biz seninle bir yere gitmeye korkarız. Belki Cemiyet bir dayak cezası vermiştir, onun tatbikini yapacaksın diye çekiniriz.” Bu söz üzerine ben kahkahayla güldüm. Bir müddetten beri niçin yalnız kaldığımı, arkadaşlarımı benden neden kaçtığının sebebini anladım ve biraz da canım sıkıldı. Bu vazife yüzünden arkadaşlarımı kaybedecektim. Zaten bu vazifeyi yapmak istemiyordum.” Okar'ın aktardığı bu ilginç dayak hikâyesi için, hatıratın ilgili bölümlerine bkz.: Mehmet Ali Okar, *Osmanlı Balkanları'nın Son On Yılı (1902-1912)*, hazırlayan: Ahmet Mesut Okar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 146-150

çalışması da bunu ortaya koymaktadır. Fakat bu durum, Osmanlı Devleti’ni yönetenlerin savaş propagandası adına hiçbir girişimde bulunmadıkları anlamına gelmemelidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin oluşturmaya gayret ettiği atmosfer bir George Orwell romanı olmamış veya olamamıştır. Bunda teknik kapasitenin yetersizliğinin birinci derecede rol oynadığının altını çizmek gerekir. Fakat yukarıda da zikredildiği gibi, savaş propagandası adına hiçbir şey yapılmadığını söylemek yanlış olacaktır. Zira, bir anlamda “kelimelerin savaşı” da olan bu savaşta propaganda gibi bir silah göz ardı edilemezdi. Nitekim, II. Meşrutiyet Devri Türk toplumunda oluşturulan vatanseverlik ve milliyetçilik kavramlarının taslağı, sonraki yıllarda da Türk siyasi hayatının önemli bir basamağını teşkil etmiştir. İlerleyen bölümlerde bu propaganda ve onun dili daha detaylı bir şekilde incelenecektir.

1.2.Eğitim Müfredatının Militarizasyonu

Fransız yasama meclisi 1792’de, “vatandaşlar, vatan için doğar, yaşar ve ölürler” yazılı sunakların ülkenin her yerine dikilmesi gerektiğine karar vermiştir.⁴⁴ Fakat, Prusyalı bir bürokrat olan Neithardt von Gneisenau’nun da dikkat çektiği gibi eğer halktan “bir vatanın güçlü bir şekilde savunulması isteniliyorsa, önce yurttaşlara bir vatan verilmeliydi.”⁴⁵ Bu nedenle, kitlesel eğitim, propaganda ve entelektüeller, bu tip yeni ideallerin kitlelere ulaşmasını sağlayan taşıyıcılar olmuşlardır. Modern dünyada eğitimsizliğin “günahların en büyüğü” olması, şüphesiz ki eğitimsizliğin pratik yaşamda birçok zorluk yaratmasının yanında, eğitim almamış kimselerin bu endoktrinasyon sürecinden azade olmalarıdır; eğitimsizin asıl “günahı” verdiği zarardan çok, modern idealleri ezberlememiş olmasıydı. Eğitimin “dünyevî bir dogma” veya “bizleri kurtaracak yegâne kudret” olarak görülmesinin altında yatan nedenlerden biri de eğitimin bu yönüdür.⁴⁶

⁴⁴ Eric Hoffer, *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 18

⁴⁵ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, s. 135

⁴⁶ Gustave Le Bon, bu hususa şu şekilde değinmektedir: “Mevcut çağın baskın fikirlerinin en başında, öğretimin insanları önemli ölçüde değiştirebileceği, onları iyileştirebileceği ve hatta onları eşit kılabilceği gelir. Mükerreren ifade edilen bu iddia, en sarsılmaz demokratik dogmalardan biri hâline gelmiştir. Eskiden Kilise’nin dogmalarına saldırmış olmak ne denli zor idiyse, şimdi de bu dogmaya saldırmak o denli zor olacaktır.” Gustave Le Bon, *The Crowd: A Study of the Popular Mind*, The Macmillan Co., New York, 1986, s. 84

Okullar birçok örnekte, öğrencilere devletin uygun gördüğü dünya görüşünü aşlamakla görevlendirilmişlerdi.⁴⁷ Vatandaşların manevi olarak “silahlandırılması” olan milli eğitim, bir Fransız yazara göre, ahlâkı şekillendirmek, geliştirmek ve sürdürmekle beraber, askerlere düşmanın psikolojik saldırılarına karşı da bağışıklık kazandırmak için tasarlanmıştır; başka bir deyişle milli eğitimde amaç, “askerî birliğin sivil eğitimidir.”⁴⁸ Fransa’da Üçüncü Cumhuriyet idaresi, sadece köylüleri Fransız yapmayı sağladığı için değil, ayrıca onları iyi birer cumhuriyetçilere çevirecek en önemli kanallardan biri olduğu için de ders kitaplarının içeriğini şansa bırakmamıştır.⁴⁹

Yukarıda da zikredildiği gibi, yeni idealler “öğretilmeliydiler.” Okullaşma, kişisel ilişkileri olmayan bireyler veya aileler arasında sadece uygun bir sosyal kesişim aracı ve ülke çapında, ortak davranış ve değer kalıpları oluşturmakla kalmamıştır, aynı zamanda güçlü bir kuşaklar arası istikrar ve süreklilik ağı ile kuşakları birbirine bağlamıştır da.⁵⁰ Bu nedenle kitlesel eğitim, propaganda ve entelektüellere iş düşmüştü. Modern endüstriyel toplum, okuryazar ve teknolojik olarak donanımlı bir nüfusa ihtiyaç duyduğundan, modern devlet, kitlesel olarak zorunlu ve standart bir eğitim sistemine verdiği destekle böyle bir iş gücünü sağlayabilen en önemli kurumunu inşa etmiştir.⁵¹

Fransa’da okullar, çocuklara milli ve vatansever duyguları öğretmek, devletin kendileri için neler yaptığını, vergileri niçin ödediklerini, askerlik hizmetini neden yapmaları gerektiğini açıklamak ve onların ilgilerini vatana yöneltmekle görevlendirilmişti; her şeyden önce çocuklara “ilk görevlerinin vatani sevmek ve bilmek olduğu” fikrini veren okul, bir birlik aracı, tehlikeli santrifüj eğilimlerine bir cevap ve tabii ki “ulusal savunmanın temel taşıydı.”⁵² Bir akademisyen, henüz Üçüncü Cumhuriyet’in başlarında bu durumu şu sözlerle izah etmişti: “eğer okul çocuğu,

⁴⁷ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 165

⁴⁸ Jacques Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, s. 136

⁴⁹ Eric Hobsbawm, “*Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914*”, Eric Hobsbawm & Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, 1983, s. 271

⁵⁰ Eric Hobsbawm, “*Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914*”, *The Invention of Tradition*, s. 293

⁵¹ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishing, Oxford, 1986, s. 10

⁵² Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford University Press, Stanford, California, 1976, s. 332-333

vatandaşlık görevlerinin tam olarak farkında bir vatandaş ve silahını seven bir asker olmamışsa, öğretmen zamanını boşa harcamış demektir.”⁵³

Almanya’da da bu tip ideallerin halka kazandırılması, yine eğitim ve propaganda gibi kanallar ile gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. ⁵⁴ Alman İmparatorluğu’nun sömürgeci genişlemesini isteyen propagandistlerin söylemlerine göre; Alman halkı dünyada kudretli bir konuma yükselmek için “tanrı tarafından tayin edilmişti.”⁵⁵ Bu hedef doğrultusunda, Prusya eğitim sistemi kitleleri militarize etmek için tasarlanmış bir “fetih motoruydu.”⁵⁶ Dinin müfredattaki rolü yeni düzenlemelerle önemli ölçüde azalmış; tarih, Alman dili ve edebiyatı gibi konular, müfredatın çekirdeği olarak dinin yerini almıştı, öğretmen yetiştiren okullardaki müfredat da buna uyuyordu.⁵⁷ Fakat yukarıda da zikredildiği gibi, milli ideoloji dinden tamamen “arındırılmamış” olduğundan, din, hâlâ yeni milli idealleri kucaklamaktaydı.⁵⁸ Fakat eğitim artık daha milli bir görünüme bürünmüştü; müfredatta Prusya ulusal tarihi, özellikle de askerî tarih konuları baskındı.⁵⁹

Dünya genelinde devletler, askerlerinin teknik askerî hizmetlerini geliştirmek için konuşulan dilin standart bir versiyonunda okuryazarlığı yaymak maksadıyla zorunlu ilköğretimi teşvik ediyorlar, okuryazarlık kampanyaları başlatıyorlardı. ⁶⁰

⁵³ Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power, International Security*, Vol. 18, No. 2 (Autumn, 1993), pp. 80-124, s. 111

⁵⁴ Fransız Devrimi’nin şoku Prusya’yı eğitim konusundaki uyuşukluğundan uyandırmıştır; Prusya’nın yeniden canlanmasının bir parçası olarak kurulan yeni Berlin Üniversitesi (1806-10), çoğu Alman üniversitesinin yanı sıra tüm dünyada akademik kurumlar için bir model hâline gelmişti. Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, Vintage Books, New York, 1996, s. 279

⁵⁵ Wolfgang J. Mommsen, *The Varieties of the Nation State in Modern History: Liberal, Imperialist, Fascist and Contemporary Notions of Nation and Nationality, The Rise And Decline Of the Nation State*, ed. Michael Mann, Basil Blackwell, Cambridge, s. 214

⁵⁶ A. J. P. Taylor, *The Course of German History: A Survey of the Development of German History since 1815*, Hamish Hamilton, London, 1945, s. 43. Fransız seçkinleri arasında, Prusya’nın ünlü üniversitelerinin üstünlüğü nedeniyle zafer kazandığına dair neredeyse evrensel bir inanç vardı; Berlin Üniversitesi’nin Jena’daki yenilginin intikamı olduğu, popüler bir aforizma hâline gelmişti. Alman eğitime yapılan Fransız övgüsü, sistemin tüm seviyelerine yayılmıştır. Gazeteciler, Prusyalı ilköğretim öğretmenin Sedan’ın mimarı olduğunu ve Realschulen’in modern orta öğretiminin, Prusya askerî verimliliği için bilimsel bir temel oluşturduğu diktasını mükerreren ifade etmekteydiler. Philippe Aghion, Xavier Jaravel, Torsten Persson and Dorothée Rouzet, *Education and Military Rivalry, Journal of the European Economic Association*, Volume 17, Issue 2, April 2019, Pages 376–412, s. 382

⁵⁷ Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power*, s. 114

⁵⁸ Wolfgang J. Mommsen, *The Varieties of the Nation State in Modern History: Liberal, Imperialist, Fascist and Contemporary Notions of Nation and Nationality*, s. 214-215

⁵⁹ Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power*, s. 115

⁶⁰ Barry R. Posen, *A.g.m.*, s. 85, 87

Devletin tam mânâsıyla eğitimciliğe soyunması, 19. yüzyılın ikinci yarısında kitlesel zorunlu ilköğretimin çoğu Batılı ülkede norm hâline geldiği bir dönemde gerçekleşmiştir; Cumhuriyet Fransa'sı eğitimi, Fransız vatandaşlarını homojenleştirmek için kullanırken, Bismarck'ın Kulturkampf perspektifinden hareketle Almanya'da da eğitim, birleşik bir ulusal bilinci ortaya çıkaran homojenize edici bir eğilim ortaya koymuştur.⁶¹

Modern devletin kitleleri eğitmeyi kendine bir misyon olarak bilmesinin temelinde yatan önemli faktörlerden birinin de devletin, eğittiği kitlelerden asker olarak faydalanabilmek istemesidir. Modern kitlesel eğitimin gelişiminde her ne kadar başka faktörler de yer almışsa bile, askerlik hizmetinin bunda oldukça etkili olduğunu söylememiz mümkündür. Nitekim, asker olması beklenen erkeklerin eğitimi için gösterilen takdire şayan gayretkeşliğin, kadınların eğitimi söz konusu olduğunda daha âtıl kaldığını görmek mümkündür; kız çocuklarının eğitiminin sosyal bir sorun olmasının altında yatan nedenlerden biri de muhtemelen onların asker olmayacak olmalarıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da Batı'daki gelişmelere paralel olarak benzer bir eğitim modeli uygulanmak isteniyordu;⁶² 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'daki muadilleriyle paralellik gösteren Osmanlı Devleti, vatandaş hâline getirmek istediği uyruklarına, temel amacı "itaatkâr, ama aynı zamanda merkezin değerlerini kendi değerleri kabul edecek" bir nüfus yaratmak maksadıyla, bir eğitim/endoktrinasyon programı sunmaya gayret etmiştir.⁶³ Sultan Hamid devrinde, bütün Müslümanların halifesi olarak hareket etme eğiliminde olan Sultanın, etnik kimlik ve "vatan sevgisi" gibi mefhumları Osmanlı Devleti'ne ve İslâm'a yöneltilmiş bir tehdit, Müslüman itikadını zayıflatmak için İngilizler tarafından yayılan bir fitne

⁶¹ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 134. 19. yüzyılın başından itibaren Fransa, Rusya ve Prusya'daki öğrenci sayıları mütemadiyen artmaktadır. Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, s. 135

⁶² II. Meşrutiyet idaresi kimlik arayışı içerisindeki Osmanlı insanına hedeflenen dokuyu kazandıracak en mühim kurum olan okula önemli bir rol biçmiştir. II. Meşrutiyet Devri ile birlikte geleceğin askeri olacak çocuğun kaderini tayin etmede devlet, artık eskiye kıyasla çok daha mühim bir figür olarak ortaya çıkmıştır. Füsun Üstel, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 30, 32

⁶³ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev.: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 107-108. II. Abdülhamid dönemi eğitim programında itaat kavramı öncelikli bir kavram olarak öne çıkarılmaktadır. Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 53

olarak görme eğiliminde olmasından ötürü,⁶⁴ eğitim ırka dayalı bir anlatı yerine daha çok dine referanslı olmuştur.⁶⁵

Meşrutiyetin ilanının ardından askerî değerler ile paralel hareket eden bir vatan ve millet anlatısının daha berrak hâle geldiğini görmek mümkündür. II. Meşrutiyet idaresi tarafından askerliğin faziletleri daha yüksek sesle halka anlatılmaya başlamıştır; askerlik görevi vatandaşlık görevlerinin arasında en şerefli olarak tanımlanmıştır.⁶⁶ Satı Bey, Meşrutiyet'in ilanı ile “malumat-ı ahlâkiye ve vataniye” adıyla verilen derslerin maksadını şu şekilde izah eder: “Mektep-i muallimenin vezaifinden en mühimi, en büyüğü, şakirdana bir terbiye-i ahlakiye ve vataniye vermektir. Bu alelade bir ders değildir, bir terbiyedir. Buna programda olduğu gibi malumat-ı ahlâkiye ve vataniye dememelidir; terbiye-i ahlâkiye ve vataniye demelidir. Çünkü maksat-ı aslı şakirdana ahlâk hakkında, vatan hakkında bazı malumat vermek değildir; terbiye-i ahlâkiye; hüsn-ü ahlâk denilen hissiyat-ı âliyyeyi, melekât-ı vicdaniyeyi, iyilikleri, hayrihahlıkları çocukların ruhuna ilkâ etmek, kalplerine telkin eylemek,... terbiye-i vataniye ise bu terbiye-i ahlâkiyenin temdididir, muhitimiz olan millet ve vatan-ı Osmaniyye'ye karşı aynı hissiyat-ı âliyyenin teşmili ve en nihayet müessesat ve nizamatomuzun müstenid olduğu esaslar, usuller, hükûmetler ve muhtevi bulunduğu ahkâm hakkında malumat-ı muhtasara ve müfide itasıdır.”⁶⁷

Mehmet Ali Okar'ın hatıratında anlattığı bir kesitten anlaşıldığı kadarıyla, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenleri eğitimin öneminin farkındadır; Okar, bir gün Enver Bey'in (Paşa) kendisi ile yaptığı bir görüşmeyi nakletmektedir. Okar, Enver Bey'in kendisine “Ben, köylere mektep yaptırmayı istiyorum. Köylüleri cehaletten kurtarıp kendi lisanımızı öğretmek lazım” dediğini ve bu iş için kendisinden yardım etmesini istediğini kaydetmektedir.⁶⁸ Meşrutî idare, mektep-kışla ve basın-yayın

⁶⁴ Kemal Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Kökenleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 178

⁶⁵ Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, s. 50

⁶⁶ Füsun Üstel, “*Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*”, s. 84

⁶⁷ Satı, “*Terbiye-i Ahlakiye ve Vataniye*”, *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmûası*, Sene 1, No:3 (15 Nisan 1326), 67-78, s. 67

⁶⁸ Mehmet Ali Okar, bu teklifi yalnız bir şartla kabul edeceğini, bu şartında şayet köylüler kendisine (Enver Paşa'ya) gelip onu şikâyet etmeye kalkarlarsa buna kulak asmayacaklarına dair teminat verilmesi gerektiğini söylemiştir. Enver Paşa ise kendisine gülümseyerek “gebertme de, ne yaparsan yap. Kötök atmak mecburiyetinde kalır isen iz bırakma.” yanıtını vermiştir. Okar'ın hatıratının

kanalıyla askerlik konusunda devlet-vatandaş bağıını yeniden tesis etmeye, vatandaş bilinciyle birlikte vatana ve askerliğe olan kabullenmeyi artırmaya çabalamaktadır; bu duygu ve düşünceleri mektep yoluyla vatandaşa ulaştırmak için “Malumat-ı Medeniye” (Vatandaşlık Bilgileri) derslerini eğitim programına dahil ederek vatandaşlık derslerinde askerlik, diğer örneklerde de olduğu gibi vatandaşlık görevinin “en şerefli” ya da “fedakârlıkların en mühimi” olarak takdim edilmektedir.⁶⁹

Bu bağlamda “vatan müdafaası” kavramının mekteplerde çocuklara öğretilmesi meselesi, üzerinde durulmakta olan önemli bir husus hâline gelmiştir. Satı Bey Darülfünun salonunda verilen ve sonra da metni bastırılan konferans dizilerinden birinde bu konu üzerine; “Çocuklara ve halka vatanperverlik telkin etmek için, onlara vatani sevdirmek, onları vatana hizmetten ve vatan uğrunda fedakârlıktan zevk alır bir hâle getirmek için ne yapmak lazımdır?” diye sorduktan sonra bunun bir zihni mülahazadan ziyade kalbi bir muhabbet neticesi olduğunu, bu yönü ile de anne sevgisine benzediğini anlatmakta, bunun birinci şartını da vatani tanımak olarak yorumlamaktadır.⁷⁰

Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası, “Vatan” başlıklı bir makalede vatani ve bu bağlamda vatan müdafaasını şöyle tanımlamaktaydı: “Vatan, dünyanın bir köşesi fakat ana-babalarımızın yurdudur. Vatan, bizim evimiz; vatan bizim tarlalarımız; vatan bizim bağ ve bahçelerimiz, hülâsa vatan bizim her şeyimizdir. Onun üzerinde, gezer, eğleniriz. Eker ve biçeriz; yiyecek ve giyeceğimizi onun sayesinde kazanırız. Vatan, Osmanlıların müşterek malıdır. Bir düşman vatanımıza gelecek olsa büyük küçük hepimiz arslan kesilir, mal ve canımızı feda eder, vatanımızı kurtarız. Demek, evvela vatanımıza hizmet etmek, onu imar eylemek, sonra icap ederse düşmanlara karşı müdafa etmek lazımdır.”⁷¹

6 Teşrin-i Sani 1324 (9 Aralık 1918) tarihinde A. Talat imzalı “Vatanperverliğin Çocuklarda Husul ve Tekâmülü” isimli Musavver Muhit Mecmûası’nda yayımlanan bir makalede müellif, şimdiye kadar mekteplerde vatan

ilgili bölümleri için bkz.: Mehmet Ali Okar, *Osmanlı Balkanları’nın Son On Yılı (1902-1912)*, hazırlayan: Ahmet Mesut Okar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 98

⁶⁹ Füsun Üstel, “*Makbul Vatandaş’ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*”, s. 84., Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, s. 154

⁷⁰ Satı, *Vatan İçin*, Kader Matbaası, Der-saadet 1329. s. 32, 34

⁷¹ Ali Ulvi, “*Kıraat-i Tefsiriyye Dersi: Vatan*” *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası*, Cilt: 1. Sene [b] İbtidaiye, Sayı: 11, 10 Nisan 1327 (23 Nisan 111), 158-168, s. 158-159

kelimesinin telaffuz dahi edilemediğini ve bundan ötürü büyük zararlar görüldüğünü, dolayısıyla artık bu zararların telafi edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁷² II. Meşrutiyet idaresi vatandaşlık aidiyeti oluşturmak adına devlet, millet ve vatan kelimelerinin tesisine girişmiş ve bunları kavramsallaştırma meselesine el atmıştır;⁷³ özellikle 1913'ten sonra devletin sahibinin Türkler olduğu fikri kuvvetlenmiş⁷⁴ ve yönetim, eğitimi tamamen devletin eline almayı arzulamıştır.⁷⁵

31 Kanunuevvel 1327 (13 Ocak 1912) senesinde maarifin tek tip bir hâle getirilmesi gerektiğini öneren bir raporda; Osmanlı maarifinin, “perişan tercümelerden ibaret” olduğu ileri sürülmektedir. Osmanlı eğitiminin, Tanzimatçı okullar ve onun tedrisatını teşkil eden kitapçılar, ecnebi okulları ve bu okulların müfredatını teşkil eden kitapların satıldığı Beyoğlu kitapçıları ve son olarak dinî okullar ve onların Arapça-Farsça⁷⁶ müfredatını oluşturan kitapları satan sahaflar olmak üzere üçe bölünmüş olduğu ve bunların tamamen birbirinden alakasız bir eğitim verdiğinden yakınmakta olan müellife göre Osmanlı eğitiminin problemi, kozmopolit olmasıdır: “Türkiye’yi diğer ülkelerden ayıran hususi bir hâl var: başka milletlerde en seciyeli ve ahlâklı kimseler tahsilde en ziyade ileri gitmiş fertler arasından çıktığı hâlde bizde ekseriyetle bunun aksi vaki oluyor. Türkiye’de vatan için en muzır adamlar medrese yahut mektepten en çok nasip alanlardır. İlan-ı Meşrutiyetten beri gördüğümüz birçok vakıalar bu paradoksal hakikati teyit etmektedir. Bu vakılardan çıkan netice şudur; Türkiye’de medrese ve mektep terbiye ettiği fertlerin ahlâk ve seciyesini bozuyor. Bizi diğer milletlerden ayıran bu hususun sebebi nedir? Bizce bunun bir tek sebebi var. Bu

⁷² A. Talat, “*Vatanperverliğin Çocuklarda Husul ve Tekâmülü*”, *Musavver Muhit*, Cilt 1, No:3 (6 Teşrin-i Sani 1324), 25-26, s. 25

⁷³ Füsun Üstel, “*Makbul Vatandaş’ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*”, s. 95

⁷⁴ Kemal Karpat, *Osmanlı’da Milliyetçiliğin Toplumsal Kökenleri*, s. 183

⁷⁵ Mustafa Gencer, *Jön Türk Modernizmi ve “Alman Ruhu” 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 87

⁷⁶ Anlaşıldığı kadarıyla dönemin Osmanlı kamuoyunu epeyce meşgul eden hususlardan biri de eğitim dilinin Türkçe olması meselesidir. İ. Hakkı Sunata, Osmanlıların Türkçe eğitim verememiş olmasından, hatıratında şu satırlarla yakınmaktadır: “Suriye’de Arapçanın da resmi dil olarak kabul edileceği sözleri dolaşmaya başladı. Bu biraz akla yakın. Yüzyıllardır hükümet kendi tebaasına Türkçe öğretmemiş. Bulgarlar, Rumlar, Sırlar, Arnavutlar, Kürtler ve Araplar kendi dilleri ile kalmışlar. Rumlar, Bulgarlar, Sırlar ve Arnavutlar istiklâllerini alınca Araplar da kırırdanacaklar, Kürtler de. Fazla olarak medrese dediğimiz okullarda yüzyıllarca Arapça okutmuşuz. Ne kalın kafalı bir devletmişiz. Daha kuruluşunda ölüme mahkûm bir devlet.” İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu’dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, Yayına Hazırlayan; Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 12-13

sebeep diğder milletlerin maarifi milli bir mahiyette olduğu hâlde bizim maarifimizin kozmopolit bir hâlde bulunmasıdır.”⁷⁷

15 Haziran 1329 (28 Haziran 1913) tarihli Dârülfünun Müdür-i Umumisi ve Tedrisat-ı İptidaiye Komisyonu reisi tarafından Maarif Nezareti’ne hitaben kaleme alınan bir kararın bildirisi, resmi, özel, cemaat ve diğder tüm okullara gönderilmiştir. Gönderilen genelgenin içeriğı, meşrutiyet idaresinin eğitimde yapmayı umduğu reformları ve tahayyül edilen pedagojik programı özetler niteliktedir: “Zât-ı âliye-i nezaret penâhîlerince de malum hususiyet üzere terbiye-i milliyemizde en zayıf kalmış ve şimdiye kadar mekteplerimizde düşünülmemiş bir unsur varsa o da vatan duygusudur. Bu duygunun inkişafını hazırlayacak vasıtaların en mühimlerinden biri bayrak olacağına nazaran bayrak isti’mâlinin mektep-i umumiyyemizde tâmîmi ancak çocuklara bayraklarla askerî oyunlar oynatılması hususiyle bayrağın bir alamet-i millie mevkiiinde bulunmasını mekteplerimizin kapısı üzerine daimî surette çektilerle tesirat-ı terbiyesinden istifade edilmesi komisyonca malum görülmüş olduğundan bunun bir âdet olmak üzere mekteplere tâmîmî hususunun nazar-ı itibara alınması babında emr ü ferman hazret-i men-lehül-emrindir.”⁷⁸

⁷⁷ Rapor müellifine göre Osmanlı eğitimi milli bir eğitim değildir ve millileştirilmelidir. Müellif, Arapça ve Farsça yerine Türkçe’nin öğretilmesinin daha önemli olduğunu önermektedir. *BOA.*, HSDHADB, 4-3, R-31-10-1327. Eğitimin milli duyarlılıklardan uzak olduğu dönemin entelektüellerince de dile getirilen bir husustur. Yusuf Akçura’ya göre Osmanlılar vatan ve millet ideallerini mekteplerden değil, tesadüfen ele geçen yabancı milletlerin faaliyetlerinden öğrenmişlerdir. Yusuf Akçuraoğlu, “*Emel ve İdeal*”, 2 [1]/16: 267, 27 Haziran 1912’den aktaran Ümit Kurt, *Türk’ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğın Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 117. Benzer bir yaklaşımı Türk düşünce tarihinin önemli figürlerinden biri olan Ziya Gökalp’te de bulmaktayız. Ziya Gökalp de “Terbiye ve Milliyet-Milli Terbiye” başlıklı makalesinde eğitimin milli olması gerektiğini şu şekilde açıklamakta ve önermekteydi: “Kıymet hükümleri her cemiyette başka türlü olduğu için milli bir mahiyeti haiz olduğu gibi onların mecmû olan hars da millidir; o hâlde, harsın çocukların ruhuna zer’ edilmesinden ibaret olan terbiyenin de milli olması iktiza eder. Ziya Gökalp, “*Terbiye ve Milliyet-Milli Terbiye*”, *Muallim*, Cilt: 1.Cilt, Sayı: 1, 15 Temmuz 1332 (28 Temmuz 1916) 3-9 s. 3. Eğitimde “Millilik” özellikle 1912’deki Balkan Savaşı’nın ağır yenilgisinden sonra daha kuvvetli bir şekilde gündeme gelmiştir. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 135

⁷⁸ Metinde bazı kelime farklılıkları olsa dahi, ana fikir olarak aynı sayılabilecek bu genelgenin farklı nüshaları, Osmanlı Devleti’ndeki birçok vilayete gönderilmiştir. Örneğın Adana Maarif Müdüriyetine gönderilen nüshada, metnin ana hatları büyük ölçüde aynıdır. Farklı olarak “mektebe suret-i daimide sancak keşidesinin ve bayrakla askerî talimlerin icra ettirilmesinin” önemine değinilmiştir. *BOA.*, MF.İBT., 440-20, H-07-08-1331. Bu bildiri bir ay sonra, yani 15 Temmuz 1329 (28 Temmuz 1913) tarihinde “Maarif-i Umumiye Nazırı namına müsteşar” imzası ile mükerreren beyan edilmiştir. *BOA.*, MF.İBT., 457-37, H-05-11-1331

II. Meşrutiyet Devri süresince yaygın kanı, eğitimin devletin parçalanmasının önüne geçebilecek yegâne unsur olduğudur;⁷⁹ bu nedenle eğitime daha milli bir görünüm verilmekte, idare ise kitleleri, devletin dağılmasını önlenmek için “memlekete sahip çıkmaya” davet ederek onlara, eğitim yoluyla bir vatan-millet-devlet tahayyülü sunmaya çalışmaktadır.⁸⁰ Bu nedenle eğitim programlarında vatan kavramı, muhayyel ve cismanî anlamıyla kitlelerin zihin dünyalarına dahil edilmek istenmiştir.⁸¹

Yukarıda da zikredildiği gibi, Satı Bey’e göre vatanperverliğin birinci şartı onu tanımaktır: “vatanın bedenini, maddiyatını en çok tanıtan ilim coğrafyadır; ruhunu, maneviyatını en çok tanıtan ilim ise tarihtir; onun için bu iki ilim, terbiye-i vataniyenin en ehemmiyetli vasıtalarından sayılmak lazım gelir... Düşmanların istilasına uğrayan ve mezalim ve fecâyie sahne olan muhtelif memleketler hakkındaki tesirleriniz hemen hemen o memleketler hakkındaki şühudî nakli; coğrafi, tarihî ıttılâ, hatırat ve malumatınız ile mütenasip olmuştur. Demek oluyor ki çocuklara vatan muhabbeti telkin etmek için evvelemirde vatanın tarihini ve coğrafyasını okutmak lazımdır.”⁸² İsmail Hakkı Baltacıoğlu da halkı en iyi “terbiye etme” vasıtasını tarih ve coğrafya olarak işaret etmekteydi.⁸³ “Osmanlı İttihâd Mektepleri Çocuk Bahçesi ve İbtidâî Programı” isimli talimatnameye göre, tarih dersinin maksadı askerlik ve vatan hakkında çocuklara bilgiler vermektir.⁸⁴ Faik Sabri (Duran) tarafından mekteplerde okutulmak üzere kaleme alınan “Çocuklar İçin Coğrafya Hikâyeleri” isimli bir eserde “Balkanlar’da Kaybettiğim Yerler” başlıklı bir haritanın üzerinde ağlayan bir Osmanlı çocuğunun işaret ettiği bir haritada “Esir Vatan” yazmaktadır.⁸⁵ Satı Bey’e göre ise coğrafya, insana hayatta daima lazım olacak bir takım malumat verdiği için doğrudan

⁷⁹ Mustafa Gencer, *Jön Türk Modernizmi ve “Alman Ruhu” 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, s. 93

⁸⁰ Füsün Üstel’in kapsamlı çalışmasında yapmış olduğu değerlendirmeye göre, Malumat-ı Medeniye dersleri, “vatanın muhafazasının, (hem siyasal hem de ekonomik anlamda) askerlik görevinin önemini bilincine erişmek” maksadına sahipti. Füsün Üstel, *“Makbul Vatandaş”ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 85

⁸¹ Dönemin ders kitaplarındaki bu yaklaşıma dair bkz.: Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, s. 50

⁸² Satı, *Vatan İçin*, s. 36-37

⁸³ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Terbiye-i Avâm*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1330; 1914, s. 31

⁸⁴ *Osmanlı İttihâd Mektepleri Çocuk Bahçesi ve İbtidâî Programı*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1327; 1911, s. 13

⁸⁵ Faik Sabri [Duran], *Çocuklar İçin Coğrafya Hikâyeleri. (İlk Mekteb) Devre-i Ülâ İkinci Sınıf*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1333, s. 39

doğruya faydalar temin etmekte, bundan başka, vatani tanıttığı için terbiye-i vataniye ve medeniyeye hizmet etmekte olduğundan hayatî bir meseledir.⁸⁶

Osmanlı idaresi, henüz meşrutiyetin ilanından birkaç yıl evvel hazırlanan ders programında umumi coğrafya, İslâm tarihi ve ahlâk gibi dersleri idadî ve rüştiyelerde zaten okutmaktaydı;⁸⁷ tarih ve coğrafyanın milli duyguları uyandırmada ne denli etkili olduğunun farkında olan meşrutiyet idaresi de bu durumu sürdürmekte kararlıdır. 27 Nisan 1909 tarihli ders programından da anlaşıldığı kadarıyla tarih ve Osmanlı coğrafyası ders olarak okutulmaya devam etmiştir.⁸⁸ Yukarıda da zikredildiği gibi, II. Meşrutiyet idaresi zorunlu askerlik hizmetinin ihtiyaç duyduğu ideolojik çerçeveyi çizmede bir milli tarih ve coğrafya anlatısı inşa etmenin hayatî öneme haiz olduğunun farkındadır; bu anlatı, sağlam temellere oturan ciddi bir ilmî çalışmanın ürünü olmaktan ziyade, “kahraman ecdadın cengaverlikleri” olarak özetlenebilecek bir formattaki tarih ve politik bir içeriğin hedefleri doğrultusunda şekillenmiş, oldukça sade bir coğrafya anlatısı şeklinde tezahür etmiştir.⁸⁹

Abdülkadir imzalı “Çocuklarıma Resimli Küçük Osmanlı Tarihi” başlıklı bir tarih ders kitabında “Şanlı Osmanlıların Suret-i Zuhuru” başlıklı bir bölüm, Osmanlı tarihinin başlangıcını ve Anadolu’ya gelişlerini şöyle izah etmekteydi:

“1: Şanlı Osmanlıların kahraman ecdadı, Türk aşiretlerinden: Kayı Han kabilesine mensuptur.

2: Bu temayüz yürekleri cengâver Türklerin eski yurdudur, Asya’nın ortalarında “Altay, Hatay” dağlarının yüksek yaylarıdır ki elan Türkistan diye anılmaktadır.

⁸⁶ Satı, “*Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?*”, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası*, Cilt, 1, Sayı, 12, 15 Nisan 1327, (28 Nisan 1911), s. 344

⁸⁷ BOA., TFR.I..MKM., 8-717, H-11-06-1322 Malumat-ı Medeniye dersleri de büyük ölçüde tarihe dayandırılmak istenmiştir; Satı Bey’in tabiriyle tarihe dayanmayan Malumat-ı Medeniye dersi “temelsiz binaya” benzemektedir. Füsün Üstel, “*Makbul Vatandaş’ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*”, s. 38-39

⁸⁸ BOA., Y..EE., 37-85, H-06-04-1327

⁸⁹ Bu hususun Osmanlı Devleti’ne özgü olmadığını vurgulamak gerekir; zira Fransa’da da eğitim için başlatılan reformlar ilköğretimin içeriğini benzer bir doğrultuda değiştirmiştir. Yeni programlar coğrafyayı, tarihi ve imlayı vurgulamış, yeni tarih ve coğrafya programları, vatansever değerleri yeni nesillere aktarmayı hedeflemiştir. Okuldaki ilk günlerinden itibaren, çocuklara ilk görevlerinin anavatanı savunmak olduğu öğretilmekteydi, jimnastik eğitiminin maksadı dahi “çocukta disiplin fikrini geliştirmek ve onu iyi bir asker ve iyi bir Fransız olmaya hazırlamaktı.” Philippe Aghion, Xavier Jaravel, Torsten Persson and Dorothée Rouzet, *Education and Military Rivalry, Journal of the European Economic Association*, Volume 17, Issue 2, April 2019, Pages 376–412, s. 384

3: O vakitler Asya'nın en büyük hükümdarı olan "Cengiz" en kuvvetli bir Tatar ordusuyla önüne gelen memleketleri yıkar ahalisini kılıçtan geçirir zulmüyle cihana kan ağlatır idi. Cengiz'in zulmü Asya milletlerinin rahatını kaçırdığı için herkes yurtlarını terk etmeğe mecbur oldular.

4: İşte bu aralık Kayı Han kabilesi Türklerin de reisleri bulunan "Süleyman Şah" başlarında olduğu hâlde dar-ü diyarlarını terk edip Anadolu'ya geldiler. "Van" gölüne yakın "Ahlat" kasabasının "Sürmeliçukur" namını alan yaylasına çadır açtılar."⁹⁰

Müellif, Süleyman Şah'ın ardından Ertuğrul Gazi'nin başa geçtiğini ve bu dönemde Rum beyleri ile "rahat durmadıkları için" girişilen çarpışmaların ardından "kahraman Türklerin her muharebede bir yer alarak" sınırlarını genişlettiğini aktarmaktadır;⁹¹ Eserin devamında, Ertuğrul Gazi'nin 90 yaşında ölümünden sonra başa geçen Osman Gazi'nin, "vatanı büyötmek milletin şerefini artırmak için bir dakika rahat yüzü görmeyip düşmanla arslan gibi dövüşerek" Karamürsel, Yenişehir, Yarhisar, Bilecik ve daha pek çok yerleri aldığı ve ömrünün son zamanlarında Orhan Gazi tarafından Bursa şehrinin fethedilmesinin ardından Söğüt'te vefat ettiği anlatılmaktadır; Orhan Gazi'nin İznik ve Karesi topraklarını ülkesine kattıktan sonra, Yeniçeri Ocağı'nı kurduğunu ve "dünyayı korkuttuğu" bu ordu ile vatanı "büyöterek Osmanlı şerefini artırmak için büyük büyük hizmetlerde" bulunduğuna değinen müellif, Murad devrinde Osmanlıların Balkanlar, İstanbul çevresi ve Rumeli'ne yayılarak Sırbistan ve Bulgaristan'a nüfuz etmeye başladığını anlatmaktadır.⁹²

⁹⁰ Abdölkadir, *Çocuklarım Resimli Küçük Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 1329, s. 5. II. Meşrutiyet Devri boyunca Türklerin Orta Asya kökleri üzerinde sıklıkla durulan bir anlatı olmuştur. Füsün Üstel, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 108-109. Ayrıca bu durumun köklerinin II. Meşrutiyet Devri öncesine de dayanmakta olduğunu söylememiz mümkündür. Türkistan Türklüğü meselesi, meşrutiyet öncesinde de Osmanlı milliyetçileri arasında popüler bir husustu. II. Abdülhamid devrinde de birçok milliyetçi yazarın yapmış olduğu kültürel araştırmalarda, klasik Osmanlı tarihçilerinin aksine Orta Asya'ya atıflar yapılmaya başlanmıştır. David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, Frank Cass, 1977, s. 27-30. Yusuf Akçura'da da bu hususu bulmaktayız: "Osmanlı Devleti'ne pek çok zararı dokunmuş Napoleon'a, en ziyade şöretini Osmanlı Türklerine galebeli ile kazanmış Katarina'ya tarihlerimizde, hiç çekinmeden, hiç sıkılmadan "Büyük" diyoruz da, Timur'dan, Cengiz'den bahsedecek olunca, isimlerini tahkirci bir sıfatla çifleştirmeden, bir türlü telaffuz edemiyoruz." Yusuf Akçuraoğlu, *"Müverrih Léon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han"*, 1 [1]/1: 18, 30 Kasım 1911'den aktaran Ümit Kurt, *Türk'ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 115

⁹¹ Abdölkadir, *Çocuklarım Resimli Küçük Osmanlı Tarihi*, s. 7

⁹² Abdölkadir, *A.g.e.*, s. 9-12

Eserin devamında Yıldırım Bayezid ile Timur arasındaki savaşta Sultan Bayezid'in "arslanlar gibi" dövüştüğü lakin "tâlih-i harp yardım" etmediğinden esir düşerek humma hastalığından vefat ettiği anlatılmaktadır; daha sonra ise Çelebi Sultan Mehmed'in başa geçerek kargaşaya son verdiğine değinen müellif, Ankara muharebesinde düşman eline geçen memleketlerin yeniden aldığına değinmektedir.⁹³ Sultan II. Murad'ın Karamanoğulları ile giriştiği mücadeleler anlatıldıktan sonra Fatih Sultan Mehmed Devri fetihleri, Sultan II. Bayezid'in, Şah İsmail'in Anadolu'ya verdiği "fesatlar" ile mücadele etmekte olduğu uzunca anlatılmaktadır. Yavuz Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman ve diğer birçok padişahın fetihlerinin de anlatıldığı eserde, II. Abdülhamid Devri ile ilgili ise (muhtemelen bu dönemin militarist bir propaganda malzemesi yapılamayacağı için) oldukça olumsuz bir portre çizilmektedir.⁹⁴ Özetle, eser büyük ölçüde bir fetihler tarihi olarak kurgulanmıştır.

Bu türden bir tarih anlatısının bu eserin dışında da birçok örneğini görmek mümkündür. Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası'nda İhsan imzasıyla çıkan "Tarih Dersi. Hacı İl Beyi" başlıklı soru cevap şeklindeki makalede muallim şunları söylemektedir: "Geçen gün size eski padişahlarımızdan Sultan Murad Hudâvendigâr'ın bir hikayesini anlatmıştım. Bugün size yine o padişahın zamanında olan başka bir muharebeyi anlatacağım. Biliyorsunuz ki Sultan Murad, Sultan Orhan'ın oğludur. Eski dedelerimiz Sultan Orhan zamanında Rumeli tarafına geçmişler, Rumeli tarafındaki düşmanlardan birkaç memleket almışlardı. Yalnız aldıkları memleketler çok değil idi. Aldığımız memleketlerden başka düşmanların elinde çok, pek çok memleket daha vardı... Sultan Orhan biraz daha yaşamış olsa idi askerlerini toplayıp götürür, oradaki düşmanlarla muharebe eder, o memleketleri de alırdı. Fakat Sultan Orhan, biz Rumeli tarafına geçtikten sonra çok yaşamadı. Zaten ihtiyarlamıştı. Yetmiş, yetmiş beş yaşına gelmişti."⁹⁵

Ali Reşad, "Çocuklara Tarih Dersleri. İslâm, Türk ve Osmanlı Meşâhiri" isimli bir eserde Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Hamza, Halid bin Velid, Tarık bin Ziyad, Selahaddin Eyyubî, Kılıç Arslan, Cengiz, Hülâgû, Ertuğrul Gazi ve birçok Osmanlı

⁹³ Abdülkadir, *A.g.e.*, s. 15-17

⁹⁴ Eserin ilgili bölümleri için bkz.: Abdülkadir, *A.g.e.*, s. 65-69

⁹⁵ İhsan, *Tarih Dersi. Hacı İl Beyi, Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası*, Cilt: 1. Sene [a] İbtidaiye, Sayı: 10, s. 97

sultanının askerî faaliyetlerini anlatmaktaydı.⁹⁶ İhsan Şerif (Saru), “Çocuklara Tarih-i Osmanî. İkinci Kısım Devre-i Mutavassıta İkinci Sınıf” isimli eserde, Balkan Harbi’nin anlatıldığı bölümü harita ile anlatmakta, ardından “artık olan oldu, aklımızı başımıza alalım” diyerek “canımızı, varlığımızı, koruyalım” şeklinde tavsiyeler ile konuyu bitirmektedir.⁹⁷ Özetle dersler büyük ölçüde askerlik için “faydalı” olacak şekilde tasarlanmaktadır. Dolayısıyla artık “eğitim şart” olmuştur; özellikle de tarih ve coğrafya dersleri bu şartı kaçınılmaz suretle mühim bir mevkie taşımaktadır.

Selim Sırrı Bey de tıpkı Satı Bey gibi tarih ve coğrafyanın önemini şöyle izah etmekteydi: “Biz coğrafya sayesinde vatanımızın her bucağını öğrenmeğe muvaffak oluruz. Tarih vatanın ruhu, coğrafya ise cismidir. Çocuklarımız, coğrafya sayesinde mukaddes vatanın hudutlarını, bu hudutların vaktiyle nerelere kadar gittiğini, şimdi ne hâlde bulunduğunu, memleketimizin dünyanın ne kadar bir kısmını işgal ettiğini öğreniriz... Tarih bize bir miras-ı ecdat olan bu güzel, bu benzersiz beldelelerin ne fedakârlıklarla zabt edildiğini öğretir. Ve bu kıymetli mirası hüsn-i muhafaza etmek için azim ve cehdimizi artırır. Tarih bizi müşterek düşüncelerle maziye bağlar. Tarih bize memleketimizin dostunu, düşmanını öğretir. Acı ve felaket günlerini hafızamıza nakşeder. Tarih her zaman maziye canlı bir surette gözümüzün önünde yaşatır. İbret alınması lazım gelen dersleri verir.”⁹⁸

“Umum Mektepler Talebesine ve Nizamiye Bölüklerine Mahsus” hazırlanmış “Millet ve Askerlik” başlıklı bir eserde müellif eserin gayesini şöyle izah etmekteydi: “Öteden beri arzu ederdim ki, askerlik sanatına çocukluktan çalışalım, çıraklıktan yetişelim; askerliği ve askerleri sevmeyi ta küçükten öğrenelim; biz Osmanlılar asker oğlu asker olduğumuzu bir kere daha cihana tanıtalım; çocuklarımıza verdiğimiz askerlik fikri çocuklarımızla büyüsün. Umumi ve hususi bilcümle mekteplerimize bu tohum ekilsin; hatta çocuklarımız sağını ve solunu henüz öğreneceği zaman

⁹⁶ Ali Reşad, *Çocuklara Tarih Dersleri. İslâm, Türk ve Osmanlı Meşâhiri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332

⁹⁷ İhsan Şerif [Saru], *Çocuklara Tarih-i Osmanî. İkinci Kısım Devre-i Mutavassıta İkinci Sınıf*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331, s. 110

⁹⁸ Selim Sırrı, *Genç Derneklerinde Ahlak (Maddi ve Manevi Vatan), Osmanlı Genç Dernekleri*, Cilt: 1. Sene, Sayı: 5, 1 Kânun-ı Sâni 1334 (1 Ocak 1918), s. 7-8

alacağımız oyuncaklar, vereceğimiz ilk nasihatler bile askerliğin başlangıçları, terbiye-i esasiyenin ruhu olsun.”⁹⁹

Eserin “Askerliği Severim” başlıklı bölümünde çocukların askerliği sevmesini sağlamak için şunlar yazılmaktadır: “Ben bir Osmanlıyım; askerlik babadan kalma hünerimdir. En güzel sanatım, en birinci şanı, şerifimdir. Bu mertler yatağını, bu yiğitler ocağını sevebildiğim kadar seveceğim. Hudâ rahmet eylesin! Kahraman babalarımız, dedelerimiz hep bu ocakta hizmet etmiş, vatan ve milleti uğruna güle güle can vermişler, bu ocak yiğitliğin, erliğin ocağıdır, yiğitler mektebi erkekler medresesidir. Vatan ve milletini, din ve devletini selametle yaşatacak hizmetler hep bu ocakta talim ederler. Namus-ı millet, şan ve vatan bu ocakta beklenir. Şanımla, şerefimle gönüllü bir askerim, bütün milletin bütün Osmanlıların göz bebeğiyim.”¹⁰⁰

Özetle, II. Meşrutiyet’in ilanı ile Jön Türk entelektüelleri, iktidara gelmelerinin ardından eğitimi kendi idealleri ile şekillendirmeye başlamıştır;¹⁰¹ eğitim modeli, imparatorluğun zorunlu askerlik sistemini daha geniş kapsamlı bir sahaya yayma eğilimlerini mümkün kılacak ve girişilecek savaşlar için çocukların askerliğe hazır olmasını sağlayacak bir düzende inşa edilmek istenmiştir.¹⁰² İlk öğretimde erkekler için askerlik bilgisi dersleri de öngören eğitim programı zorunlu tutulmuş,¹⁰³ yukarıda da zikredildiği gibi, eğitim askerî birliklerin sivil endoktrinasyonu hâline getirilmeye çalışılmıştır.

1.3. Entelektüellerin Mesuliyetleri

Kitle ordularının potansiyel insan kaynağı olan kitlelerin ikna edilişinde, modern entelektüelin kitlelerle olan ilişkisi önemli bir etken olmuştur. Kitleler ile fikir adamlarının ilişkisinin kökenleri, modern entelektüelin karakterinin nasıl şekillendiği ile bağlantılı bir husustur. Fikir adamının evrimini açıklamak, onun kitleler ile olan ilişkisini açıklamamıza yardımcı olacaktır.

⁹⁹ Ahmed, *Millet ve Askerlik*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1327; 1911, s. 3. Eserin bölümlerinin bahsettiği meseleler şöyledir; Askerliği Severim, Asker Arkadaşlığı, Askerce Vazife, Askerin Sancağı, Askerce Cesaret, Askerce Selam, Sabır ve Metanet, Askerce Nişancılık, Asker Silahı, Muharebe Hazırlığı, Asker Nöbetçisi, Asker Vücudu, Hükûmet ve Kanun-ı Esasî, Vatan ve Millet

¹⁰⁰ Ahmed, *Millet ve Askerlik*, s. 5

¹⁰¹ Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, s. 168

¹⁰² Füsun Üstel, “*Makbul Vatandaş’ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*”, s. 86-87

¹⁰³ Mustafa Gencer, *Jön Türk Modernizmi ve “Alman Ruhu” 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, s. 96

Modern zamanlar öncesi entelektüelinin konumu şöyle özetlenebilir; Antik Mısır ve Çin İmparatorluğu'nda edebiyatçılar, yargıçlardan, müfettişlerden, vergi tahsildarlarından, kâtiplerden, memurlardan çıkarken, Hint Brahmanları toplumun en üs katmanıydılar, Yunan filozof ve şairleri, mecliste bulunan devlet adamlarıydı, Roma entelektüeli ise her daim iktidarla flört hâlindeydi ve hep kitlelerle mesafelerini korumuşlardı.¹⁰⁴ Rahipler ve katipler sadece mitleri ve inançları kaydetmek ve iletmekle kalmamış, aynı zamanda feodal veya emperyal seçkinleri, köylü kitlelerine ve onların geleneklerine bağlayabilen sembolizmin baş koruyucuları ve kanalları olarak da hizmet etmişlerdi.¹⁰⁵

Rahip gruplar genellikle kutsal metinlere erişimi koruyarak, onları deşifre etmek için gerekli okuryazarlık becerilerinin kazanılmasını düzenler veya kendi aralarında sıkı eğitim süreçleri düzenleyerek bir yorum tekeli oluşturlardı.¹⁰⁶ Halktan birinin bu tip bir yapının içine girmesi imkânsıza yakındır; “Celile'den gelen asil bir marangoz, bu heybetli alimlerin, kılı kırk yaran avukatların ve ukala bilgiçlerin iddialarına meydan okuduğunda ve garibanların hakkını savunmak için sesini yükselttiğinde ilerleme kaydedemezdi. Dışlanmış ve lanetlenmişti, öğretileri çoğunlukla Yahudi olmayanlar arasında yer bulmuştu.”¹⁰⁷

Osmanlı örneğinde de ulema; kitlelerin sevgilisi değil, çoğu kez sarayın ideolojik muhafızıdır. Şerif Mardin saray kültürü ve taşra kültürünü adeta iki farklı kültür olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁸ Ziya Gökalp bu durumu şöyle izah etmekteydi; “Her milletin iki medeniyeti var: resmî medeniyet, halk medeniyeti... Başka kavimlerde resmî medeniyetle halk medeniyeti o kadar açık bir suretle ayırt edilmez. Türklerde ise bu ayrılık ilk bakışta göze çarpar. Türklerde resmî lisandan, resmî edebiyattan, resmî ahlâktan, resmî hukuktan, resmî iktisadiyattan, resmî teşkilâtan

¹⁰⁴ Eric Hoffer, *The Ordeal of Change*, Harper & Row Publishers, New York, 1963, s. 43-44

¹⁰⁵ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishing, Oxford, 1986 s. 36

¹⁰⁶ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Polity Press, Cambridge, 1985, s. 72

¹⁰⁷ Eric Hoffer, *The Ordeal of Change*, s. 49

¹⁰⁸ Mardin'e göre; “Yüksek” kültür sahiplerinin, savaş ve yönetimi elinde bulunduran, vergiden muaf, Farsça ve Arapça kelimelerin yoğunlukla kullanıldığı bir dil ve Ortodoks bir İslâm anlayışına sahip olmasına karşın, halk Türkçe konuşuyor, alışveriş ve tarım ile meşgul oluyor ve vergiler ile muhataptı. Ayrıca halkın inanç sistemi çokça heterodoks akımı içermekteydi. Bkz.: Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim, İstanbul, 2018, s. 124

büsbütün başka bir halk lisanı, halk edebiyatı, halk ahlâkı, halk hukuku, halk iktisadiyatı, halk teşkilâtı vardır...”¹⁰⁹

Bahsi geçen bu kültürün bir ürünü olan ulema, saray ile saray dışındaki diğer aktörler arasında bir tercih yapmak zorunda kaldığında, her daim sarayı tercih etmiştir. Örneğin; Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılışının ardından Mehmed Esad Efendi uzunca bir savunu yazarak ocağın kaldırılışının haklılığını ispata girişmiştir.¹¹⁰ Ocağın kaldırılışının ardından Bektaşî tarikatına karşı girişilen mücadelede de ulemanın ve tarikatların önde gelenlerinin toplandığı bir mecliste, Bektaşîlik aleyhine; bazı tarikat mensuplarının şarap içtiği, orucu ve namazı terk ettiği, ayinlerde bazı sahabe ve nebilere hakaret ettikleri gibi ithamlar, “delil” olarak sunulmuştur.¹¹¹ Ulema sadece bir bilgin değil, potansiyel olarak önemli bir devlet memuru adayıydı da.¹¹² Ayrıca saray ile ulemanın ilişkisi bir platonik aşk değildir; saray da ulemayı koruyup kollamıştır. Çünkü, ideolojik bir mücadele devri geldiğinde, ulema en önemli “nefer” olmuştur.

Örneğin; 17. yüzyılda, Şi’î Şah Abbas ve halefleri ile girişilen mücadelede Sünnî Kadızâdelilerin önemi doruğa ulaşmıştır.¹¹³ Zira saray ve Sünnî ulemanın bu flörtü, mevcut Şi’î tehdidinin ortaya çıkması ile doğrudan ilgilidir; Sünnî ulema,

¹⁰⁹ Gökalp, “*Halk Medeniyeti*”, *Halka Doğru*, I, (1329, No. 14), s. 107. Aktaran, Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler IV*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 25

¹¹⁰ Mehmed Esad Efendinin iddiaları için bkz. Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 39-41

¹¹¹ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 115

¹¹² Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 114

¹¹³ On yedinci yüzyıldaki Kadızâdeliler hareketi, Hanbelî mezhebinin temsilcisi İbn Taymiyye’yi takip eden Sünnî pürütenizminin önemli temsilcileriydiler. Mehmed Birgivi’nin düşüncelerini temel alan hareket, Kur’an ve sünnet dışında, halk arasında yaygınlaşan tüm bid’atlerin temizlenmesini öngörmekteydi. Kadızâdelilere göre bu bid’atlerin en mühimi yirmi bir başlık altında toplanmıştır; “Ezan ve Kur’an’ın makamla okunması, Semâ ve Devrân’ın câizliği, Tütün, kahve veya diğer türden keyif verici maddeler, Muhyiddîn-al Arabî’nin “kafirlikleri”, Yezîd’e lanet okunması, Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan tüm âdetler, kabir ve türbe ziyaretleri ve büyüklerin el ve eteğinin öpülüp, eğilerek selam verme âdetleri”, Kadızâdelilerce bid’atlerin başlıcalarıydılar. Bu türden yaklaşımların kuvvetlenmesindeki mühim etken, Şi’î Şah Abbas’ın yükselen siyasî prestiji karşısında Osmanlıların pozisyonu ile ilgilidir; zira Şi’î “Safevî tehdidi, Osmanlıları daha tasfiyeci bir Sünnî İslâm anlayışına yöneltmiş” ve bunun neticesinde de Kadızâdeliler toplumsal anlamda mühim bir iktidar noktasına erişmiştir. 1656 gibi nispeten ileri bir tarihte, Kadızâdelilerin tavırları halk arasında bir kargaşa kaynağı ve hatta ölümlere sebebiyet vermeye başladığından, Köprülü Mehmed Paşa tarafından sürgüne gönderilmişlerdir. Bu tarih mühimdir, zira Şah Abbas’ın ölümü, Şi’î tehdidini nispeten yavaşlatmaktadır; Şi’î tehdidindeki kısmî durulma ile Kadızâdelilerin tasfiyesinin aynı döneme gelmesi, onların öneminin nereden kaynaklandığını açıklar niteliktedir. Kadızâdeliler ile ilgili daha detaylı bir inceleme için bkz.: Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 118, 119, 121, 122, 123 ve 127

Şîa'nın Sünnî İslâm'a yönelik doktrinel muhalefetine karşı, ideolojik bir "nefer" olarak ön plana çıkmaktaydı. Kadızâdelilerin yaptığı, bu ideolojik vazifeyi ifa etmekten ibarettir. Zira bu türden bir vazifeyi, yani merkezî bürokrasinin ideoloji muhafızlığını görev edinmeyi reddeden ulema, çoğunlukla Osmanlı rejimi tarafından değil, uçlardaki aşırı rafizî topluluklar tarafından kucaklanmaktaydılar.¹¹⁴

Yukarıda da zikredildiği gibi halk kültürü ile saraylı ulemanın kültürü dikkate değer hatlar ile birbirinden ayrılmaktaydı. Ayrıca Osmanlı uleması da dünyanın diğer bölgelerinde görüldüğü gibi, tipik bir entelektüel refleks olarak her daim avamla arasına bir sınır çizmeye özen göstermiştir. Örneğin; Evliya çelebi, formel Enderun eğitiminden gelmeyen bir "deniz gazisi" olan Kılıç Ali'yi, "Hz. Muhammed ve Osmanlı Sultanını bile birbirinden ayırt edemeyecek kadar cahil" biri olarak resmetmiştir. Şüphesiz ki onun anlatısının gerçekliği muammadır, fakat yine de Evliya'nın bu tavrı, Osmanlı ulemasının sarayın dışına olan bakışını temsil eden iyi bir örnektir.¹¹⁵

Modern entelektüelin dinin dışında doğması ve çoğunlukla monarşiye, arsitokrasiye ve din adamlarına savaş açması ise bu tip geleneksel yapıların kitlelere kapalılığı ile doğrudan bağlantılıydı. Birçok yerde geleneksel iktidar odaklarının yıkılması için "ilk taşı" atan hep modern entelektüel olmuştur. Onun bu kininin altında yatan neden, yukarıda da zikredildiği gibi en doğal hakkı olarak gördüğü iktidardan, geleneksel yapıların kapalılığı nedeniyle mahrum bırakılmış olmasıdır; çoğu kez ulema sarayda ve muteber bir hayat yaşarken, entelektüel sürgünde, parasızlıkla ve dışlanmışlıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Modern entelektüelin geleneksel

¹¹⁴ Bu tip dinî önderlerin en çarpıcılarından biri Otman Baba'dır. Türkmen-Yörüklerin Osmanlı sultanlarının merkezî bürokrasisine karşı muhalefeti, özellikle Deli-Orman, Dobruca-Varna arasındaki "klasik isyan bölgelerinde" bu türden heretik sayılan dinî önderlere ev sahipliği yapmaktaydı. Otman Baba figürü de büyük ölçüde bu heterodoks topluluklarca destek görmüştür. Halil İncelik, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, s. 92-93. Osmanlı seçkinleri, Şerif Mardin'in "Volk İslâm" diye tabir ettiği halk İslâm'ını "kural dışı" kabul etme eğilimindedirler. İttihatçıların dinde reform yapma arzuları, tek tip bir İslâm'ın var olduğu ön kabulüne dayanmakta, dolayısıyla da halk İslâm'ını bir çeşit "hurafeler" bütünü olarak görme eğilimdeydi. Halk dinine karşı bu yabancılaşma, Mardin'e göre Cumhuriyet devri ile de devam etmiştir; merkezî idare, hâlâ halk dinini Osmanlı ulemasının refleksleri ile değerlendirmektedir: "Osmanlı aydını beraberinde taşıdığı kültür kalıplarını Cumhuriyet aydını olduğu gün tümüyle değiştirmemiştir. Buna tabii olarak bakmak gerekir. Doğal olmayan, iki devirde yaşamış aydınların davranışlarını 28 Ekim 1923 saat 24'te değiştirdiklerini düşünmektir." Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 142, 145-146

¹¹⁵ Emrah Safa Gürkan, *Sultanın Korsanları: Osmanlı Akdeniz'inde Gazâ, Yağma ve Esaret 1500-1700*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 61-62

yapılara olan kininin altında yatan nedenlerden biri de onun geleneksel yapılarca bu şekilde görmezden gelinmiş olmasıdır; zira, ciddiye alınmamaktansa zindanlarda çürümeyi tercih etmek tipik bir entelektüel haslettir. Dolayısıyla bu görmezden geliniş entelektüeli kitlelere yaslanmaya mecbur etmiştir. Modern entelektüel; birçok örnekte “mazlum halk” ile omuz omuza ve “zalim iktidar” karşısında “hakikatleri haykırmayı” kendine görev edinmiş, hatta bu imaj o kadar klişeleşmiştir ki bunu yapmayan, entelektüel dahi sayılmaz hâle gelmiştir.

Fakat hatırlatmakta fayda var; modern entelektüelin halk sevgisi, geleneksel yapılarda kendisine yer bulamamış olmasından kaynaklanıyordu. Bu nedenle çoğu kez, kitleleri iktidara giden yolda bir basamak olarak görmüş, iktidara gelince ise uğruna yıllarını vererek mücadele ettiği kitlelere sırtını dönerek, onlara “güdülecek bir koyun sürüsü” muamelesi yapmaya başlamıştır. Modern entelektüelin dini hâline gelen akıl ve bilim ile geleneksel dinî otoritelerin iddialarının çeliştiği yönündeki yaygın inanın kaynağı görünürdeki sebeplerden ziyade; cami, kilise veya havra gibi geleneksel fikrî merkezlerin kitleler üzerindeki iktidarına karşı, laboratuvarların ve üniversitelerin sesini yükseltmeye başlamış olmasıydı. Bu gerilimin yarattığı kıvılcımlar arasında kalan halk, edilgen bir pozisyonda ve asıl hedef olmaktan ziyade asıl hedefe giden bir vasıta görevi görmüştür. Nitekim, insan aklının ve zekâsının sınırsızlığına iman etmiş olan Fransız devrimcileri, bunu açıkça dile getirmişlerdi de: devrim halk içindi, fakat halka rağmen olmuştu.

Her türden modern ideal kitlelere dayandırılmaktadır; genellikle mevcut kurumların alçaltılması, kitlelerin değişim fikrine alıştırılıp yeni bir imana karşı bir alışkanlık yaratılması gibi ön çalışmalar, muhakkak herkes tarafından tanınan konuşmacı veya yazarlar tarafından yapılmaktadır.¹¹⁶ Milli kıyıamların yeni motoru, bilginlerin tarihsel, filolojik ve antropolojik araştırmaları ile şairlerin, müzisyenlerin,

¹¹⁶ Eric Hoffer, *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements*, Harper & Row Publishers, New York, 1989, s. 132. Batı entelektüeli bir bakıma ortaya çıkan kitle hareketlerinin bir hazırlayıcısıydı. Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 147. Bu durum entelektüelin alanını devasa boyutlara çıkarmıştır. Örneğin, Fransız Devrimi ve dolayısıyla modern Fransız milliyetçiliği hakkındaki birçok öğreti doğrudan Rousseau’nun öğretilerinden kaynaklanmaktadır; Napoleon’un, O’nun [Rousseau] Devrimin nedeni olduğu yönündeki iddiasına, çoğu çağdaşı iştirak etmekteydiler. Salo Wittmayer Baron, *Modern Nationalism And Religion*, Harper & Brothers Publishers New York ve London, 1947, s. 24

oyun yazarlarının ve ressamların edebi ve sanatsal başarıları tarafından üretilmiştir.¹¹⁷ Nitekim çoğu durumda daha önce var olmayan bir entelektüel azınlığın ortaya çıkması, potansiyel devrime giden ilk adım olmuştur.¹¹⁸

Bu durum modern idealleri yaymak isteyen entelektüeli, kitlelere “eğilmek” zorunda bırakmış, yani demokratikleştirmiştir. Örneğin, Rus Intelligentsia’sı da devlete gömülü olduğu sürece nispeten pasif kalmış,¹¹⁹ fakat Lenin örneğinde de aşikâr olduğu gibi, merkezden uzaklaştırıldıkça daha devrimci ve halkçı bir eğilim göstermiştir.¹²⁰

Türk entelektüelinin de durumu diğer çağdaşları ile oldukça benzerdir. Yeni Osmanlıların eleştirilerinin hedefi monarşi değil, Bâb-ı Âli ve özellikle de Türkiye’de imparatorluk ve modern Türk yönetiminin temellerini atan “iyi adamlar” olarak da anılan Fuad ve Âlî Paşa ve onların, devletin yüksek kademelerini tekelleştiren dar bir devlet adamı kadrosunaydı.¹²¹ Yusuf Akçura Yeni Osmanlılar ile Tanzimatçıların farkını şöyle yapmaktadır: “... idare-i hükûmeti elde tutan ricâl-i devlet (Tanzimatçılar) ile idare-i hükûmeti beğenmeyen münevverler (Yeni Osmanlılar)...”¹²² Onların yer yer militanlığa varan eğilimlerinin¹²³ sebeplerinden biri de buradan kaynaklanmaktaydı.

Nitekim, diğer örneklerde de olduğu gibi Türk entelektüelinin tavrı da başlangıç itibarı ile oldukça demokrattır. Yeni Osmanlıların yayın organı olan Hürriyet

¹¹⁷ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 160

¹¹⁸ Eric Hoffer, *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 132

¹¹⁹ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 161

¹²⁰ Nitekim, Lenin de bu dışlanmışlığı kitlelere yaslanarak telafi etmek istemiştir; kitleleri siyasî olarak “eğitmek”, başka bir deyişle endoktrinize etmenin yolunu şöyle tarif etmişti; “İşçilerin siyasî bakımdan ezildiklerini açıklamak yetmez... Ajitasyon bu zulüm düzeninin her somut örneği ele alınarak yürütülmelidir... bu zulüm, toplumun çeşitli sınıflarını etkilediğine göre, hayatın ve eylemin, meslek, kamu, özel, aile, din, bilim vs. gibi alanları kapsadığına göre, otokrasiye karşı geniş bir şekilde gerçekleri teşhir etme kampanyası politikasını örgütleyemeyiz, işçilerin siyasî bilincini geliştirme görevimizi yerine getiremeyeceğimiz besbelli değil mi?... Ancak böyle bir kampanya (siyasî ajitasyon yapılan) yığınların siyasî bilince ulaşmasını sağlayabilir ve yığınların devrimci eylemini hızlandırabilir.” V. I. Lenin, *Ne Yapmalı?*, çev.; Mümtaz Yavuz, Evren Yayınları, İstanbul, 1976, s. 75-76, 90-91

¹²¹ Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, Princeton, 2000, s. 108

¹²² Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi: Türkçülük Fikri, Türkçülük Cereyanı, Türk Ocakları*, Haz.: Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 23

¹²³ Örneğin; Suavi, Âlî Paşa’ya karşı suikast konusunu açacak kadar ileri gitmiştir. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, s. 378

gazetesine göre: “...çare adalettir. Adalet ümmet-i Osmanîyye efrâdının müsavat-ı hukukuyla hasıl olur. Müsavat-ı hukuku ise akıl ve nakle mutabakat-ı kemale ile mutabık olan usul-ü meşveret temin eder. İşte bu ifadelerden anlaşıldı ki Yeni Osmanlıların kelime ve ahdi içtimaî-i ezeli olan adalet-i meşrûayı memleketimizde usul-i meşveret vasıtasıyla meydana çıkarmaktır.”¹²⁴ Bâb-ı Âlî idaresinin keyfi uygulamalarından şikâyet etmekte; istedikleri zaman bir adamı hapse atıp, yargıyı nüfusları ile manipüle ettiklerinden şikâyet ediyorlar ve eğer meşrutiyet ilan edilirse bunları yapamayacakları için “hukuk-ı hürriyeti ilan etmek isterler mi?” diye soruyorlardı.¹²⁵ Bir Jön Türk yayını olan Osmanlı gazetesi, halkın Abdülhamid’in “alçaklığını” bir türlü tam mânâsı ile anlayamadığından yakınırken, Abdullah Cevdet ise Abdülhamid’in “başarısının sırnı”, kitle psikolojisinden anlıyor olmasına bağlamakta ve Jön Türklerin de bu teknikleri öğrenmesi gerektiğini ima etmekteydi.¹²⁶

Dünyanın her yerindeki geniş çaplı krizler ve şiddetli devrim hareketleri entelektüelin rolünü devâsa boyutlarda genişletmiştir. Modern dünyanın şekilleniş sürecinin de bu tip devrim ve kriz anları ile dolu olduğunu varsayacak olursak şu sonuca varabiliriz; modern entelektüel artık “kitlelerin şampiyonudur.”¹²⁷

Eğitimin kitleselleşmesi ve tabana yayılması ise onun egemenliğinden feragat etmesi, toplumsal yaşamın eşitlenmesi, başka bir deyişle entelektüelin varlık nedeninin ortadan kalkmasıydı. Bu nedenle klasik alim gibi modern entelektüel de eğitimin kitleselleşmesini “sözün ayağa düşmesi” olarak görmüştür. Eğitimin kitlelere yayılışı, onların varlık nedenini ortadan kaldıracığından, bu durum hem alimin hem de entelektüelin en karanlık kâbusudur. Eğitim, bilim, teknik veya sanat gibi alanlarda yeni olana karşı en şedit muhalefetin yine alim ve entelektüellerden geliyor olması şaşırtıcı değil, bilâkis olağandır. Bu nedenle, kitlelerin her alandaki katılımına karşı

¹²⁴ *Hürriyet*, Sayı: 1, 9 Rebiülevvel sene 1285.

¹²⁵ *Hürriyet*, Sayı: 2, 16 Rebiülevvel sene: 1285

¹²⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2017, s. 150, 152

¹²⁷ Eric Hoffer, *The Ordeal of Change*, s. 43., Özellikle on sekizinci yüzyıl, Avrupa'nın eski rejimleri ve ekonomik sistemleri için bir kriz çağıydı ve siyasî ajitasyonlarla doluydu. Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, Vintage Books, New York, 1996, s. 54

oldukları gibi, eğitimin kitleselleşmesine de kötü gözle bakıyor olmaları, yukarıda da zikredildiği gibi gayet doğaldır.¹²⁸

Fakat bu noktada bir paradoks başlıyor; “ulusun yeni rahipliği” hâline gelen entelektüelin yükselişi,¹²⁹ modern dünyayı kuran itici güçlerden birisi olurken, aynı zamanda da geleneksel dünyayı yıkan en önemli unsurlardan biri olmuştu. Geleneksel iktidarın çöküşü, geleneksel orduların da çöküşü olmuş ve modern kitle ordularına geçilmişti. Bu ordular ideolojik temelli yapılar olduğu için, kitlelerin bu ideolojik fikirleri benimsemesi gerekmiş, bunu da yeni ideallerin taşıyıcısı olan entelektüeller üstlenmişti. Kitlelere vatanseverlik ve milliyetçilik gibi fikirleri aşılacak olanlar; öğretmenler, profesörler, gazeteciler, sanatçılar, şairler ve benzeri mesleklerden gelen entelektüel faaliyetlerle meşgul kişilerdi. Her ne kadar kitlesel eğitimi, “sözün ayağa düşmesi” olarak görseler de maalesef ki “söz, ayağa düşmeliydi.” Çünkü artık o “ayaklar” hayatî önem taşımaya başlamışlardı. Fakat eğitimin kitleselleşmesi aradaki farkı kapatan bir unsur olmuş, bu dilemma nedeniyle de aydın ve kitlelerin ilişkisi ironi dolu bir aşk ve nefret ilişkisine dönüşmüştür. Modern aydın, kendi elleri ile kendini

¹²⁸ Modern entelektüel de çoğu durumda iktidarı ele geçişişinin ardından, Antik filozofların demokrasiyi “ayak takımı” rejimi olarak görmesi gibi, kendini bulutların üzerinde, kitleleri ise yerin yedi kat altında görmeye başlamıştır; Heine, halkı “tiranların en iğrenci” olarak görürken, Nietzsche, “kitlelerin istilasının tarihi sığ bir bataklığa çevireceğinden korkuyordu”. Eric Hoffer, *The Ordeal of Change*, s. 52. Nitekim, Rönesans ve sonrası, entelektüelin faaliyetleri bir “fildişi kulesinde” gerçekleştirilen ve “hatta artık eğitimlilerin bile zor anlayacağı bir meşguliyettir”. Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 147., Bu durum Osmanlı eğitimli sınıfları arasında da kendini göstermekte ve Osmanlı alim veya entelektüelleri de demokrasi talep etse dahi kitlelerin bu demokrasiyi “hak etmediğine” içten içe inanmaktadır; Abdülaziz’in tahttan indirilişinin ardından Kanun-ı Esasî için toplanan vükelâ heyetine hitaben seslenen fetvâ emini Hilmi Bey, vükelaya; “Efendim sizler ümenâ-ı devletsiniz, maşallah cümleiniz akleden ve umur didesiniz, Anadolu’nun Rumeli’nin bir takım cühela-ı Etrâk’ını toplayıp da anlardan istifsar-ı rey ve tedbir mi edeceksiniz?” diye seslenmekteydi. Süleyman Hüsnü, *Hiss-i İnkulâb yahud Sultan Abdülaziz’in Hal’i ile Sultan Murad Hamis’in Cülûsu*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1326, s. 64. Mizancı Murat Bey “avamın cehaletinden” korkuyor, Osmanlı İmparatorluğu’nda temsili bir sistemin kurulması için “önce halkın eğitim ve kültürünün yükseltilmesi gerektiğine inanıyordu.” Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 130. Bu hususu bir analize yer vererek daha geniş çaplı açıklamak gerekirse, durum özetle şöyledir; “kendisini bir lider ve “efendi” olarak gören entelektüel; Yalnızca kitlelerin kendileri için değerli bir şey yapabileceğinden şüphe etmekle kalmaz, aynı zamanda girişimde bulundukları takdirde buna kızar da. Kitleler itaat etmelidir. Hem savaşta hem de barışta, disiplinin şekillendirici gücüne ihtiyaç duyarlar. Tipik bir entelektüelin, kitlelerin lüks bir yaşamdan payını aldığı bir toplumda kendini evinde hissedeceği şüphelidir. İnsanların neredeyse hiçbir sıkıntı çekmediği yerlerde değişikliğe liderlik etmek için çok az şans olduğundan, varlıklı bir halkın kendine aşırı güveni ve zenginlik atmosferi, onun soylu duyarlılıklarına zarar verecektir.” Eric Hoffer, *The Ordeal of Change*, s. 48

¹²⁹ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 157. Nitekim, “kendi kaderlerine hâkim olabilmiş üçüncü dünya ülkeleri bağımsızlıklarında, çoğu kez bu entelektüellerin izini taşımaktadırlar”. Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 133-134

anlamsızlaştırışını izlemek zorunda kalışının ıstırabı içindedir. Bir “ideoloji imalatçısı” olan entelektüelin, modern dünyanın “en mutsuz ve rahatsız” insanlarında biri hâline gelmesi; onun bir “anamlı bütün” arama ısrarı¹³⁰ olduğu kadar, kitlelerle olan bu aşk ve nefret ilişkisidir de.

Fakat, tüm bu olumsuzluklar, entelektüeli ilim ve irfanını kullanarak kitleleri savaş ve askerlik uğruna seferber etmekten alıkoyamamıştır. Freud, Birinci Cihan Harbi’nin yarattığı yıkım ve hayal kırıklığının ardından, bu durumu şöyle izah etmişti; “Bilim bile o serinkanlı tarafsızlığını yitirdi. Onun derin bir nefretle dolu ateşli taraftarları, düşmana karşı savaşta kendi payına düşeni yapmak için, ondan silah elde etmeye niyetliler. Antropologlar, rakipleri aşağı ve dejenere olarak ilan etmelidirler, psikiyatristler de onların zihinsel olarak dengesiz olduğunu teşhis etmelidir.”¹³¹

Freud’un da değindiğı gibi, 19. ve 20. yüzyıl boyunca, çoğu entelektüel, kendini savaşın faydaları ve askerliğin önemi gibi hususları anlatmaya, savaşların aslında sosyal yaşamımıza ne denli büyük katkılar sağladığını ispat etmeye adanmışlardı.¹³² Buna binaen savaş, ilerlemenin, toplumsal düzenin ve medeniyetin vazgeçilmez bir ögesi olarak tanımlanmıştı. Prusyalı bir general ve bir askerî tarihçi olan Friedrich von Bernhardt bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “Savaş, bir ilerleme aracıdır, insanlığın yaşamında bir düzenleyicidir, medeniyetin vazgeçilmez bir faktörü, yaratıcı bir güçtür.”¹³³

Yine aynı yüzyıllar boyunca Sosyal Darwinist eğilimlerin yükselişe geçişi de bu entelektüel tavırla paralellik göstermektedir. Modern entelektüelin düşünce dünyasında; insanların sosyal hayatta, özellikle de siyaset sahasında ve devletler arası münasebetler hususunda, tıpkı tabiatta olduğı gibi, “zayıf olanları yok etmeye hakkı olduğı” yönündeki yaygın kabule dair birçok örnek bulmak mümkündür. 19. yüzyılın ikinci yarısında Darwin’in biyolojik fikirleri politik teoriye de nüfuz etmeye başlamış,

¹³⁰ Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 132

¹³¹ Sigmund Freud, *Reflections on War and Death*, çev. Dr. A. A. Brill ve Alfred B. Kutiner, Moffat, Yard and Company, New York, 1918, s. 2

¹³² Özellikle de 19. yüzyıl boyunca, Avrupa’daki orduların gücü, savaş ideolojisini yaratan yazarlar tarafından artırılmıştı; bu durum, subay sınıfının ve ordunun onaylanması, onlara varlıkları ve iddiaları için bir varoluş nedeni sağlanması açısından son derece değerliydi. Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military*, Free Press, New York, 1967, s. 180

¹³³ *Thus Spake Germany*, ed.: W. W. Coole & M. F. Potter, George Routledge & Sons Publisher, London, 1941 s. 68

tezleri (doğal seçim süreci, varoluş mücadelesi, adaptasyon) siyasî iddiaları haklı çıkarmak için insan toplumuna uygulanmıştı; Sosyal Darwinsm'in baş temsilcileri, özellikle, Herbert Spencer ve William Graham Sumner gibi isimler, en uygun olanların hayatta kalmasının gelişim ile sonuçlanacağını ileri sürmüştü.¹³⁴ Bunun yanı sıra; Nietzsche "iyi nedir?" sorusunu; "İnsanda iktidar hissini, iktidar arzusunu, insanı güçlendiren ne varsa" diye cevaplamış; "kötü nedir?" sorusuna, "zayıflıktan yayılan her ne varsa" demiş, mutluluğu "güç artışı hissetmek" olarak görmüş, "bir günden daha zararlı ne olabilir?" sorusunu; "zayıflara sempati duymak" diye yanıtlamıştı.¹³⁵

Kuvvetin haklılığı savı için şüphesiz ki savaşa ihtiyaç duyulacak, hatta savaş bir gereklilik hâline gelecektir. Ekonomik büyümeyi yüzyılın ortasından itibaren askerî güçle daha açık bir şekilde birbirine bağlayan Almanya ve Avusturya'daki teorisyenler, daha militarist bir yaklaşım geliştirmek için Sosyal Darwinizm'e başvurdular; zira militarizm, ekonomik kazanç arzusu ve emeğin sömürülmesi olasılıklarının her ikisini de başarmanın en kesin yoluydu.¹³⁶ Heinrich von Treitschke savaş ile ilgili "Savaş sadece pratik bir gereklilik değil, aynı zamanda teorik bir gereklilik, mantığın bir zorunluluğudur. Devlet kavramı, savaş kavramı anlamına gelir, çünkü devletin özü güçtür. Devlet, egemen iktidarda örgütlenmiş halktır. İlk misyonu, kendi varlığını sağlamak, kendisini iç ve dış düşmanlara karşı korumaktır" demiş ve savaşın gerekliliğini şu sözler ile açıklamaya devam etmiştir; "...savaş dünyadan defedilmelidir umudu sadece saçma değil, derin bir ahlâksızlıktır da. İnsan ruhunun temel ve yüce kuvvetlerinin çoğunun köreleceğini ve dünyanın geniş bir egoizm tapınağına dönüşeceğini düşünün."¹³⁷

Şüphesiz ki bu tip yaklaşımlar yukarıda da zikredildiği gibi, politik bir meşrulaştırma aracı olarak kullanılmaktaydı. 1890'larda Treitschke, İmparatorluk Almanya'sını "doymuş bir güç" olarak gören ve mevcut statükonun korunmasından

¹³⁴ Michael Curtis ed., *The Great Political Theories: From Burke, Rousseau and Kant to Modern Times*, Vol. 2, s. 220

¹³⁵ Friedrich W. Nietzsche, *The Anti-Christ*, çev; H. L. Mencken, Alfred a Knopf, New York, 1931, s. 42-43. Bu noktada önemli bir hususu da ifade etmek gerekir; Nietzsche tarafından ileri sürülen bu türden ideallerin gelecekteki faşist siyasî hareketlerce "yanlış anlaşıldığı" yönünde bir konsensüs söz konusudur.

¹³⁶ Michael Mann, *War and Social Theory: Into Battle with Classes, Nations and States, The Sociology of War and Peace*, Ed. Colin Creighton and Martin Shaw, Macmillan Press, 1987, s. 55

¹³⁷ *Thus Spake Germany*, ed.: W. W. Coole, & M. F. Potter, s. 60

yana olan Bismarck'a olan büyük hayranlığına rağmen, Alman devletinin büyük güçler arasındaki statüsünü korumak için sömürge kazanmak zorunda olduğu görüşündeydi.¹³⁸

Bu tip yaklaşımların dozu 19. yüzyıl boyunca dünyanın birçok yerinde giderek artmış, 20. yüzyılın başına gelindiğinde ise doruğa ulaşmıştır. Birinci Cihan Harbi'nin eşi benzeri görülmemiş şiddeti, hedefe daha etkili ve hızlı bir şekilde ulaşmak için tüm kural ve anlaşmaların dayandığı uzun vadeli perspektifi görmezden gelmeye hazır bir ruh hâli ortaya koymuştur; Freud'a göre bu zihniyet, sanki gelecek ve savaşın sonrasında bir barış olmayacak gibi davranma eğilimindedir.¹³⁹

Ayrıca, bu tip militarist eğilimli yaklaşımlar Avrupa'ya özgü kalmamıştır; Rusya'da da militarist propaganda kendini birçok farklı alanda hissettirmiştir. Örneğin Lubok resimleri 1812 Fransız-Rus savaşı sırasında propaganda vasıtası olarak kullanılmaya başlanmıştı.¹⁴⁰ Başlangıçta Lubki (Lubok'un çoğulu) daha çok azizlerin yaşamını, İncil'de anlatılan bazı olayları anlatan dinî içeriklere sahipken zamanla Lubki konsepti Ortodoksluğun yanında vatanseverlik, en çok da Rus cesareti ve kahramanlığının işlendiği eserler hâline geldi.¹⁴¹ Tahmin edileceği üzere Türkler, Rusya'nın tarihinde en çok savaştığı topluluklardan biri olması hasebiyle, Lubik resimlerinin önemli bir öznesi olmuşlardır. Bunun nedeni, ulus devletlerin dönüşümü, inşası ve ulusların kendi ulusal kimliklerini oluşturma sürecinde, bir diğeri ile giriştikleri mücadelelerin, kendi kimliklerinin inşasını sağlayan en önemli faktörlerden biri olmuş olmasıdır; çoğu durumda uluslar, "kimliklerini rakipler ile olan tezatlıklarından kazanmışlardır."¹⁴² Devletler arası savaşlar bir milli kimlik duygusu ve hatta bazı durumlarda milli bir canlanma yaratmıştır.¹⁴³

¹³⁸ Wolfgang J. Mommsen, *The Varieties of the Nation State in Modern History: Liberal, Imperialist, Fascist and Contemporary Notions of Nation and Nationality, The Rise And Decline Of the Nation State*, ed. Michael Mann, Basil Blackwell, Cambridge, s. 218

¹³⁹ Samuel Weber, *Targets of Opportunity: On the Militarization of Thinking*, Fordham University Press, New York, 2005, s. 44

¹⁴⁰ Kezban Acar, *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler*, Nobel Yayınları, Ankara, 2004, s. 5

¹⁴¹ Kezban Acar, *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler*, s. 7, 19

¹⁴² Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, Basil Blackwell, Cambridge, 1990, s. 23

¹⁴³ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 40

Milliyetçiliğin tarihsel gelişimini incelediği eserinde Eric J. Hobsbawn, yabancı düşmanlığını artıran milliyetçiliğin, politik ve sosyal değişikliklerden dolayı 1870'lerden 1914'e kadar çok hızlı bir şekilde zemin kazanmasının şaşırtıcı olmadığına dikkat çekmektedir.¹⁴⁴ Rus Lubik resimlerinde de bu düşmanlık sıklıkla “cesur Ruslar” ve “korkak Türkler” teması işlenerek, Rusların kahramanlık ve vatanseverliklerinin anlatıldığı bir retorik ile kendini göstermiştir.¹⁴⁵

Özetle, her iki dünya savaşında da entelektüeller, özellikle entelektüel vasıflarıyla savaş çabalarına katkıda bulunmaya gönüllü olmuş ya da bu görev için hükûmetlerce göreve çağırılmışlardı; örneğin, Eylül 1914'te İngiltere'de Arnold Bennett, Thomas Hardy, J.M. Barrie, G.K. Chesterton ve H.G. Wells gibi bir grup yazar Savaş Propaganda Bürosu'nun ilk toplantısına katılırlarken, Fransa'da Başkan Poincaré, entelektüelleri “kalemleri ve sözleriyle” savaş çabasına destek olmaya davet etmiştir.¹⁴⁶

Peki Osmanlı İmparatorluğu'nda durum neydi? Onlar, dünyadaki bu atmosferden ne kadar etkilenmişlerdi? Dünyada kabul gören bu tip yaklaşımlar, Osmanlı aydınını nasıl etkilemişti?

Yukarıda da zikredildiği gibi uluslaşma çağında yeni idealler ile kitleler “aydınlatılmaydılar.” Diğer örneklerde olduğu gibi, Osmanlı entelektüeli de bu görevi üstlenmeye oldukça hevesli olmuştur; o da diğer meslektaşları gibi kendini bir “prometheus” olarak görmektedir.¹⁴⁷ Bu “aydınlatma” meselesini, Ziya Gökalp'in şu sözlerinde bulmak mümkündür: “Halka doğru gitmek ne demektir? Halka doğru gidecek olanlar kimlerdir? Bir milletin münevverlerine, mütefekkirlerine o milletin

¹⁴⁴ Eric J. Hobsbawn, *Nations and Nationalism Since 1780*, s. 109

¹⁴⁵ Kezban Acar, *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler*, s. 20. Rusya'da anti-militarist olarak tanımlanabilecek bir grubun öncülüğünü yapan yazar Leo Tolstoy, 7 Eylül 1910 senesinde Mahatma Gandhi'ye yazdığı bir mektupta, zorunlu askerlik hizmetine girmeyi reddedenlerin sayısının hızla arttığından bahsetse de Rusya'da askerliği reddedenlerin sayısının oldukça az olduğunu üzüler de olsa sözlerine eklemekteydi. *Mahatma Gandhi and Leo Tolstoy Letters*, Ed. B. Srinivasa Murthy, Long Beach Publication, Long Beach: CA, 1987, s. 38

¹⁴⁶ David Drake & Debra Kelly (2009) *Intellectuals and War, Journal of War & Culture Studies*, 2:1, 5-16, s. 6

¹⁴⁷ “Almanya Nasıl Dirildi? Harbe Nasıl Hazırlanıyor?” isimli bir risalede müellif şunları söylemektedir: “Bizler, kendimizi, dinimizi, ahlakımızı, vezaif-i medeniyemizi, tamamıyla öğrenmeliyiz! Ey mütefekkirin hâl-i ihtizârda bulunan bu cahil millet deva istiyor; o deva ve o devayı verecek olan irfan ve fazilet de sizlerdedir, verin zavallı millete!” A. Detarlı; çev: Recai, *Almanya Nasıl Dirildi? Harbe Nasıl Hazırlanıyor?*, İstanbul: Nefaset Matbaası, 1911, s. 13-12

güzideleri adı verilir. Güzideler yüksek bir tahsil ve terbiye görmüş olmakla beraber halktan ayrılmış olanlardır. İşte halka doğru gitmesi lâzım gelenler bunlardır. Güzideler halka niçin gidecekler? Buna bazıları şöyle cevap veriyor: Güzideler halka hars götürmek için gitmelidirler...”¹⁴⁸ Gökalp’e göre halka doğru gitmenin vazifelerinden biri de halka medeniyet götürmektir; “Çünkü halkta medeniyet yoktur. Güzidelerse, medeniyetin ana hatlarına mâliktir.”¹⁴⁹

Gökalp’in, çağının entelektüellerinin çoğu tarafından genel bir konsensüs ile benimsediği bu “halka doğru gidiş” söylemi, II. Meşrutiyet ve Birinci Cihan Harbi sırasında, askerî değerlerin halka ulaştırılması yönünde bir eğilimi de kapsamaktadır. Türk Yurdu’nda çıkan bir yazıda; içinde bulunulan savaşın seferberlik sınırları hakkında yapılan bir yoruma göre, bu seferberlik bütün toplumu kapsamaktadır.¹⁵⁰ Fakat Osmanlı entelektüelinin girişimleri çoğu kez âtıl bulunduğu için eleştirilmiş olsa da¹⁵¹ entelektüellerin hiçbir girişimde bulunmadığını söylemek mümkün değildir. Nitekim, hükûmetin de beklentisi, entelektüellerin savaş için seferberliğe fikrî katkıda bulunmalarıdır; bunun açık bir ifadesini “Almanya Nasıl Dirildi? Harbe Nasıl Hazırlanıyor?” isimli risalenin şu satırlarında bulmak mümkündür: “Unutmayın ki dört yüz milyon ehl-i İslâm gözlerini bize dikmiştir, bizim selametimizi, terakkimizi bekliyor; nur-ı medeniyet-i İslâmiye’yi bizler îkâd edeceğiz. Osmanlı mütefekkirîni vazifesini ifa etmemekle yalnız Osmanlı milletinin değil, bütün Müslümanların, kâffe-i ecdat ve ahfadının düçar-ı tel’îni olur. İnsan olduğumuzu aleme tanıttırmak için sizin hizmetiniz lazımdır, bunu esirgemeyin! Vebal büyüktür, ebedidir, sanırım cinayetlerin de en büyüğüdür. Tarih denilen muhakeme-i kebirenin karşısında hacîl, zelil, canı

¹⁴⁸ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları: Ocaklılara Armağan*, Ankara: [Matbuat ve İstihbarat Matbaası], 1920, s. 41. Cemil Meriç, Gökalp’in bu yorumunu ele alarak entelektüelin temel iki vasfının yüksek tahsil görmüş ve “halktan kopuk olmak” olduğunu ileri sürmektedir. Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 20. İşin ilginç kısmı, Erol Köroğlu’nun çalışmasında da ortaya koymuş olduğu gibi birçok kimse birçok kez savaş esnasında âtıl kalan propagandanın sebebini Türk entelektüelinin “milli olmamasına” bağlamaktadır. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 58

¹⁴⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları: Ocaklılara Armağan*, s. 45

¹⁵⁰ Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, s. 55

¹⁵¹ Örneğin, Ziya Gökalp, asker canını verirken onun için “destan yazmaya üşenen şairin kaleminin elinden alınıp, onun cepheye, ölen o asker için mezar kazdırmaya gönderilmesi” gerektiğini ileri sürmüştür. Yeni Mecmûa bu durumu “ülkedeki seçkinlerin milli olmayışına” bağlamaktadır. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, s. 56, 58

vaziyetiyle çıkmaktan kurtulmak için birleşmeli, Osmanlı milletini uyandırmalı; tevfik Allah'tandır.”¹⁵²

1908 Devrimi'nin ardından militarist eğilimli birçok gazete yayımlanmaya başlamıştır. Bu gazetelerin bazılarının isimleri: “Silah”, “Kılıç”, “Süngü”, “Mermi” ve “Yıldırım” şeklindeydi.¹⁵³ Osmanlı İmparatorluğu savaşa girdiğinde gazeteler gerçek dışı zafer haberlerini yayarak; Kanal Misyonu ve Sarıkamış gibi askerî başarısızlıkları gizlemiş; Arap İsyanı gibi bazı kritik haberlerin yayımlanmasının ise önüne geçerek savaş propagandasına çeşitli şekillerde katkıda bulunmuşlardı: böylece amaç “yurt cephesinin moralini yükseltmek ve savaşa destek sağlamaktır.”¹⁵⁴

Ayrıca, etnik grupların gazetelerindeki sütunlar ve makaleler de imparatorluğun farklı coğrafi bölgelerindeki politik söylemleri analiz etmek için zengin bir veri madenidir; söylemler oluşturma ve şekillendirme görevlerine ek olarak basın, kitleleri siyasete bağlayarak politikacılar ve halk arasında arabulucu rolünü oynamanın yanı sıra toplumsal kaygı ve karışıklığın toplumun tüm kesimlerinde yaygın olduğu kırılma devrim sonrası dönemde halkın eğitilmesi ve disiplin altına alınması rolünü de üstlenmiştir.¹⁵⁵

Özellikle Çanakkale cephesi gibi zaferle sonuçlanan muharebeler Osmanlı entelektüelinin önemle üzerinde durduğu bir mesele olmuştur; çünkü Hüseyin Cahit Yalçın'ın ifadeleri ile söyleyecek olursak: “Çanakkale zaferi Balkan bozgununun lekesini yıkamıştır.”¹⁵⁶ Genel Karargâh İstihbarat Şubesi tarafından organize edilen bir Çanakkale gezisi ile alanında isim yapmış on yedi ismin katıldığı bir manevi destek gezisinin yanı sıra; Hüseyin Cahit'in Çanakkale gezisi veya Ahmet Rasim'in Kanal seferini ziyaret etmesi gibi organizasyonlar ile savaşla ilgili yayın yapmaları teşvik edilen entelektüeller vasıtasıyla, askerlerin manevi yönünü yükseltecek türden moral

¹⁵² A. Detarlı; çev: Recai, *Almanya Nasıl Dirildi? Harbe Nasıl Hazırlanıyor?*, s. 60-61

¹⁵³ Ahmet Emin (Yalman), *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, Columbia University (Doktora Tezi), New York, 1914, s. 102

¹⁵⁴ Deniz Dölek-Sever, *Propaganda at Home (Ottoman Empire)*, 1914-18-online International Encyclopedia of the First World War, s. 3

¹⁵⁵ Bedross Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*, Stanford University Press, Stanford: California, 2014, s. 50

¹⁵⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, *Talât Paşa*, Haz.: Göktürk Ömer Çakır, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 66

gezileri düzenlenmiştir.¹⁵⁷ Gezinin ardından bu entelektüeller heyeti savaş ile ilgili yayınlar yapmışlardır.

Bu kurumsal girişimlerin dışında, nispeten bireysel sayılabilecek girişimler de mevcuttur; Tasvir-i Efkar gazetesi muharriri Kalcızâde Mehmed Agâh Efendi'nin hüsnühâli ve harp muhabirleri hakkındaki talimatnameye vakıf olarak bu talimatnameye muvaffakiyet göstermiş olması nedeniyle Çanakkale'ye gazeteci olarak gitmesine izin verilmiştir.¹⁵⁸ Yine Tasfir-i Efkar gazetesi yazarlarından Ebuzziyâde Velid Bey'in harp muhabiri sıfatıyla muhabirlerin tâbi tutuldukları hususiyet ve şartlara tamamıyla riayet edeceğini kabul ve tasdik ettiğini bildirmesi nedeniyle, karargâh tarafından Çanakkale'ye gitmesine izin verilmiştir.¹⁵⁹

Fakat yerli gazetecilerin bu gezilerinin, sadece iç kamuoyuna yönelik kısıtlı propaganda hedeflerine sahip olduğunu tahmin etmek güç değildir. Osmanlı idaresi bu sınırları aşmak ve propagandanın sınırlarını genişletmek için yerli entelektüellerin yanı sıra yabancı entelektüelleri de kullanmanın öneminin farkındadır. Sesini dünyaya duyurması gerektiğinin farkında olan Osmanlı Devleti, neredeyse dünyanın her yerinden yabancı gazetecilerin, hükûmetin izin verdiği ölçülerde muharebe meydanlarını gezmesine izin vermiştir. Örnek vermek gerekirse; İspanyol gazeteci Barselonalı Enrique Dominguez Rodino,¹⁶⁰ İsveçli Yüzbaşı H. Hedendahl,¹⁶¹ Bulgar gazeteci Madam Wanda Zembruska ile Polonyalı Mösyö Sanha,¹⁶² Alman gazeteci George Leberhat,¹⁶³ Daily News gazetesi yazarlarından Amerikalı Raymond Swing,¹⁶⁴ Macar gazeteci Doktor Stephan Robay,¹⁶⁵ Avusturyalı gazeteci Doktor Blakon Landavar,¹⁶⁶ Wiered Frenedenblattes gazetesi yazarlarından Avusturyalı Victor

¹⁵⁷ Bu gezilerden özellikle Çanakkale gezisi önemli bir adımdır. Geziye katılanlar alanında önemli isimler olan yazarlar, ressamlar ve müzisyenlerdirler. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandanan Milli Kimlik İnşasına*, s. 198-199

¹⁵⁸ BOA., DH.EUM.VRK., 25-5, H-24-04-1333

¹⁵⁹ BOA., DH.EUM.VRK., 25-28, H-06-08-1333. BOA, DH.EUM.VRK., 25-27, H-06-08-1333

¹⁶⁰ BOA., DH.EUM.VRK., 25-53, H-01-03-1334

¹⁶¹ BOA., DH.EUM.VRK., 25-42, H-08-10-1333

¹⁶² BOA., DH.EUM.VRK., 25-41, H-08-10-1333

¹⁶³ BOA., DH.EUM.VRK., 25-39, H-25-09-1333

¹⁶⁴ BOA., DH.EUM.VRK., 25-21, H-06-07-1333

¹⁶⁵ BOA., DH.EUM.VRK., 25-20, H-06-07-1333

¹⁶⁶ BOA., DH.EUM.VRK., 25-17, H-17-06-1333

Spernoga,¹⁶⁷ Alman gazeteci Dr. Harry Furnuer,¹⁶⁸ Alman gazeteci Wilhelm Schwedler,¹⁶⁹ İsveçli gazeteci Nielslago Lenggust,¹⁷⁰ Associated Press gazetesi muhabiri Theron J. Damon,¹⁷¹ Associated Press gazetesinden Amerikalı gazeteci George Schreiner¹⁷² ve Alman gazeteci Wilhelm Dietrich von der Schulenburg¹⁷³ gibi isimler, Çanakkale’yi gezmelerine izin verilen yabancı gazetecilerden sadece bazılarıdır.

Gerek yerli gerek yabancı, tüm gazetecilerin muharebe meydanına girmelerine izin veren belgeler incelendiğinde mühim bir husus göze çarpmaktadır; tüm gazetecilere, muharebe meydanına girmeden evvel, üzerinde “harp muhabiri sıfatıyla orduya iltihak edeceğimden talimname-i mahsus ahkâmına tamamıyla riayetkâr olacağımı tasdik ederim” yazılı bir belge imzalatılmıştır.¹⁷⁴ Yani tüm yazarlar, muharebe meydanında gördüklerine dair yazacakları yazılarda, hükûmetçe “muzır” görülen bir iddiada bulunmayacaklarına dair yasal bir teminat verdikten sonra muharebe meydanına girme hakkını elde etmişlerdir. Daha açık bir dil ile ifade etmek

¹⁶⁷ BOA., DH.EUM.VRK., 25-16, H-17-06-1333

¹⁶⁸ BOA., DH.EUM.VRK., 25-14, H-16-06-1333

¹⁶⁹ BOA., DH.EUM.VRK., 25-13, H-15-06-1333

¹⁷⁰ BOA., DH.EUM.VRK., 25-12, H-15-06-1333

¹⁷¹ BOA., DH.EUM.VRK., 25-11, H-12-06-1333

¹⁷² BOA., DH.EUM.VRK., 25-9, H-04-06-1333. George Schreiner tarafından icra edilecek gazetecilik görevi sırasında, kendisine kolaylık sağlanması ve yardım edilmesi gerektiği özellikle bildirilmiştir. BOA., DH.EUM.VRK., 25-10, H-08-06-1333

¹⁷³ BOA., DH.EUM.VRK., 25-7, H-07-05-1333

¹⁷⁴ Arşiv vesikalarından tespit edilebilen bu hususu döneme dair kaleme alınan hatıratlarda da bulmak mümkündür. Gustav von Hochwächter, kaleme almış olduğu hatıralarında arşiv vesikaları ile tespit edilebilen bu meseleyi teyit etmektedir: “Çeşitli gazetelerin muhabirleri geldi. Bir Türk subayının denetimi altında olacaklarının ve onların onayı olmaksızın herhangi bir işe kalkışmayacaklarının teminatını vermişler.” Gustav von Hochwächter *Balkan Savaşı Günlüğü: Türklerle Cephe*, çev.: Sumru Toydemir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 53. Bir İngiliz harp muhabiri olan H. C. Seppings-Wright ise hatıratında bu hususu şöyle nakletmektedir: “Cepheye gitmek için izin almak üzere ilk olarak Harp Dairesi’ni ziyaret ettim. Bazı ufak tefek formaliteler gerekiyordu. Bunlardan biri de sefirden mektup temin etmektir. Güvenilir ve bonâ fide (iyi niyetli) bir muhabir olduğumu teyit edecek bu mektup sefaret kanalıyla İngiliz Dışişleri’nden gelmeliydi. Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’daki olağanüstü durumu nedeniyle böyle bir mektup şarttı. Harp muhabirlerinin dürüst kimseler olmaları bağlı oldukları hükümetlerce teyit edilmezse casusluk yapabilirlerdi -yaparlardı demiyorum... Sansürden geçirip izin almadan ülke dışına haber gönderilmesini mümkün olduğunca önlemek için yetkili Türk makamlarının birtakım hususi tedbirler alması da ayrıca gerekliydi... Hainlerin faydalanabileceği bunca açık kapı mevcutken Harp Dairesi’nin muhabirlerden ciddi belgeler ile gerçek vazife ve mesuliyetlerini ispatlayan delillerde ısrar etmesi tamamen normal.” H. C. Seppings-Wright, *Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Hilal Altında İki Yıl*, çev.: Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 134-135

gerekirse, Osmanlı Devleti'nin umduğu savaş propagandası lehinde fikir beyan etmeyecek birinin muharebe meydanına girmesine kesinlikle izin verilmemiştir.

Birçok yazarın bu “gazetecilik” faaliyetlerinin yanı sıra iç kamuoyunu şekillendirmeye yönelik yayınlanan risalelerde de yoğun bir savaş propagandası havası bulmak mümkündür. Sosyal Darwinist veyahut militarist eğilimli kimselerin elinden çıkma bu tür yayınlarda, genellikle savaşın haklılığının mantıkî gerekçeleri açıklanmak istenmiştir; savaşın ve askerliğin kutsiyetine inanan Osmanlı münevverlerince bütün bir dünyanın savaşa tutuşarak milyonlarca insanın ölmesinde yadırganacak bir durum yoktur, zira harp zaten bir tür “takdir-i ilahî”dir: “Lekad halaknel insâne fî ahseni takvim”^{*} ayet-i celilesiyle tavsif olunan, insan! hayatın mücadelecisidir. Mücadele etmeğe de mecburdur. Çünkü mücadele etmezse devam-ı hayat mümkün değildir. Maişetini, rızkını kendi sâyı ile mücadele ederek tedarik etmeyen kimsenin ise dünyada yaşamağa hakkı yoktur. Mücadele yalnız rızkını, maişetini tedarik etmek için değildir. İcabında vatanını tecavüz-i adûdan muhafaza, hukuk-ı meşrûasını müdafaa, bu uğurda ise daha ziyade mücadele etmeğe de mecburdur. Mücadele ise bir kuvvettir, kendinde bu kuvveti bulamayan insan ise mübâreze, mücadelede daima mağluptur.”¹⁷⁵

1.4.İdeolog Zabit: Kışla ve Siyaset

“Savaş sanatı, her ne kadar insanoğlunun en kadim becerilerinden biri olmuş olsa da askerî profesyonelleşme modern toplumun bir ürünü olmuştur”; subaylık müessesesinin profesyonelleşmesi 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.¹⁷⁶ Feodal askerî düzenin profesyonel bir silahlı güce dönüşmesi, askerî kadroların ve askerî liderliğin, feodal düzendeki anânevî atama usullerinden ziyade bireysel başarı kriterlerine göre değişmesi ve artık bu kriterlere daha fazla itimat edilmesi gerektiği anlamına geliyordu.¹⁷⁷

^{*} Biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır. Tîn Suresi 4. Ayet

¹⁷⁵ Dr. Cemil, *Vazife-i Vataniye: Kahraman Milli Orduya Yedigâr*, İstanbul: Kader Matbaası, s. 2

¹⁷⁶ Samuel P. Huntington, *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2000, s. 19

¹⁷⁷ Morris Janowitz, *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*, The Free Press of Glencoe Collier-Macmillan Limited, London, 1960, s. 60

Modern zamanlarda kitlesel eğitimin yanı sıra subaylara da artık daha standart normlara bağlı bir eğitim verilmeye başlanmıştır; endüstrileşmekte olan savaş mefhumu, formel bir standarda bağlanmış, dünyanın birçok yerinde okullaşmaya gidilmiştir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, birçok Avrupa devleti, Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya, bürokratikleştirilmiş subay eğitimi veren okullara sahiptiler.¹⁷⁸ École Militaire Fransa ve Militar-Akademie Avusturya İmparatorluğu tarafından 18. yüzyılın ortalarında, 1799'da Royal Military College İngiltere tarafından ve 1802'de West Point, Amerika Birleşik Devletleri tarafından kurulmuştu; 1771'de Hessen-Hanau ve 1767'de Münster gibi küçük Alman devletleri bile askerî akademilere sahiptiler.¹⁷⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda da II. Mahmut devrinden başlayarak askerlik alanında köklü değişikliklere başlanmıştır;¹⁸⁰ devlet, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından "kul" memur yetiştirmek adına kendi harp okulunu kurma yoluna gitmişti.¹⁸¹

En geniş anlamı ile, "profesyonel asker, askerî teşkilatı kariyerinin odağı hâline getiren kişi" olarak tanımlanabilir.¹⁸² Bu nedenle askerlik mesleğinin, teorik olarak incelenebileceği ve dolayısıyla da akademik bir eğitimin gerekebileceği fikrinin ortaya çıkmasıyla, subayların kişiliğini de geliştirmek için geniş bir genel kültür eğitimi gerekli görülmüştür.¹⁸³ Enver Paşa, bu hususu basitçe özetlemektedir: "Bir subayın işlevi yalnızca renkli bir üniforma giymek değildir. Asker olmak, eğitim ve öğrenim, bilim ve sanat ve hepsinin üzerinde de kahramanlık ve sıkı çalışma demektir."¹⁸⁴

¹⁷⁸ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Polity Press, Cambridge, 1985, s. 229

¹⁷⁹ Azar Gat, *The Origins of Military Thought: From the Enlightenment to Clausewitz*, Oxford University Press, New York, 1989, s. 59-60

¹⁸⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V.; Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2017, s. 144

¹⁸¹ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 291., Mekteb-i Harbiye'nin kısa bir tarihçesi için bkz.: Abdülkadir Özcan, *Harbiye, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: s. 115-119

¹⁸² Morris Janowitz, *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*, s. 54

¹⁸³ Azar Gat, *The Origins of Military Thought: From the Enlightenment to Clausewitz*, s. 59

¹⁸⁴ Ayrıca, Paşa'ya göre tüm bunları başarmaya muktedir olabilecekler, yalnızca gençlerdir. Dolayısıyla, ihtiyarlara yer yoktur. M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, çev.: Mehmet Morali, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 404

Bu okullardan yetişen subaylar yeni bir sosyal zümreye dönüşmüşler ve bu zümre ordunun ruhunu teşkil etmiştir.¹⁸⁵ Böylece hem bir bürokratik meslek, hem de bürokratik bir organizasyon hâline gelmiş olan profesyonel subayın memuriyet dünyası, onun faaliyetlerinin alışılmadık derecede yüksek bir oranını kapsar hâle gelmiştir; o artık normal toplumun geri kalanından ayrı yaşar ve çalışır, fiziksel ve sosyal olarak muhtemelen diğer mesleklerden çok daha az toplumla temastadır ve onunla meslekten olmayan siviller arasındaki çizgi, üniforma ve rütbe nişanları ile halka açık bir şekilde sembolize edilir.¹⁸⁶

Resmi düşüncelere, milliyetçilik ve vatanseverlik ilkelerine sıkı sıkıya bağlanmaları gereken formel eğitilmiş subaylar ile ilgili ilginç olan nokta ise şudur; bu subay kadrolarının yoğun ideolojik tandanslı bir eğitim ile itaatkâr ve sadık olmaları, başka bir deyişle apolitik ve iktidarlar için “tehlike” arz etmeyecek şekilde eğitilmeleri istenmiş olsa bile, verilen eğitimin vatanseverlik ve milliyetçilik gibi ideolojik yönlerine sonuna kadar bağlı kalmışlarsa da çoğu durumda hiç de apolitik olmamışlardı; hatta birçoğu doğrudan siyasî bir figür olarak ülkelerinin kaderini tayin eden siyasetçilere dönüşmüşlerdi.¹⁸⁷ Bir sosyal bilimci, yeni uluslaşmaktaki ülkelerin

¹⁸⁵ Örneğin, Colmar Freiherr von der Goltz “Prusya ordusunun ruhu zabitanındadır” sözünün haklılık payını teslim etmektedir. Colmar Freiherr [Goltz Paşa] von der Goltz; Çeviren: Mehmed Tahir, *Millet-i Müsellaha, Asrımızın Usul ve Ahval-i Askeriyesi. Von Usûl ve Ahval-i Askeriyesi*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1301, s. 67

¹⁸⁶ Samuel P. Huntington, *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*, s. 16

¹⁸⁷ Geç dönem Osmanlı ve devamında Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca en önemli politik figürler, genellikle Harbiye Mektebinden çıkmıştır; “II. Mahmud’un torunları, çoğunlukla yine O’nun tarafından kurulan Harbiye öğrencileri tarafından alaşağı edilmişlerdi.” Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, s. 293. Örneğin; Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesinde Harbiye kilit rol oynamıştı; “Süleyman Paşa, Harp okulu talebesiyle sarayın veliaht dairesini, yani Beşiktaş tarafını tutacaktı. Redif Paşa, Gümüşsuyu ve Taşkışla’daki redif taburlarıyla Dolmabahçe tarafını muhafaza edecekti. Bahriye nazırı Kayserili Ahmet Paşa donanma sandallarına bindirilmiş deniz erleriyle, sarayın deniz tarafından irtibatını kesecekti. Saray civarındaki karakolda mevcut, Padişah’ın muhafaza birliği subay ve erlerine itimat edilemeyeceği için, bunlar tehditle silahları alınarak Taşkışla’da tutulacaklardı. Saraya girip çıkmak şiddetle menedilecekti. Saraydan silahlı bir mukavemet gösterildiği takdirde, Harp okulu tepelerinden ve zırhlılardan saray üzerine top atılacaktı. Muhasara hattını yararak saraya girmek teşebbüsünde bulunanlar olursa öldürülecekti. Abdülaziz’in vaziyeti kavrayarak mukavemet ümidiyle, Derviş Paşa’yı ser-asker tayin ederek ser-askerlik dairesindeki askerleri kullanmayı istemesi ihtimaline karşı da Haliç köprüleri açık tutulacak ve Derviş Paşa’nın Yüksek Kaldırım’daki konağının etrafına asker konulacaktı. Bu plan harfiyen tatbik edildi.” Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII. Islahat Fermanı Devri, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 108-109. II. Meşrutiyet Devrinin “en büyük siyasal kuvveti” olan İttihat ve Terakki Cemiyeti de askerlerin ağırlıklarının hissedildiği “yarı askerî, bir çeşit karma siyasal rejim örneği” görünümündeydi. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, İletişim Yayınları,

subaylarını söyle tarif etmektedir; “...profesyonel subayın siyasî davranışlarını açıklamaya yardımcı olan ortak ideolojik temalar bulunur. Bunlar arasında güçlü bir milliyetçilik duygusu, püriten bir bakış açısı, kapsamlı bir hükûmet kontrolündeki sosyal ve ekonomik değişimin kabulü ve organize sivil siyasete derin bir güvensizlik sayılabilir. Sosyal altyapı, eğitim ve kariyer deneyiminin bir sonucu olarak, yeni ulusların askerî personeli siyasete gömülmekle birlikte, örgütlü siyasete ve sivil siyasî liderlere karşı güvensizliklerini sürdürmektedirler.”¹⁸⁸

Osmanlı örneğine gelecek olursak, devlet zaten 19. yüzyıl askerî reformları ile beraber oluşturulmak istenen halk ordusunu yönetmek için gerekli bilgi ve disipline sahip subay kadroları yetiştirme işine el atmıştı.¹⁸⁹ Devletin zorunlu askerlik hizmetini uygularken ordunun ihtiyaç duyduğu koordinasyonu sağlayacak subaylar, esasen ülkenin de entelektüel zümrelerini teşkil etmekteydi; Osmanlı entelektüeli uzun yıllar askerî kurumlardan yetişmişti. Sultan II. Abdülhamit devri boyunca en etkin siyasal hareket olan Jön Türk hareketi ve meşrutiyetin ilanının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti de köklerini Harbiye’den almaktaydılar.¹⁹⁰ Sultan II. Abdülhamit devrinin ilk örgütlü muhalefet hareketi, askerî tıbbiye öğrencileri tarafından İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adı ile kurulmuştu.¹⁹¹ Başlangıçta bir gençlik kulübü görünümünde olan cemiyet¹⁹² daha sonraları yüksek rütbeli zabitler ve önemli devlet görevlileri arasında da benimsenmiştir.¹⁹³

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere cemiyet siyasal hedefler doğrultusunda kurulmuştur. Bu hedef ise imparatorluğun son yıllarında kurulan diğer

İstanbul, 2000, s. 311. Osmanlı subay kadroları büyük ölçüde Türkiye Cumhuriyeti’nin de kurucularıydılar. Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, s. 143. Nitekim, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk de bir Harbiyeliydi. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 194

¹⁸⁸ Morris Janowitz, *The Military in The Political Development of New Nations; An Essay in Comparative Analysis*, The University of Chicago Press, Chicago, 1964, s. 28-29

¹⁸⁹ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, s. 107, 142

¹⁹⁰ Esasen yeni düzene geçişte ordunun siyasete müdahil olmaması, 1844’ten beri Osmanlı Devleti’nin üzerinde durduğu önemli bir husustu. Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, s. 111

¹⁹¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 105

¹⁹² İbrahim Temo’nun, cemiyetin kuruluşuna dair anlatımı için bkz.: *İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Anıları*, Hazırlayan: Şerif Mardin, Arba Yayınları, 2000, İstanbul, s. 13

¹⁹³ İlber Ortaylı ve Erol Şadi Erdinç, *İttihat ve Terakki: Osmanlı İmparatorluğunda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler*, Hazırlayan: Alper Çelik, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 2016, s. 38-39

birçok cemiyette olduğu gibi “memleketi kurtarma” teması ile şekillenmiştir. Tarık Zafer Tunaya’nın çalışmasından hareketle Şerif Mardin, “Jön Türklerin hiçbirinin derin bir teori, özgün bir siyasî formül veya zihinleri devamlı olarak uğraştırmış bir ideoloji ortaya koymadığını” ileri sürmektedir.¹⁹⁴ Hareket mensupları Almanların 1848’de “Jung-Deutschland” (Genç Almanya) veya İtalyanların “Giovine Italia” (Genç İtalya) hareketlerinden etkilenererek kendilerine “Jön Türk” (Genç Türkler) adını vermiştiler.¹⁹⁵

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde kurulan cemiyetlerin çoğunda, bir ideolojik eğilime sahip olsalar ya da olmasalar da “ülkeyi kurtarma” düşüncesi mevcuttur.¹⁹⁶ Bu eğilimler neticesinde Osmanlı toplumu, özellikle de Harbiyeliler, hayli siyasallaşmış ve bunun neticesi olarak askerlerin siyasal hayata girmesi kaçınılmaz olmuştur. Kazım Karabekir de İttihat ve Terakki cemiyetini benzer ifadelerle şöyle tanımlamaktadır: “... İnhilal tehlikesine karşı vatanseverlerin yıllardan beri ruhuna sinmiş olan hürriyet duyguları bir ideal hâlinde yeniden tebellür etmiş [açığa çıkmış] ve milletin faal, fikirli, fedakâr, faziletli ve feragâtli evlatlarını büyük bir hızla birbirine bağlayarak tehlikenin karşısına dikmiştir. İşte bu kaynaşma neticesinde memleketin hakiki sahibinin sadece padişah ve bendeleri değil, onu kanı pahasına kazanan ve korumaya çalışan millet olduğunu fiiliyat sahasında ispat etmek maksadıyla kurulan cemiyet İttihat ve Terakki’dir.”¹⁹⁷

Meşrutiyetin ilanı sırasında ve sonrasında üyelerinin kahir ekseriyeti asker kökenli olan cemiyet, meşrutiyetin ilanı ve Balkan Harbi sonrası gelişen hadiselerle Osmanlı İmparatorluğu’nda önemli bir siyasî figür olmuştur. Ülkenin her yerinde en

¹⁹⁴ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 24

¹⁹⁵ Mustafa Gencer, *Jön Türk Modernizmi ve “Alman Ruhu”: 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, s. 45

¹⁹⁶ Örneğin Ahmet Ferit, Türk Ocakları’nın kuruluş gayesini “Türkün maruz olduğu sefaletleri gidermek, onu duçar olduğu hastalıklardan kurtararak zinde ve faal bir hâle koymak” olarak açıklamaktadır. Ahmet Ferit, “*Türk Ocakları*”, *Nevsal-i Milli*, İstanbul, 1330, s. 188-189’dan nakleden; Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 79

¹⁹⁷ Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Hazırlayan; Erhan Çifci, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 30

iyi örgütlenen siyaset kuruluşu İttihat ve Terakki Cemiyeti idi.¹⁹⁸ Bu durum da askerlerin siyasette oldukça aktif olmalarını, dolayısıyla da militarizmin dozunun artışıını sağlamaktaydı. Tahmin etmesi güç değildir ki; “askerî teşkilatın artan şekilde tüketmeye başladığı iktisadî ve insan kaynaklarıyla beraber artan sorumluluğu, ordunun artan bir biçimde iç siyasî katılımı ile sonuçlanacaktır.”¹⁹⁹

Nitekim, Osmanlı Devleti örneğinde de 1914 senesine gelindiğinde askerlerin egemenliği sadrazam dahil diğer tüm kişi ve kurumları gölgede bırakmaktaydı.²⁰⁰ Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Cihan Harbine katılmasına sebep olan Rus limanlarının bombalanması hadisesi ile ilgili Sadrazam Sait Halim Paşa yarım kalan hatıratında şunları yazmaktadır: “Bu uğursuz hadisenin Enver ve Cemal Paşalardan yahut Talat Paşa’dan habersiz vukuu bulacağını kabul edemiyorum. Enver Paşa’nın hükûmetin tarafsızlık siyasetine ne derece karşı olduğunu ve ona kalsa bunu daha ilk günden bozacağını biliyorum. Talat Paşa da Hariciye Nazırı meslektaşından daha az savaş taraftarı olmakla birlikte, Osmanlı’nın tarafsızlığının bozulmasına alkış tutmaktan geri kalmadı. Cemal Paşa’ya gelince, başlangıçta Almanya ile ittifaka karşı çıkmışsa da sonradan diğerleri gibi o da ateşli bir savaş taraftarı kesilmişti.”²⁰¹ Sadrazam Sait Halim Paşa kabinesi meşrutiyetin ilanından beri kurulan en koyu İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı hükûmet olmuştur.²⁰² Siyaseti Sadrazam Sait Paşa yönetimindeki mevcut kabinenin elinde bırakmayı seçen İttihat ve Terakki Cemiyeti,

¹⁹⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Cilt. IX; İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), TTK (Türk Tarih Kurumu)*, Ankara, 2011, s. 64

¹⁹⁹ Fakat bu genişlemenin ne denli sivil kurumların ve liderlerin etkisizliği tarafından yaratılan boşluğa bir tepkiyi temsil ettiği muğlaktır; zira böyle bir genişlemenin "tasarlanmış militarizmi" temsil ettiği varsayılmaz. Prusya militarizmi ile özdeşleştirilen tipte tasarlanmış bir militarizm, doğrudan ve kasıtlı olarak hükûmet himayesi ve diğer kurumlar aracılığıyla hareket ederek, askerî liderlerin sivil kurumlara hükmetmesini ve nüfuz etmesini içermektedir. Morris Janowitz, *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*, s. 14

²⁰⁰ Sınıf duygusunun ve askerî eğitimin destekleyici gücüne bir tamamlayıcı olarak, kendi namus kuralları çerçevesinde ordunun kendi iç dinamiklerindeki özerkliği ilkesi, askeriye sınıfının birliğine ve sivil müdahaleye karşı korunmasına yardımcı olan bir husustur. Bu tür bir askerî izolasyonun en zayıf olduğu yer, subayların kendilerini toplumun geri kalanından pek ayrı görmedikleri İngiltere idi; yine de orada bile mezkûr şeref ilkelerinin parlamentonun müdahalesine karşı bir direnişe ön ayak olduğunu görmek mümkündür. Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military*, Free Press, New York, 1967, s. 175

²⁰¹ Sait Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, Çev.; Fatih Yücel, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 38

²⁰² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Cilt. IX; İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, s. 210

kendini de yeni anayasal özgürlükleri koruma misyonu olan bir bekçi olarak konumlandırdı ve uygun gördüğünde de siyasete müdahale etti.²⁰³

Ancak buna rağmen Sadrazamın kendisi de askerlerin talepleri karşısında çaresiz kalmıştır. Sadrazam savaşta tarafsızlık siyaseti gütmek istemesini şöyle anlatır; Bir gün kendisine kendi İmparatorundan, Osmanlı'nın savaşa girmesi ile ilgili bazı emirler aldığını ileten Goeben ve Breslau (Yavuz ve Midilli) gemilerinin komutanı, Alman Amiral Souchon'a cevaben: "Kendisine, bu emirler ne olursa olsun, Türkiye'nin tavrını değiştirme zamanının geldiğini düşünmediğimi söyledim. Düşüncemi kendisine daha açık bir şekilde anlatabilmek için ise Padişahım bana tarafsızlığı bozmamı emredecek olsa dahi, Şevketlü Efendim'in bu iradesini yerine getirmektense derhâl istifa etmeyi yeğleyeceğimi ilave ettim"²⁰⁴ diyerek teklifi reddettiğini aktarır.

Ancak kendisinin ifadesi ile,²⁰⁵ savaşta tarafsızlığın korunmasından yana olsa da Osmanlı İmparatorluğu Birinci Cihan Harbin'e katılmıştır. Talât Paşa hatıralarında, Sadrazam Said Halim Paşa'nın anlatısını büyük ölçüde teyit etmektedir; fakat Talât Paşa Goeben ve Breslau meselesini bilmediklerini iddia ederken, Enver Paşa'nın kendisine yemin etmesine rağmen meseleden haberdar olduğunu düşündüğünü de

²⁰³ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, I.B. Tauris (3rd Edition), London, 2004, s. 94

²⁰⁴ Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, s. 37

²⁰⁵ Mehmet Beşikçi'nin de dikkat çektiği gibi, Osmanlı askerî hatıratları, özellikle de üst rütbelerinin hatıratları, yenilgiler konusunda kendilerini aklama ve sorumluluklardan arınma eğilimindedir. Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıratları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 83-84. Nitekim, hadiselerin aktörleri, olayları kendi zaviyelerinden anlatma eğiliminde olduğundan, birçok meselede hatıratlar mukayese edildiğinde anlatılanlar birbiriyle çelişir. Örneğin, Goeben ve Breslau gemilerinin satın alınması meselesi hakkında Cemal Paşa; satışın sadece görünürde olduğunu ve gerçek olmadığını iddia etmektedir. Bkz.: Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 146. Fakat, Talât Paşa, gemilerin satışının gösteriş olmadığını, bilakis gerçek olduğunu ileri sürmüştür. Bkz.: *Talât Paşa'nın Anıları*, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 29. Anlaşılabileceği üzere, hatıratların sübjektif bir mayette yazıldığı aşikârdır. Bu tip bir durumun Said Halim Paşa için de geçerli olma ihtimali göz ardı edilmemelidir.

ifade etmektedir.²⁰⁶ Cemal Paşa da durum karşısında Sadrazam Said Halim Paşa'nın ve vükelâ heyetinden birçok kimselerin istifa etmeye kalkıştığını teyit etmektedir.²⁰⁷

Bunlara ek olarak, Kâzım Karabekir ise Enver ve Cemal Paşaların Goeben ve Breslau meselesinin yaşanmasının ardından oldukça sevinçli olduklarını iddia etmektedir; Karabekir, Enver Paşa'nın sevinçli olduğunu naklettikten sonra, Cemal Paşa ile ilgili ilginç bir vakıa nakletmektedir: “Bu ara sokak üstündeki odadan Bahriye Nazırı Cemal Paşa gülerek yanımıza geldi. Laubali bir tavırla horoz taklidi bağırdı. Arkasında Padişahın Başyaveri Hurşit Paşa geldi ve sert bir çehreyle Cemal Paşa'ya çıkıştı: “Paşa! İçerideki Padişaktır. Ben bu işe gelemem. Her şeyden evvel vaziyetimizi bilelim!” Cemal de Enver de Hurşit Paşa'yı sakinleştirmeye çalıştılar.”²⁰⁸ Servet-i Fünun, 11 Eylül 1330 (24 Eylül 1914) tarihli nüshasında “Göben ve Breslav'ın Kahramanlıkları” başlığı ile yayınladığı makalede şunları yazmaktaydı: “Düşman filolarının Goben ile Breslav'ı elde edemeyerek kaçırmış olduklarından pek ziyade memnun ve mesruruz. Zaten kaçırmamış olsalar idi, herhâlde Almanlar, Almanlara yakışacak surette müdâfaatta bulunacaklardı.”²⁰⁹

Tarafların iddialarının haklılığı tartışmaya açık sübjektif ve hatta spekülatif olsalar dahi, daha sarîh bir durum varsa o da şudur ki; Sadrazam Said Halim Paşa hükûmetin başı gibi görünse de askerlerin üstünde bir sembolik değere sahip değildi. Bu durum askerî değerlerin ve subayların bu değerlerden aldığı özgüvenin,

²⁰⁶ *Talât Paşa'nın Anıları*, s. 28, 30. Ayrıca, Franz Ferdinand'ın suikastından önce bile, basında, Alman savaş kruvazörü Goeben'in bir dünya savaşı durumunda Osmanlı donanmasına katılacağı söylenmekte, savaş patlak verdiğinde ise Vezir Said Halim Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Goeben'in yanı sıra diğer Alman ve Avusturya-Macaristan gemilerinin de Osmanlı donanmasına destek olarak Doğu Akdeniz'e gönderilmesini istemişti. Mustafa Aksakal (2010). *Why did The Ottomans Enter a European War in 1914? New Sources, New Views. Osmanlı Araştırmaları*, 36 (36), 187-193. s. 188

²⁰⁷ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 160, 161 ve 162

²⁰⁸ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, Cilt 2, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 362-363. Ayrıca, Mahmud Şevket Paşa, olası bir savaş ihtimaline dair şunları not etmiştir: “Nazırların çoğunluğu savaşa hazırdı. Enver Bey ve genç subaylar da aynı fikirdeydi. Ben, askerî ve siyasal durumumuz ışığında, savaşa karşıydım. Savaş lehine karar verilirse, istifa edeceğimi söyledim. Bu nedenle, kabinede bir sakinleşme yaşandı.” M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, çev.: Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 330

²⁰⁹ “Göben” ve “Breslav”ın Kahramanlıkları, *Servet-i Fünun*, Cilt: 47. Cilt, Sayı: 1216, 11 Eylül 1330 (24 Eylül 1914), 308-309, s. 308

Sadrâzam'ın kendinde olan özgüveninden daha yüksek olmasından kaynaklanmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî değerlerin yükselişini genel anlamıyla özetleyecek olursak; öncelikle, dünyada giderek artan gerilim, devletlerde silahlanma ve askerîleşme eğiliminin artmasına neden olmuştur. Bu askerîleşme zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nda da kendini göstermiştir. Askeriyenin siyasal ve toplumsal hayattaki etkinliği ile ilgili Harold D. Lasswell'in "Garnizon Devlet" (Garrison State)²¹⁰ tasavvurunu yorumlayan Morris Janowitz, Lasswell'in tanımını şöyle özetliyor: "Garnizon devleti sürekli olarak kitlesel savaş tehdidi nedeniyle sivil üstünlüğünün zayıflaması için yapılan bir tanımdır. ...Uzun süredir devam eden uluslararası gerginlik koşulları altında, sonuç olarak askerî seçkinlerin gücünün büyümesidir. Garnizon devleti, ordunun doğrudan ve dolaylı olarak eşi benzeri görülmemiş miktarda siyasî ve idarî gücü elinde bulundurduğu yeni bir koalisyon modelidir. Ordu, sivil siyasî işlevleriyle uygun ittifaklar yapması şartıyla örgütsel bağımsızlığını korur."²¹¹

Askerlik ve siyasetçilik, bir meslek olarak özü itibarı ile iktidar anlamına gelmektedir; bu nedenle sivil siyasî kurumların iktidar konusunda, tarihin her döneminde ordu ile bir rekabet içerisinde olduğunu görmek mümkündür. Savaş zamanları gibi kritik anlarda direksiyona kimin oturacağı her daim süregelen bir tartışma olmuştur; General Moltke, "Siyasetçi, seferberlik başlar başlamaz sessiz kalmalıdır" derken, Fransız siyasetçi Clemenceau ona karşılık mahiyetinde bir cevap vermiştir: "Savaş, generallere bırakılamayacak kadar ciddi bir meseledir."²¹²

Virginia H. Aksan, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun bir garnizon devleti olduğu yönündeki varsayımların temelsiz olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerileştirilmiş olabileceğini, fakat bir garnizon devleti olmadığını ileri

²¹⁰Lasswell'in ordunun siyaset ve ekonomik sahadaki egemenliği üzerine yaptığı "Garnizon Devlet" tanımı için bkz. Harold D. Lasswell, *The Garrison State and Specialist on Violence, "American Journal of The Sociology"*, XLVI [January, 1941], 455-68

²¹¹ Morris Janowitz, *The Military in The Political Development of New Nations; An Essay in Comparative Analysis*, The University of Chicago Press, Chicago, 1964, s. 4

²¹² Fakat Clemenceau, kariyerinin ilerleyen dönemlerinde aynı kararlılıkla bu tezini sürdürememiş ve o da savaşın politik bir manivela oluşunun önemini kavramıştır. Roger Parkinson, *The Origins of World War One*, Wayland Publishers, London, 1970, s. 72

sürmektedir.²¹³ Fakat, bu terimin içeriği, her ne kadar sanayileşmiş devletler için geçerli olan bir tanımlamayı ifade ediyor olsa da modern bir sanayi toplumu olmasının dışında, özellikle II. Meşrutiyet Devri Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu göz önüne alınacak olursa, kavramın sınırları bir miktar esnetildiğinde Osmanlı Devlet'inin durumu ile olan uyumluluğu göz ardı edilemez. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. ve 20. asrı savaşlar ve uluslararası gerilimler ile geçmekteydi. Bu savaşlar ve uluslararası gerilim, ordu ve askerlerin siyasal ve toplumsal pozisyonlarını daha da üst sıralara taşımaktaydı. Özellikle Birinci Cihan Harbi arifesinde ve savaş sırasında Osmanlı yönetici elitinin büyük bir kısmı ya asker ya da askerî değerlerin efsununa kendini kaptırmış militarist eğilimli kişilerden oluşmaktaydı.

Savaşa giriş kararında Sadrazam Said Halim Paşa'nın etkisiz kalışı gibi Ermeni tehciri gibi mühim bir kararda da kışla siyaseti egale etmeyi başarmıştır; Sadrazam Talât Paşa hatıralarında tehcir sırasında yaşanan hadiseler için birçok geceler uyku uyuyamadığını, fakat savaş nedeni ile ülkenin her yerinde sıkı yönetim ilan edilmiş olduğundan, sivil yönetimin de askerî idarenin elinde bulunduğunu ve kendisinin de karşı çıkmasına rağmen, bu kararın ordunun ısrarları ile yürürlüğe girdiğini iddia etmektedir.²¹⁴

Mehmet Beşikçi özellikle Birinci Cihan Harbi sırasında Harbiye Nezaretinin etkisinin arttığına ve yerel idarecilerin komutanların otoritesine karşı kayıtsız kalamadıklarına dikkat çekmektedir.²¹⁵ Savaş yılları boyunca yerel düzeydeki en büyük otorite hâline gelmiş olan ahz-ı asker şubeleri, yaşamın birçok alanına müdahale eden ve insanlara vazifeler veren bir kurumdur.²¹⁶ İdare-i örfiye yolu ile ordu, siyasal yaşantının denetçisi ve siyasal iktidarın (İttihat ve Terakki'nin) ortağı hâline gelmiş ve meşrutiyet “düzmece” bir demokrasiye dönüşmüştür.²¹⁷ Tarık Zafer Tunaya'nın tabiri

²¹³ Virginia H. Aksan, *The Ottoman Military and State Transformation in a Globalizing World, Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27:2, Vol. 27, No. 2, 2007, Duke University Press, s. 259 ve 272

²¹⁴ Talât Paşa'nın Anıları, s. 62, 63 ve 72

²¹⁵ Mehmet Beşikçi, *Mobilizing Military Labor in the Age of Total War Ottoman Conscription Before and During the Great War, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, s. 566-567

²¹⁶ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 131-132

²¹⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 399

ile İttihat ve Terakki'nin egemenliği altındaki meşrutiyet, "asker kesiminin ağır bastığı, yarı askerî, bir çeşit karma siyasal rejim" olmuştur.²¹⁸

İttihat ve Terakki liderliğinin devrimin ilk günlerinde açıkladıkları bir deklarasyonda anlatıldığı gibi, ordu İttihat ve Terakki hâkimiyetinin temel dayanağıydı.²¹⁹ Devrim çoğunlukla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ordudaki mensupları tarafından yapılmıştı.²²⁰

Jön Türk devriminin ardından kısa bir süre sonra (Hicri 30 Zilhicce 1327/Miladi 12 Ocak 1910) "Padişaha ve Vüzerâ-ı Kirâm Hazretine" başlıklı imzasız kaleme alınan bir ilanda, müellif sultan ve hükûmeti şöyle ihtar etmektedir: "Ey heyet-i müctemia-ı hükûmet size ihtar ederiz ki iyi ve kötüyü tefrik etmeyen kimse kalmadı bugün herkes hürriyet ve serbestiyet-i matbuat ve meclis-i mebûsan yani istişare ile iş görülmesini arzu ediyor zira vatan sakınının malıdır bizzat size mahsur değildir eğer milletin bu arzusu is'âf olunmaz ise iyi biliniz ki akıbeti pek zulûmâtengizdir."²²¹ Bu ilanin isimsiz kahramanının kim olduğu muallâktır, fakat muhtemeldir ki müellifin bu buyurgan tavrının kudret kaynağı demokratik bir seçim değildi.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet Devri boyunca içtimaî ve siyasî fikriyat alemi büyük ölçüde ordunun güdümüne girmiştir;²²² fikir hayatını yönlendiren bütün neşriyat membarları kışla ile doğrudan ya da dolaylı olarak bağlantılıydı; gazete,

²¹⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 311

²¹⁹ Bildiri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sadece Allah'tan korktuğunu ve aziz milletin kurtuluşu için çalıştığını zikretmekte ve anayasanın korunması için hiçbir fedakarlıktan kaçınılmayacağını, bu önemli ve kutsal görevi yerine getirmenin ise Allah'ın yardımına ve özgürlüğün koruyucusu olan orduya ve donanmaya bağlı olduğunu ekledikten sonra, Osmanlı milletin büyük çoğunluğu tarafından kurulan iki güç, İttihat ve Terakki ve Osmanlı Silahlı Kuvvetleri'nin, herhangi bir zamanda zulûm taraftarlarını kuvvetli bir darbe ile imha edebileceğini bildirmektedir. M. Şükrü Hanioglu, *Preparation For a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, 200, s. 286

²²⁰ Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge University Press, New York, 1977, s. 274

²²¹ BOA., Y..PRK.ŞH., 14-84, H-30-12-1327. Bu ilanin ardından kısa bir süre sonra Meclis-i Mebûsan feshedilmiş (18 Ocak 1911), Mahmud Şevket Paşa bir suikast ile öldürülmüş ve bir siyasî bunalım ortamı doğmuştur. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Cilt I, s. 344. Muhtemel, bildiri dönemin politik buhranlarının bir yansımasıdır.

²²² Osmanlı siyasî pratiğinin de bundan âzâde olmadığını belirtmek gerekir; Haziran 1909'da bir yabancı gözlemci durumu şöyle izah etmekteydi: "Doğrusu, bu âlemde tek mükemmel kuvvet ordudur. Bunun dışında her şey, kayan bulanık görüntüler şeklindedir. Ordu, herkesin hesaba katması gereken bir gerçekliktir." M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, çev.: Mehmet Morali, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 201

mecmûa veya risaleler büyük ölçüde ordu ile bağlantılı matbaalardan çıkmakta, bu eserler ise çoğunlukla askerî personel tarafından kaleme alınmaktaydı. Ordunun, hayatın her sahasındaki bu yoğun etkinliğini meşrulaştırmak adına yayınlanmakta olan neşriyat, millet ve ordunun esasen aynı şey olduğunu, dolayısıyla hayatın her sahasında iktidarı teşkil etmekte olan ordunun aslında halk olduğu fikrini yaymaktaydı.

21 Ağustos 1324 (3 Eylül 1908) senesinde Ali Fuad tarafından kaleme alınan “Ordu ve Millet” başlıklı bir makalede ordu ve milletin irtibatını açıklayan bu türden bir yaklaşımı görmek mümkündür; müellif ordu ve milletin irtibatını şöyle izah etmektedir: “...birbirine en yakın, en samimi ve en ziyade merbut olan anasır ve mevcudat arasındaki irtibattan daha kuvvetli, daha celi ve samimidir. Ordu ile millet arasında ayrılık gayrılık yoktur. Ordu; milletin zübde-i hayatı, millet, ordunun hakiki ve yegâne velinimetidir.”²²³ 27 Ağustos 1909 tarihindeki Osmanlı Meclis-i Mebûsan’ının kapanış konuşmasında, Meclis Reisi Ali Rıza Bey, Osmanlı ordusunun “hak ve adaletin koruyucusu ve milli varlığın temeli” olduğunu söylemekteydi.²²⁴

“Şanlı Hürriyet Ordusu'nun Der-saadet'e Muzafferen Duhûlü ve İstibdâdın Külliye-i İzmihlâlî” başlıklı bir esere göre ise ordu, millete özgürlük vermişti: “Memalik-i Osmaniye’de Meşrutiyet’in ilanı ile artık mahvolmuş zan olunan ve otuz üç seneden beri evlad-ı vatana kan ağlatan o menhus istibdad, kış mevsiminde uyuşuk bir hâlde yarı ölü gibi kalmış engerek yılanlarına imtisalen ilk baharın avdetiyle beraber baş kaldırarak zavallı Osmanlı millet-i necibini tekrar sancımak, tekrar felaketten felakete duçar ederek girdap-ı mahviyete sevk etmek emelinde bulundu ve 31 Mart 1325 hadisat-ı la’înaneyi tertip eyledi. Bidâyetten hürriyeti ilan eden ve kendileriyle hürriyet ve meşrutiyeti muhafaza için ahd ve yemin eden sair mücahidin-i Osmaniye’den mürekkeb ikinci ve üçüncü ordular galeyana geldiler. Son katresine kadar milletin hürriyet ve saadeti için dökmeğe hazır bulundukları dem-i şecaat artık

²²³ Ali Fuad, “*Ordu ve Millet*”, *Asker*, Cilt 1, Sayı 1, (21 Ağustos 1324), 12-16, s. 12

²²⁴ Bu yaklaşımın, özellikle de Mahmud Şevket Paşa’nın göreve gelişiyle daha da perçinlendiğini söylemek mümkündür. Zira, Paşa göreve gelişi ile beraber açıkça ordudan taraf olduğunu herkese hissettirmiştir. Parlamento oturumlarında, açıkça görülen bir husus da bu durumu teyit etmektedir; oturumlarda yapılan reform tartışmaları sırasında orduyu temsil eden Mahmud Şevket Paşa, reform taraftarı azınlık temsilcileri karşısında ciddi bir otorite figürü olarak durduğunda, meclis reisi tarafından da destek görmekteydi. Bu görüşmelerin ayrıntılı dökümü ve Mahmud Şevket Paşa’nın tutumları ile ilgili bazı değerlendirmeler için bkz.: M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı’nın Çöküşü*, s. 206, 208, 209 ve 210

damarlarda duramaz oldu, hemen vatan imdadına, onu tahlise şıtab ettiler. Alçakçasına şeytanetin hep melanetiyle Meşrutiyet-i Osmaniye'mize (v)urulan bu darbe-i müthişini def ve tenkil etmek üzere hareket ordusu İstanbul kapısına dayanıp muzafferane Der-Saadet'i işgal ederek me'r-i istibdadı ta başından ne suretle ezdiğini, milleti, vatanı nasıl tahlis eylediğini hepimiz de gözümüzle gördük ve elan da görmekteyiz ki istibdadın son döküntülerini kırıntılarını nasıl temizleyip ortadan kaldırmaktadır.”²²⁵

“Mir'at-ı Sicill-i Memurin-i Osmanîye Heyet-i Tahririyesi” tarafından kaleme alından “Mücahid-i Hürriyet Mahmud Şevket Paşa ve Hareket Ordusu” isimli eserde, politika sahasında atılmış askerî bir lider pozisyonundaki Mahmud Şevket Paşa “fitrat-ı ulviyenin vâzıh bir tecellîgâhı” olarak takdim edilmekteydi.²²⁶ Bu anlatı sayesinde ordu personeli bir ideolog olarak pozisyon almakta, kitleleri askerlik ve savaş ile ilgili fikirlere adapte etmekte kilit bir rol oynamaktaydı. II. Meşrutiyet Devri Osmanlı Devleti bir “garnizon devlet” hâline gelmemişse bile, muhtemelen bu türden bir yapıya dönüşmesi umulmaktadır. Zira, İttihat ve Terakki hükûmeti, sultan-halifenin kişiliğini kamusal bir figür olarak inşa ettiği sırada dahi sultanın siyasî veya askerî konularda herhangi bir müdahalesini kesin olarak reddetti.²²⁷

1.5. Terbiye-i Bedeniye: Sağlam Kafa, Sağlam Vücut, İyi Asker

Otokratik siyasî eğilimlerin kuvvetlendiği bir rejimde, idarecilerin kitleleri birer işçi arı ve tüm ülkeyi de bir arı kovanı olarak görmeleri oldukça sık rastlanılır bir durumdur; birey, bütünün faydasına hizmet etmeli ve memleketin pratik hedefleri ile eş güdümlü olarak “faydalı” olmayı öğrenmeli veya öğrenemiyorsa bile arzulamalı ve sevmelidir. II. Meşrutiyet Devri'nde ihtiyaç duyulan en pratik faydalardan biri ise dağılmakta olan imparatorluğu kurtarması umulan askerliktir. Bireyler bu pratik

²²⁵ *Şanlı Hürriyet Ordusu'nun Dersaadet'e Muzafferan Duhûlü. İstibdâdın Külliyyen İzmihlâli*, İstanbul: Servet-i Fünûn Matbaası, 1325; 1909, s. 3. Özellikle de II. Meşrutiyet'in ilanının ardından bu tür yaklaşımların oldukça yaygın ve kabul görür bir noktada olduğunu belirtmek gerekir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile özdeşleşen ordunun, özgürlük getirici bir figür olarak sunulmasına dair diğer bazı örnekler ve bunlara dair birtakım analizler için bkz.: M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, s. 182-183

²²⁶ *Mir'at-ı Sicill-i Memurin-i Osmanîye Heyet-i Tahririyesi, Mücahid-i Hürriyet Mahmud Şevket Paşa ve Hareket Ordusu*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1327; 1911, s. 1

²²⁷ Erik Jan Zürcher (2019) *Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War*, *Middle Eastern Studies*, 55:6, 897-913, s. 899

faýdanın anlamını bilmeli ve buna göre yaşamayı benimsemelidirler. Fakat bunu öğretecek okulların imparatorluk genelindeki yetersizliği, halkı “aydınlatmak” isteyen hükûmeti alternatif yollara sevk etmektedir. Bu ise Sosyal Darwinizm ve militarizm ile karışık bir beden terbiyesi kültü ve bunu kitlelere ulaştırması umulan bir takım gençlik organizasyonunun kurulması anlamına gelmekteydi.

Bu bağlamda II. Meşrutiyet Devri Osmanlı entelektüelleri arasında doğrudan askerî hedefler ile ilintili ve Sosyal Darwinizm perspektifinde gelişmekte olan bir beden terbiyesi anlayışı görmek mümkündür. Ali Rahmi, “Orduda Terbiye-i Maneviye ve Ruhiye” isimli eserinde hayatın daimî bir mücadele ve meydan muharebesinden ibaret olduğunu ve bu mücadelenin havada, suda ve toprakta daima mevcut bulunduğunu belirttikten sonra, Asur, Babil, Endülüs ve Roma, tarihlerinin “ışığında” şu sonuca varmaktadır: “Her milletin mukadderat-ı siyasiyyesinin meddücezirî ordularına tâbidir. Kalem çalışır çabalar uğraşır en sonra izhar-ı acz edince, kılınca, orduya terk-i vazife eder. Ordu yorulan bitap kalan kalemin mahkûm-ı zeval edilmek istenilen efkâr-ı siyasiyyenin en son vasıta-ı tervicidir.”²²⁸ Savaşın böylesi kaçınılmaz bir hakikat olduğu yönündeki inanç, savaşın gerektirdiği fizikî kondisyonu da kaçınılmaz olarak görme eğilimi doğurmuştur ki bu eğilim kamuoyunda genelde terbiye-i bedeniye şeklinde tezahür etmiştir.

Hakkı Tarık, “Maddi Kuvvetler, Manevi Kuvvetler” başlıklı bir makalesinde beden terbiyesinin önemine değinirken “sağlam akıl sağlam vücutta bulunur” demektedir.²²⁹ Platon’un “sağlam akıl sağlam vücutta bulunur” sözleri, II. Meşrutiyet Devri Osmanlı entelektüelleri arasında giderek popülerlik kazanmaya başlamaktadır.²³⁰ Bu aranan sağlam akıl ve vücudun nerede işe yarayacağını da tahmin etmesi güç değildir; Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin eserinde, muhayyel zabitanın “hangi asker muharebeye hazırdır?” sorusuna ideal asker, “akılca, vücutça, silahşörlükçe, yetişen hele silahını iyi muhafaza etmiş olan!” yanıtını vermektedir.²³¹

²²⁸ Ali Rahmi, *Orduda Terbiye-i Maneviye ve Ruhiye*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1325, s. 7-8

²²⁹ Hakkı Tarık, *Maddi Kuvvetler, Manevi Kuvvetler, Donanma*, Cilt: [8. Cilt], Sayı: 88, 20 Eylül 1333 (20 Eylül 1917), 1403-1404, s. 1403

²³⁰ Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 108

²³¹ Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Manevîyat-ı Askeriye Dersleri*, Mektebi Harbiye Matbaası, İstanbul, 1325, s. 27

İstenilen bu bedensel gelişimi sağlaması adına İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yan örgütleri olarak kurulan paramiliter dernekler, ardı kesilmeyen savaşlar nedeniyle örgütlenmeye elverişli bir ortam bulmuşlardı.²³² II. Meşrutiyet Devri paramiliter gençlik örgütleri, zorunlu askerlik uygulamasının daha verimli bir düzeyde uygulanabilmesi için gençlerin beden ve fikren cephedeki mücadelelere hazır olmasını sağlamak maksatlı ve gençleri fiziki açıdan savaşa hazırlamanın yanı sıra, onlara vatanseverlik, milli bilinç, itaat, disiplin ve kahramanlık gibi mefhumları da aşılamaı amaçlamaktaydılar.²³³ Birinci Cihan Harbi öncesi dönemde dünyanın birçok yerinde milyonlarca gencin fikir dünyası, okullar veya okul dışı kurulmuş olan paramiliter örgütlenmeler vasıtasıyla ihtiyaç duyulan militarist eğilimler doğrultusunda tahkim edilmekteydi.²³⁴ Osmanlı entelektüelleri arasında ise Balkan yenilgisinin ardından, Osmanlıların mağlubiyetinin sebebi beden zayıf düşmüş olmak olarak tahayyül edildiğinden, bu andan itibaren beden eğitime verilen önem de artmaktaydı.²³⁵

²³² Zafer Toprak, “İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Hümaniter Bilimler*, 7 (1979): 95-113., s. 95

²³³ Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, s. 18, 21

²³⁴ Beden terbiyesi, Balkan mağlubiyetinin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çağrısı ile Darülfünun Kongresi için toplanan Osmanlı entelektüellerinin de önem atfettikleri bir husustu. Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 101., Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, s. 97

²³⁵ Sanem Yamak Ateş, *A.g.e.*, s. 148. Osmanlı beden terbiyesi anlayışı büyük ölçüde askerî kaygılar çerçevesinde şekillenmiş ve öncelikle askerî okullarda yer bulmaktaydı. Yiğit Akın, “*Gürbüz ve Yavuz Evlatlar*”: *Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 131. II. Meşrutiyet Devri Malumat-ı Medeniye kitapları da beden terbiyesine eskiye kıyasla çok daha geniş yer ayırmaktadır. Bu kitapların konu ile ilgili mezkûr kısımlarının bir incelemesi için Füsun Üstel, “*Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*”, s. 73-78

Bu maksat doğrultusunda organize edilen İzcilik Ocağı,²³⁶ Türk Gücü Cemiyeti,²³⁷ Osmanlı Güç Dernekleri²³⁸ ve Osmanlı Genç Dernekleri²³⁹ gibi organizasyonlar eğitimin boş bıraktığı alanı doldurmak ve kitleleri askerlik ve savaşa yönelik mobilize etmek için kurulmuşlardılar.²⁴⁰

Yukarıda da zikredildiği gibi bu kurumlar okulların yarım bıraktığı işi tamamlama gayesiyle kurulmuş ve idareciler tarafından da ciddiye alınmış

²³⁶ Özellikle Balkan mağlubiyetinin ardından gençleri bedenlen savaşa hazırlamak gayesiyle organize edilen izciliğin, 1914 yılında yerini izci sözcüğüne bırakan ilk karşılığı olan keşşaf sözcüğü, ilk kez Baden-Powell tarafından İngiltere’de kurulan “Boy Scouts” isimli örgütün Osmanlılara bir yansımasıdır; İzcilik ilk defa Nafi Atuf tarafından Edirne’de tanıtılmış, daha sonra Galatasaray, Darüşşafaka, İstanbul Sultanisi gibi liselerde ilk izci oymakları örgütlenmeye başlanmıştır. Fakat, Birinci Cihan Harbi sırasında izcilik derneklerinin yerini von Hoff Paşa’nın Gürbüz ve Dinç dernekleri almıştı. Zafer Toprak, *Meşrutiyet ve Mütareke Yıllarında Türkiye’de İzcilik, Toplumsal Tarih*, cilt 9, sayı 52, Nisan 1998, 13-20, s. 13., Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, s. 166., Zafer Toprak, *“İttihat ve Terakki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”*, s. 95., Yiğit Akın, *“Gürbüz ve Yavuz Evlatlar”: Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 134., Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası’nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, s. 141

²³⁷ “Türklüğü müsellaah bir millet yapacak bir dernek” olarak tasarlanan Türk Gücü Cemiyeti, 1 Mart 1329 (13 Mart 1913) tarihinde Türk Yurdu’nda “Türk’ün gücü her şeye yeter” sloganı ile tanıtılmıştı. Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, s. 215., Cemiyet büyük ölçüde İttihatçıların eseridir. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 363

²³⁸ Harbiye Nazırı Enver Paşa, 1914 yılında Belçika izciler Birliği başkanı M. Parfitte’i Türkiye’ye getirterek Osmanlı Güç Dernekleri’ni kurdurtmuş, fakat Birinci Cihan Harbi öncesi kurulan Güç Dernekleri kısa ömürlü olmuş, 1916 yılında yerlerine, Almanya’dan esinlenilerek Genç Dernekleri kurulmuştur; “Osmanlı Güç Dernekleri büyük ortası ilk kez 9 Nisan 1914 günü toplanmış ve başbuğluğa Harbiye Nazırı Enver Paşa’yı, Başbuğ yardımcılığını M. Parfitte üstlenmiş, büyük orta’nın koldaşlıklarına Doktor Nâzim, Eyüp Sabri [Toprak], Burdur mebusu Atif, Lazistan mebusu Sûdi, Doktor Resuhî ve Ziya Beyler seçilmişti.” Zafer Toprak, *“İttihat ve Terakki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”*, s. 96., Enver Paşa’nın yanı sıra Ziya Gökalp gibi isimler de yönetici kadroların bir parçasıdır. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 364

²³⁹ Osmanlı Genç Dernekleri 17 Nisan 1916’da kurulmuştur. Mehmet Beşikçi, *Militarizm Topyekûn Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’nda Paramiliter Dernekler, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 8, ss. 49-92, Bahar 2009, s. 63., Genç Dernekleri, 12 yaşından itibaren 20 yaşına kadar olan Osmanlı genç erkeklerini bünyesine katmayı hedefleyen bir organizasyondur. Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği, İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul, 2015, s. 242., 12’den 17 yaşına kadar olan gençler Gürbüzler Ocağı bünyesinde, 17’den büyüklerin ise Dinç Dernekleri bünyesinde toplanması planlanmaktadır. Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, s. 354. Yiğit Akın, *“Gürbüz ve Yavuz Evlatlar”: Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor*, s. 134

²⁴⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, s. 363., Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası’nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, s. 324., Fuat Dünder, *Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 67-68

merkezlerdiler.²⁴¹ Temel gayesi kitleleri askerî normlarda bir beden terbiyesine çocukluk yaşlarından itibaren ısındırmak ve kitleleri yeni normlara adapte etmekti. Fakat kitlelerin bu dernekler karşısında birtakım direnişleri söz konusudur; Osmanlı kitlelerinin de derneklerin maksadını anlamış olmasından kaynaklı, aileler istenildiği ölçülerde katılım sağlamamıştır.²⁴² Bu örgütlerin istenildiği ölçüde bir “millet-i müsellaha” yaratamadığı ortada olsa bile bu doğruluda faaliyet gösterdikleri sarıh bir realitedir.

1.6.Cihâd-ı Ekber ve İmamlar

Osmanlı savaş pratiğinin ideolojik anlamda en önemli sacayağını teşkil eden motivasyon şüphesiz ki İslâmî cihâd sloganlarıdır.²⁴³ Cihâd, 11 Kasım 1914 senesinde Topkapı Sarayı’nda kutsal emanetlerin bulunduğu odanın önünde toplanan Padişah, şeyhülislâm, nazırlar ve Meclis-i Mebûsân’dan kimselerden müteşekkil bir heyetle, Padişahın orduya olan itimadını anlattığı bir konuşmanın ardından bütün katılımcıların Allah’ın bu savaşta Osmanlı ordusuna yardım etmesi için dua ettiği resmî bir törenle ilan edilmiştir.²⁴⁴ 19 Kasım 1914’te ise İslâm Mecmuası’nda “Başkumandan Vekili Enver” imzası ile Cihâd-ı Mukaddes ilanı kamuoyuna yoğun İslâmî doneler içeren bir bildiri şeklinde sunulmuştur: “Arkadaşlar! Sevgili Başkumandanımız, Halife-i zîşan efendimiz hazretlerinin irade-i seniyelerini tebliğ ediyorum. Allah’ın inayeti, peygamberimizin imdâd-ı ruhaniyesi ve mübarek padişahımızın hayır duasıyla

²⁴¹ Mehmet Beşikçi, *Militarizm Topyekûn Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’nda Paramiliter Dernekler*, s. 52

²⁴² Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, s. 263., Anadolu’da kurulan bazı dernek binalarının kuruluşuna, yörenin kadınları ellerinde sopalar ile engel olmaya çalışmaktadırlar. Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, s. 368. Gençlik örgütlerinin kuruluşunda, halktan direnişlerin yanı sıra mali problemler ile de uğraşılmaktadır. Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası’nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, s. 283-284

²⁴³ Cihâd her ne kadar savaş mefhumunu akla getirse de kelimenin kültürel anlamda kökleri farklı mânâlara da gelmektedir. Konu ile ilgili bazı değerlendirmeler için bkz.: Mustafa Aksakal, *The Ottoman Proclamation of Jihad, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”* Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 53-69, s. 54-55. Ayrıca “resmî cihad”, 1839’da Tanzimat’ın başlamasından sonra neredeyse unutulmuş bir propaganda aracı hâline gelmişti. Resmî ideolojisini değiştirerek din ve etnik kökene bakılmaksızın tüm Osmanlı vatandaşlarının imparatorluğu hâline gelmeye çalışan imparatorluk, sonraki dönemlerde Hristiyan güçlerle girişilen birkaç çatışmada kutsal savaş ilan etmekten kaçınmıştır. M. Şükrü Hanioğlu, *Ottoman Jihad or Jihads: The Ottoman Shi’i Jihad, the Successful One, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”* Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 117-134, s. 118

²⁴⁴ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, s. 70

ordumuz düşmanlarımızı kahredecektir. Bugüne kadar karada ve denizde zabıt ve asker kardeşlerimin kahramanlıkları düşmanlarımızın perişan olacaklarına en büyük delildir... Ne mutlu ileri gidenlere, ne mutlu din ve vatan yolunda şehid olanlara... İleri! Daima ileri ki zafer, şan, şehadet, cennet hep ileride, ölüm ve zillet geridedir. Mübarek ve mukaddes şehitlerimizin ruhuna fatiha. Padişahım çok yaşa.”²⁴⁵ Cihad-ı Ekber'in ilanına dair fetvaların okunmasıyla; İstanbul, Edirne, Erzurum, Trabzon, Mekke, Medine, Şam ve diğer vilayetlerde Kur'an-ı Kerim, mevlit ve dualar okunmuş, fetva-ı şerife meydanlarda kıraat edilmiştir; ayrıca Mevlevi Alayları oluşturulup savaş ianeleri toplanmıştır.²⁴⁶

Basında “muazzam ve muhteşem” bir tören olarak tasvir edilen İstanbul'da Fatih Camii'nde verilen cihâd mitingine, halkın da coşku ile katılım gösterdiği ima edilmiştir.²⁴⁷ Liman von Sanders, yeşil bayraklarla, sahibi yakın zamanda Rus vatandaşlığına geçmiş bir Ermeni olan Tokatlayan Han'ın tüm pencerelerini ve aynalarını kırarak Kasım 1914'te İstanbul'daki bu gösterilere katılanların, birkaç kuruş ücret karşılığında o an müsait olan hamallar olduğunu ileri sürmektedir.²⁴⁸ Kazım Karabekir ise gösteriler ile ilgili hiçbir heyecan göremediğini ifade etmektedir; Karabekir'e göre, cihâd ilanı bir emrivakidir; Enver Paşa ile girdiği tartışmada cihâdın “ne ilmî ne de siyâsî” bir faydası olmadığını ileri sürmüş, İslâm dünyasında bir birlik olmadığından sayfalar dolusu cihâd beyannameleri yayınlamanın dahi bir tesiri olmayacağını iddia etmiştir.²⁴⁹

Cihâd coşkusunun sunî olup olmadığı meselesini bir kenara bırakacak olsak da sarıh bir hakikat şudur ki; İslâmî semboller ve sloganlar İttihatçı yönetici kadrolarının milliyetçi perspektiflerine rağmen, Osmanlı kitleleri ile devlet idarecileri arasındaki en

²⁴⁵ *Cihadı Ekber İlanı ve Fetvayı Şerif, İslam Mecmuası*, Cilt No: 1.Cilt, Sayı No: 15, 19 Kasım 1914 (Miladi) 6 Teşrin-i Sanî 1330 (Rumi), s. 441. Cihâd metninin daha sade bir başka versiyonu için bkz.: Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, cev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 206-207. Ayrıca, İslam Mecmuası'nda çıkan bir diğer bildiride de cihâdın ilanı daha resmi bir üslup ile izah edilmiştir. Metnin genelinde, Osmanlıların tarafsızlıklarını bozması hadisesi, düşmanların bir emrivakisinin sonucu olarak açıklanmaktadır. Mehmet Reşat, *İslâm'ın Necatı Cihadı Ekber İlanı Tarihi Vesikalar, İslam Mecmuası*, Cilt No: 1, Sayı No: 15, 19 Kasım 1914 (Miladi) 6 Teşrin-i Sâni 1330 (Rumi), s. 427

²⁴⁶ BOA., DH.SYS. 123-35, H-23-04-1333

²⁴⁷ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s. 70

²⁴⁸ Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, United States Naval Institute, Annapolis: Maryland, 1927, s. 35

²⁴⁹ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, Cilt 2, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 393, 395

kuvvetli kesişim noktasıydı.²⁵⁰ Bu nedenle birçok müellif Hz. Muhammed'i askerî bir örnek olarak kitlelere sunmaktadır.²⁵¹ II. Meşrutîye idaresi savaşa girişin en meşru kaynağını İslâmî sloganlar ile ispatlamaya çalışmıştır; kitleler savaşa İslâmî bir anlatı ile çağırılmak istenmiştir. Bu nedenle matbuat hayatında yapılan yorumlarda büyük ölçüde şehadet, şehitlik ve cihâd perspektifinden hareketle, savaşta ölmenin yüceltilmesine sıklıkla rastlamak mümkündür.²⁵²

Balkan Harbi'nin başlangıcından çok kısa bir süre sonra, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Mecmûası'nın 11 Teşrin-i Evvel 1328 (24 Ekim 1912) tarihli nüshasında, Abdürreşit İbrahim imzası ile yayınlanan bir makalede, müellif kitleleri savaşa şöyle çağırıyordu: "Muharebe her ne suretle, her ne gibi esbaba mebni olursa olsun, emîrû'l-mü'minîn fermanıyla tayin olunmuş kumandan tarafından muhasımına karşı açılmış bir cihâdtır, ki Müslümanlar üzerine farz olan cihâd da budur... bu farz, farz-ı kati olup hiç bir tevil götürmediği gibi, hiçbir güne mazeret de kabul etmez; her mümine farz olur. Nerede bulunursa bulunsun, kimin tebaası olursa olsun, gelip cihâd ordusuna iştirak etmesi farzdır."²⁵³ Servet-i Fünun'un 29 Teşrin-i Evvel 1331 (11 Kasım 1915) tarihli nüshasında yayımlanmış olan bir yazı, Osmanlıların Cihâd-ı Ekber kavramından beklentilerini özetlemektedir: "... aleyh-i insaniyet ve İslâmiyet düşmanlarına karşı açtığımız şu mücadele-i diniyyede çok geçmeden muhterem dindaş komşularımızın da bize iltihak edeceğini şimdiden ümit ediyoruz."²⁵⁴

Hacı Abdülhamid imzası ile "Dinî, Vatanî, Askerî Risâle-i İrşadiye" başlıklı bir eserde, müellif şehadet mertebesinin "lezzetini" ve cihâd faziletlerinin "saadetini" şöyle izah etmekteydi: "Ehl-i cennetten birine cem'i dünya ve mâfihâ kendisine verilmek üzere tekrar dünyaya avdet et denilse avdete razı olmaz. Ancak zümre-i

²⁵⁰ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s. 78., Ekim 1915'te Gilbert Clayton, cihâd başarısız olmuş olsa da hâlâ canlanabileceğini savunan bir muhtıra yazmıştır. Lord Crewe'a göre, cihâdın işe yaramamasının tek nedeni, Bâb-ı Âlî'nin Hicaz'ı, yani kutsal yerleri kontrol edememesiydi: "İttihat ve Terakki Cemiyeti Mekke'yi kontrol altına alırsa, muhtemelen Afganistan'ı etkileyecek ve Hindistan'da ciddi sıkıntılar yaşanmasına sebebiyet verecek düzenli bir cihâd ilan edilebilecektir." David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, Henry Holt and Company, New York, 1989, s. 109

²⁵¹ Gottfried Hagen, *The Prophet Muhammad as an Exemplar in War: Ottoman Views on the Eve of World War I*, no. 22 (Bahar 2000), New Perspectives on Turkey, s. 145-147

²⁵² Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s. 84

²⁵³ Abdürreşit İbrahim, "Makalat (Farz Olan Cihad Bu Cihâdtır)" *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 9. Cilt, Sayı: 216, 11 Teşrin-i Evvel 1328 (24 Ekim 1912), 143-144, s. 143

²⁵⁴ *Şuun (İran'da Cihad-İran Ahvali-İran Harbiye Vezareti-Sırbistan Muharebeleri), Servet-i Fünun*, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1273, 29 Teşrin-i Evvel 1331 (11 Kasım 1915), 397-400, s. 397

celile-i şühedâ dâr-ı neim-i bekâda nail oldukları nam-ı celile-i gayr-ı mütenâhiyyeyi dünyada din karındaşlarına tebşir ve cihâda tergîb etmek ve lezzet-i şehadeti yine zevk eylemek sevdasıyla tekrar be-tekrar dünyaya gelip mükerrer-i eşhad olmasını niyaz ve tazarru ederler. Nitekim cenab-ı fahr-i cihan sallallahu teâli aleyh ve sellem efendimiz dahi mücerred-i cihâd etmek niyet-i hâlisanesiyle mükerreren dünyaya avdet buyurmalarını arzu buyurmuşlardır.”²⁵⁵ Yazar, din ve vatana tecavüz eden düşman ile muharebe etmenin “fezaili” hakkında “pek çok ayet-i kerime-i furkaniye ve ehâdîs şerife-i nebeviye vardır” diyerek konu ile ilgili uzunca bir bölüm ayet ve hadislerden örnekler vermektedir.²⁵⁶ El-Hac Hafız Davut ise “Müslümanların Cihâdı ve Faziletleri” hakkında, bunun Allah’ın bir emri olduğunu ifade ettikten sonra şunları söylemekteydi: “Peygamberimiz fahr-i alem sallallahu teâli aleyh ve sellem efendimiz hazretleri Mekke-i Mükerrema’de iken din düşmanlarıyla cenge mezun olmayıp Medine-i Münevvere’ye hicretten sonra cihâda Cenab-ı Hakk tarafından memur oldular. İşte o vakitten beri cihâd ümmet-i Muhammed’e zaman-ı hâl ve mevkie göre beş vakit namaz gibi farz-ı ayn veya cenaze namazı gibi farz-ı kifaye veya bayram namazı gibi vacip olur.”²⁵⁷

6 Teşrin-i Sani 1330 (19 Kasım 1914) tarihinde Mehmet Fahrettin, “Bütün Müslümanlara Cihâd Farz Oldu” başlıklı makalesinde müminlere şöyle seslenmekteydi: “Ey müminler! genciniz, ihtiyarınız, zengininiz, fakiriniz umumen düşmanınıza karşı çıkınız ve malınızla, canınızla Allah yolunda mücahede ediniz! Size söylüyorum ey müminler, bu cihâd-ı umumi sizin için her şeyden hayırlıdır; eğer siz hayır biliyor ve onu şerden tefrik ve temyiz etmek idrak ve izanına mâlik bulunuyorsanız.”²⁵⁸ İbnü’r-Rahmi, 4 Teşrin-i Evvel 1328 (17 Ekim 1912) tarihli “Cihâda Doğru” başlıklı makalesinde, İslâmlarca en mukaddes îd olunan cihâdın en

²⁵⁵ Müellifin karmaşık Osmanlıcasını özetleyecek olursak; metin, cennetin sonsuz nimetleri içinde yaşamakta olan bir kimseye, içindeki her şeye sahip olacağı söylenerek dünyaya geri dön denilse bu kişinin dönmeyeceğini, fakat şehit ol denilirse, aynı kişinin peygamberin öğretileri ışığında şehit olmak için dünyaya geri döneceğini anlatmaktadır. Hacı Abdülhamid Hamid [Berzenci], *Dinî, Vatanî, Askerî Risâle-i İrşadiye*, İstanbul: Daru't-Tibaati'l Amire, 1331; 1915, s. 5

²⁵⁶ Hacı Abdülhamid Hamid [Berzenci], *Dinî, Vatanî, Askerî Risâle-i İrşadiye*, s. 8-11

²⁵⁷ El-Hac Hafız Davut, “*Müslümanların Cihadı ve Faziletleri*”, *Ceride-i Sufiye*, Cilt: 2. Cilt 2. Sene, Sayı: 20, 28 Mart 1329 (10 Nisan 1913), 9-10, s. 9

²⁵⁸ Mehmet Fahrettin, “*Bütün Müslümanlara Cihad Farz Oldu*”, *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 13. Cilt, Sayı: 314, 6 Teşrin-i Sani 1330, (19 Kasım 1914), 9-11, s. 9

mükemmel vazifelerden (etemm-i vezaif) olduğunu belirttikten sonra, cihâd şerefini en kıymetli ibadet olarak tanımlamaktaydı.²⁵⁹

“10 Yıllık Harp” döneminde (1912-1922), “iyi asker iyi Müslüman, iyi Müslüman iyi asker olur” mesajını taşıyan “Askere Din Kitabı” konseptindeki neşriyatta sistematik bir artış yaşanmıştır; özellikle II. Meşrutiyet Devri boyunca palazlanan bu neşriyat, “çoğunlukla hükûmet lehine faaliyet gösteren veya en azından siyaseten muhalefet etmeyen “makbul” ulema tarafından üretilmekteydi.”²⁶⁰

Ayrıca, cihâd sloganlarının gayr-ı Türk Müslüman tebaa karşısında kısmî de olsa karşılık bulduğunu da söylemek mümkündür. Cihan Harbi boyunca Cemal Paşa’nın baskılarına rağmen, Arap nüfus sadâkatinden tümüyle vazgeçmemiş ve Arap askerler sadece İslâm’a değil, Osmanlı hükûmetine de sadâkat göstermişlerdi;²⁶¹ savaş esiri kamplarında ele geçirilen Arap subaylarla yapılan görüşmelere dayanan bir İngiliz İstihbarat muhtırası, subayların çoğunun aslında Jön Türkleri desteklediğini ve düşmanla çarpışırken bir isyan çıkarmayı vicdanlarına sığdıramadıklarını ortaya koymaktadır.²⁶² Bir İngiliz İstihbarat şefi 1919’da bile Londra’daki Dışişleri Bakanını, Şam’daki Arap hükûmetinin, Mustafa Kemal Paşa’nın Türkiye’deki hareketi ile bir ittifaka girmeye hazırlandığı konusunda uyarıyordu.²⁶³

Buna karşılık, Kral Abdullah Arapların Osmanlı rejimine isyan etme sebeplerini açıkladığı eserinde “üstün” oldukları hâlde hakir görüldüklerini ve asıl

²⁵⁹ İbnü’r-Rahmi, “*Cihada Doğru*”, *Ceride-i Sufiye*, Cilt: 2. Cilt 2. Sene, Sayı: 8, 4 Teşrin-i Evvel 1328 (17 Ekim 1912), s. 10

²⁶⁰ Mehmet Beşikçi, *Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusunda Tabur İmamları, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, Cilt/Volume: 11, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2016 (1-33), s. 18

²⁶¹ Veysel Şimşek, Arapların Birinci Cihan Harbi sırasında Osmanlı Devleti’ni “arkadan hançerlediği” yönündeki klasik anlatının aksine ilginç bir noktaya dikkat çekmektedir; Eylül 1917’de derlenen bir Osmanlı raporuna göre, Filistin cephesini savunan 16.513 Türk ve 6.023 Arap mevcuttur. Kısa süre sonra İngilizlerin, büyük bir saldırı başlatması ile beraber 9 Aralık 1917’de Kudüs düşmüştür. Bir İngiliz istihbarat raporuna göre, 31 Ekim ile 24 Kasım 1917 arasında yakalanan 7.500 savaş esiri ve asker kaçağının %64’ü Türk, %27’si Arap ve %9’u gayrimüslimdir. Bu rakamlar, Eylül 1917 tarihli daha önceki Osmanlı raporu ile karşılaştırıldığında (%66 Türk, %26 Arap ve %8 ise diğerleri), Filistin’deki yoğun çatışmalar sırasında firar ve teslimiyetlerin herhangi bir etnik-dinî gruba has olmadığı ortaya çıkıyor. Veysel Şimşek, 2015 “*Backstabbing Arabs*” and “*Shirking Kurds*”: *History, Nationalism, and Turkish Memory of the First World War, The Great War: From Memory to History*. ed.: Kellen Kurschinski, Steve Marti, Alicia Robinet, Matt Symes, and Jonathan F. Vance, Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2015. s. 110

²⁶² David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, Henry Holt and Company, New York, 1989, s. 209-210

²⁶³ David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, s. 408

hakir görülmesi gerekenlerin de üstün hâlde olduğunu belirtmekte, isyanı ise Osmanlıların İslâm'dan “anlamadıkları” şeklinde gerekçelendirmekteydi: “O günün Âsitane’si, bugünün İstanbul’u bana hep İslâm toplumları arasındaki kavmiyetçilik çekişmelerini hatırlatır. Türklere “Hepimiz ehl-i İslâmız” diyecek olsak “Öyle ama biz yöneticiyiz siz tebaasınız” diyorlardı. Biz ne zaman “Biz ve siz...” diyecek olsak, “Sizler ihanet edip isyan çıkardınız” diye cevap veriyorlardı. Namaz bizim namazımızdı, Kitap bizim Kitabımızdı. Şahadet kelimesi dinimizin esası, zekât vergimiz, oruç perhizimizdi ve hac bizim memlekete yapılıyordu ama başımızdakiler daha okuduklarının anlamını bile bilmiyorlardı. Bir Arap âlim, doğru dürüst Arapça bilmeyen, herhangi bir fıkıh kitabını okumamış kişinin arkasında saf tutmaya mecbur kalırdı. İşte böyle varlık içinde yokluk, yokluk içinde varlık söz konusuydu.”²⁶⁴

Anlaşılaçağı üzere Arap milliyetçi önderler Osmanlı idaresini kavmiyetçilik ve “İslâmî olmamakla” itham etmektedirler. Şerif Mardin’e göre, “Osmanlılar din ve devleti tev’em (ikiz) saymışlardır; fakat bu ikizlerden devlet, Osmanlılar arasında hiçbir İslâmî devlette kazanmadığı bir önem kazanmıştır”; Mardin’e göre “Arap kültürünün hâkim olduğu ülkelerde geçerli olan, zaman zaman Osmanlıların “gerçek” İslâmî devleti ortadan kaldırdıkları, bir tür “Moğol” idaresi getirdikleri şeklindeki suçlamalar, Osmanlıların bu siyasal özelliğinden kaynaklanmaktadır.”²⁶⁵

²⁶⁴ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı’ya Neden İsyân Ettik*, çev.: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul, 2019, s. 17., Liman von Sanders, kutsal savaşın Türkler ve Araplar arasındaki derin muhalefetleri ya da nesiller boyu var olan ve büyüyen Türk idaresinden duyulan genel memnuniyetsizliği gideremediğini ileri sürmektedir. Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 34., 1913’te Enver, Cemal ve Talât Paşaların yükselmesiyle, Şerif Hüseyin ve İttihatçılar arasındaki ilişkiler bozulmaya başlamıştı; Şerif Hüseyin Mekke’de, Jön Türklerin Hicaz’daki Osmanlı yönetimini merkezileştirme girişimlerine aktif olarak direnmekteydi. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Penguin Books, 2016, s. 276., Hüseyin, Padişah’a sürekli kişisel sadâkatini ifade etse de Sultanı, sempati duymadığı ve aile geçmişi olmayan yeni figürler, yani Jön Türkler tarafından kullanılan bir figüran olarak görmekteydi; Şerif Hüseyin Sultan’a sadık olsa da kendini Sultan’ın hükûmeti ve özellikle merkezileşme politikası ile giderek daha fazla çelişki içinde buldu. David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, s. 112-113., Benzer bir durumun Arnavut milleti için de söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Zira ihtilaflar dinî olmaktan çok milli olmuşlardır. Ziya Gökalp’in aktarımına göre ünlü bir Arnavut doktor Gökalp’e şunları söylemektedir: “Biz Arnavutlar, istibdadı yıkmak için Türklere yardıma hazırız. Fakat bilmelisiniz ki, bizim nazarımızda bir Abdülhamid istibdadı yok, bir Türk istibdadı vardır. Biz tüfenglerimizi sizi temsil eden şahsa değil, bizzat sizin göğsünüze çevireceğiz.” Ziya Gökalp, “*Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak: Cemaat ve Cemiyet*”, 4 [2]/41: 310, 12 Haziran 1913’den aktaran Ümit Kurt, *Türk’ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 123

²⁶⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler IV*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 83

Osmanlı İmparatorluğu'nda idareci sınıf ve gayr-ı Türk Müslüman unsurların ilişkisini birbirine rapteden en kuvvetli husus, rejimin İslâm esasına dayanmasıydı; 19. yüzyılda gerçekleşen laik Batılılaşma reformları, bir İslâm imparatorluğunun bağlayıcı gücü olan padişahın imajını olumsuz yönde etkilemiş olsa da Müslümanlar ne imparatorluğun bütünlüğünü ne de onun meşru kaynağı olan İslâm'ı sorgulamamışlardı.²⁶⁶ II. Meşrutiyet Devrinde ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tavrı, Türk-Arap ilişkilerinde huzursuzluklar yaratmış, "Arapların politize olarak rejime yabancılaşmalarına yol açmıştır."²⁶⁷ Bağdat'ın düşmesinin ardından, Osmanlı ordusunun çekildiğini gören Arapların yarattıkları kaosa öfkelenen Miralay Bekir Sami Bey, halkın meydanda toplanmasını emretmiş ve halk toplandıktan sonra elindeki makinalı tüfek ile halkın üzerine ateş açmıştır; orada bulunan Kâzım Karabekir kendisine "Bekir Bey ne yapıyorsunuz? Bu halkın ne günahı var?" diye sorunca Bekir Sami Bey, Karabekir'e: "Dört yüz yıllık Osmanlı tarihinin hesabını görüyorum" yanıtını vermiştir.²⁶⁸ Bu türden vakıaların iki halkın arasına bir nefret tohumu ekeceğini tahmin etmek güç değildir.²⁶⁹

Fakat, tüm bunlara rağmen İslâm'ın birleştirici bir unsur olduğunu söylememiz mümkündür. Nitekim, hatırlanacağı gibi Arap milliyetçi liderlerin isyana buldukları gerekçe de II. Meşrutiyet Devri Osmanlı idaresinin "İslâmiyet'ten uzak" olmalarıydı. Yani Müslüman unsurlar "İslâmî olunursa" hükûmetin çizdiği istikamette yönlendirilebilirlerdi. Ayrıca İslâmiyet'in bu bağlayıcı fonksiyonu Araplar ile de

²⁶⁶ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, çev.: Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 23. İsyân başladıktan sonra Şerif Hüseyin güçlerini kısmen Mısır'dan düzenli Arap birlikleri ve kısmen de Osmanlı asker kaçakları ve savaş esirleri ile takviye etti. Yine de Osmanlı-Arap askerleri, savaş esiri olduktan sonra dahi taraf değiştirmeye hevesli görünmediler; Ağustos ve Aralık 1916 arasında, Hindistan'daki İngiliz savaş esiri kamplarında tutulan 110 Arap subay ve 2.500 Arap askerden yalnızca otuz bir subay ve 249 asker, İngiliz gözetimindeki Haşimi güçlerine katılmayı kabul etti. Şerif Hüseyin'in Arap subay ve askerler toplaması gerekiyordu, ancak onlara tam olarak güvenmiyordu ve görevlendirmelerde genellikle Hicaz kökenli kimseleri tercih ediyordu. Veysel Şimşek, 2015 *"Backstabbing Arabs" and "Shirking Kurds": History, Nationalism, and Turkish Memory of The First World War*, s. 108

²⁶⁷ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, s. 102

²⁶⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, s. 625

²⁶⁹ Ayrıca, Cemal Paşa'nın talimatları ile tutuklatılan veya idam edilen Arap siyasî önderlerin başlarına gelenler de Arap milliyetçileri üzerinde derin bir tesire yol açmıştır. Konu ile ilgili bazı ilginç anekdotlar için bkz.: Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Penguin Books, 2016, s. 292

sınırlı değildir, imparatorluk tebaasındaki diğer gayr-ı Türk Müslüman unsurlar için de İslâmiyet'in bu türden bir görev ifa ettiğini söylemek mümkündür.²⁷⁰

Örneğin imparatorluğun bir diğer Müslüman gayr-ı Türk unsuru olan Arnavutlar için de İslâmiyet bu türden bir meşrulaştırma aracıydı. Mehmed Emin Yurdakul'un meşhur bir şiiri, Kâzım Karabekir tarafından orduya motivasyon sağlamak maksadı ile kullanılmak istenmiştir. Bahsi geçen "Anadolu'dan Bir Ses Yâhud Cenge Giderken" isimli, sözleri "Ben bir Türk'üm; dinim, cinsim uludur"²⁷¹ dizeleri ile başlayan şiir, Kâzım Karabekir tarafından akşam yoklaması sırasında neferlere bando eşliğinde söylettirilmektedir; ayrıca Karabekir bu şiiri yazdırıp zabıt ve efrâda dağıttırdığını da anlatmaktadır; fakat, Arnavut neferler şiirdeki Türk'üm sözü yerine İslâm kelimesini kullanmaktadırlar.²⁷² Yani Arnavut neferler Türk'üm demek yerine İslâm'ım demekte bir beis görmemişler.

Bu nedenle cihâd ve İslâm uğruna savaş sloganları, yukarıda da zikredildiği gibi, İttihat ve Terakki Cemiyetinin milliyetçi eğilimlerine rağmen Osmanlı rejiminin tercihlerini şekillendiren önemli bir husus olmuştur. Osmanlı idarecilerinin ileri sürdüğü bu cihâd anlatısının, tamamen karşılıksız kalmadığını da söylememiz mümkündür. İngiltere aleyhine Hindistan'daki (1857-1859) ve Sudan'daki ayaklanmalar veya Mısır'daki (1904-1905) huzursuzluklarının bir birikimi olarak, İngiliz devlet adamı Kitchener ve çevresi için İngiltere'ye karşı bir "Müslüman Kutsal Savaşı" olasılığı tekrarlanan bir "kâbustu".²⁷³ Arşiv vesikalarından hareketle denilebilir ki, Osmanlı rejiminin de bu temayülleri kaşıyacak birtakım girişimler yaptığına dair birçok bulgu mevcuttur.²⁷⁴

²⁷⁰ İmparatorluğun dağılmasını önlemek isteyen kimseler, ülkeyi bir arada tutmak için çok önemli olan bu İslâmî bağları güçlendirmek için İslâm'ı (ve tabii ki cihâdı) kullanarak imparatorluğun dağılmasına karşı koymayı ummaktaydılar. Nitekim, Osmanlı idarecileri, Arap milliyetçiliğine karşı, İslâm kartının ellerinde olduğunu biliyorlardı. Mustafa Aksakal, *The Ottoman Proclamation of Jihad*, s. 61

²⁷¹ Şiirin tam metni için bkz.: Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-I. Şiirler*, TTK Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 22

²⁷² Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Hazırlayan; Erhan Çifci, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 87

²⁷³ David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, s. 97

²⁷⁴ "Cihâd-ı Ekber"e bu türden bir uluslararası hava katmak, hiç şüphesiz ki Alman müttefiklerin de arzuladığı bir husustu. Bazı Alman siyasetçiler, Alman İmparatorluğu'nun denizaşırı yayılmasını görece başarısızlığını telafi etmek için, İngiltere ve Fransa'nın sömürge topraklarındaki Müslümanları harekete geçirecek bir kampanyanın hayalini kurmaktaydılar. Friedrich Naumann gibi isimler, daha 1889 gibi nispeten erken sayılabilecek bir tarihte dahi bir dünya savaşı sırasında halifenin

Hicri 27 Safer 1333, Rumi 1 Kânun-u Sâni 1330 (14 Ocak 1915) tarihli bir belgeye göre: Sinne'deki şehbender tarafından bir sureti Karargâh-ı Umumiye'ye de tebliğ edilmiş olan 25 Kanun-i Evvel 1335 tarihli telgrafnâmede; Cuma günü Camii-i Kebir'de cihâd fetvası ve içeriğinin tebliğ edilmesi üzerine halkın takım takım mevki-i cihâda gitmeye başladıkları; tüm aşiretler arasında sayıları devamlı suretler artmakta olan birkaç bini aşkın harbe giden süvari ve piyadelerin bulunduğu ve azm-i cihâd duygularının “bütün alem-i İslâm'da olduğu gibi Kürdistan-ı İraniye'de dahi pâyânsız şevk-i sürûr uyandırdığı” bildirilmektedir.²⁷⁵ Bir başka belgeye göre ise 25 Zilhicce 1331 (25 Kasım 1913) senesinde cihâd ile meşhur Ebu Hamid Aşireti'nden Bilal Ağa otuz atlı ile cihâd için yola çıkmıştır.²⁷⁶ 16 Muharrem 1337 (22 Ekim 1918) tarihli bir belgeye göre de; Afganistan'ın Pencap ahalisinden olan Mehmed Cemal Medine-i Münevvere'de ikâmet etmekte ve cihâd ilanı üzerine Osmanlı Ordusu'na iltihak etmektedir.²⁷⁷ 11 Safer 1333 (29 Aralık 1914) senesinde, Cihâd-ı Ekber ilanı münasebetiyle Şam eşref ve ulemasıyla binlerce ahali hükûmet binasına gelerek “Makam-ı Hilafet Uzmâyâ” karşı sadâkat ve ubûdiyyetlerini teyit etmişler; “muhafaza-ı din ve devlet için” gazâyâ amade bulunduklarını beyan ettiklerine dair Suriye vilayetinden çekilen telgrafın tercümesi, Dahiliye Nezareti tezkiresiyle beraber Sultan'a takdim kılınmıştır; “Hilafet ve Saltanat-ı seniyyeye olan merbutiyetlerini her vesileyle bildiren ve ispat eden Şam-ı Şerif ahali-i sadıkasının”, gazâ-ı ekber münasebetiyle vaki olan durumda da yine sadâkatlerini korudukları, Sultan'a bildirilmiş, bunun üzerine Sultan da Şam ahalisine memnuniyetlerini iletmıştır.²⁷⁸

Osmanlı arşiv vesikaları incelendiğinde ortaya çıkan manzaradan anlaşıldığı kadarıyla; Osmanlı hükûmetinin savaşı uluslar üstü bir mesele, İslâm'ın “Ehl-i Sâlib”²⁷⁹ karşısında giriştiği bir “Cihâd-ı Mukaddes” olarak sunma eğiliminde olduğu

Mısır'ı, Sudan'ı, Doğu Afrika'yı, İran'ı, Afganistan'ı ve Hindistan'ı İngiltere'ye karşı savaşa çağıracağını söylemekteydiler. Erik-Jan Zürcher, *Introduction: The Ottoman Jihad, the German Jihad and the Sacralization of War, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"* Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 13-27, s. 17

²⁷⁵ BOA., DH.EUM.2.Şb, 3-69, H-29-02-1333

²⁷⁶ BOA., DH.EUM.2.Şb, 13-36, H-25-12-1333

²⁷⁷ Mehmed Cemal eşi ve çocuğuyla birlikte, evrakı incelendikten sonra Osmanlı tabiiyetine kabul edilmiştir. BOA., DH.EUM.ECB., 20-23, H-16-01-1337

²⁷⁸ BOA., İ.MBH., 17-22, H-11-02-1333

²⁷⁹ M.Şükrü, tarafından kaleme alınan “Yirminci Asr-ı Medeniyette Hilal ve Salib” başlıklı makalede bu “Hilal ve Haç” metaforunun sarıh bir ifadesini görmekteyiz: “Düşmanlarımız hilâlin

anlaşılmaktadır. Savaşın patlak vermesi ile ilan edilen cihâd fetvasında, Osmanlı sultanının ülkesinin “babası” olmasının yanı sıra aynı zamanda müminlerin halifesi olduğu da vurgulanmış, 18 Mart 1915'te Çanakkale Boğazı'nı geçmeye yönelik Fransız-İngiliz deniz seferlerinin yenilgisinden sonra ise padişah, Osmanlı parlamentosu tarafından resmen “Gazi” unvanını almıştır.²⁸⁰

Her ne kadar milliyetçi sloganlar oldukça yoğun kullanılmış olsa da denilebilir ki; savaş, hükûmetçe (özellikle de İslâm alemine) bir din savaşı olarak sunulmak istenmiştir. Osmanlı entelektüelleri de Hilafet makamını savaş motivasyonu yaratacak politik bir manivela olarak görme eğilimindedir;²⁸¹ 25 Ağustos 1332 (7 Eylül 1916)

Avrupa’da bekâsını arzu etmiyorlar. Onlar istiyorlar ki sâlibin bulunduğu bir kıtada hilâl görünmesin... Hepsinin istihdâf ettikleri gaye mahv-ı hilâldir. Makedonya ıslahatı, anasır-ı gayrimüslimenin refahı meseleleri zahiri birer bahanedir. Fakat inşaallah bu muharebede de Osmanlılar tarihte kahramanlıklarıyla iştihâr eden cetlerinin ahfadı olduklarını bâ-hak ispat edecekler...” M.Şükrü, *Yirminci Asr-ı Medeniyette Hilal ve Salib, Beyan-ül Hak*, Cilt: 5. Sene, Sayı: 182, 22 Teşrin-i Evvel 1328 (4 Kasım 1912), 3185-3187, s. 3185

²⁸⁰ Erik Jan Zürcher (2019) *Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War, Middle Eastern Studies*, 55:6, 897-913, s. 899

²⁸¹ Hilafet meselesinin daha geniş kapsamlı bir açıklamaya muhtaç olduğu açıktır. Zira, Abbasi Hilafetinin dağılması, meselenin daha karmaşık bir noktaya evrilmesine neden olmuştur; Mısır ve Suriye'nin Memluk hükümdarları, 1517'de Mısır'ın Osmanlılarca fethine kadar Kahire'de Abbasi “taklidi” yapmayı sürdürmüştür, ancak dünyanın geri kalanındaki Müslüman yöneticiler, onların bu statüsünü nadiren tanımıştır. Çünkü halifelüğün Müslüman siyasetindeki merkezî önemini yitirmesinin ardından siyasî meşruiyet kaynağı olarak etkili bir figür tahayyül edilegelmesi durumunun nispeten ortadan kalkması ile Moğolların muazzam prestiji, İslâm dünyasının siyasetini dönüştürmüştür. Douglas E. Streusand, *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals*, Westview Press, 2011, s. 22-23., Abbasi Hilafeti'nin dağılmasının ardından hilafet makamının maddi ve manevi prestijinin politika üzerinde ne denli tesirli olabildiği şüphelidir; nitekim, Selim Deringil de II. Abdülhamit devrini incelediği eserinde Osmanlıların hilafeti 1517'de Mısır'dan getirdiği yönündeki iddiaları resmi bir “devlet miti” olarak görmekte ve Osmanlı tarihinin çeşitli yönlerini inceleyen bir takım müelliflerin değerlendirmelerinden hareketle bahsi geçen iddianın Osmanlı egemenliğinin son dönemlerinde yaratıldığına dikkat çekmektedir. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev.: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 60., Fakat, Osmanlı Hilafeti'nin Papalık muadili bir kurum olup olmadığını bir kenara bırakacak olsak dahi II. Abdülhamit Devri resmi devlet politikasının, hilafeti politik ve dinî bir egemenlik enstrümanı olarak şekillendirme yönünde geliştiği muhakkaktır. Ayrıca bunun yanı sıra İslâmcılığın da zaten Tanzimat'tan itibaren gelişmekte olan bir mesele olduğu da açıktır; Tanzimat'ın ilanıyla Osmanlıların “kültürel kimliklerini” kaybetmeye başladıkları yönündeki inançtan hareket eden birçok yeni politik eğilim bu durumu önlemenin en iyi yolunu, Seriat'ın değerlerini Osmanlı toplumuna geri getirmekte bulmuştu. Yücel Bozdağlıoğlu, *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach*, Routledge, New York & London, 2003, s. 41., Dolayısıyla II. Meşrutiyet Devrine gelinmeden evvel de Osmanlı Hilafet makamı, İslâm Şeriatının da perçinlendiği bir politik figür olarak düşünölmeye başlanmış, fakat bu hilafete modern zamanların modasına uygun “demokratik” bir elbise biçilmek istenmiştir. Örneğin Ziya Paşa bir siyasî teşkilat olarak tahayyül ettiği hilafeti “demokratik” bir kurum olarak şöyle tanımlamaktaydı: “Roma, Sparta ve Atina gibi ölkeler ölçüsüz zulümden kaçmak için cumhuriyetçi bir düzen oluşturdular, ancak o zaman bile, siyasî göreve atananlar bu gücü sınır tanımadan kullanmayı amaçladılar. Bu da sayısız çatışma ve sıkıntıya yol açtı. Bu çatışmalar dünyada meydana gelirken, yüce İslâm dini ortaya çıktı. Aziz Peygamber Efendimiz bir saltanat kurmamışlardı ve [ilk] dört Halife Peygamber Efendimizin sahabeleri tarafından seçilerek iktidara getirilmişti. Devletin meseleleri

senesinde, İslâm Mecmûası'nın "İslâm İctimaiyatı-Hilafet Düşmanları Nasıl Bir Halife İstiyor?" başlıklı bir yazısında da bu eğilimi görmek mümkündür: "Nice zamanlardan beridir ki İngiliz, Fransız, Rus, siyasî muharrirleri "İslâm Hilafeti" meselesiyle meşgul oluyorlar. Trablusgarp'ın gaspından sonra, İtalyanlar da bu meşgaleye iştirak ettiler. Bu dört devlet hilafet meselesini muharrirlerine niçin tetkik ettiriyorlardı? Bunun sebebi gayet açık: birçok İslâm ülkelerinin gasıpları olan bu devletler, karşılarında "İslâm metbû olur, tâbi olmaz" diyen bir hilafet makamı görüyorlardı. Bunlar, tebaaları bulunan Müslüman kavimlerin, cehaletten uyanarak İslâmiyet'le onun hasmı olan bir devlet tabiinin dinen hiçbir veçhile itilaf edemeyeceğini anlayacaklarını, halifenin de elindeki satvetli ordusuyla dinî bir cihâdla hürriyet ve istiklâlini isteyen bu dindaş kavimleri kurtarmağa behemehâl çalışacağını o zamandan hissediyorlardı. Böyle bir hâle imkân bırakmamak içindir ki bu hain düşmanlar evveleminde en ziyade korktukları hilafeti kötürüm bir hâle getirmeyi düşünüyorlar."²⁸² Ayrıca bu evrensel cihâd anlatısı sadece sünni İslâm dünyası ile sınırlı kalmamış, Şîa yani İran Müslümanlığı ve dünyanın diğer çeşitli İslâm yorumlarına da erişmeyi hedeflemiştir.

24 Kanunusani 1330 (6 Şubat 1915) senesinde Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyet'inden Bağdat, Musul, Van ve Erzurum vilayetlerine çekilen bir telgrafta: hasıl olmaya başlayan "cereyan-ı samimiyyenin" artırılmasını temin etmek ve yapılan "Cihâd-ı Mukaddes" in ne gibi semereler verdiğini bütün İran ahalisine duyurmak için hükûmetin her türlü vasıta ile muvaffakiyet ve muzafferiyetlerinin, en ücra İranlı kabilelere kadar yetiştirilmesine gayret edilmesi, Başkumandanlık

Peygamber Efendimiz'in sahabelerinin karar verdiği oylarla kararlaştırılmış ve Şeriat'ın kutsal yasasına uygun olarak yürütülmüştür." Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, Princeton, 2000, s. 343., Özetle, Osmanlı hilafeti zaten II. Meşrutiyet Devrine gelinceye değin adım adım politik amaçlar doğrultusunda şekillendirilmekteydi. Savaşlar, bu durumu askerî bir motivasyon olarak yeniden kurgulamıştır.

²⁸² "İslâm İctimaiyatı-Hilafet Düşmanları Nasıl Bir Halife İstiyor?", *İslâm Mecmûası*, Cilt: 4. Cilt [a], Sayı: 46, 25 Ağustos 1332, (7 Eylül 1916), 936-943, s. 937. Bu iddiaların, yani hilafetin veya en azından İslâmiyet'in, siyaseten özellikle Arap toplulukları arasında savaşın ardından da etkili bir ideolojik zemini olduğu muhakkaktır. Müslüman Orta Doğu, politik olarak Müslüman olmayanlar tarafından yönetilmeye istekli değildi; Jön Türk hükûmetinden memnun olmayan Müslümanlar varsa dahi ancak onu farklı bir Türk hükûmetiyle veya her hâlükârda farklı bir İslâm hükûmetiyle değiştirmeyi düşünüyorlardı; Müslümanlar, çoğunlukla Britanya gibi bir Hristiyan Avrupa iktidarının egemenliğini tahammül edilemez olarak gördüler. David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, s. 93

tarafından bahsi geçen vilayetlere bildirilmiştir.²⁸³ Dahiliye Nezareti tarafında 30 Teşrin-i Evvel 1330 (12 Kasım 1914) senesinde Bağdat vilayetine çekilen bir telgrafta, İslâmların “Hristiyan ribka-ı esaretinden tahlisi namına” Şi’îleri ve Şafilere silaha sarılarak bu son Cihâd-ı Ekber’e iştirak etmeleri, iştirak etmeyeceklerin tekfir edileceklerine dair “mütebahhir-i kiramdan” verilecek fetvaların mütemadiyen telgraf ile Şah, nazır, mebûsan, rüesa-ı kabail, rical-i siyasiye, eşraf ve matbuata bildirilmesi; Necef ve Kerbela gibi bölgelerdeki memurların ise hükûmetle koordineli çalışarak iyi münasebetlerin geliştirilmesine yardımcı olmaları istenmektedir.²⁸⁴

Ayrıca, Osmanlı hükûmetinin Cihâd-ı Ekber’i yayma girişimleri sadece Orta Doğu ile sınırlı değildir. Dünyanın uzak bölgelerindeki Müslüman toplulukları da Cihâd için davet edilmektedir. 10 Muharrem 1333 (28 Kasım 1914) tarihli bir belgeye göre: Cihâd-ı Ekber’e iştirak arzusuyla müracaat eden ve tabiiyet-i ecnebiyede bulunan Müslümanların sefaret ve şehbenderliklerce, mümkün olduğunca tabiiyetinde oldukları devletlerin tebaası sıfatıyla Osmanlı ülkesine gelmelerinin kabul edilmesi, memleketi kabul olmayanlara ise emr-i diniyyeye iştirak caiz olduğundan kolaylık sağlanması, gelemeyenlerin ise maddi olarak yardımda bulunmaları bildirilmiştir.²⁸⁵ 9 Nisan 1331 (22 Nisan 1915) senesinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nden Dördüncü Ordu Kumandanlığına çekilen bir telgrafta, Amerika hükûmeti ile önceden yapılmış olan anlaşmaya istinaden,²⁸⁶ Bâb-ı Meşihat tarafından Filipin Adaları’na bir şeyhülislâm vekili olarak tayin edilmiş olan ve “şayan-ı itimat ve zeki” bir kimse

²⁸³ BOA., DH.ŞFR., 49-217, H-22-03-1333

²⁸⁴ BOA., DH.ŞFR., 46-303, H-23-12-1332. Buna ek olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin İran’a ilgisinin Birinci Cihan Harbi’nin öncesine dayandığı bilinmektedir. 1910’da İttihat ve Terakki, Muhammed Kâzım Horasânî ve diğer büyük Şi’î dinî liderlerinin önderlik ettiği bir müctehit girişimini desteklemekteydi. Müctehitler, “İslâm topraklarını savunmak ve tüm Osmanlı ve İran topraklarını yabancılara ve onların saldırılarına karşı korumak için bütün Müslümanların birleşmesi zorunludur” diyen fetvalar yayınladılar. Tüm Müslümanlara, Allah’ın müminleri kardeş kıldığı hatırlatıldı ve müminler İslâm sancağını korumaya davet edildi. M. Şükrü Hanioğlu, *Ottoman Jihad or Jihads: The Ottoman Shi’i Jihad, the Successful One, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”* Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 117-134, s. 121

²⁸⁵ BOA., MV., 195-21, H-10-01-1333

²⁸⁶ Bu noktada önemli bir hususa değinmek gerekir; Osmanlılar, Birinci Cihan Harbi’nin belirli bir evresine kadar Amerika’nın savaşta Osmanlılara meyllettiğini temenni etmekteydiler; Servet-i Fünun’da çıkan bir habere göre; halihazırda Amerika’da bulunan eski bir İngiliz parlamenterdan alındığı iddia edilen bir haber, Amerikalıların Orta Asya’ya, halkı cihâda davet etmek maksadı ile gazete göndermekte olduğunu yazmaktadır. “*Amerikalıların Cihadı Teşviki*”, *Servet-i Fünun*, Cilt: 50. Cilt, Sayı: 1289, 18 Şubat 1331 (2 Mart 1916), s. 188

olduğu söylenen Mehmed Vecihi Efendi vasıtasıyla, bölgede ve bilhassa Hindistan’da ilan-ı cihâd’ın yayılabileceği bildirilmektedir.²⁸⁷

3 Rebiülevvel 1333 (19 Ocak 1915) tarihli Dahiliye Nezareti’nden yazılmış bir belgede: cihâd ilanı, fetva-ı şerif ve beyannamenin muhtelif lisanlarda yazılmış nüshalarının Batavya’daki şehbender vasıtasıyla Cava’da bulunan cemaat-i İslâmiye’ye dağıtılması istenmiştir.²⁸⁸ Bu talep, yaklaşık bir buçuk ay sonra, yani 21 Rebiülahir 1333 (8 Mart 1915) tarihinde uygulanmaya başlamıştır; Cihâd-ı Mukaddese ilan olunduğunun ve asâkir-i Osmaniyye ile Almanya ve Avusturya ordularının galibiyet elde ettiklerinin İslâm bölgelerine neşri hakkında Almanya Hariciye Nezareti’nden Batavya’daki Almanya konsolosuna bir talimat gönderilmiştir; ayrıca, Hint lisanına tercüme edilmiş fetva-ı şerifenin Hindistan’a gönderilmesine başlanmış olduğu da Batavya baş şehbenderliğinden alınan şifreli tahriratın suretinin ulaşması ile öğrenilmiştir.²⁸⁹

Uzak Asya Müslüman topluluklarının yanı sıra Moritanya gibi Batı Afrika ülkelerindeki Müslüman topluluklarına bile erişilmeye çalışılmıştır;²⁹⁰ fakat, bu girişimin neredeyse tamamıyla başarısızlıkla sonuçlandığını belirtmek gerekir. 29 Zilhicce 1332 (18 Kasım 1914) tarihli bir rapor, Osmanlıların Moritanya’da cihâd tebliğinin mümkün olup olmadığı ile ilgili genel duruma değinmektedir. Rapora göre; cihâd’ın ilanı Fas’ın Batısındaki Moritanya müstemlekesindeki aşiretler arasında oldukça heyecan yaratmıştır; zira, “bu aşiretlerin din-i İslâm’a merbutiyetleri pek kuvvetlidir.” Bu halet-i ruhiye oldukça mühim bir birliktelik meydana getirebilecektir, fakat Fransız hâkimiyeti, kamuoyunu “en kaba yalanlar ile iğfal ederek” bu Müslümanları para kuvvetiyle kendisine celp etmiş, ahali-i İslâmiyeyi Sultana ve Hükûmet-i İslâmiyet’e “hıyanet ederek menafî-i diniyyeye büsbütün yabancı” bir hâle

²⁸⁷ **BOA.**, DH.ŞFR., 52-82, H-07-06-1333. Daha sonraları cihâd teşebbüslerinde bulunmak üzere Uzak Doğu’ya (aksâ-ı şark) gönderilmiş olan müteveffa Vecihi efendinin vefat etmesinin ardından validesi, zevcesi ve kerimelerine yardım etmek maksatlı maaş bağlanmıştır. **BOA.**, MV., 205-63, H-13-03-1335

²⁸⁸ **BOA.**, DH.EUM.6.Şb, 2-63, H-07-03-1333

²⁸⁹ Bir sureti de Başkonsolosluk vekâletine gönderilmiştir. **BOA.**, DH.EUM.7.Şb, 3-40, H-21-04-1333

²⁹⁰ Osmanlı hükûmetinin Afrika Müslüman topluluklarından birtakım beklentiler içine girdiğini söylemek mümkündür. Ali Rıza Seyfi Bey, “İslâmiyet’in Faaliyet Sahneleri (Afrikayı Öğrenelim)” başlıklı bir makalesinde Romalılardan başlattığı geniş bir Afrika tarihi anlatmakta ve Afrika’nın toplumsal yapısına dair bilgiler vermekteydi. *Ali Rıza Seyfi, İslâmiyet’in Faaliyet Sahneleri (Afrikayı Öğrenelim), Donanma*, Cilt: [5. Cilt], Sayı: 19, 295-296

getirmiştir; Türkiye’yi harbe sevk eden Enver Paşa’nın, aslının Türk olmayıp anasının Alman ve kendisin de Almanya’da tahsil ettiğini veyahut Türklerin bu günkü sultanının gayrimüslim bir kişi olduğu, dolayısıyla halife olmak için lazım gelen şartlara haiz olmadığı gibi telkinlerde bulunan Fransız idaresi, ahalinin efkârını teşvişe çalışmaktadır; rapora göre, cihâd dahilinde hiçbir propaganda yapılmadığından Fransızların bu propagandaları kamuoyunda büyük bir tesir icra etmiştir. Sonuç olarak, müellif raporun sonunda şunları yazmaktadır: “Haber aldığımıza göre Fransa hükûmeti bir kıta dahi birçok Müslümanları taht-ı silaha alarak Avrupa muharebe meydanlarına sevk eylemiştir.”²⁹¹

Özetle, “Cihâd-ı Ekber” mefhumu, savaşın kitlelere ulaştırılmasının belki de en önemli kanallarından bir olmuştur. Ülkenin birçok yerinde kitleler camilerden yapılan tebliğler ile cihâd için motive edilmeye çalışılmıştır; bunun için de imamlara önemli bir görev düşmekteydi, çünkü imamlar kitleler ile idare arasındaki en önemli bağlantı kanallarından biriydi. İmamlar kitleleri askerlik için motive etmede de Osmanlı savaş pratiğinin içerdiği İslâm esansı nedeniyle önemli kanallardan biri olmuştur.

II. Meşrutîye devrinin tamamında din adamlarının bu misyonunu görmemiz mümkündür. Örneğin, Balkan Savaşı sırasında 25 Zilkade 1330 (5 Kasım 1912) senesinde Başkumandan Vekili Nazım Paşa’ya çekilen bir telgrafta, Çatalca önlerinde askerlere ve zabitanaya, gelecek düşmanın ne denli zayıf olduğunun hakkıyla anlatılmasının önemi üzerinde durulmuş, imamların askerlere maneviyat takviyesi

²⁹¹ BOA., DH.EUM.EMN., 117-69, H-29-12-1332. Osmanlılar Ağustos 1914’ün başlarında birliklerini seferber ederken, İngilizler ve Fransızlar imparatorluklarını savaşa yardım etmeye çağırmıştı. Fransız çağrısına yanıt olarak, Senegal, Madagaskar ve Hindistan’dan askerler batı cephesi için gemilere bindirildi, ancak Fransa’nın en büyük birliği Afrika Ordusu idi. İlk olarak batı cephesinde hizmete gönderilen Kuzey Afrika’dan toplanan sömürge askerleri, daha sonra Osmanlı cephesinde de hizmet edeceklerdi. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Penguin Books, 2016, s. 60-61. Limon von Sanders, 8 Mart 1915’te, İtalyan idaresi altındaki Kuzey Afrika coğrafyasında da durumun benzer bir seyir gösterdiğini ileri sürmektedir; buralarda da fetva hiçbir yerde en ufak bir etki yaratamamıştır. Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, United States Naval Institute, Annapolis: Maryland, 1927, s. 35. Bir diğer gözlemciye göre ise: “Türkler her zaman Trabluslu aşiretlerin desteğini ve sempatisini görmediler. Esasen de, böylesi bir destek ve sempatiyi hak edecek hiçbir şey yapmamışlardı. Osmanlı İmparatorluğu’nun ihmal edilen ve kötü yönetilen tüm vilayetleri arasında hiçbir Trablus’tan daha fazla ihmal edilmemiş veya kötü yönetilmemiştir. Tartışmasız egemenlikleri boyunca padişahlar vilayet için vergi dışında başka hiçbir şey yapmamışlardı ve İtalyanlar yerli hoşnutsuzluğu kendi çıkarlarına çevirmek için çok şey yapmışlardı.” G. F. Abbott, *The Holy War in Tripoli*, Edward Arnold, London, 1912, s. 113

yapmaları tavsiye edilmiştir;²⁹² 27 Zilkade 1330 (7 Kasım 1912) tarihinde yine Nazım Paşa'ya firarların kesinlikle önüne geçilmesi talimatı verilmiş ve askerın maneviyatının yükseltilmesi için ulema gönderilmesi hususunun üzerinde durulmuştur;²⁹³ Baş kumandanlık vekili Nazım, askerın takviye-i maneviyatı için ulema gönderilmesinin münasip ve fakat Makam-ı Meşihatca bu kişilerin “seçilmelerinde hüsn-i itina olunması” lazım geldiğini ve henüz hangi cihetle bunların ne zaman ve nerelere gönderilmelerinin münasip olacağını ayrıca arz olunacağını belirtmektedir.²⁹⁴ Hocaların Hadımköy'e gönderilmeleri ise bir gün sonra arz edilmiştir.²⁹⁵

Anlaşılaacağı üzere, din adamları askerlerin manevi duygularını kuvvetlendireceği umulan dinî telkinleri, askerlere ulaştıran önemli bir kanal olmuştur. 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915) senesinde Abdürreşit İbrahim'in “Cihâd Meydanları Ulemayı Âzamı Bekliyor!” başlıklı yazısında, müellif bu durumun önemini şöyle açıklamaktaydı: “Müdderrisîn-i kiram-ı hazarâtından mürekkeb bir kafil-i ulema dârü'l cihâdda arz-ı muhabbet edecek olurlarsa ordu-ı İslâm arasında ne azim-i tesir hasıl edeceğini anlamayan var mıdır?”²⁹⁶

Nitekim, bu temenninin uygulanmakta olduğunu da söylememiz mümkün; Çanakkale ve Kafkas cephelerinde görev yapan Süleyman Nuri, imamlar hakkında oldukça eleştirel bir yaklaşımla şunları not etmiştir: “Bizlere tabur imamları [tarafından], uygun veya uygun olmayan her yerde ve her fırsatta cephede şehit olmanın, yani nalları dikmenin meziyetinden bahsedilir ve bu gibilerin sorgusuz sualsiz cennete erişecekleri tefsir edilir ve müjdelendirir...”²⁹⁷

²⁹² BOA., BEO, 4109-308104, H-25-11-1330

²⁹³ BOA., BEO, 4110-308209, H-27-11-1330

²⁹⁴ BOA., BEO, 4110-308206, H-27-11-1330

²⁹⁵ BOA., BEO, 4111-308303, H-28-11-1330

²⁹⁶ Abdürreşit İbrahim, “*Makalat-Cihad Meydanları Ulemayı Âzamı Bekliyor!*”, *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 13. Cilt, Sayı: 328, 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915), 120-121, s. 121

²⁹⁷ Süleyman Nuri, “resmi otoritenin perspektifinden bir çeşit firar” olarak anlaşılan askerdeyken intihar etme hadiselerine karşı imamların tavrını da eleştirmektedir: “(İntihar eden askerler) kendi keyifleriyle ölerək yurt vazifelerini ifadan kaçındıkları için, cennete gitmelerine layık görmemelerinden olacak ki, tabur imamları bu gibilerin defin merasimlerine bile uğramaya lüzum görmezdi.” Mehmet Beşikçi, *Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusunda Tabur İmamları, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, Cilt/Volume: 11, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2016 (1-33), s. 21

Savaş, bir “Cihâd-ı Ekber” olarak kodlandığından imamlar birer manevi zabıt olarak pozisyon almışlardı; Erkân-ı Harbiye reislerinden Kâzım bey tarafından merkeze yazılan bir dilekçeye göre: kıtaattan firarın önünü almak ve maneviyatın artırılmasına (tezyidine) hizmet etmek üzere Türkçe ve Arapça vaaz verebilecek ulemaya ihtiyaç duyulmuş, yalnız itimadına itibar olunan beş hocanın hizmete kabul edilerek bunlardan her birine iki bin kuruş maaş ile erzak verilip, yol paralarının da karşılanarak Şam’da ve sair icap eden mahallere gönderilmesi rica edilmiştir.²⁹⁸

Osmanlı cihâd propagandasının, hedef kitle olan kesimlere aktarılmasında küçük ulemanın, yani orta ve alt kademedeki din görevlilerinin rolü kritikti. Sadece kendi yerel Müslüman topluluklarında dinî uygulamaların lideri olarak hareket eden Anadolu’daki köy ve kasaba camilerinin imamları değil, aynı zamanda Osmanlı seferberliğine halkın destek sunmasını sağlamada da önemli bir aracı rol oynayan Osmanlı ordusundaki görevli imamlar mevcuttu.²⁹⁹ Özetle imamlar, birçok örnekte de görülebileceği gibi savaşın İslâmî renginden kaynaklı bir ideolog olarak görev almaktaydılar.

²⁹⁸ BOA., TŞR.HL., 6-180, R-10-09-1334

²⁹⁹ Mehmet Beşikçi, *Domestic Aspects of Ottoman Jihad The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”* Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 95-115, s. 101

İKİNCİ BÖLÜM

İDEOLOJİ VE SLOGAN

Modern bir ordunun bir anlamda devletin bir bütün olarak mikrokozmosu olduğu yönündeki haklı yorum,¹ ideolojik anlamda da oldukça geçerli sayılabilir. II. Meşrutiyet Devri'nde kapsamı genişletilen zorunlu askerlik hizmeti uygulamaları kitlesel bir tabana dayandırılmak istendiğinden, kitlelerin bir takım ideolojik öğretiler ve sloganlar vasıtası ile manipüle edilmeleri gerekmiştir. Bu bölüm boyunca bu ideolojik çerçevenin ve bu ideolojik zeminden hareketle oluşturulan slogan dilinin temel prensiplerinden bazılarına değinilecektir.

2.1. Maneviyat-ı Askeriye

Yeni kurulan kitle orduları; ulusal sadâkat ve vatanseverlik fikirleri üzerine inşa edilmiş ideolojik temelleri olan bir organizasyondur.² Bu yönü nedeniyle kitle ordularını bir arada tutan temellerin inşa edilmesi için kitlelere milliyetçilik ve vatanseverlik fikirlerinin aşılması gerekiyordu. Konu ile ilgili Alfred Vagts, “bütün milletin üyeleri asker olacaksa, barış zamanında askerî bir ruhla doldurulmaları” gerektiğine dikkat çekmiştir.³ Böylesi bir ruhun yaratılması ise genellikle propaganda ve eğitim gibi kanalların militarize edilmesi yolu ile gerçekleştirilebilir.

Ayrıca savaşın acımasızlığı da artık eski zamanlarla ölçülemeyecek boyutlara ulaştığından, askerlerin ideolojilere olan imanı sayesinde, onlar için bu çetin şartların “katlanılabilir” hâle gelmesi umuluyordu. Eric Hoffer'ın deyimiyle “dağları yerinden oynatacak teknik kabiliyet” olmadığından “dağları yerinden oynatacak inanca” ihtiyaç duyulmuştu.⁴ Teknik kapasitesi bakımından çağının en üst sıralarında yer alan

¹ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Polity Press, Cambridge, 1985, s. 250

² John A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000*, *The International History Review*, Vol. 18, No. 3 (Aug., 1996), 505-545, s. 520., Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power*, *International Security*, Vol. 18, No. 2 (Autumn, 1993), pp. 80-124

Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, Basil Blackwell, Cambridge, 1990 s. 83

³ Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military*, Free Press, New York, 1967, s. 134

⁴ Eric Hoffer, *The Passionate State of Mind and Other Aphorisms*, Hopewell Publications, New Jersey, 2006, s. 6

“Garbın afakı çelik zırhlı duvarlar ile sarılı” iken, Akif’in “iman dolu göğsü gibi serhaddinin olması” bu durumun bir yansımasıdır.⁵

Osmanlı İmparatorluğu’nun teknik kapasitesinin kısıtlılığı göz önüne alındığında, bu tip bir maneviyat anlatısının gayesi; dağları yerinden oynatmaktan ziyade o dağları askerlerin gözünde görünmez hâle getirmekti. Nitekim, zorunlu askerlik uygulamasıyla birlikte teknik kabiliyeti yetersiz köylü gençlerinden destansı kahramanlar yaratılması gerekmiştir. Bu nedenle de askere alınan bireylerin eğitim ve propaganda gibi kanallarla, ruhen askerliğin zor koşullarına hazırlanmasına ihtiyaç duyulmuştu.

Bu anlatının içeriği, vatanseverlik ve bireylerin milli ve manevi duygularının yükseltilmesi hedefine odaklanmıştı. Çoğu örnekte devletlerin hedefi “maneviyat takviyesi” şeklinde formüle ediliyordu; dinin, millet ve vatan gibi kavramlardan çok fazla ayrıştırılamamasından, çoğu durumda genel bir çatı altında “maneviyat” olarak anılan bu husus, dinî ve milli ideallerin romantize edilerek bir paket hâlinde anılması anlamına geliyordu.

Bu durumun altında yatan asıl neden; kitle ordularının sosyal zemini olan kitlelerin çoğunun, her şeye rağmen, dinlerinden vazgeçmemiş olmalarıdır. En radikal örnek olan Fransa’da bile 1870’lerin ortaları gibi nispeten 19. yüzyılın geç bir döneminde yapılan resmî nüfus sayımında; 36.000.000 olan nüfusun 35.387.703’ü Katolik olarak listelenmişti; başka bir deyişle, Roma Katolikliği, Devrime rağmen 1801’de olduğu gibi hâlâ “Fransızların çoğunluğunun dini” idi.⁶

Bu durum dinin milli kimliğin bir rengi, başka bir deyişle milli kimliğin bir aroması olmasına yol açtı. Büyük Britanya veya Alman İmparatorluğu gibi ülkelerde

⁵ Bu durumun daha açık bir ifadesini Kafkas Cephesi’nde Enver Paşa’nın askerlerine seslenirken seçtiği kelimelerden de anlamak mümkün; Paşa, askerlerin hepsini ziyaret ettiğini, onların ne ayağında ayakkabı ne de sırtında palto olmadığını gördüğünü, fakat yine de önlerindeki düşmanın Osmanlı askerinden korktuğunu söyledikten sonra yakında Kafkasya’ya saldırıp gireceklerini ve orada her şeyi bolca bulacaklarını anlatmaktaydı. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Penguin Books, 2016, s. 106. Abidin Ege, hatıratında Maçka Kışlası’nda kaldığı dönemleri “Yatmaya karyola yok” başlığı ile aktarmaktadır; Ege, burada kaldığı ilk zamanlarda “saman bir minder üzerinde toz içinde” yatmak mecburiyetinde kaldığını ve bu koşullardan ötürü de doğru dürüst uyuyamadığını yazmaktadır. Abidin Ege, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri*, Hazırlaya: Celali Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 8

⁶ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford University Press, Stanford, California, 1976, s. 339

de ulusal ideal, genellikle Hıristiyan kökenli dinî bir doktrinle ilişkili, eğitilmiş seçkinlerin yeni laik dini hâline gelmişti.⁷ Fransız aydınlanmacı ruhu ile eğitim almış 18. yüzyıl Rus aristokrat ve memur sınıfları da artık kiliseye gerçek bir saygı duymuyorlardı; çünkü onlar artık Voltaire bağlıydılar.⁸ Fakat bu yeni laik din çoğunlukla Fransız aydınlanmacı düşüncesi ile eğitim almış küçük bir azınlığa mahsus kalmış, kitlelere ulaşması büyük ölçüde mümkün olamamıştır. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde insan çabalarının ilerlemesinin en önemli kaynağını bilim olarak gören burjuva toplumları, kendine güveniyordu ve başarılarından gurur duyuyordu; bu dönemin eğitilmiş sınıfları sadece bilimleriyle gurur duymakla kalmadılar, aynı zamanda diğer tüm entelektüel aktivite biçimlerini de ona tâbi kılmaya çalıştılar.⁹

Osmanlı entelektüeli için de durum oldukça benzerlik göstermekteydi. Bir Jön Türk olan Mizancı Murat Bey'in Yeni Osmanlılardan ayrıldığı nokta, Şerif Mardin'e göre; O'nun "Yeni Osmanlılar kadar din bilgisine sahip olmamasıydı."¹⁰ Buradan şu çıkarımı yapmak yanlış olmayacaktır; Türk entelektüeli 19. yüzyıl boyunca her bir yeni kuşakta bir adım daha dinle arasına mesafe koyuyor ve eğitilmiş kuşaklar arasında kademeli bir sekülerleşme yaşanıyor. Fakat diğer örneklerde de olduğu gibi, halk ile entelektüeller arasında belirgin çizgilerle farklar olduğunu görmek mümkündür. Zira, seküler Türk entelektüeli de diğer örneklerde olduğu gibi Batı tarzı eğitimin sonucu ortaya çıkmış küçük bir zümreydi.¹¹ Halk ile arasında ciddi farklar mevcuttu ve yukarıda da zikredildiği gibi sekülerleşme zaman faktörü ile paralel ilerlemekteydi.

19. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'a gelen bir seyyah, karşılaştığı toplumsal ikiliği şöyle tasvir etmektedir; "Alışkanlıklarından dönmeyen eski Türk hâlâ sarık

⁷ Wolfgang J. Mommsen, *The Varieties of the Nation State in Modern History: Liberal, Imperialist, Fascist and Contemporary Notions of Nation and Nationality, The Rise And Decline Of the Nation State*, ed. Michael Mann, Basil Blackwell, Cambridge, s. 214

⁸ Devrimci ideallerin başını çeken Raznochinty hareketi, sınıfsal olarak; köylü ve tüccarların, kiliseye dahil olmak istemeyen ruhbanların, yoksul soyluların ve küçük kamu memurlarının, babalarının mesleklerini devam ettirmek istemeyen, orta veya yüksek seviyede eğitim almayı başarmış çocuklarıydılar. Kısa sürede bir sosyal sınıf olarak şekillenmişler ve ortak bir isimle anılmaya başlanmışlardı; "Intelligentsia." George Vernadsky, *A History of Russia*, Yale University Press, New Haven, 1944, s. 123, 169

⁹ Eric J. Hobsbawm, *The Age of Capital 1845–1875*, (London: Abacus, 1977), s. 294

¹⁰ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 122

¹¹ Örneğin, Şükrü Hanioğlu Mekteb-i Tıbbiye'nin, dini toplumsal gelişme önünde bir engel olarak gören bir aydın tipi yaratmakta önemli bir işlev gördüğünü ileri sürmektedir. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet Bey ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 9

sarıyor, kaftan giyiyor ve ayağına sarı sahtiyandan yapılmış geleneksel çediklerini giymekte, daha da tutucu olanlarının kallavi sarıkları da var. Reformcu Türk çenesine kadar düğmeli uzun bir istanbulin, koyu renk sübyeli bir pantolon giyer, Türk kıyafetinden sadece fesi muhafaza etmiştir. Bunların arasında en cüretkâr olanları Jön Türkler uzun siyah istanbulini çıkarıp atmışlardır, önü açık bir setre, açık renk pantolon giyerler, küçük zarif boyun bağları takarlar, ufak tefek ziynetleri, bastonları ve yakalıklarında karanfilleri vardır. Biriyle öteki, kaftan giyen ile istanbulin giyen arasında uçurum görülür: sadece isimleri müşterektir, birbirinden tamamen farklı iki halk göze çarpar. Sarıklı Türk cehennemün üstündeki kıldan ince kılıçtan keskin Sırat köprüsüne hâlâ tam mânâsıyla inanır, belli saatlerde abdest alır ve güneş batınca evine döner. İstanbulin giyen Türk, fotoğrafını çektirir, Fransızca konuşur ve akşamı tiyatrodan geçirir... Her sene binlerce kaftan kaybolmakta ve binlerce istanbulin ortaya çıkmaktadır, her gün eski bir Türk ölmekte ve reformcu bir Türk doğmaktadır. Gazete tespihin, sigara çubuğun, şarap iyi suyun (muhtemelen kastedilen zemmî suyudur), binek araba (carriages) arabanın, piyano davulun, Fransızca grameri Arapçanın, kârgir ev ahşap evin yerini almaktadır. Her şey değişiyor, her şey bozuluyor. Belki de bir asra kalmadan, eski Türkiye'yi aramak için Anadolu'nun en uzak vilayetlerine gitmek gerekecek, nitekim eski İspanya da Endülüs'ün en ücra köylerinde aranacak.”¹²

Fakat, yukarıda da zikredildiği gibi, her yerde sekülerleşme esasında küçük bir eğitilmiş zümreye mahsusken halkların kahir ekseriyeti hâlâ millî ve aydınlanmacı idealler yerine, geleneksel dinî değerler ile kendilerini tanımlamaktaydılar. Fransız örneğini inceleyen Eugen Weber, vatanseverliği “kırsal dünyanın kentsel bir fethi için

¹² Edmondo de Amicis, *Constantinople*, çev.; Maria Hornor Lansdale, Merrill and Baker, New York ve London, 1896, s. 170-171. Yirminci yüzyılın başlarındaki Osmanlı İmparatorluğu'nda modern Avrupa'daki anlamıyla "ulus" kavramı, kentli seçkinlerin kelime dağarcığına girmişti, ancak ulusal kimlik öncelikle dinî terimlerle tanımlanıyordu. Böylece din, ulusun sınırlarını belirleyen etnik bir işaret hâline geldi. Aynı zamanda, modernleşen ve merkezîleşen devlet tarafından dinin araçsallaştırılması (II. Mahmud'dan, başlayarak II. Abdülhamid ve son olarak da Jön Türklere kadar süren süreçte) İslâm'ın farklı bir şekilde “millileştirilmesine” yol açmıştı. Erik-Jan Zürcher, *Introduction: The Ottoman Jihad, the German Jihad and the Sacralization of War, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*, Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 13-27, s. 21. Nitekim, 19. yüzyılda Türk milletine bir bayrak biçmek zaruret hâline geldiğinde, Osmanlı elitleri Türk milletinin ulusal ve uluslararası siyasetteki belki de en belirgin sembolik alâmeti sayılabilecek bayrağı, bozkurt totemi veya Türkistan kaynaklı bir başka sembolden değil, İslâm'ın en tipik sembollerinden biri olan hilâlden türetmişlerdi. Cumhuriyet sonrası da bayraktaki İslâm hilâl millî bir alamet olarak korunmuştur; Cumhuriyet devrimi, Türkiye'de harfleri dahi değiştirmişken İslâm'ın en sarîh ifadelerinden birisi olan bayraktaki hilâli değiştirmek fikri ciddi bir taraftar kitlesi bulamamıştır.

kentsel bir düşünce” olarak tanımlamaktadır.¹³ Merkezî modern devletin köylü kitlelerini politik hedefler uğruna seferber etmek için tasarladığı “vatan” ve “millet” gibi ifadeler, eskisine kıyasla daha fazla sorumluluğa sahip bu kitlelerin politik seferberlikleri için tercih edilmişlerdi. Fakat oldukça “şehirli” olan bu kelimelerin köylere kadar erişimi kolay olmamıştır. Peder Roux, Correze bölgesinde; Vatan (la patrie) kelimesinin, “köylü hariç herkesi heyecanlandıran güzel bir kelime” olduğunu kaydetmişti.¹⁴ 19. yüzyıl boyunca Fransız idaresi kitlelerin vatanseverlik duygularının olmadığından şikâyet etmekteydi.¹⁵

Osmanlı İmparatorluğu için de durumun oldukça benzer olduğunu görmek mümkündür. Ahmet Cevdet Paşa “vatan” kelimesinin Osmanlı’daki durumunu şöyle açıklamaktaydı: “Vâkı’a Avrupa’da gayret-i diniyye yerine gayret-i vataniyye ka’im olmuş. Lâkin bu da feodalite asırlarının inkızâsından sonra çıkmış ve anların çocukları da küçük iken bu sözü işiterek pek çok senelerden sonra “vatan uğruna” kelâmı, efrâd-ı askeriyelerine te’sir eder olmuştur. Ammâ bizde “vatan, denilirse askerin köylerindeki meydanlar hatırına gelir. Biz şimdi “vatan” sözünü ortaya koyacak olsak, mürur-ı zaman ile bizde de efkâr-ı nâsda yer ederek Avrupa’daki kuvveti bulacak olsa bile gayret-i diniyye kadar kuvvet alamaz. Ve anın yerini tutmaz.”¹⁶ Daha yakın bir örnekte ise Ahmet Rıza Bey “vatan nedir, vazife nedir bilinmiyor” diye yakınmaktaydı.¹⁷

Nitekim II. Meşrutiyet Devri’ne gelindiğinde de benzer şikâyetlerin sürmekte olduğunu görmek mümkündür; Baltacıoğlu İsmail Hakkı, “gözlerini sanki manen kör olmak için bulunduran” Osmanlı avamını “vatan bilmez, yol bilmez, okuma bilmez, hükûmet konağı bilmez, elbise giymeyi bilmez, düğme iliklemeği bilmez” olarak tanımlamaktadır.¹⁸ Satı Bey 1329 (1911) senesinde Darülfünun’da verdiği bir

¹³ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*, s. 98

¹⁴ Eugen Weber, *A.g.e.*, s. 100

¹⁵ Bu tip şikâyetlerle ilgili bkz.: Eugen Weber, *A.g.e.*, s. 108

¹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, Haz.: Dr. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 114

¹⁷ Ahmet Rıza Bey, *Vazife ve Mesuliyet: Mukaddime, Padişah, Şehzâdeler*, Mısır, 1320, s. 6

¹⁸ Baltacıoğlu İsmail Hakkı Bey’e göre, avamı “böyle kör ve beceriksiz” yapan sebeplerden biri de eşya ve kâinata karşı “idraksizlik, görgüsüzlük, dikkatsizlik, şekilsizlik, resimsizliktir.” Ona göre, bir memleketin avamına resim yaptırmak, resim göstermek, onu resimlerden, şekillerden ibaret bir muhit içerisinde yaşatmak; ona göz, kafa, dikkat, akıl kazandırmakla müsavidir. Bkz.: Baltacıoğlu İsmail Hakkı Bey, *Terbiye-i Avâm*, Akdem Matbaası, Der-saadet, 1335, S. 33

konferansta şunları söylemekteydi: “Efendiler, bir müddetten beri uğradığımız acı, elim felaketler... pek acı. Belki onlar kadar acı olan bir hakikati artık hiç şüpheyeye imkân bırakmayacak derecede bedîhî bir hâle getirdi, herkese gösterdi ki: bizde vatan muhabbeti pek zayıf, vatan fikri pek müphemdir. Onun için bugün, her Osmanlıya düşen vazifelerin en ehemmiyetlilerinden birisi, şüphe yok ki evvela kendi zihninde ve kalbinde mevcut olan vatan fikrine ve vatan muhabbetine vazıh ve kuvvet vermeğe, sonra da vatandaşlarına, kardeşlerine, arkadaşlarına, çocuklarına, şakirtlerine, karılarına, kuvvetli ve vazıh bir vatan muhabbeti telkin etmeğe çalışmaktır.”¹⁹

Vatan kavramındaki bu durum yönetici elitlerin, kitleleri askerlik için motive ederken doğrudan bir milli motivasyonu ileri sürmek yerine, dinî motiflerin de işine katıldığı bir “maneviyat” anlatısı ile karışmasına yol açmıştı. Örneğin Almanya’da dinî gayret ve milliyetçi düşünce birbiriyle yakından ilişkili hâle gelmişti.²⁰ Benzer bir durumun Osmanlı için de geçerli olduğunu görmek mümkündür. Bu nedendir ki Namık Kemal’in “vatan” tasviri gayrimüslimler için cazip gelmemiştir.²¹ Namık Kemal’in cengâver milli kahramanın adının İslâm Bey olması veya Cromwell’in sıradan halkın atlı şövalyelere rakip olabilmesi için “Allah korkularının olması” gerektiğini söylemesi²² bu durumun neticelerinden birisidir.

Osmanlı retoriğinde, 19. yüzyılın ikinci yarısında itibaren bu türden bir “maneviyat” anlatısının izlerinin gelişmekte olduğunu görmek mümkündür. “Hürriyet” kelimesi, Namık Kemal’in bir ürünü olduğu gibi, “vatan” kelimesinin ilk yaygın kullanımı da yine Namık Kemal’e aittir; Fransızca “patrie”nin Türkçe karşılığı olarak “vatan” sözcüğünün yaygın kullanımı Namık Kemal ile gerçekleşmiştir.²³ Namık Kemal’in “Vatan yahut Silistre” adlı tiyatro eserinde İslâm Bey karakteri,

¹⁹ Satı Bey, *Vatan İçin Beş Konferans*, Kader Matbaası, Der-saadet, 1329, s. 3

²⁰ Wolfgang J. Mommsen, *The Varieties of the Nation State in Modern History: Liberal, Imperialist, Fascist and Contemporary Notions of Nation and Nationality*, s. 214

²¹ Kemal Karpat, *Osmanlı’da Milliyetçiliğin Toplumsal Kökenleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 175. Namık Kemal’in vatani büyük ölçüde dinî motiflerin ağırlıklı olduğu bir zihniyetin tezahürüdür ve “uğruna ölünecek” bir değerdir. Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahane’den Vatan’a*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 90

²² Eric Hoffer, *The Ordeal of Change*, Harper & Row Publishers, New York, 1963, s. 2

²³ Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, Princeton, 2000, s. 326. Tanzimat’tan itibaren bu “vatan ve millet sevgisi” formülünün izleri gözle görülür bir husustur. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)*, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt 1, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 96

sevgilisi Zekiye'ye ayrılmak zorunda olduğunu şu ifadeler ile açıklar: “Beni Allah yarattı, vatan büyüttü. Allah besliyor. Vatan için besliyor! Ben anamın karnından vatana geldiğim vakit aç idim. Vatan karnımı doyurdu. Çıplak idim. Vatan sayesinde giyindim. Vatanımın nimeti kemiklerimde duruyor. Vücudum vatanın toprağından... Nefesim vatanın havasından... Vatanımın uğrunda ölmeyeceksem ya ben ne için doğdum? Ben adam değil miyim? Vazifem yok mu...? Vatanımı sevmeyeyim mi? Ah, vatanını sevmeyen adamdan sana nasıl muhabbet memûl edersin?”²⁴

İttihat (birlik) ve itilaf (uzlaşma) gibi Osmanlı siyasal hayatındaki birçok örgütlü yapının isminin Namık Kemal'den kalma olmasının yanı sıra,²⁵ vatan kavramının da Osmanlıların zihninde şekillenişinde yine Namık Kemal'in etkisini görmek mümkündür; 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Namık Kemal'in “hubbû'l-vatan mine'l-iman” (Vatan sevgisi imandandır) hadisi ile şekillendirdiği “vatana sadâkat” ve “vatan sevgisi” kavramları idealize edilmiştir.²⁶

“Vatan” ve “Millet” gibi kavramlar ise Sultan II. Abdülhamit devrinde imparatorluğun çok etnik kökenli yapısından ötürü dağılmayı hızlandıracak kaygısı ile sakıncalı görülmekteydi. “Vatan” ve “Millet” kavramları ile bunların Sultan II. Abdülhamit rejimi arasındaki ilişkiyi Kazım Karabekir şöyle anlatmaktadır: “Vatan ve millet kelimelerini söylemek ve yazmak yasaktır. Dinlemezseniz mahvınıza kâfi bir sebeptir. Bunu bize Kuleli'de kitabet imtihanında zabıt hocalarımız şöyle ihtar etmişlerdi: Patrie ve Nation kelimelerinin Türkçelerini katiyen yazmayacaksınız! Mesul olursunuz!”²⁷ Ancak yasak olmasına karşın, Namık Kemal ve Yeni Osmanlıların eskiden yaptıkları yayınlar, Cemaleddin-i Efganî önderliğindeki “Genç İranlılar” isimli bir grup tarafından yeniden basılıyordu. Ebuzziya Tevfik'in padişaha verdiği bir jurnale göre “Şirket-i İraniye” isimli bir örgüt tarafından Namık Kemal'in

²⁴ Namık Kemal, *Vatan yahut Silistre: Dört Fasil Tiyatro*, 1307, s. 20-21

²⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 405

²⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 177

²⁷ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Hazırlayan; Erhan Çifci, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 46

Vatan'ının 50. baskısı yapılmıştı.²⁸ Namık Kemal'in eserleri, özellikle Harp okulunda, elden ele gezerek okunuyordu.²⁹

II. Meşrutiyet Devri askerî maneviyat duyguları da büyük ölçüde bahsi geçen bu birikim ile vatan ve millet kavramlarının dinî bir zemine oturtulmasının bir tezahürüydü; Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim), 1 Teşrin-i Sâni 1328 (14 Kasım 1912) tarihli nüshasında, Osmanlı ordusunun mağlubiyetlerini bir çeşit manevi, dolayısıyla dinî erozyona bağlamaktaydı: “Bu muharebe Müslümanlar için pek büyük bir felaket oldu; fakat birçok hakikatlerin anlaşılmasına da sebep oldu. Bizi Avrupalılaştırmaya çalışan mütefekkirimizin en ziyade tutuldukları şey din idi. Bu asırda tedip-i dinî olur mu? diye münasebet düştükçe taarruzattan geri kalmıyorlardı. Sonra düşmanların din namına ilan-ı harbelerini, ordularının önünde sâlib-be-dest papazları görünce ne kadar yanlış düşündüklerini anladılar. Ne çare ki bizim ordumuzun ruhu kaybolmuş, şirazesi bozulmuştu.”³⁰

Ordunun maneviyat noksanlığı veya dirayetsizliği, birçok Osmanlı müellifinin şikayetlerinin önemli bir kısmını teşkil etmekteydi. Bir Osmanlı zabiti olan Mehmed Emin Bey, Selman-ı Pâk Meydan Muharebesi ile ilgili kaleme aldığı eserinde, savaşın Osmanlı ordusunun lehine sonuçlanmış olmasına rağmen, İngiliz ordusunu sık sık “cesur düşman” olarak betimleyen müellif, 35. Fırkadaki Osmanlı askerlerinin dirayetsizliğinin kendisinde “derin bir nefret ve istikrah” hissettirdiğini yazmaktaydı.³¹ “Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk” başlıklı bir eserde ise müellif birçok teknik ve maddi noksanın üzerinde durduktan sonra, bu savaşın Bulgar ve Osmanlıların maddi anlamda bir çarpışması olduğu kadar manevi çarpışması da olduğunu vurgulamakta ve bu konuda Osmanlı halkının kusurlu olduğunu yazmaktaydı: “Bir harpte, zan edilmesin ki, yalnız toplar tüfekler patlar; insanlar bir tiyatro sahnesindeki gibi roller ifa ederler; nihayet bir taraf galip, diğer taraf mağlup olur. Hayır; muharebe eden daima iki milletin maneviyatı, ruhudur. Toplar, tüfekler o

²⁸ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 69

²⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Cilt. IX; İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 7

³⁰ *Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Manevisi, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 9. Cilt, Sayı: 219, 1 Teşrin-i Sâni 1328 (14 Kasım 1912), s. 201

³¹ Mehmed Emin, *Selman-ı Pâk Meydan Muharebesi Ktesifon ve Zeyli-9-19 Teşrin-i Sani 1331, 21 Teşrin-i Sâni-1 Kânûn-i Evvel 1915*, İstanbul, 1921, s. 67

maneviyatlardan, ruhlardan feveran eden ateş, kin ve gayzın bacalarıdır. Kükremiş arslanın dişleri ve tırnaklarıdır. Böyle ruhen, bütün maneviyatıyla ateş püskürecek derecede vecd ve galeyana gelmiş milletlerin elinde toplan, tüfekler iyi işler...”³² Müellif, “elli sene evvel domuz çobanlığından başka bir şey bilmeyen” ve “kendinden bîhaber olan” rakiplerin milli bir diriliş ile zafer kazandığını ileri sürerken, Osmanlıların maneviyatının noksanlığından şikâyet etmekteydi: “Sen zavallı Türk, asırdîde cahil... sen ne yaptın? Maneviyatın nedir? mefkûren ne idi? Hiç...”³³

Anlaşılaçağı üzere, dünyanın muhtelif mevkilerindeki gibi Osmanlı’nın II. Meşrutiyet Devri öncesinde de örneklerine rastlanılabilen bu maneviyat anlatısının, milli ve dinî duyguların bir karması olarak tahayyül edilmesi, II. Meşrutiyet Devri boyunca da kabul gören bir yaklaşımdır. Bunun sarıh bir ifadesini Abdullah Ahi’nin “Türk Oğlu Vazifeni Bil ve Unutma” isimli eserindeki şu satırlarda görmek mümkündür: “Dinim... dediğim zaman kendimde semalardan ziyade bir yükseklik, topraklardan fazla bir mahviyyet bulurum... İşte bu duygu benim dinimin akl-ı beşerin idrak edebileceğı her şeyden daha büyük ve mukaddes olduğuna delâlet eder... Vatanım... dediğim zaman benliğimin derinliklerinde pek sevinçli bir titreme duyarım... İşte bu his benim ruhumun, kalbimin yurt duygusu ve ana aşkıyla çırpınmasıdır... Düşmanım... Dediğim zaman sanırım bedenimde yıldırımlar uçuşur ve bu söz benim bedenimi birden bire ürpertir... İşte o yıldırımlar ve bu ürperme dinimin, vatanımın bana verdiği intikam emirlerinden başka bir şey değildir...”³⁴ “Evâmir-i Aşere: Vatan – Vazife” başlıklı bir diğer eserde de benzer bir yaklaşımı görmek mümkündür: “Vatanperverliğin diğer bir unsur-ı esasiyesi de dindir. Yalnız, din vatanperverliğin zıttı da olabilir. Onun için bu hususu fark ve temyiz etmek icap eder. Din-i müştereğın, bir kavimde bilahare menâbi-i evveliyesine ve inkişafat-ı iptidaisine dikerler de lâhik olacak olursa fevkalâde haiz-i ehemmiyet bir unsur hâlini alır. Ve bu din vatanperverlikle yekvücut olur. Bir Romalı Roma’yı mı yoksa Roma dinini mi sevdiğini bilmez ve hepsini aynı muhabbetle ve bir kütle etmiş gibi sever idi. İlâhi olan vatanına ve milli olan mabutlarına prestij ederdi “*di patri indigetes*”. Atinalı

³² E., *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1329, s. 85

³³ E., *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk*, s. 86

³⁴ Abdullah Ahi, *Türk Oğlu Vazifeni Bil ve Unutma*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1911, s. 11

Atina şehrine mi yoksa Atina mabuduna mı arz-ı muhabbet ediyordu. Din ile vatan yekdiğeri ile o derece mezcedilmiş idi ki isimlerini bile fark ve temyize kabil olmuyordu. Din vatan idi vatan da din idi.”³⁵

Bu yaklaşımın daha birçok örneğini bulmak mümkündür; bu nedenle Osmanlı entelektüelleri arasında bu türden bir maneviyat anlatısı inşa etme eğilimi belirmiştir. Örneğin Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin “Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri” adlı eseri bu durumun iyi bir örneğidir. Yüzbaşı Ömer Fevzi’ye göre “Askerin ruhu maneviyattır.”³⁶ “Efrâdı harbe hazırlamak evvela kuvve-i maneviyesini sonra kabiliyet-i maddiyesini ihzarla olur”³⁷ diyen Yüzbaşı Ömer Fevzi, ayak seslerini hissettiren savaşılar karşı Osmanlı halkının zihnen hazırlanması gayesiyle eseri kaleme almıştır. Eserde “maneviyat” kavramının üzerinde sıkça durulur. Şiranlı Ahmet, Beyan-ül Hak gazetesinin 18 Nisan 1327 (1 Mayıs 1911) tarihli nüshasında “Hissiyatı Diniyye, Muzafferiyat-ı Askeriyye” başlıklı makalesinde Osmanlı ordusunun maddi kuvvetlerinden ziyade manevi kuvvetlerinin “cihana gıpta bahşedecek bir hâlde” olduğunu ileri sürmektedir.³⁸

Fakat, yukarıda da zikredildiği gibi bu vatan diğer örneklerde de olduğu gibi din ile kol koladır. Bu nedenle askerî bir motivasyon sağlamak isteyen birçok müellif vatani din ile özdeşleştirmeye çalışarak, dinî motiflerle süslenmiş bir söylem geliştirmiştir.³⁹ Beyan-ül Hak gazetesi 5 Eylül 1327 (18 Eylül 1911) tarihli yazısında dinî ve askerî kuvveti iki önemli siklet noktası olarak değerlendirmektedir: “Bugün

³⁵ Emile Faguet; Çeviren: A. Naci-Asım Tevfik, *Evâmîr-i Aşere: Vatan-Vazife*, Der-saadet, Şems Matbaası, 1330; 1328; 1912, s. 19

³⁶ Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, Mektebi Harbiye Matbaası, İstanbul, 1325, s. 1. Müellifin bu eserindeki bazı kesitler ve bu türden yaklaşımlar dönemin süreli yayınlarında da neşredilmiştir. SM, *Maneviyat-ı Askeriye Dersleri, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 3. Cilt, Sayı: 77, 14 Şubat 1327 (30 Kasım 1911), 395-397

³⁷ Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 1

³⁸ Şiranlı Ahmet, *Hissiyatı Dinîyye, Muzafferiyat-ı Askeriyye, Beyan-ül Hak*, Cilt: 4. Sene, Sayı: 108, 18 Nisan 1327 (1 Mayıs 1911), 1999-2001, s. 1999

³⁹ Örneğin Ali Ekrem [Bolayır], askerlere hitaben şu dizeleri yazmıştı: “Koma, hain dinsizleri (v)uralım, Müslümanlık düşmanını kiralım. Askerlerin yine (v)ursun, bitirsin, Düşmanları dininin aşkı için!” Ali Ekrem [Bolayır], *Ana vatan*, İstanbul: Sanayi-i Nefise Matbaası, 1337/1918, s. 9-10. Hafız İzzet tarafından yazılan başka bir örnekte ise benzer bir İslâmî gazâ söylemini görmek mümkündür: “Yurdunu Allah’a bırak çık yola, cenge deyip çık ki vatan kurtula, böyle müyesser mi gazâ her kula, haydi şecâ asker uğurlar ola...” Hafız İzzet, *Asâkir-i İslâmiyye Mahsûs Dinî, Vatanî Cihâdîtan Bâhis Mevîzadır*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1912, s. 5

memleketimizde haiz-i tesir iki büyük nüfuz ve amâl vardır ki birisi kuvve-i diniyye diğeri de kuvve-i askeriyedir.”⁴⁰

“Maneviyat” söyleminin altına yatan esasları, tarihî referanslarla donatılmış din ve milli ideallerin bir harmanı olarak düşünebiliriz. Bu nedenle “maneviyat” anlatılarının, önemle üzerinde durulmuştur. Ali Rahmi, “kuvve-i maneviye ordunun silahından daha müessirdir”⁴¹ diyerek, bu maneviyatın ne denli önemli bir motivasyon aparatı olduğunun altını çizerken, Safver Örfi Bey, maneviyatın gelişiminin, milletin tarihini bilmekle olacağını söylemekte ve İngiltere’nin ufak bir adadan dünyaya yayılışını tarihini en iyi bilen millet olmasına bağlamaktaydı.⁴²

Mustafa Haluk, 31 Şubat 1327 (13 Mart 1912) tarihli makalesinde bu manevi vatani şöyle tasvir etmekteydi: “Manevi vatana gelince, bu, ana toprağına ait düşüncelerimize tarih, ananet, hatırat ve mefâhir-i milliyenin karışmasıdır; bizi atalarımızın ruhuna bağlayan mukaddes teller, manevi vatani teşkil eder. Mazinin cevfi muallaperverinde, ecdadımızın hep bizi düşünüp çalışarak kazandıkları şan ve şerefler, asırların taktirkâr elleriyle nesilden nesle intikal ederek, (beyaz ve nermin karlarla mestûr bir vadide yuvarlandıkça büyüyen topaçlar gibi) birikilerek de inzimâm-ı himmetiyle büyümüş ve bize bir milli tac-ı mefâhir şeklinde tevdi edilmiştir ki bunu, biz, aynı kandan olmak, aynı seciyeye, müşterek hislere mâlik bulunmak dolayısıyla saf ve faziletkâr bir aşk ve muhabbetle sever ve benimseriz. “Vatan tehlikede!” denildiği zaman bütün kuvvet ve mevcudiyetle onu vikâyeye koşanları... hatta ortada tehlike yokken bile vatanın cephesini tahkime ve her zaman

⁴⁰ Fakat belirtmemiz gereken önemli bir nokta, müellif bu ikisinin “kötüye kullanımı” için de uyarıda bulunmaktadır. “Bu iki âmilin hüsn-i isti’ mâli ne kadar düşvâr ise bilakis suiistimali de o kadar âsândır. Birincisi ne kadar takdirata sezâver ise ikincisi de o derecelerde levh ve takbihe şayandır. Takdirat-ı milletin sevk ve idaresine medar olacak makâmeti min gayr-i istihkakın ihraz etmek isteyenlerin bu iki büyük âmili nasıl bir bâzîçe-i ihtirasat etmeğe çalıştıkları malumdur ki bu yüzden nasıl bir vadi-i sükût edileceği erbab-ı dikkat nazarında mahfî kalamaz.” *Cemiyetü’l-İlmiye-i İslâmiyye, Beyan-ı Hal-Kuvve-i Dinîyye ve Kuvve-i Askeriye Hakkında, Beyan-ül Hak*, Cilt: 4. Sene, Sayı: 128, 5 Eylül 1327 (18 Eylül 1911), s. 2310

⁴¹ Ali Rahmi, *Orduda Terbiye-i Maneviye ve Ruhiye*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1325, s. 34

⁴² Safver Örfi, *İctimaiyyat-Rabûta-i Milliye ve Maneviye Nasıl Uyandırılabilir?», Mehtab*, Cilt: 1. Sene, Sayı: 4, 19 Şubat 1328 (30 Kasım 1912), 33-35, s. 33

onun kürsî-i refahını tarsiye çalışanları; bu fedakârlığa, bu ulvi işlere sevk eden, âmil, zerrat-ı mevcudiyetlerindeki cuşîş-i hissyattır.”⁴³

Özetle, devlet kaynaklı neşriyatın genel tutumu, tarihî referanslar ile desteklenmiş din, millet ve vatan üçgenindeki bir maneviyat anlatısı inşa etmektir. Bu girişimin temel hedefi de tahmin etmesi güç değildir ki, teşkil edilmeye çalışılan kitlesel ordunun bu türden bir maneviyat anlatısı sayesinde bir araya getirilebilmesini sağlamaktır. Bu maneviyatın, asker ve zabıtlarda bir cesaret yaratma gayreti olduğunu söyleyebiliriz; zira savaş koşullarının cesaret gerektirdiğini tahmin etmesi güç olmayacaktır. “Herkes cesurdur demek herkes ressam, musiki-şinas veya riyaziyûndandır demek gibidir” diyen Von der Goltz, bu cesareti sağlamayı şöyle izah etmektedir: “Hüsn-i terbiye vesâtatıyla vazifeye sadâkat hakkında kalbimize ilka olunan efkâr-ı aliyye en korkak olanı bile nihayette cesur görünmeye ve memat ve tehlike önünde korkusunu bertaraf etmeye mecbur eder. Rüfekası tarafından “korkak ve miskin bir alçak” nazarıyla görülmek havfı nihayetü’leml ölüm korkusundan eşedd bulunur.”⁴⁴

Başta dönecek olursak, Bergson’un da işaret ettiği gibi, “imanın kuvveti, dağları hareket ettirmesinden değil, hareket ettirilecek dağları görünmez kılmasındandır.”⁴⁵ Osmanlı Devleti’nin giriştiği bu maneviyat anlatısının amacı, askerlerin dağları yok etmesini sağlamak değil, askerlerin o dağları görmemesini sağlamaktır. Bunun Osmanlı kitlelerinde ne denli karşılık bulduğu muallak olmakla beraber, II. Meşrutîye Devri idarecilerinin bu hususun önemini kavradığını söylememiz mümkündür. Dinî ve millî ideolojik doneler ile örülmüş bu maneviyat fikri askerlerin cesur ve verimli bir performans sergilemesini hedeflemekteydi.

2.2. Savaş ve Askerlik Neşesi

II. Meşrutîyet Devri Osmanlı Devleti idarî kadrolarının askerlik hizmetinin sınırlarını genişletme girişimleri ve yeni bir ordu düzeni teşkil etme arzusu, ideolojinin

⁴³ Mustafa Haluk, *Terbiye-i Vataniyye: Vatanperverlik/Vatan Hissi-Maddi Vatan-Manevi Vatan-Vatanperverlik-Hiss-i Vatanperverinin Husulü, Donanma*, Cilt: 3. Sene, Sayı: 25, 31 Şubat 1327 (13 Mart 1912), 11-16, s. 16

⁴⁴ Colmar Freiherr [Goltz Paşa] von der Goltz; Çeviren: Mehmed Tahir, *Millet-i Müsellaha, Asrımızın Usul ve Ahval-i Askeriyesi. Von Usûl ve Ahval-i Askeriyesi*, s. 100-101

⁴⁵ Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, Harper & Row Publishers, New York, 1989, s. 80

ve toplumun askerlik ve savaş konusunda kitlesel bir mobilizasyon ruhuna erişmesini elzem kıldığından, bu ruhu kitlelere verecek birtakım faaliyetler ve söylemlerin gelişmesinin de yolunu açmıştı.

Bu nedenle dönemin yazılı kaynaklarında bu tür yaklaşımlara sıkça rastlamak mümkündür; örneğin, Yüzbaşı Ömer Fevzi'nin soru-cevap şeklindeki eserinde sorulan sorulardan birinde, askere “askere gelirken sevindin mi?” diye sorulmuş ve askerin cevabı şöyle olmuştur: “Elbet! Atlayarak geldim. Vatanın muhafızı olmak şerefî, yiğitlik, silahşörlük ve insanlar içinde büyüklük sırası burada. Büyük babalar, büyük kardeşler, bilmek öğrenmek hep burada...”, “...Küçükten beri çomaktan silah ağaçtan at yapardım. Büyük anamın küçük evinin sınırında dolaşırdım, bir de büyük sınırı beklesem göğsüm genişlese de düşmana karşı bir gersem diye beklerdim. Elime geçen kâğıdı bükerek boru diye çalardım, köyün çocuklarıyla askerlik oynardım. Davul sesi işitince dayım amcam içini çeker: Biz sırayı savdık oğul, ne mutlu sana, derlerdi. Her sene zamanında yetişmişler asker gittikçe köyü şanlar doldurur biz çocuklar da ağalarımızın peşine düşer saatlerce kaybolur sonra zorla ağlayarak dönerdik. Düşünlerde askerlik edenler hele devlet millet düğünü görenler baş sedire geçirilirdi. Biz de ne vakit bunların rütbesine varacağız diye günleri sayardık. Babam bana aferini daima: Koca asker sözüyle verirdi. Şimdi hep bunlara kavuştum sevinmem mi? Babamın evimizde yaşayan ve iftiharla bıraktığı miras: Askerlik günlerini yâd eder. Şimdiye kadar devlet, millet silahını taşımak için özleyerek yaşadım. Ve nasip oluncaya kadar da taşıyan amcalarımın silahlarını hürmetle öperek geçindim!”⁴⁶

“Malumat” gazetesinde “Askerlik”, başlıklı bir makalede askerlik şöyle anlatılmaktaydı: “Askerlik, ne ulu bir sanat, ne kutsî bir vazife-i insaniyedir.”⁴⁷ Avanzâde [Mehmed] Süleyman'a göre ise: “Mesalik-i mevcude arasında esaslısı ve en şanlısı askerliktir. Asker bir memleketin talim ve terbiye görmüş genç, dinç, gayur, cesur ve münevver bir ferdi demektir. Asker, doğduğu ve yaşadığı memleketin

⁴⁶ Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Manevîyat-ı Askeriye Dersleri*, Mektebi Harbiye Matbaası, İstanbul, 1325, s. 12-14. Önemli bir hususa değinmekte fayda var; aslında Ömer Fevzi'nin tüm eserinde verilen cevaplar idealize edilmiş cevaplardır. Müellif, tüm eser boyunca devlet organlarının vatandaştan beklediği davranış biçimlerini, sanki vatandaş şevk ile söylüyormuş gibi yansıtmıştır.

⁴⁷ *Askerlik, “Malumat”*, Cilt: 5. Cilt, Sayı: 105, 12 Teşrin-i Evvel 1313 (25 Ekim 1897), 1154-1155, s. 1154

muhafızı ve en şanlı bir ferdidir. Bir devletin mevcudiyeti, nüfuzu, kudret ve azameti, şan ve şöhreti askerlikle kaim ve daimdir.”⁴⁸ Ceride-i Sufiye gazetesinin 20 Temmuz 1332 (2 Ağustos 1916) tarihli nüshasında “Askerlik” başlıklı bir makalede askerlik meselesini şöyle tanımlanmaktaydı: “Askerlik bir mülkün en büyük şerefi, en yüksek mertebesidir. Askerlik olmasa hiçbir millet yaşamaz, hiçbir hükûmet hüküm süremez havalarda uçan, denizlerde yüzen milletler, bütün o sanatları askerlik himayesi sayesinde öğrenmişler, kazanmışlardır. Asker olmak, kendisinin ve milletin dinine namusuna ve hayatına bekçi olmak demektir.”⁴⁹

Ayrıca bu ideolojik çerçeveyi destekler mahiyetteki askere alım ritüelleri, Birinci Cihan Harbi’nin öncesinin de kültürel birikimiyle, askerlik çağındaki gençlerin kolektif bir kamusal alanın ortasına alınarak yerel birimlerin katılımı ile geniş bir koalisyon oluşturulması ve bununla bireyin bir cenderenin içine sokularak, fertlerin askere alımlara karşı muhalif bir tavır geliştirmesinin önüne geçen kamusal bir baskı ortamı yaratmaktaydı; böylece bireyin toplum tarafından yaratılan bu kolektif çemberi yarararak askerliğe karşı bir direniş göstermesi önlenabiliyor ve bu durum askere alımları kolaylaştırıyordu.⁵⁰ Bu “erkekliğe ilk adım” ayinlerinin askerliğe dair bir “kutsiyet” yarattığı muhakkaktır. Savaş coşkusu yaratmada bu türden seremoniler silsilesinin Osmanlı’ya has bir realite olmadığını da söylemek mümkündür. 1914 Ağustos’unun ilk haftasında, savaş haberi hızla tüm dünyaya yayıldığında dünyanın muhtelif yerlerinde de davulcular ve zurnacılar kıtalar hâlinde kasabalarda ve kırsal kesimde savaş ruhunu canlandırmaya çalışmıştır.⁵¹

Bu türden şenliklere dair Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin “Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri” adlı eserinin ikinci cildinde, muhayyel zabitin ideal askerine sorduğu “Asker, Osmanlılar harbe giderken köyden nasıl ayrılır?” sorusuna askerin verdiği şu cevapta uzunca değinilmektedir: “Şenliklerle! Karakolumuzun jandarması köyümüze, tebriklerle, uğurlarla devlet düğünü haberini getirir, herkes

⁴⁸ Avanzâde [Mehmed] Süleyman, *Alman Askerî ve Almanya’da Hayat-ı Askeriye*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1916, s. 2

⁴⁹ *Makalat: Askerlik, Ceride-i Sufiye*, Cilt: 4. Cilt 5. Sene, Sayı: 12, 20 Temmuz 1332 (2 Ağustos 1916), 236-237, s. 236

⁵⁰ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, s. 94-95

⁵¹ Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, s. 53

uğurlanır, sarılır, öpüşür, bayramlaşır, güreş meydanı açılmış gibi pehlivanlar hazırlanır, davulcunun davulu, zurnacının zurnası paralanırcasına çalınır. Bu devlet kuşu başına konan gençlerin başı yükselir, göğsü yükselir, düğüne davet edilmeyenlerin damarları gerilir, sinirleri coşar, tüyleri ürperir. “Ben de giderim, gönüllüye, yok olmaz, geri kalmam, köye sığmam giderim” der dertleşir, tesellilenir. Babalar, analar kurulur. “Evladımın kanı, soyu, sütü temizdir, güvenilirdir” der, övünür. Haklar helâl edilmez harbin sonuna bırakılır. Yüz aklıyla dönmez, ya şöhretli bir şehit olmazsanız ana baba hakkı, süt, soy hakkı, komşu hakkı, köy hakkı, vatan hakkı helâl olmasın. Köyümüze sizi sokmayız. Analarınızı babalarınıza, babalarınızı babalara, evimizi evlere, köyümüzü köylere, kasabalarımızı kasabalara, sancağımızı sancaklara, vilayetlerimizi vilayetlere, devletimizi devletlere, canımız padişahımızı padişahlara utandırtmayın, milletin yüreğini yakmayın, kansızmış bu millet dedirtmeyin, cevherli namuslu ecdadınızı bed nâm etmeyin, ahfadınıza lanet ettirmeyin vatanı doğratmayın, Osmanlının kanı bozuldu, suyu bozuldu dedirtmeyin, süngülerinizde, kılıçlarınızda hak ve adalet güneşi parlasın, tüfeklerinizde intikam şimşegi çaksın, toparınız Osmanlılığı bağırsın, gülleleriniz şan ve şeref saçsın. Yer gök erliğinize, mertliğinize hayran ve şahit kalsın.”⁵²

Ömer Fevzi’nin eserinde anlattığı bu hususun realite ile ne denli örtüştüğü muamma olsa bile askere alımlarda davullu zurnalı kutlamaların yapıldığı muhakkaktır. Bu faaliyetler vasıtasıyla askerliğe dair bir ilgi uyandırılmak istenmekte ve mütemadiyen kamuoyunda askerliğin en şerefli meslek olduğu yönünde fikirler dolaşıma sokulmaktadır. Böylece savaş ve askerliğe dair bir sempati yaratılarak toplumun askerliğe daha sıcak yaklaşması umulmaktaydı. II. Meşrutiyet Devri’nin genelinde bu havaya çok sık rastlamak mümkündür.

Askerliğe katılımı daha geniş bir tabana yaymak adına girişilen bir diğer mühim noktaya daha değinmemiz gerekir. Toplumsal bir statü sembolü olarak madalyaların bu mühim “manevi” görevi gördüğünü söylemek mümkündür; madalyaların tevdi edilmesinin, kişiye toplum tarafından bir kabullenme sunduğu

⁵² Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Manevîyat-ı Askeriye Dersleri: 2. Kitap*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1326, s. 40-42

muhtemeldir. Bu nedenle II. Meşrutiyet Devri boyunca bu türden madalya ile mükafatlandırma hadiselerine sık rastlanmaktadır.

Örneğin, 26 Zilhicce 1336 (2 Ekim 1918) tarihli bir mazbatada, Harbiye Nezareti tarafından “mevkii-i harpte şecaat ve cesaret ibrazı suretiyle hizmet-i vataniyyede bulunan erkân ve ümera ve zaptiye ve küçük zabıt ve efrâda ve memurîn-i askeriyyeye” tevdi edilmek üzere, kişilerin altın ve gümüş imtiyaz ve liyakat madalyaları kazanmış olduğunu gösteren kurdele şeklindeki madalyalar verilmesine karar verilmiştir.⁵³ Trablusgarp’ta savaşan askerler için ise Hilal-i Ahmer Madalyası ihdası hakkında madalya ve bir takım numunelerin tevdi edilmesi önemle üzerinde durulan bir husustur.⁵⁴ 8 Cemazielahir 1326 (30 Haziran) tarihinde eşkıya takibinde yararlılıklarına şahit olunan üç, dört ve beşinci ordulara mensup zabitan ve efrâd-ı askeriyyenin Nişan-ı Âlî ve madalyalarla taltif edilmelerine karar verilmiştir.⁵⁵ 8 Şaban 1334 (10 Haziran 1916) tarihinde ise askerî hareketlerde “hizmet-i cansiperaneleri meşhur olan” kâimmakam Şeyh Mehmed Fahir Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Seyyid Şeyh Abdullah’a, Harbiye Nezareti tarafından madalyalar taltif edilmiştir.⁵⁶

Ayrıca bu madalya taltiflerinin askerî başarıların dışındaki sosyal fakat yine kışla ile bağlantılı meselelerde de önemli bir unsur olduğunu görmek mümkündür. Örneğin, 12 Rebûlahir 1328 (23 Nisan 1910) senesinde Nizamiye Seksen Üçüncü Alay’ın dördüncü taburu, birinci bölüğü efrâdından Kırkkiliseli Ali Ulvi bin Mehmet Rıfat, hizmetçilik yapmakta olan dokuz yaşlarında Sultanu adında bir kızın hayatını kurtardığı için madalya ile taltif edilmiştir.⁵⁷

Fakat madalyaların oynadığı sosyal rolün en belirgin vechesi, cephe gerisinin cepheye yardımlarında ortaya çıkmaktadır. II. Meşrutiyet Devri boyunca, cemiyetler

⁵³ **BOA.**, MV., 237-110, H-26-12-1332

⁵⁴ Osmanlı hükûmetince bir Hilâl-i Ahmer madalyası ihdas etmek ve icap edilenlere tevdiine dair “mevcut-ı fevaid ve muhasenat olacağına dair bazı ifadat ve mütalaatı havi” Berlin sefaretinden alınan tahriratın suretinden hareketle, bu uygulamanın askerleri teşvik edeceğine hüküm verilmiştir. **BOA.**, ŞD., 2816-35, H-24-10-1330

⁵⁵ **BOA.**, İ.TAL., 509-44, H-08-06-1326

⁵⁶ **BOA.**, DH.KMS. 37-43, H-08-08-1334

⁵⁷ Küçük kızın mangaldan elbisesi tutuşarak vücudu ateş içinde kaldığı esnada vaki olan feryat üzerine orada bulunan Ali Ulvi bin Mehmet Rıfat bir “sûrat-i fevkalâde ile” kızın elbisesini parçalayarak vücudunun bir kısmı muhrık olduğu hâlde, hayatı Ali Ulvi bin Mehmet Rıfat tarafından kurtarılmış olduğundan, bahsi geçen neferin madalyayla taltifi lüzum görülmüştür. **BOA.**, DH.MUİ., 87-27, H-12-04-1328

vasıtasıyla “her bir fertten 40 para” sloganıyla başlayan ve “daha sonraları büyük boyutlara ulaşan bağış kampanyaları başlatılmıştır.”⁵⁸ Donanmaya yapılan bu destekler çoğu kez madalyalar ile ödüllendirilmekteydi.⁵⁹ Dağıtılan bu madalyalardan maksat muhtemeldir ki, halkın savaşa ve askerliğe adaptasyonu ile ilgilidir; madalyalar bir şeref beratı olarak tasarlandığından, bu şerefe nail olmak bir “kabûl-i âmme” kazancı olacaktır. Özetle, hükûmetin bu faaliyetleri askerliğin ve savaşın toplumsal zeminini tahkim etme teşebbüsleridir.

2.3. Haklar ve Vazifeler

Vatandaş ordularının haklar ve sorumluluklar perspektifinden açıklanmasının altında yatan temel esasları, modern devlet organizasyonunun iç dinamiklerinde bulmak mümkündür. Avrupa’daki reform hareketinin öncülerinden biri olan Luther’e göre; Devlet tebaanın eğitiminden, kültürel ve fizikî refahından sorumludur; başka bir deyişle devlet halkına her konuda rehberlik etmelidir.⁶⁰ Fransız Cumhuriyeti de buna benzer bir vatandaş devlet ilişkisi çizmekte, devlet, vatandaşların “hükûmetin faydasını anlamalarını ve takdir etmelerini” beklemektedir.⁶¹ Bu tip bir devlet ve

⁵⁸ Mehmet Beşikçi, *I. Dünya Savaşı Öncesinde İktidarın Çelik Sembolleri Donanma Sembolizmi ve Milliyetçi Propaganda, Toplumsal Tarih*, 92-95, 2004, s. 94. Donanma Mecmûası, sık sık Osmanlı Donanması için halktan maddi yardım talep etmekte ve bu meseleyi vatanseverliğin bir karinesi olarak tasvir etmekteydi. Mehmet Ali Karaman, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Askerî Matbuatı ve Siyasî Hayattaki Rolü*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, s. 220. Jön Türk devrimi sonrası Türkiye’ye dair izlenimlerini kaleme alan bir İngiliz muhabir, yeni gemiler satın almak için fon toplamak maksadıyla kurulan Donanma Cemiyeti’nin büyük bir balo düzenlediğini ve binlerce Türk lirasının bu balo vesilesiyle cemiyetin kasasına gittiğini yazmaktadır. G. F. Abbott, *Turkey in Transition*, Edward Arnold, London, 1909, s. 15

⁵⁹ 27 Recep 1332 (21 Haziran 1914) tarihinde donanmaya bağış yapanlara madalya taltifine karar verilmiştir. *BOA.*, MV., 235-84, H-27-06-1332. 15 Zilhicce 1331 (15 Kasım 1913) tarihinde donanmaya yardımda bulunan on üç zata madalya taltif edilmesi arz edilmiştir. *BOA.*, DH.KMS. 3-18, H-15-12-1331. 19 Safer 1333 (6 Ocak 1915) tarihinde “kuvve-i bahriye-i Osmaniye’nin terfi ve ta’alisi için ita-ı ianede bulunmuş olan ve esamisi leffen takdim kılınan defterde bulunan yetmiş sekiz zatın altın, gümüş, nikel ve tunç madalyalarla taltifleri” Sadarete arz olunmuştur. *BOA.*, DH.KMS. 30-30, H-19-02-1333. Buna benzer kalıpta birçok envantere ulaşmak mümkündür. 10 Safer 1333 (28 Aralık 1914) tarihli bir belgede de benzer ifadeler ile başka kişilere madalya taltif edilmesi meselesine değinilmiştir. *BOA.*, DH.KMS. 30-24 H-10-02-1333. 27 Rebûlâhîr 1332 (25 Mart 1914) tarihli bir tahrirde de benzer türden bir madalya taltifini görmek mümkündür: “makam-ı sadaret penâhiye taktim 6 Kânun-ı Sâni 1329 tarihli ve 1797 numaralı tezkire-i âlîye nezaret penâhilerine merbut defterde esamisi muharrir olan zâta dört kıta altın ve iki kıta nikel ve iki adet tunç donanma madalyaları itası hususu irade-i seniye hazret-i padişah şeref sudûr olmağla ol babda emr ü ferman hazret-i men-lehül-emrindir.” *BOA.*, DH.KMS. 13-31, H-27-04-1332.

⁶⁰ Michael Curtis, *The Great Political Theories: From Plato and Aristotle to Locke and Montesquieu, Vol. 1*, Avon Books, New York, 1961, s. 236

⁶¹ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford University Press, Stanford, California, 1976, s. 331

vatandaş ilişkisi ise eğitim, sağlık ve toplumsal düzen gibi mesuliyetleri devlete yüklemekteydi. Bunların içinde hiç şüphesiz ki eğitim, sürecin ana şekillendiricilerinden biri olmuştur.

Çünkü kitlesel eğitim ile beraber; okuryazarlıktaki artışlar, yeni eğitimlilerin politik örgütsel yeteneklerini geliştirerek iç güç dengelerini de değiştiriyordu.⁶² Önceki bölümlerde de değinildiği gibi; modern entelektüel iktidarın kendisi için en doğal hak olduğuna inanmakta, bu “ilahî hak” elinden alındığında veya ondan topyekûn mahrum edildiğinde, daha devrimci/muhafif bir ruh hâli içine girmektedir. Oldukça küçük bir azınlık olan 18. ve 19. yüzyıl entelektüelinin bu vasfı eğitimin kitleselleşmesi ile tabana yayılmış oldu. Çünkü, “vatandaşlık” kavramı, “aktif sosyal ve politik katılım yoluyla dayanışma ve kardeşlik duygusunu yaratmıştı.”⁶³ Nitekim, bu kitlesel eğitimden gelenler, modern demokrasinin gelişiminde temel itici gücü teşkil etmişlerdir. Başka bir deyişle; küçük bir azınlık olan entelektüel sınıfının eğitimlerini gerekçe göstererek meşrulaştırdıkları iktidar talepleri, eğitimin kitleselleşmesi ile kalabalık kitlelerin de arzuladığı bir duygu hâline gelmiştir. Ayrıca, eskiden savaş az sayıda askeri ve göz ardı edilebilir küçük bir alanı etkilerken, modern savaşlarda herkes birer asker ve tüm nüfus ile ulusun tüm bölgeleri savaşa dahil olduğundan; herkes savaş ve barış konusunda söz sahibi olmak istemeye başlamıştır.⁶⁴

Fakat, bununla beraber ortaya paradoksal bir durum çıkmıştır; Devletler kitleselleşen orduları ikna edebilmek için onlara “vatan” ve “millet” gibi kavramları öğretmek adına kitleleri “eğitmeli”, fakat bunu yaparken de eğitilen kitlelerin siyasete dahil olup iktidardan bir parça koparmalarına müsaade etmemeliydiler. Ayrıca bu iktidar paylaşımı sadece devletten alınan haklar değildi, kitleselleşen eğitim entelektüellerin de iktidarını elinden almaktaydı. Önceleri küçük ve rafine bir eğitimden gelen entelektüel elitlerin, kitlesel eğitime veya eğitimin kitleselleşmesine duyduğu öfkeyi de bu perspektiften değerlendirmek daha anlamlı olacaktır.

⁶² Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power, International Security*, Vol. 18, No. 2 (Autumn, 1993), pp. 80-124

Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, Basil Blackwell, Cambridge, 1990, s. 88

⁶³ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishing, Oxford, 1986, s. 136

⁶⁴ Jacques Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, çev.; Konrad Kellen ve Jean Lerner, Vintage Books, New York, 1973, s. 123

Yukarıda zikredilen bu vatandaş-devlet ilişkisi bir haklar ve sorumluluklar çerçevesi çizmiş, kitlesel eğitim ve bilginin yaygınlaşmaya başlaması ile de bu haklar ve sorumlulukların alanı genişletilmişti. Bu çerçevenin genişlemesi, kitlelerin iktidar mekanizmalarına daha geniş katılımına neden olmuş, bu “ortaklık” hâli de bir sorumluluklar manzumesi yaratmıştı.⁶⁵ Başka bir deyişle; devletler kitlelere vatandaşlık hakları sunmuş, bunun karşılığını da vatandaşlık sorumlulukları olarak tahsil etmeye başlamıştı. Zorunlu askerlik hizmetinin bu durumun önemli bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Yeni savaş konsepti ve zorunlu askerliğin, ulus ve devlet arasındaki mesafeleri kısalttığına dikkat çeken Ludendorff’a göre, “zorunlu askerlik hizmeti ulus ile devleti birbirine bağladı.”⁶⁶ Fransız ve Alman tecrübelerinden de anlaşıldığı gibi zorunlu askerlik hizmeti siyasete aktif katılıma yol açan bir faktör olmuştur.⁶⁷

Osmanlı örneğinde de bu durumun benzer şekillerde gerçekleştiğini görmek mümkündür. II. Meşrutiyet boyunca bu denklem, sıklıkla üzerinde durulan bir husus olmuş, meşrutiyet idaresi halktan bu “borçları” tahsil etmek niyetiyle, onlara sıklıkla telkinde bulunmuştur. Malumat-ı Medeniye kitaplarında, Fransa örneğinde de olduğu gibi devletin yaptığı icraatlar, “Bunları kim yapıyor?” sorusu sorularak

⁶⁵ 19. yüzyılın başından 20. yüzyılın ilk yarısına kadar genişleyen vatandaşlık hakları ve sorumlulukları meseleleri birbiriyle doğrudan bağlantılıdır. Modern çağın mekanik icatlarının yol açtığı endüstriyel atılımların ve ticaretin benzersiz genişlemesi, tüccar sınıfının hükümetlerde daha fazla nüfuz kazanmasını sağlayan geniş bir yayılma yaratmıştır. Burjuvanın politik yükselişi, Batı ülkelerinin çoğunda bir dereceye kadar aşağı sınıflardaki kitleler tarafından da paylaşılmıştı. Halk kademeli olarak, Amerika’da, Büyük Britanya’da ve Fransa’da oy hakkı kazanmaktayken, serflik Rusya’da yasaklanmış ve köleler Amerika’da özgürleştirilmiştir. İtalya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nda anayasal rejimler kurulurken, Kuzey Alman Federasyonu ve Reich anayasalarına göre, Bismarck, “eşit” askerî göreve paralel olarak erkeklere eşit oy hakkı vermektedir. Bu dönemde demokraside ve temsili hükûmette böylesine parlak bir ilerleme kaydedilmesi, aynı zamanda askerî gücün ciddi ilerleyişi ve konsolide olmasını da beraberinde getirmişti. Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military*, Free Press, New York, 1967, s. 155-156

⁶⁶ Erich Von Ludendorff, *Topyekûn Harp*, çev.: Aynur Onur Çiftçi ve Erhan Çiftci, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 45

⁶⁷ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Polity Press, Cambridge, 1985, s. 233-234. Dolayısıyla savaş ve askerliğin demokratikleşmesi, siyasî egemenliğin de demokratikleşmesi anlamına gelmektedir. Askerlik yükümlülüğünün politik etkiyle bağlantılı olması gerektiğinden, ülkeleri için ölecek olan insanların hükûmetlerinde de sesinin yükselmesi olası bir realitedir; örneğin Prusya krallarını çevreleyen subaylar, orduda liyakatin sınıfsal köklerden bağımsız olarak yükselmesine izin vererek, savaş makinesi üzerindeki egemenliklerinin sarsılmamasını sağlamışlardı. Alfred Vagts, *A History of Militarism: Civilian and Military*, s. 179

açıklanmaktadır.⁶⁸ Bu yaklaşımın kamuoyunun genel atmosferini teşkil ettiğini söylememiz de mümkündür; hükûmetin ihsanı, kitleleri vazifeden mesul tutmaktadır.

Sıradan bir Osmanlı askeri ile Osmanlı Devleti'nin arasındaki bu haklar ve vazifeler sözleşmesini özetle tasnif eden Mehmet Beşikçi'ye göre, askerin hak talepleri şöyleydi: “1) Sunduğu askerlik hizmeti karşılığında kendisinin ve ailesinin en temel ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanması; 2) Devletle girdiği bu işbirliğinin kendi sosyal statüsünü arttırması; 3) Savaşın, bulunacağı fedakârlıklara değecek haklı bir savaş olduğuna inanması; 4) Askerlik hizmetinin süresinin koşullarının başlangıçta ona deklare edildiği biçimini sonuna kadar muhafaza etmesi.”⁶⁹

Beşikçi'nin sözünü ettiği bu sözleşmeye her iki tarafın da mükemmel bir şekilde uyduğunu söylemek mümkün değildir. Hem devlet hem de halk bu sözleşmede vaatlerini yerine getirmekte yetersiz ve isteksiz kalmıştır. Fakat yine de idealde, bu tür haklar ve sorumluluklar paradigması askerlik hizmetini meşru göstermek için kullanılmıştır. Ayrıca, gerçekten de Erik Jan Zürcher'in de dikkat çektiği gibi, İttihatçı hükûmetin son beş yılında Osmanlı siyaseti daha da “vahşileşmekle” beraber daha az elitist bir hâle gelmiş ve siyasete katılım eskiye kıyasla çok daha geniş bir hâl almıştır.⁷⁰

Dolayısıyla bu demokratikleşme beraberinde vazifeleri de doğurmuş ve bu da kamuoyunda geniş bir vazifeler tebliği yapılmaya başlanmasının yolunu açmıştır. Satı Bey, bu hakların bildirilmesinin önemini şöyle izah etmektedir: “Malumat-ı Medeniye derslerinin gayesi, herkese hukuk ve vezaif-i medeniyesini tanıtmak ve sevdirmektir. Bu sebeple bu dersler, bilhassa bizim gibi idaresinde henüz bir inkılap etmiş olan ve bu inkılap-ı idariyeye içtimai kökler saldırmak, içtimai meyveler verdirmek için uğraşmağa mecbur olan milletlerde tahsil-i iptidainin en ehemmiyetli şubelerinden biri demektir.”⁷¹

⁶⁸ Füsün Üstel, “*Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2016, s. 55

⁶⁹ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s. 8

⁷⁰ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, I.B. Tauris (3rd Edition), London, 2004, s. 123. Mehmet Beşikçi de bu hususa dikkat çekmektedir. Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s. 10

⁷¹ Satı, “*Malumat-ı Medeniye Dersleri-Hükûmetin Hizmet ve Ehemmiyeti*”, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası*, Cilt 2. Sene, Sayı No: 18, 1 Kânun-ı Sâni 1327 (14 Ocak 1912 Miladi), 231-234, s. 236

Fakat yukarıda da zikrettiğimiz gibi bu anlatı eğitim ile sınırlı kalmamıştır; Namık Kemal’in fikirleri, Türk siyasî hayatının neredeyse her sahasını domine ettiği gibi bu “Haklar ve Vazifeler” fikri de yine O’nun “Vatan yahut Silistre” eserindekine benzer türden bir yaklaşımla şekillendirilmiş ve II. Meşrutiyet Devri boyunca bu yaklaşım eskiye kıyasla çok daha ana hatları belirgin bir şekilde gündeme getirilmiştir. Örneğin, M. Safvet, *Beyan-ül Hak* gazetesinin 30 Kânun-ı Sâni 1327 (12 Şubat 1912) tarihli nüshasında, “Vazife (Vatan Hakkında)” başlıklı bir makalede, Osmanlılara bugün vatanın ve memleketin hayat ve memat ile karşı karşıya olduğu, din, vatan ve memleketin ağladığı, fertleri mahiyetinde büyümüş, beslemiş, sularını içirmiş, havasını teneffüs ettirmiş bir valide olan vatanın ise halka şöyle seslendiği yazmaktaydı: “...bana karşı lazım gelen vazifenizi ifada tekâsül ediyorsunuz ha?!.. Yazık!!.. Bu mudur validelik hakkı?!.. Böyle midir yoksa evlatlık vazifesi?..”⁷²

30 Zilhicce 1327 (Miladi 12 Ocak 1910) tarihinde “Padişaha ve Vüzerâ-ı Kirâm Hazretine” başlıklı imzasız kaleme alınan bir ilanda “üzerinde yaşadığımız şu mübarek vatanın her karış yeri” seleflerin (eflâs) pek büyük kumandanlarının hayatına bedel olmuş olduğundan “her Osmanlı için vatanını muhafaza ve onun mamuriyetine çalışmak vecaib-i umurdandır” denilmektedir.⁷³

Özetle sunulan veya sunulduğu ileri sürülen vatandaşlık haklarının yüklediği bir sorumluluk söz konusudur. Dolayısıyla, bu ihsanın karşılığı olarak vazifeler de bilinmeli ve ona göre davranılmalıdır. Bu çalışma boyunca birçok defalar değindiğimiz üzere askerliğin de bu vazifeler arasında en mühim noktalardan biri olarak görüldüğü hesaba katılacak olur ise, esasen bu haklar ve vazifeler anlatısının istikameti, bu sunulan hakların bedelini tahsil etme doğrultusundadır; bu ise “vatana hizmet” olarak zikredilen askerlik vazifedir.

Sonuç olarak insan, özgürce kırlarda dolaşmak, gezmek ve eğlenmekten daha ziyade mühim bir vazife için dünyaya gelmiştir: “İnsan dünyaya yalnız yiyip içmek, gezip eğlenmek, zevkusefa etmek için gelmemiştir. Yaşadığı müddet zarfında dahi

⁷² M. Safvet, *Hak, Vazife (Vatan Hakkında), Beyan-ül Hak*, Cilt: 4. Sene, Sayı: 145, 30 Kânun-ı Sâni 1327 (12 Şubat 1912), 2587-2588, s. 2587

⁷³ İlanda, milletin müşterek değeri olan vatanın, padişahın ve vezirlerin eline teslim olunmuş olduğu, vatana hıyanet eden memurun “indillahda en ziyade günahkâr” olduğu, memurları vatanın umur ve husûsatına layık bir memur gibi hareket ettirmek için ise şerân ve aklen en güzel usulün “usul-i meşveret” olduğu bildirilmektedir. *BOA.*, Y..PRK.ŞH., 14-84, H-30-12-1327

birçok vazifelerle de mükelleftir. İşte o mükellef olduğu vazifelerden birisi fakat en şerefli dahi vazife-i vataniyedir. Ey kahraman gaziler! Mükellef olduğunuz vazife-i vataniyenizi ifa eylemek için gayetle şanlı ve şerefli bir mesleğe dahil oldunuz, yani “asker” oldunuz. Memleketlerinizden, köylerinizden kalkıp hukuk-ı meşrûanızı müdafaa ve bu uğurda mücadele etmek üzere milli orduya dahil oldunuz, şanlı Osmanlı sancağının altında toplandınız.”⁷⁴

2.4. İtaat Kuvveti: Candan, Gönülden İtaat ve Sadâkat

Bir orduyu bir araya getirmekte ve bir arada tutmakta, şüphesiz ki itaat faktörünün rolü azımsanamaz. Ayrıca askerlik mesleğinin temelinde bulunan bu itaat nosyonu modern askere alım yöntemleri yüzünden kışla ile de sınırlı kalmamalıdır; eğer bütün bir halk asker olacaksa, söz konusu halkın tamamı asker olmadan önce itaat etmek ne demek tam anlamı ile bilmelidir. Bu nedenle II. Meşrutiyet Devri Osmanlı idarecileri, zorunlu askerlik hizmetinin sınırlarını eskiye kıyasla çok daha fazla genişletmeye çalıştığı gibi itaat kavramı üzerinde de ısrarla durmuşlardır.

Başlamadan evvel insan toplulukları arasındaki ilişkileri dengeleyen bir fenomen olarak otorite ve itaat kavramlarının ne anlama geldiği üzerinde durmakta fayda var. Otorite ile ilgili bazı yaklaşımlara göre; eğer şiddet otorite ile aynı işlevi yerine getirirse, yani insanları itaat ettirirse, şiddet bizatihi otoritenin kendisi olmuş demektir.⁷⁵ Nitekim, Birinci Cihan Harbi sırasında birçok Osmanlı zabiti, dayağı ordudaki nizamı sağlayacak bir itaat enstrümanı olarak tercih etmişlerdir. Bir ihtiyat zabiti olan Faik Tonguç başlarda daha idealist bir ruh hâline sahip olan bir kimse olmuş olsa da cephedeki yaşamın kendisini giderek değiştirdiğini ve dayağı bir itaat aygıtı olarak tercih etmesini hatıratında şöyle izah etmektedir: “İlk zamanlarda eski subayların yadırgadığım hareketlerini kolaylıkla taklit ediyordum. İnsafsızca dayak atmasını da öğrenmiştim. Talim ve terbiyeden yoksun köylü çocuklarının kontrolü başka şekilde sağlanamıyordu. Nöbet yerinde uyumanın dünya ve ahirette kötülük getireceği hakkında uzun boylu söz söylemektense, gece nöbet hattını dolaşırken

⁷⁴ Dr. Cemil, *Vazife-i Vataniye: Kahraman Milli Orduya Yedigâr*, İstanbul: Kader Matbaası, s. 2

⁷⁵ Hannah Arendt, *Authority in the Twentieth Century, The Review of Politics*, Vol. 18, No. 4 (Oct., 1956), 403-417, s. 416

uyuduğu görülen nefere, sabahleyin bölükte 20 sopa vurursam daha çok faydası oluyordu.”⁷⁶

Fakat, Anadolu’nun ücra bir köyünden vatan müdafaası sloganı ile askere alınıp Galiçya’da cepheye sürülen bir köylü gencinin dövülerek “hizaya getirilmesi” yaklaşımının ne denli ahlâken “anlaşılır” bir durum olduğunu bir yana bırakacak olsak bile, bu yöntem pratik olarak da uygulanabilir değildir; zira hiç kimse sonsuza dek dayak atacak kadar güçlü kalamayacağı gibi, hiç kimse de sonsuza dek dayak yemeye “tahammül” etmeyecektir. Gene Sharp, diktatörlükler üzerine yaptığı gözleminde otorite ve baskı kavramlarına dair önemli bir hususa değinmektedir; diktatörler, istedikleri gibi davranma kapasitelerini tehdit eden eylemlere ve fikirlere duyarlı olduklarından, bu tür rejimlerde itaat etmeyen, grev yapan veya işbirliği yapamayanların rejim tarafından tehdit edilmesi ve cezalandırılmaları muhtemeldir; ancak baskı, hatta gaddarlık, rejimin işleyebilmesi için her zaman gerekli olan boyun eğme ve işbirliğinin yeniden üretilmesini sağlayamaz; baskıya rağmen, güç kaynakları yeterli bir süre için kısıtlanabilir veya tamamen kesilebilirse, bunun ilk sonuçları diktatörlüğün gücünün net bir şekilde zayıflamasını izleyecek bir belirsizlik ve kargaşa olabilir; zamanla, güç kaynaklarının kesilmesi, rejimin felç geçirmesine ve iktidarsızlığından ötürü ciddi parçalanmalar yaşamasına neden olabilir.⁷⁷

Ordu içi itaat dinamizminin sağlanması da bu türden bir baskı rejimi ile kurulmak istenirse, tıpkı Sharp tarafından yapılan analizde olduğu gibi, ölçsüz bir baskı, ordu içi bir dağılmaya yol açabilir. Çünkü güçlü ve bağımsız karakterli bir kimseyi sağduyu veya ılımlılık için zorlamaya teşebbüs etmek, bu kimselerin boyunduruğa karşı isyan etmesine sebebiyet verir; böyle bir kimse, başkalarının onu kontrol etme hakkına sahip olduğuna inanmayacaktır ve kolayca bu tür zorlayıcı bir otorite karşısında emredilenin tam tersini yapmaya yönelecektir; çünkü böyle bir durumda “direniş, bir ruha ve cesarete sahip olduğunu göstermenin işareti hâline gelmiştir.”⁷⁸ Nitekim, Birinci Cihan Harbi sırasında birçok gayrimüslim nefer gibi

⁷⁶ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Anıları*, (İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s. 69’da aktaran Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıratları ve Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 119

⁷⁷ Gene Sharp, *From Dictatorship to Democracy: A Conceptual Framework for Liberation*, Fourth U.S. edition, The Albert Einstein Institution, 2010, s. 19-20

⁷⁸ John Stuart Mill, *On Liberty*, Batoche Books, Kitchener, 2001, s. 76-77

Arap neferler de subayların kötü muamelesi ve dayak gibi nedenlerden dolayı firara meyletmişlerdir.⁷⁹

Baskı ve şiddetin, ordudaki neferleri kontrol etmekteki dar kapsamı nedeniyle itaati mutlak kılabilen bir itaat kültürü oluşturulması gerekmiştir. Bu nedenle, II. Meşrutiyet Devri idarecileri itaatin önemini özenle vurgulamışlardır, bu dönem boyunca itaatin ne denli mühim bir “fazilet” olduğu, üzerinde sıkça durulan bir mesele olmuştur; neferlerin zihninde bir otorite figürü yaratma gayesi güden bu eğilimin temel maksatlarından biri, rütbeliler ile neferler arasındaki ast-üst ilişkisinin belirgin bir zemine oturtulmasıdır.

Safer Fevzi tarafından yazılan “Asker Dilli Asker Hocası” isimli risalede itaat konseptinin gerekliliği, askerler ile bir baba figürü olarak tasarlanan mafevkler arasındaki ilişkiye atıfta bulunularak şöyle ifade edilmektedir: “Size emir veren büyüklerinizin adına “amir” de denilir. Bir insan, anasını, babasını, muallimlerini ve bütün büyüklerini amir bilmeğe ve onların sözlerini yani: emirlerini her daim tutmağa borçludur... Askerlerin amirleri de, kendisinden büyük rütbede bulunanlardır yani: askerlikçe kendisinden üstün olanlardır ki: onlar da zabıtlar, çavuşlar ve onbaşılarla usta neferlerdir. Bunlar askerlerin anası, babası, muallimleridirler. Askerlerin hepsi birbirinin kardeşleridirler. Askerleri en ziyade seven ve onların ziyade dertlerine derman olan amirleridir.”⁸⁰

Yüzbaşı Ömer Fevzi’ye göre ise, “bir gün kıdemi çok veya rütbesi büyük ve aynı derecedekilerden hizmet başında bulunanlar” askerlikte büyüklerdir; en büyük

⁷⁹ Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıratları ve Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, s. 171. Bu hususa bir şerh düşmeliyiz. Osmanlı hükûmeti, 13 Şubat 1918 tarihinde, Osmanlı Ordusunda Arap askerlerin kötü muamele gördüklerine dair Reuters Ajansı’nın yapmış olduğu bir haberi tekzip etmiştir. Osmanlı hükûmetine göre; Reuters Ajansı tarafından neşredilip “güya Kafkasya Cephesinde bulunmuş olan bir Arap zabitanın” neşrettiği bir makalede, Osmanlı ordusundaki Arap efradının gördükleri sui-muameleden bahseden fıkranın irsal olunan suret-i tercümesi üzerine mezkûr cephedeki ordular kumandanlıkları tarafından icra edilmiş tahkikat neticesinde “neşriyatın tamamıyla esasının olmadığı anlaşılmıştır.” *BOA.*, HR.SYS. 2448-17, M-13-02-1918. Osmanlı hükûmetinin, rütbelilerin dayak atması meselesi ile ilgili olduğunu söylememiz mümkündür. Askerî komutanlarından Hüseyin ile telgrafçı Süleyman, Temmuz’un 18’inci gecesi Jandarma Garip Hüseyin’i “ifa-ı vazife esnasında darp ve tahkir etmişlerdir.” Bu olay ile ilgili şikâyet yazısını kaleme alan Corci Paşa, mütecasirlerin hakkında verilecek hüküm ve ceza için “ümit ederim ki jandarmanın haysiyetini ikmal ve takviye edecek ve misal-i müessir teşkil edilecektir” demektedir. *BOA.*, TFR.I.AS., 50-4920, H-05-07-1325. Fakat her ne kadar komuta kademelerinde veya devletin üst düzey bürokrasisinde bu durum bazen telafi, bazen de örtbas edilmeye çalışılmış olsa da dayak meselesi II. Meşrutiyet Devri’nin genelinde bir vaka-ı âdiye hâlindeydi.

⁸⁰ Safer Fevzi, *Asker Dilli Asker Hocası*, İstanbul: Keteon Bedrosyan Matbaası, 1909, s. 7-8

söz sahibi olan amir ve nöbetçilerin sözünde nizam vardır; nizam kuvvetinde ise “bütün milletin, yedi ordunun kuvveti vardır!”⁸¹

Ali Rahmi’ye göre ise: “İtaat askerliğin ruhudur vakt-i hazırda fezail-i askeriye’nin en şayan-ı takdisi olduğu gibi vakt-i harpte daha müstesna, daha ciddi bir ehemmiyet kesp eder zira itaat yalnız verilen emri gelişi güzel ifa demek olmayıp belki fedakârlık derecesinde bir ehemmiyet-i mahsûseyi haizdir. Filhakika bazı emirlerin ifası o kadar müşküldür ki, insan böyle bir vazife-i mühlike karşısında bir defa tereddüt izharından kendini mâni edemez halbuki tereddüt itaatin en büyük düşmanıdır... İtaat için itimat lazımdır. Bir mâdun bilmelidir ki kendisini ifa-ı vazifeye davet eden sadâ-i amirane kalb-i insaniye’nin en saf en necip hissiyatının hülasa-ı ulviyetidir.”⁸²

Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin eserinde, muhayyel zabitan “Asker! Ecdadın Osmanlılar buraya nasıl geldiler?” sorusuna ideal asker “İtaat kuvvetiyle, adalet yoluyla!” yanıtını vermektedir.⁸³ Yüzbaşı Ömer Fevzi’ye göre de itaat askerin ruhudur; itaatsizliği ise “Cenabı Hakk’a isyan etmek, vatana hıyanet” olarak yorumlayan müellif, itaatsiz askeri “bir çete eşkıyaya, bir sürü canavara” benzetmektedir.⁸⁴

Ayrıca, itaat, otoriter propagandanın da karakteristik özelliklerinden biridir.⁸⁵ Jön Türkler yıllarca parlamento için savaşmış ve otokrat sultana karşı olmuş olsalar da esasen demokrat kimseler değildiler.⁸⁶ II. Meşrutiyeti ilan ettirdikten sonra anayasa ve parlamentoyu korumak görevini de üstlenen hareket, ihtilalci atmosferine rağmen yeni rejimin kök salmasını sağlamak ve ortaya çıkabilecek herhangi bir direnci absorbe edebilmek maksadıyla itaati politik diskurunun bir parçası olarak konumlandırmıştır.

⁸¹ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, İstanbul, 1325 Kanun-i Evvel, Mekteb-i Harbiye Matbaası, s. 29

⁸² Ali Rahmi, *Orduda Terbiye-i Maneviye ve Ruhiye*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1325, s. 18-19

⁸³ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 18

⁸⁴ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *A.g.e.*, s. 28-29. İtaatin askerliğin ruhu olduğu yönünde birçok yaklaşıma rastlamak mümkündür. Dr. Cemil, eserinde askerin her şeyden evvel bilmesi gerekenin itaat olduğunu, itaatin ise vacip ve askerin ruhu olduğunu söylemektedir; asker verilen emirleri sorgusuz sualsiz gerek küçük gerek büyük amir fark etmeksizin yerine getirmelidir. Dr. Cemil’e göre, emirler her ne ise yürekten bir şekilde hemen yerine getirilmelidir. Eserin ilgili bölümleri için bkz.: Dr. Cemil, *Vazife-i Vataniye: Kahraman Milli Orduya Yadiğâr*, İstanbul: Kader Matbaası, s. 4-5

⁸⁵ Jacques Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, çev.; Konrad Kellen ve Jean Lerner, Vintage Books, New York, 1973, s. 16-17

⁸⁶ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, I.B. Tauris (3rd Edition), London, 2004, s. 88

Askerî değerlerin ideolojinin merkezine taşınması yönündeki gayretlerin bir diğer nedeni de yönetici elitin bu değerleri bir yönetim üslubu olarak cazip bulması ve içeride toplumu itaat altına almada kullanılabilecek bir araç olarak görmesi denilebilir.

Yüzbaşı Ömer Fevzi'nin eserinde “Vatanın Selameti, Milletin Saadeti Neyle Olur?” başlıklı bölümde, müellifin bu durumu izah etmek adına soru sordurduğu hayalî zabitin “Vatanın muhafazası, milletin saadeti ve selameti ne ile olur?” sorusuna, ideal asker: “Cenâb-ı Allah'ın emir eylediği gibi adalet, hakkaniyet, birlik, kardeşlik üzerine kurulmuş böyle bir meşveret hükûmetiyle ve Allah bize bağışlasın bu padişah babamız gibi evlatlarının kalbini taşıyan bir ulu padişah ile ve öyle bir padişahın zabitlerine candan gönülden itaat ve sadâkat eden askerlerle olur!” yanıtını verdikten sonra, zabıt: “Şer-i Şerifin emrettiği böyle bir hükûmete maazallah fesat karıştırılacağını işitir isen ne yaparsın?” diye sormakta, asker ise ona şu yanıtı vermektedir: “Hemen zabitime haber veririm ve artık imdadı andan (ondan) beklerim!”⁸⁷ Yüzbaşı Ömer Fevzi'nin ideal askeri düşmanını şöyle tasvir etmekteydi: “vatanıma el uzatan yabancılar ve hükûmetime münafıklık eden din mezhep ayır etmeksizin bütün soysuzlardır!”⁸⁸

Zorunlu askerlik uygulamasının halkta karşılık bulmasını sağlamak için girişilen bu tip çabalar hem toplumu hem de siyaseti militarize etmede etkili olmuştur. Bu faaliyetler halkı askerliğe ısındırmakla beraber, askerleri de toplumsal piramitte üst sıralara yerleştirmekteydi. Çünkü propaganda ve eğitim faaliyetleri askeriyei yücelttikçe, askerlik ve askerlikle ilgili kavramlar da yükselişe geçmekteydiler. Yukarıda da değindiğimiz gibi itaat bu değerlerin başında gelmektedir.

Hacı Abdülhamid'in “Dinî, Vatanî, Askerî Risâle-i İrşadiye” başlıklı eserinde müellif, “emîrül-mü'minîn halife-i resul ve hami-i din-ü devlet” olan Padişaha ve O'nun memurları ile bilcümle amirlerine itaat etmenin vacip olduğunu şöyle açıklamaktadır; “Çünkü kumandanların nail-i muzafferiyet olmaları taht-ı emirlerinde bulunan efrâd-ı askeriye'nin derece-i nihayiede itaatleriyle hasıl olur. Ve zabite itaat anı (onu) memur eden emîrül-mü'minîn padişahımız efendimiz hazretlerinin emrine itaat demek olup bu ayet-i kerime ile sabittir: ... Ey müminler Allah Teâlâ hazretlerine

⁸⁷ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 19

⁸⁸ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *A.g.e.*, s. 20

ve resulü hazretlerine ve içinizden emr-i kumanda sahibi olanlara itaat ediniz...”⁸⁹ Tahir Elmollavi ise Sebilürreşad Mecmûası’nın Kânun-ı Sâni 1330 (4 Şubat 1915) tarihli nüshasında hep yaptığı gibi uzunca bir İslâm tarihi anlatmakta ve itaatın önemini vurgulamaktadır; müellife göre bir ordu efrâdı için kumandanın emrine itiraz etmek değil, tamamıyla itaat ve teslimiyet göstermek lazımdır.⁹⁰

Abdürreşit İbrahim, 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915) tarihinde şunları yazmaktaydı: “Cihâd ister farz-ı ayn olsun ister farz-ı kifaye olsun, o ciheti tayin etmek bizim vazifemiz değildir. O, herkesin gayret-i diniyyesine, hamiyet-i vicdaniyyesine müteallik bir meseledir. Bizce muhakkak olan bir şey varsa o da halife-i muazzam efendimiz hazretlerinin emirleri, din-i mübin-i İslâm namına cihâd hakkında şeref sudur olan ferman-ı hümayûnlarıdır. Bunu hiçbir mümin inkâr etmeyeceği gibi (bir mazeret-i şer’iye karşısında bulunmadıkça) bilfiil itaat etmekten de katiyen istinkâf edemez... Zira umum ehl-i İslâm’ın hayatı evla’ül emr-i izâm olan halifeye itaat etmektedir ki esas itibarıyla bu, ferman-ı sübhânîdir.”⁹¹

19. yüzyıl Osmanlı Devleti tarihi ile ilgili yapılan birçok çalışmada ortaya konulan ilginç bir husus; merkezîleşmek veya modernleşmek için yanıp tutuşan Osmanlı Devleti’nin yönetici elitinin, 19. yüzyıl boyunca diğer çağdaşlarının yaptığına benzer bir biçimde, köylü kitlelerini “hizaya getirecek” bir “medenileştirme” misyonuna meylettiğidir.⁹² II. Meşrutiyet Devri’ne gelindiğinde de büyük ölçüde bu

⁸⁹ Hacı Abdülhamid Hamid [Berzenci], *Dinî, Vatanî, Askerî Risâle-i İrşadiye*, İstanbul: Daru’t-Tibaati’l Amire, 1331; 1915, s. 16

⁹⁰ Tahir Elmollavi, *İslâm Askerine: İtaat, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 13. Cilt, Sayı: 325, 22 Kânun-ı Sâni 1330 (4 Şubat 1915), 101-102

⁹¹ Abdürreşit İbrahim, *“Makalat-Cihad Meydanları Ulemayı Azamı Bekliyor!”*, *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 13. Cilt, Sayı: 328, 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915), 120-121, s. 121

⁹² II. Mahmud Devri girişilen reformlar sırasında kurulmak istenen askerî iş rejimi ile askere alınacak olan köylü gençlerinin cehaletleri, kurulacak olan mektepler vasıtası ile giderilmek ve gençler “avâma lazım olduğu kadar” aydınlatılmak istenmiştir. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 368. II. Abdülhamid Devri idareci sınıfı ise yerel Arap kabilelerini eğitim vasıtası ile “tedricen uygarlaştırma” eğiliminde olmuşlardır. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev.: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 113. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı yönetici eliti, göçebe unsurlarını bir “medenileştirme” misyonu perspektifinden ele almaktaydı. Selim Deringil, *Simgeden Millet: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 175. Benzer bir yaklaşımın II. Meşrutiyet Devri boyunca da varlığını koruduğunu söylememiz mümkündür. Birinci Cihan Harbi süresince Osmanlı seferberliğini ele alan Mehmet Beşikçi de Deringil’in tespitlerinden hareketle, Osmanlı idareci elitinin Kürt aşiretlerine yaklaşımında, benzer bir “medenileştirme” perspektifini koruduklarına dikkat çekmektedir. Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 200

türden bir “medenileştirme” perspektifinin korunduğunu söylememiz mümkündür. Bahsi geçen “medenileştirme” şüphesiz vatandaş/devlet ilişkisini itaat eksenine yerleştirmeyi amaçlayan bir ast-üst paradigmasının ideolojik haritasını tayin etmektir.

II. Meşrutiyet Devri entelektüeli, köylü kitlelerinin ihtiyaç duyduğu bu türden bir “medenileştirme” ve “aydınlanma” operasyonunu mümkün kılabilcek adresi kışla olarak görme eğilimindedir; kurulması hedeflenen halk ordusunun ve bu ordunun dinamizmini sağlamak için gerekli olan askerî iş rejiminin kitlelere tebliğ edilebilmesini sağlayacak yegâne kurum, içerdiği itaat ve disiplin nosyonları nedeniyle kışla olarak düşünülmüştür. Bu türden bir yaklaşımı, askerliği vatanın müdafaası için elzem olan bir sanat telakki edeceği yerde, bunu bir mecburiyet, bir borç zanneden “cahil köylülerin”, ihtiyaç duydukları “aydınlanma” için kışlada eğitilmeleri gerektiğine dikkat çeken Ali Rahmi’nin şu satırlarında bulmak mümkündür: “Ordumuzun ekseriyetini köylüler teşkil ediyor... Bunlar için en mükemmel mektep irfan, edep, asker ocağıdır.”⁹³

Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin ideal askeri ise evdeki babasından çok sevdiği, onbaşısından Padişah’a kadar olan mafevklerini neden bu denli sevdiğini şöyle açıklamaktadır: “Çünkü babamın noksan bıraktığı terbiyeyi onlar tamamlar. Vatanıma hizmet için ne bilmek lazımsa onlar gösterir. Zayıf bileklerimi çeliğe onlar çevirtir. Doğru yolu, insanlığı, büyüklüğü, mertliği, silahşörlüğü, onlar öğretir. İnsanlar içinde şerefi onlar kazandırır, sırtımı, boğazımı, ayağımı, derdimi, hâlimi, istikbâlimi, ölümü dirimi bütün eksiklerimi onlar düşünür. Cehaletimi giderir. Cenabı Allah’a beni onlar yaklaştırır!”⁹⁴ Müellife göre bütün milletin “askerlik ve insanlık mektebi” olan kışla ve ordugâhlarda vaktini boş geçiren veya öğrenmekte kusur edenler; “Vatanı yani namusunu, milletini, canını, malını, mülkünü korumaktan vaz geçmiş demektir. Hem de milletin bu uğurda kendisine yedirdiği ekmek, ettiği masraf boşa gitmiş olur.”⁹⁵

Ömer Lütfi ise Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Mecmûası’nın 9 Şubat 1328 (30 Kasım 1912) tarihli nüshasında, “Terakkiyat-ı İctimaiyemizle Terbiye-i Askeriyemiz Arasındaki Münasebet” isimli makalesinde şunları yazmaktaydı:

⁹³ Ali Rahmi, Orduda *Terbiye-i Maneviye ve Ruhiye*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1325, s. 16-17

⁹⁴ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 8-9

⁹⁵ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 16

“...terakkiye vusulümüzün belli başlı esasatından, âmillerinden birisi de fikrimce hayat-ı askeriyemizdir. Çünkü askerliğimiz bir mektep-i terbiyetimiz olacaktır.”⁹⁶

Özetle, II. Meşrutiyet Devri boyunca itaat bazen “farz-ı ayn” bazense “farz-ı kifaye” olmuştur. Bu durumun ise iki temel hususla doğrudan ilgili olduğunu söylememiz mümkündür; birincisi, kitlelerin kışlaya gelmeden önce askerî yaşamın belki de en önemli mefhumu olan itaati öğrenmeleri gereklidir; ikinci sebep ise, esasen bir askerî darbe ile iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti, giriştiği birçok reforma karşı halktan veya entelektüellerden gelebilecek bir muhalefete önceden set çekmek için, büyük ölçüde İslâmî referanslı bir itaat kültürü yaratmak zorunda kalmıştır. Yukarıda da zikredildiği gibi şüphe veya tereddüt itaatın düşmanıdır; dolayısıyla girişilen sosyal ve siyasî reformların vicdanî can simidi genelde askerliğe, özellikle de hükûmete itaat olarak tasarlanmıştır. Böylece meşrutî idare hem zorunlu askerlik hizmetinin kapsamını genişletmek için bir zemin hazırlanmaya, hem de askerlerin siyasete verdikleri yönü garanti altına almaya çalışmıştır. Dolayısıyla, vatan müdafaası olarak tavsif edilen askerlik meselesinin vatan müdafaasından daha da mühim olan görevi, içerdiği itaat esansından ötürü siyasî hiyerarşide inşa edilmesi umulan kitlesel mânâdaki boyun eğdirme fonksiyonudur.

2.5. Erkeklik ve Askerlik

Askerlik mesleğinin, erkeklik ile doğrudan bağlantılı olduğu izahı lüzum olmayan bir realitedir. Bu bağlamda, daha sonraları Cumhuriyet’e de intikal edecek olan⁹⁷ bir anlatı olarak erkeklik meselesi, II. Meşrutiyet Devri boyunca da yaygınlıkla kendine yer bulmuştur; II. Meşrutiyet Devri boyunca da erkekliğin milleti kurtaracak

⁹⁶ Ömer Lütfi, *Terakkiyat-ı İctimaiyemizle Terbiye-i Askeriyemiz Arasındaki Münasebet, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 5. Cilt, Sayı: 127, 9 Şubat 1328 (30 Kasım 1912), 376-377, s. 376

⁹⁷ Cumhuriyet döneminin başlarında popüler bir aylık yayın olan Ülkü’de yayınlanan kısa bir hikâyede, askerlik hizmetinin içerdiği cinsiyet meselesi yinelenmiştir. Hikâyede, Bergama’da yaşayan genç bir köylü olan Hüsmen, kışladaki son günlerini geçirmektedir. Ordudan ayrıldığı için değil, fakat orduda öğrendiği şeyleri sivil hayatında kullanabileceği için çok heyecanlıdır ve hayal kurmaya başlar; köye döndükten ve düğününü yaptıktan sonra, Kezban’a askerlik hizmetinde öğrendikleri hakkında her şeyi anlatacaktır... İlk olarak Kezban’a kendini nasıl tanıtacağını öğretecektir; “Kezban” dediğinde Kezban ona bir asker gibi koşacak, Hüsmen’in önünde duracak ve resmî selam verdikten sonra “Ali kızı Kezban, 329 Poturlar... emret efendim!” diyerek emirlerini bekleyecektir. Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*, Palgrave Macmillan, 2004, s. 77

bir değer olarak vurgulandığını görmek mümkündür.⁹⁸ Önemle vurgulanan bir nokta, “düşmanların sadece İslâm’a değil, aynı zamanda milletin kadınlarının temsil edildiği bir “namus” aleyhine de olduğu ve bu namusa saldıran düşmanlara karşı milletin kadınlarının korunmaları gerektiridir.”⁹⁹ Bu nedenle düşmana sırtını çeviren “Anasını düşmana çığnetmiş olur!”¹⁰⁰ veya “Ahmet Mehmet muharebeden kaçarsa Ayşe’yi Fatma’yı da düşman kapar”¹⁰¹ gibi vurgulara sıklıkla rastlamak mümkündür.

Vatan, çoğu kez bekar bir iş kadından ziyade “çilekeş” bir ana veya mazbut bir eş ile özdeşleştirilmiştir; örneğin, Ömer Fevzi’ye göre vatan milletin “anasıdır, mayasıdır!” ve hatta bu ana evdeki anadan da büyük bir anadır.¹⁰² Birçok anlatıda anneler ve diğer kadın yakınlar, askerlik çağına gelmiş gençleri kendi namuslarını korumaya teşvik etmekte ve bunu hakkıyla yapamayan erkekleri “aşağılayıp azarlamaktaydılar.”¹⁰³ Çünkü, Yüzbaşı Ömer Fevzi’ye göre “vatana dokunan düşman, ırza dokunmuş olur” ve namus için yaşayıp bu uğurda ölen asker buna tahammül edemez.¹⁰⁴ Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin ideal askeri, harbe giden askerin anası ve nişanlısı ile olan ilişkisini şöyle açıklamaktadır: “Anam, “Evladım seni bugün için doğurdum. Sana uyularımı feda ederek bekledim. Haydi göreyim seni! Ya cennete gidersin ya yüz aklıyla dönersin biz de senin yüzün hürmetine iki cihanda aziz oluruz, sana sütümü ancak bu şartla helâl ederim, kötü yüzle dönersen taşlarım kovalarım.

⁹⁸ Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 218

⁹⁹ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, s. 86

¹⁰⁰ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, İstanbul, 1325 Kanun-i Evvel, Mekteb-i Harbiye Matbaası, s. 5

¹⁰¹ Üryanizâde Ali Vahid, *Askerin İlmihâli*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1333/1917, s. 15’ten bu tür yaklaşımların dünyadaki diğer örneklerini de aktaran Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, s. 87

¹⁰² Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 5 ve 11. Genellikle savaş dönemlerinde kadın imgesi ulusun devamlılığının koruyucusu ve ulusal saygınlığın vücut bulmuş hâli olarak milli bir sembol şeklinde kullanılmıştır. Kadını cinsellikten arındırarak idealize eden bu saygınlık imgesi, ulusal bir vizyon çerçevesinde kadını ulusu “beslemek için doğmuş, ulusal bir ahlâkın imgesi olarak” tasavvur etmektedir; Osmanlı örneğinde de kadınlar, “bir anne olarak milletin yetiştiricileri, üreticileri ve çoğaltıcılarıydılar.” Bu nedenle Osmanlıların vatansever kadın imgesi de çoğunlukla erkeklere ve millete bakan ve onları yetiştiren geleneksel olarak giyinmiş bilge bir köylü anne biçiminde tasvir edilmişti. Fatma Müge Göçek, *From Empire to Nation: Images of Women and War in Ottoman Political Cartoons, 1908-1923*, in, Billie Melman (ed.): *Borderlines. Genders and Identities in War and Peace, 1870-1930*, New York 1997: Routledge, 47-72, s. 64-65

¹⁰³ Salime Servet Seyfi, “Oğlumu Hududa Gönderdikten Sonra” *Yeni Mecmûa (Çanakkale Nüsha-ı Fevkalâdesi)* (Mart 1331/Mart 1915), s. 103-104 ve Hasan Dünder, “Donmuş Kundak”, *Türk Yurdu*, c. 7, no. 160 (15 Temmuz 1334/15 Temmuz 1918) [transkripsiyonlu baskı, c. 7, s.249-250]’den aktaran Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Seferberliği*, s. 87

¹⁰⁴ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 5

Düşmandan kaçarken ölürsen Osmanlıların yüz karası diye mezarına yazdırırım. Senin ayıbını evimizden sıyırmak, kendimi millet nazarında temizlemek, hırsımı yenmek ve düşmandan öç almak için saff-ı harpte boş kalan yerini kendim doldururum. Haydi arslan oğlum. Babanın öz evladı olduğunu göster, mayanı, cevherini göster. Ananı kahretme, sevindir. Babana ve nişanına karşı utandırma, iftihar ettir. Seni doğuracağıma taş doğuraydım dedirtme!”, der. Nişanım ise bir şey söylemez, beni tecrübeye bırakır. İçinden “bana layık mı bakayım” der. Hükmünü sonraya bırakır. Bir Osmanlı kahramanı olarak dönersem bana varır, şehit olursam namımla şöhretimle evlenir. İlanihaye iftiharla yaşar, namımla kifayetlenir.”¹⁰⁵

Edirne’de muharebe henüz devam etmekte iken 29 Kânun-ı Sâni 1328 (11 Şubat 1913) tarihli Silah gazetesinde, “Din için, Allah için... Edirne’nin İmdadına!” başlıklı bir yazıda halk savaşa şöyle çağırılmıştır: “Edirne mutlaka kurtarılmalıdır. Öyle ise haydi ey kahraman ordu, haydi ey fedakâr donanma, ileri... top başına... kan deryasına, intikam sahasına... Edirne, sizin berat-ı şan ve namusunuzdur.”¹⁰⁶ “Millet ve Askerlik” başlıklı bir risalede ise müellife göre: “askerin vazifesi namusudur, görgüsü, bilgisi, duygusu vazife ve namus üzerine dayanır.”¹⁰⁷

Abdullah Ahi, “Türk Oğlu Vazifeni Bil ve Unutma” adlı eserinde askerliğe çağrısını şöyle yapmaktaydı: “O mülevves ve murdar ayaklar altına alınıp da çiğnenmedik neyin kaldı? Kız kardeşinin eteği mi... zevcenin namusu mu... yoksa yengelerinin ırzı mı?.. Söyle! O alçak Balkanlılar, Balkanlar’daki o sâlib döküntüleri bu mukaddesattan hangisine hürmet ettiler?”¹⁰⁸

Fakat kadının pozisyonu yalnızca bu namus paradigması ile de sınırlı kalmamıştır. Kadınlar Dünyası Mecmûası’nda “Askerlik ve Kadınlar” başlıklı bir makalede bu duruma değinilmektedir: “Bu hafta Harbiye Nezaretinin gayet mühim bir tebligat namesi manzumumuz oldu. Şimdiye kadar maatteessüf bizde sözde kalmış olan “Millet-i Müsellaha” tabirinin artık bir hakikat şeklini alacağı bildiriliyordu. Bunun esbab-ı mucibesi ve suret-i tatbiki devr-i derâz izah olunuyordu. Biz bu teşebbüsü

¹⁰⁵ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *A.g.e.*, s. 25-26

¹⁰⁶ Gazete, genel olarak Silah ismi ile çıkmaktır, fakat bu nüsha Silah yerine Türk Dili olarak yayınlanmıştır. Silah, “*Din için, Allah için... Edirne’nin İmdadına!*”, Cilt 5, Sayı No: 6-588, 29 Kânun-ı Sâni 1328 (11 Şubat 1913), s. 1

¹⁰⁷ Ahmed, *Millet ve Askerlik*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1327; 1911, s. 7

¹⁰⁸ Abdullah Ahi, *Türk Oğlu Vazifeni Bil ve Unutma*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1911, s. 8

fevkalâde meserretle alkışlarız. Çünkü şu bulunduğumuz müthiş teslîhât devrinde, milel-i müsellahanın ortasında bizim için başka türlü yaşamak imkânı olmadığına kanaat-i tâmmemiz vardır... Zaman-ı hazır ordularının talim ve terbiyesini ve teşkilat ve ihtiyacatını suret-i ciddiyede tetkik edenler yakinen hâsıl etmişlerdir ki ordu kadınlara ziyadesiyle muhtaçtır. Lakin kadın bilfiil askerlik edemez.”¹⁰⁹

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi kadınların önemli bir görevi daha vardı: asıl kahraman olan erkeklerin arkadaşları veya yoldaşları olarak görülen¹¹⁰ “bilgili” ve “aydınlanmış” kadınlar, aynı zamanda milliyetçi ideolojiler için birer “öğretici” figürdüler de.¹¹¹ Nuriye İsmet Hanım, “Vatan Hissi ve Kadınlar” isimli bir makalede bu duruma değinmektedir: “Biz kadınların hayat-ı memlekette mühim bir rolü, büyük bir vazifesi vardır. O da çocuklarımızın i’tilâ-ı efkarına çalışmak, ufacık kalplerine, dimağlarına vatan muhabbetini hiçbir yed-i mülevvesin tagayyür edemeyeceği bir surette ilga etmektir.”¹¹² Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin eserinde de benzer yaklaşımları bulmak mümkündür: “Arslan!” veya “Gazanfer!” doğuran Osmanlı anasının doğum yapma gayesi, dünyada kendisini bekleyecek ve ahreti ona kazandıracak evlatlar yetiştirmek olduğu gibi, eserdeki ideal asker de annesi ile aynı sebepten evlenir ve çocuk yapar.¹¹³ Mehmed Emin’e göre ise Türk analarının yetiştireceği nesiller “birer korkak tilki değil, birer cesur arslan olarak yetişecek, yurdunu, bir ananın ırzı gibi kıskanacak, onun üzerine kartal gibi kanat gerecek” olan kimseler olacaklardır.¹¹⁴

Ayrıca bunun yanında savaşçı kadın figürleri de çizilmeye çalışılmıştır. Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin eserinde zabitin “Kara Fatma kimdi?” sorusuna asker: “Erzurumlu bir Osmanlı kadınıdır. Düşman ordusu Erzurum’u muhasara ettiği zaman Kara Fatma kadın Aziziye tabyasındaki Osmanlı askerleriyle beraber idi. Askere su,

¹⁰⁹ “*Askerlik ve Kadınlar*”, *Kadınlar Dünyası*, Cilt No: 2. Sene, Sayı No: 148 20 Haziran 1330, (3 Temmuz 1914), s. 2

¹¹⁰ Bu tür yaklaşımların bir örneği için bkz.: Kuzucuoğlu Tahsin Bey, “*Güccülük*”, *Türk Yurdu*, yıl 3, cilt 6, sayı 6, 15 Mayıs 1330 (28 Mayıs 1914), s. 178-182’den aktaran Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, s. 240-241

¹¹¹ Füsun Üstel, *Makbul Vatandaş’ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 120

¹¹² Nuriye İsmet, “*Vatan Hissi ve Kadınlar*”, *Kadınlar Dünyası*, Cilt 1. Sayı 121, 7 Kanunievvel 1329, (20 Aralık 1913), s. 2

¹¹³ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri: 2. Kitap*, s. 14

¹¹⁴ Mehmed Emin, “*Silâh Sesleri ve Barut kokuları*”, 1 [1]/5Ç 75, 25 Ocak 1912 aktaran Ümit Kurt, *Türk’ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 96

yiyecek getiren askerin yaralılarını omuzunda taşıyan, yaralarını saran bir Osmanlı anası idi. Hücum ile zorla Osmanlı elinden tabya alınmaz olduğunu anlayan düşman hile yola soyunmuş ve gece yarısı askerimizin koğuşu yakınına bir nefer sokarak tüfeng attırıp koğuşun lambasını söndürmüş ve askerimizi sabaha kadar yekdiğerini düşman zannıyla birbirine kırdırdıktan sonra gelip rahatça tabyayı zapt etmiş idi. Fakat bu acıya dayanamayan öç almak derdine düşen Fatma analığımız hemen Erzurum’a dönmüş orada boş bulabildiği çoluk çocuk ihtiyar Osmanlıları başına toplamış tüfeng yokmuş evlerden balta, satır aldırılmış ve topladığı bu bir avuç Osmanlıyı önüne katarak Aziziye tabyasına hücum etmiş, düşmanın gülle kurşun yağmurları Fatma kadına yüz çevirtmemiş ve girdiği tabyada doğramadık düşman komamış tabyayı ceset yığını altında tekrar zapt ile şehitlerinin intikamını almış bir dişi arslan idi!” cevabını verdikten sonra, zabitin “Dişisi böyle olan Osmanlıların erkeği ne olur?” sorusuna cevaben “Arslan olur arslan!” diyen asker, “Erzurum’daki şehit mezarlığında yalnız erkek gönüllüleri mi var?” sorusuna ise “Hayır nice kadın fedailerle karışiktır!” diye cevap vermektedir.¹¹⁵

“Haklar ve Vazifeler” bölümünde değindiğimiz husus, esasen askerlik mesleği ve savaş mefhumunun devletin tebaaya verdikleri ve bundan ötürü tebaanın devlete borçlu olduğu paradigmasından yola çıkılarak ortaya konulan akıl yürütmenin bir neticesidir. Askerlik mesleği ile cinsiyet meselesinin kesişimi de bu perspektiften açıklanabilir; II. Meşrutiyet Devri kamuoyunu çokça meşgul eden bu cinsiyet ve askerlik korelasyonu hususu, savaşın topyekûn hâle gelişi ve zorunlu askerliğin alanının genişlemesinden hareketle, bu iki yeni kavramın toplumun her kesimine yüklenmesi gereken bir mesuliyet olarak tasavvur edilmesi demektir. Mustafa Refik, Servet-i Fünun’un 30 Teşrin-i Evvel 1324 (12 Kasım 1908) tarihli nüshasında şunları yazmaktadır: “...kadınların da erkekler gibi hukuk-ı tabiilerine tamamıyla mâlik olabilmeleri için hizmet-i askeriye ifa ederek zükûr ile aralarında bu hususta da müsavat hasıl olmasına lüzum görüyorum.”¹¹⁶

Özetle, II. Meşrutiyet Devri entelektüellerinin perspektifine göre, askerlik bir erkek işi olarak kodlanmış olsa dahi toplumsal bir hak isteyen herkesin elini taşın altına

¹¹⁵ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 52-54

¹¹⁶ Mustafa Refik, *Kadınlar Asker Olmak İstiyorlar*, *Servet-i Fünun*, Cilt: 36. Cilt, Sayı: 911, 30 Teşrin-i Evvel 1324 (12 Kasım 1908), s. 12-15, s. 12

koyması gerekmektedir. Bu nedenle en uç çıkışlarda kadınların da askerlik yapması istenmiş veya hiç olmazsa kadınların askerlik ve savaşa maddi/manevi destek vermeleri, asker evlatlar yetiştirmeleri ve evlatlarını bu yönde güdülemeleri umulmuştur. II. Meşrutiyet Devri boyunca fikir hayatının cinsiyet meseleleri konusunda bahsetmiş olduğumuz eğilimler doğrultusunda hareket etmekte olduğunu söylememiz mümkündür

2.6.Bir İdeal Olarak “Alman Ruhı”

Osmanlı İmparatorluğu, daha Sultan II. Abdülhamit devrinden itibaren Almanya ile politik bir yakınlaşma içindeydi. Alman İmparatoru, daha Kasım 1898’deki ünlü Şam konuşmasında, kendini üç yüz milyondan fazla Müslümanın koruyucusu ilan etmişti.¹¹⁷ Zira, Türkiye, Almanya’nın savaş stratejisinde önemli iki rol üstlenecekti; “Boğazların Muhafızı” olarak, Karadeniz’de Rusya ve Batı müttefikleri arasındaki iletişimi koparmak ve Rusya’nın güney kanadına karşı sürekli bir tehdit uygulayarak Almanya’nın, İngiltere’ye Hindistan ve Mısır’da saldırması için bir sıçrama tahtası görevi görmek.¹¹⁸ Bu nedenle cihâd bildirilerinin kopyalarının, düşman ordularındaki Müslüman birliklerine yönelik propaganda broşürü olarak kullanılmak maksadıyla Arapça ve Hint diline çevrilmesi için derhal Berlin’e iletilmesi emredilmiştir; Alman Dışişleri Bakanlığı personeli, Sultan’ın eylemlerinin “İslâm fanatizmini uyandıracak” ve Hindistan’da büyük çaplı bir devrime yol açabileceğini tahmin etmekteydi.¹¹⁹ Yani politik hedefler Alman İmparatorluğu’nu,

¹¹⁷ Fritz Fischer, *Germany’s Aims In The First World War*, W. W. Norton & Company, New York, 1967, s. 121

¹¹⁸ Fritz Fischer, *Germany’s Aims In The First World War*, s. 122

¹¹⁹ İstanbul’daki Alman askerî ataşesi, cihâd ilanın İngiliz ve Fransız ordularındaki Müslüman askerleri Alman birliklerine ateş etmemeye ikna edeceğine inanıyordu. Ancak, şüpheli Alman büyükelçisi özel bir mektupta, ilanın “sadece birkaç Müslümanı kandıracağını” yazdı. David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, Henry Holt and Company, New York, 1989, s. 109. Alman üst komutasındaki birçok kişi, Osmanlı Devleti’nin savaşa en büyük katkısının Türk ordusunun askerî aktivitelerinden ziyade rakip ülkelerde iç ayaklanmalar çıkarabilme potansiyeli olduğuna inanmaktaydılar. Osmanlıların, Kuzey Afrika’daki Fransız, Mısır ve Hindistan’daki İngiliz ve Kafkasya ve Orta Asya’daki Rus idaresi altındaki Müslümanları kıskırtabileceklerine, dolayısıyla bu tür iç isyan tehditleri sayesinde İtilaf güçlerinin Müslüman topraklarındaki barışı korumak için Asya ve Afrika’da asker konuşlandırmak zorunda kalacağına ve Batı cephesindeki Alman ve Avusturya birlikleri üzerindeki baskılarını hafifleteceklerini düşünmekteydiler. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Penguin Books, 2016, s. 99

Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ilişkilere sevk etmişti.¹²⁰ Berlin Kongresi'nden ağır bir hasar ile çıkan Osmanlı İmparatorluğu ise Avrupalı büyük devletlerin politik ilkeleri ve etki alanlarının yöneldiği istikamet nedeniyle, kendisine bir yaşam şansı görememiş ve Almanya ile yakınlaşmakta çareyi bulmuştu.¹²¹

Bu yakınlaşmanın bir ürünü olarak Osmanlı Devleti'ne gelen askerî danışmanlar,¹²² beraberlerinde Alman militarizmine duyulan hayranlık duygularını da doğurmuştu.¹²³ Meşrutiyet devrinde daha da artacak olan bu yakınlaşma¹²⁴ bir ideoloji transferini de beraberinde getirmekteydi. Sadrazam Sait Halim Paşa, Osmanlı Maarif Nezareti Müşavirliğine atanan Prof. Dr. Franz Schmidt'e Türkiye'nin "Alman zihniyetli vatandaşlara" ihtiyacı olduğunu belirtirken, Enver Paşa Schmidt'e, halkın ekonomik bilgilerle donatılmasının ve Alman tarzına uygun olarak daha çalışkan ve randımanlı olma yönünde eğitilmesinin gereklerinden bahsediyordu.¹²⁵

¹²⁰ Ayrıca politik amaçların yanında Alman ekonomik menfaatlerinin de bu ilişkide rolü olduğu açıktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması, Almanya'nın Osmanlı topraklarında kazandığı ekonomik konumunu korumasını ve geliştirmesini mümkün kılacaktır. Dr. C. Snouck Hurgronje, *The Holy War "Made in Germany"*, G. P. Putnam's Sons, New York and London, 1915, s. 41

¹²¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 50

¹²² "Gelenler genellikle ülkelerinde ikinci planda olup tatmin olamayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda birinci olmak isteyenlerdi." Bkz.: İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, s. 88. Bu durumu Colmar von der Goltz şöyle ifade etmektedir: "Vatanımın benden şiddetle esirgediğini, nihayet bir yabancı memleket bana verdi. Bu memleket beni kendisine bir ordu tevdi edilemeyecek kadar "yaşlı" bulmuyor." Bkz.: Colmar Von Der Goltz, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtıratı"*, Hazırlayan; Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 99

¹²³ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, s. 90

¹²⁴ Sultan Hamid devrinde olduğu gibi II. Meşrutiyet Devrinde de Alman danışmanların Osmanlı ordusunu ıslah etmekle görevlendirildiğini görmek mümkündür; 27 Zilkade 1331 (28 Ekim 1913) tarihinde "Ordu-ı Hümayûnun terfii ve teâlîsi hakkında ıslahat icra eyleyecek ve ceneral rütbesinde bir reisin taht-ı riyaset ve nezaretinde olarak sunûf ve kıtaat-ı muhtelifede ifa-ı vezaif-i talime ve tadrîsiyye eylemek üzere Almanya ordusundan cem'an kırk bir ümerâ ve zabitanın beşer sene müddetle celp ve istihdamları" kararlaştırılmış ve bu kimselerin masrafları da Osmanlı devleti tarafından üstlenilmiştir. *BOA.*, BEO, 4226-316916, H-27-11-1331

¹²⁵ Mustafa Gencer, *Jön Türk Modernizmi ve "Alman Ruhu" 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 177. Bu noktada önemli bir hususa değinmek gerekir; her ne kadar idarî kadrolarda bu türden bir Alman yakınlığı görülsede bile, Almanların özellikle de askerî alanlarda İttihat ve Terakki'nin üst düzey isimlerine aynı hayranlığı beslediklerini söylemek güçtür. Kendisiyle sık sık tartıştığı Prusya ordusu danışmanı Liman von Sanders, Enver'i askerî konularda bir "soytarı" olarak görmekteydi. David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, Henry Holt and Company, New York, 1989, s. 119. Ayrıca Alman ve Osmanlı subayları arasında da ittifaka rağmen sürtüşmeler özellikle de 1916 senesinden itibaren giderek artmaktaydı. Gültekin Yıldız, *Birinci Dünya Savaşında Türk-Alman Askeri İttifakı: Silah Arkadaşlığı mı Menfaat Ortaklığı mı?*, *Derin Tarih*, Özel Sayı 1, 2014, s. 114-115

Almanya ile ilişkiler, hem II. Abdülhamit devrinde hem de meşrutiyet sonrasındaki yılların tamamında artarak gelişmekteydi. Nitekim Osmanlı Devleti, mevcudiyetini tehdit edebilecek emarelerin de büyük ölçüde farkındadır.¹²⁶ Bu nedenle bir Avrupalı müttefik arayışı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gündemindeki en acil ve öncelikli konulardan biriydi; Cemal Paşa Almanya ile bir ittifak önerildiğinde, bunu onaylayarak Türkiye'yi bugünkü tecrit konumundan kurtaran herhangi bir ittifakı kabul etmekten çekinilmemesi gerektiğini ileri sürmüştür.¹²⁷ Cemal Paşa hatıratında bu meseleyi daha detaylı anlatmaktadır; Paşa her ne kadar 1914'te ittifak anlaşması imzalanmış olsa bile müzakerelerin Umumi Harp'ten evvel başladığını ve Talât Paşa'nın meseleyi kendisine danıştığını yazmaktadır. Talât Paşa'nın "Fransa'dan hayır gelmediği"ni söylemesinin ardında Almanya ile bir ittifak hakkında ne düşündüğünü sorması üzerine, Cemal Paşa; "Türkiye'yi tek başına kalmaktan kurtaracak olan böyle bir ittifakı hemen kabul ederim" cevabını vermiştir.¹²⁸

Talât Paşa ise savaşın başlamasının ardından vukuu bulan hadiseler nedeniyle Almanya'nın savaşı kaybedemeyeceğine dair genel bir inanış olduğunu ifade etmektedir.¹²⁹ Kâzım Karabekir de ittifak meselesi, eğer başlangıç aşamalarında kendisine danışılmış olsaydı, mevcut tehlikeleri hesaba katarak Almanlarla ittifaka taraftar olacağını ifade etmiştir.¹³⁰ İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Gray konu ile ilgili; Enver'e suikast düzenlemekten başka hiçbir şeyin Türkiye'nin Almanya'dan taraf olmasını engellemeyeceğini söylemekteydi.¹³¹ Fakat, Jön Türklerin bu yaklaşımını eleştirmek bir parça peşin hükümlü bir tavır olacaktır, zira Almanların

¹²⁶ Osmanlı Devleti tarafından; Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, İran, İtalya, Karadağ, Romanya, Rusya ve Sırbistan gibi ülkelerin ordu ve donanmalarının muhtemel bir harekât kalkışması niyetiyle giriştirdikleri seferberlik işaretleri, belirli dönemlerde veya sürekli olarak takip altında tutulmuştur. Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Askerî İstihbarat (1876-1914)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 91-92

¹²⁷ David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, s. 48.

¹²⁸ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 130

¹²⁹ *Talât Paşa'nın Anıları*, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 31

¹³⁰ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, Cilt 1, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 78-79

¹³¹ David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, Henry Holt and Company, New York, 1989, s. 70

klasik liberal öğretilerin aksine özgürlük olmadan da büyük işler başardıkları aşikârdır.¹³² Dolayısıyla, Jön Türklerin Almanya'ya meyletmeleri, kendi şartları göz önüne alındığın tutarlı bir yaklaşım sayılabilir.¹³³

Almanlar da bu ilişkilerin gelişmesi için bilinçli bir tavır sergilemekteydiler. İstanbul'daki Almanya elçisi Wangenheim Türkiye'ye gelen Alman subaylar ile ilgili: "Bizim subaylarımızın en önemli görevi şimdiye kadar olduğundan daha politik olmak durumundadır. Bu politikanın özü de ince ruhlu ve dostane davranarak Türk ordusu içinde mevcut Almanya sempatisini derinleştirmek ve devam ettirmek olmalıdır"¹³⁴ demektedir. Ayrıca, Alman heyetleri savaşın bu yakınlaşmayı daha perçinleyeceğinin farkındadırlar; Kâzım Karabekir, donanmalar arası çatışmaların başlamasının ardından Liman von Sanders Paşa'yı görmeye gittiğinde, O'nu oldukça sevinçli ve "Allah'a şükür" nidaları atarken gördüğünü yazmaktadır: "Sen de haber aldın mı Kâzım Bey? Sonunda savaşa girdik. Rus donanması boğaz yakınına gelmiş ve bizim

¹³² Rusya için de durum farksız değildir. On dokuzuncu yüzyılın son üçte birini kendilerini yenilenmekle geçiren Almanya ve Japonya'nın, bu değişikliklerini otoriter bir atmosferde gerçekleştirdikleri açıktır. Eric Hoffer, *In Our Times*, Harper&Row Publishers, New York, Hagerstown, San Francisco ve London, 1976, s. 28, 111

¹³³ Mustafa Aksakal'ın da dikkat çektiği gibi Osmanlı'nın savaşa giden yolunun, iddia edildiği gibi Alman gücüne körü körüne bir inançla ya da sevgiyle değil, savaştan sonra imparatorluğun Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından bölünmesi korkusuyla bağlantılı olduğu açıktır. Kâzım Karabekir'in 1937'de ifade ettiği gibi: "Tüm toplumsal olaylar gibi, bizim savaşa girmemiz de tek bir bireyin işi değil, karmaşık bir dizi faktör ve koşulun bir araya gelmesinin sonucuydu." Mustafa Aksakal (2010). *Why did The Ottomans Enter a European War in 1914? New Sources, New Views. Osmanlı Araştırmaları*, 36 (36), 187-193. s. 193. İ. Hakkı Sunata'nın hatıratından anlaşıldığı kadarıyla savaşın ilk ateşleyici hadisesi olan bir Sırp gencinin gerçekleştirdiği suikast hadisesi, Osmanlı basınında savaşı gerekçelendirecek bir manipülasyon vesilesi olarak görülmemiştir. Sunata'ya göre Osmanlı basını, ilk anlarda daha tarafsız bir tutum sergilemekte ve Sunata'nın Sırp katiline duyduğu öfke ve nefretin "onda biri kadar bile bir nefret" beyanında bulunmamaktadır. İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, Yayına Hazırlayan; Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 20. Yani özetle Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girişinin ve Almanya ile olan ittifakının koşulsuz bir teslimiyetin ürünü olmadığını söylememiz mümkündür. Bunun açık bir ifadesi 13 Zilhicce 1330 (23 Kasım 1912) tarihli bir tahriratta görmek mümkündür; belgeye göre İskenderun'da "emniyet-i umumiye'nin temini" için iki yüz mevcutlu bir nizamiye bölüğünün gönderilmek üzere olduğu ve orada bulunan Alman sefinesinin karaya asker ihraç etmek istemesine karşılık, Alman gemisinin karaya asker ihracına meydan verilmemesi gerektiğine karar verilmiştir. *BOA.*, DH.EUM.EMN., 95-34, H-13-12-1330. Yani Osmanlı hükûmeti, Alman birliklerinin Osmanlı topraklarına fazlaca nüfusu konusuna zannedildiğinden daha hassas yaklaşmaktadır. Nitekim, bu hadiseden bir gün evvel, yani 12 Zilhicce 1330 (22 Kasım 1912) tarihinde, İskenderun'da Alman kruvazöründen karaya asker çıkarılarak ateşli talim ettirileceği mahalli kaymakamlık tarafından bildirilmiş ve bunun üzerine bu türden nümayişlerin ahali arasında başka türlü telakki olunacağı ihtimalinden ötürü, bundan sarfınazar edilmesi Halep'teki Almanya konsolosundan talep edilerek, mûmâ-ileyh tarafından kruvazör kumandanlığına tebliğ edilmiştir. Kruvazörün karada ateşli talim yapması mahzur görülmüştür. *BOA.*, BEO, 4116-308626, H-12-12-1330

¹³⁴ Mustafa Gencer, *Jön Türk Modernizmi ve "Alman Ruhu": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, s. 55

donanmaya saldırmış, bizim donanma Rusların bir torpil gemisini batırmış, diğerlerini de çekilmeye mecbur etmiş.”¹³⁵ Yukarıda da zikredildiği gibi Almanya’nın Osmanlı ile ittifakının temelinde yatan temel husus esasen İslâm’ın Almanya tarafından Osmanlı vasıtasıyla manipüle edilebilecek olma ihtimaliydi.¹³⁶ İngiltere Hindistan’a ve Fransa Afrika Ordusuna yöneldiğinde, savaş stratejistlerinin, sömürgelerinin sadâkatini sorgulamak için iyi bir nedeni vardı; 1914’te dünyadaki 240 milyon Müslümanın, büyük bir kısmı bir İtilaf Gücü’ne tâbi olan sömürge idaresi altında yaşıyordu; İngiliz yönetimi altında 100 milyon, Fransız kolonilerinde 20 milyon ve yine Rus İmparatorluğu içinde de 20 milyon Müslüman mevcudiyeti söz konusuydu ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kasım 1914’te Almanya ile birlikte savaşa girişinin ardından Sultan’ın İngiltere, Fransa ve Rusya’ya karşı cihâd çağrısı, İtilaf’a karşı Müslüman bağlılıklarını şüpheli hâle getirmişti; zira Osmanlılar, küresel İslâm’a dair bir rüzgâr yaratmada başarılı olsaydı, dengeleri İttifak Devletleri’nin avantajına çevirebilirlerdi.¹³⁷

Savaşın başlamasıyla bu dostluğun dozu da artmıştı; Colmar von der Goltz’un (Golç Paşa) anlatımına göre, 1915’te Türkiye’ye gelişi halkta büyük sevinç uyandırmıştır. Goltz bu durumu şöyle izah eder: “Benim Türkiye’ye dönüşümün burada büyük bir sevinç uyandırmış olduğunu hakikaten ben de nefsimde hissettim. “Babamız yine geldi, şimdi her şey iyi olacak” gibi tesadüfen duyulan sözler, bu sevinci bana teyit etmişti.”¹³⁸ Bir askerî danışmana gösterilen bu sempati aslında Alman ordusuna ve Alman militarizmine duyulan hayranlıkla da bağlantılıydı; muhtemelen Alman askeri bir “insan-ı kâmil” ve Alman askerî kültürü bir “ütopya” olarak tahayyül edilmektedir. Dolayısıyla, idarenin perspektifine göre Türkler de Almanlar gibi asker bir millet olmalıydılar. Bu durum, Osmanlı fikir hayatında Alman

¹³⁵ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, Cilt 2, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 360

¹³⁶ Alman siyasetçiler yapılan propaganda ilanlarında Müslümanların Halifesinin de Almanya’yı desteklediğini sömürge idarelerinde yaymaktaydı. Dr. C. Snouck Hurgronje, *The Holy War "Made in Germany"*, s. 35-36

¹³⁷ Nitekim Almanya, özellikle Müslümanlar arasında İtilaf Gücü’ne karşı sömürgeci isyanları aktif olarak destekliyordu. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, s. 53-54

¹³⁸ Colmar Von Der Goltz, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri “Golç Paşa’nın Hâtıratı*, s. 84

askeri ve Almanya'daki askerî hayatın anlatıldığı geniş bir güzelleme literatürünün doğmasına sebep olmuştur.¹³⁹

Örneğin, Birinci Cihan Harbi sırasında yayınlanan bir risalede Alman ordusunun kudreti şöyle anlatılmaktaydı: “Harbi hazırda Alman ordusunda müthiş bir faaliyet ve azim cereyanı görmekten kolay bir şey yoktur. Orada en küçüktен en büyüğe kadar herkes, işi için hiç durmayan ve daima işlemekten yorulmayan bir makine hâlinedir. Mafevkten gelen emrin niçin geldiğini sormaz. O emre derhâl itaat ederek anlamaya çalışır, kendi kendine düşünür. İşte Alman askeriyle Fransız asker arasındaki farklardan en büyüğü burada zahirdir.”¹⁴⁰

Donanma Mecmûası ise 28 Kânun-ı Sâni 1331 (10 Şubat 1916) tarihinde, “Almanları İyi Tanıyalım” başlıklı bir makalede uzunca bir şekilde savaşıyan tarafların durumlarını anlattıktan sonra, Almanya'nın “mükemmelliği”ni ordusunun demografik kaynağını sağladığı eğitime atıfla şöyle izah etmiştir: “Zannedirim ki Alman mesail-i sanaiyesini tetkik eden herkes Almanya'nın askerî talim ve terbiyeden ne derecelerde büyük istifadeler temin ettiği hususunda ittifak ederler. Almanya'da en ziyade iki şeyin tesir ve nüfuzu kendini gösterir, bunların biri mektep muallimi diğeri de talim muallimidir. Hepiniz biliyorsunuz ki birkaç sene evveline gelinceye kadar Almanya'da kemâle gelen her şahıs orduda hizmet etmiştir. Bugün nüfusları ziyadesiyle artmakta olduğu cihetle adam seçmek hususunda o kadar şiddetli davranmaya ihtiyaç yoktur.”¹⁴¹

Servet-i Fünun'un 4 Ağustos 1332 (17 Ağustos 1916) tarihli nüshasında, Amerikalı gazeteci Wiegand tarafından yapıldığı iddia edilen bir yorumda “Alman askerlerinin kuvve-i maneviyye” konusundaki marifetleri, Amerikalı gazetecinin ağzından şöyle aktarılmaktaydı: “Birkaç saat imtidâd eden müthiş top atışlarından, bunu takip eden ve bütün gün devam eden mücadelât-ı hunrizaneden sonra en ileri

¹³⁹ Ayrıca belirtmekte fayda olan bir diğer husus ise; Osmanlı askerinin de Alman askeri gibi olması gerektiği yönündeki inanç, sadece bir Alman askeri güzellemesi ile de sınırlı kalmamış, Osmanlı ordusu yukarıda da zikredildiği gibi Alman danışmanlar ve talimnameler yoluyla ıslah edilmek istenmiştir. 7 Rebiülevvel 1329 (9 Nisan 1908) tarihinde, Osmanlı ordusuna mensup topçu ve piyade sınıflarının “tekmil ve terfîsi” nedeniyle, ithal olunan Alman talimnamelerinin tebdil edilmesi ve uygulanmasına karar verilmiştir. *BOA.*, Y..MTV., 308-50, H-07-03-1326

¹⁴⁰ *Alman Askeri ve Almanya'da Hayat-ı Askeriyye – Alman Ordusunda Kudret-i Taruzziye ve Alman İrfanı*, Divan Yolunda Kadınlar Dünyası Matbaası, Der-saadet, 1335, s. 11-12

¹⁴¹ *Almanları İyi Tanıyalım, Donanma*, Cilt 7, Cilt Sayı: 77, 28 Kânun-ı Sâni 1331 (10 Şubat 1916), 1267-1270, s. 1270

siperlerde bulunan adamların pek bitap ve tûvân kalacaklarını farz ediyordum. Halbuki, Alman askerlerinde farzımın büsbütün aksini gördüm. Bu müthiş mücadelâttan sonra, en ileri siperlerdeki Alman askerlerini şayan-ı hayret bir surette terütâze ve her şeye amade buldum. Fevkalâde mesaiden ve uzun günler muharebatın akıl ve tasavvura sığmaz bir raddede bâdî olduğu asap gerginliğinden sonra, bu askerler bâdî-i hayret olacak derecede neşeli idiler. Her bir nefer, Almanya'nın katiyen muzafferiyetine iman ediyordu... cephe harbinde bulunan Alman askerleri meyanında gerek maddi ve gerek manevi bu ordunun mağlup olabileceğini tahmin ettirebilecek derece bir âsâr-ı inkisâr yoktur.”¹⁴²

Servet-i Fünun, 23 Nisan 1331 (6 Mayıs 1915) tarihli nüshasında, savaşın en mühim aktörünün Almanya olduğunu şu sözler ile ifade etmekteydi: “Avrupa akvamının istikbâlini tanzim edecek olan şu muharebe-i azimede Almanların kudret-i askeriyesinin en mühim vazifeyi ifa etmede olduğu aşikârdır; çünkü evvelemirde harbin netice-i katiyesi bu kudret-i askeriye tâbidir.”¹⁴³

Avanzâde [Mehmed] Süleyman ise “Alman Askerî ve Almanya'da Hayat-ı Askeriye” isimli eserinde Almanya'yı şöyle tasvir etmektedir: “Almanya gibi devlet-i muazzama ve millet-i müsellahanın askerlikteki intizam ve ciddiyeti, terakki ve tekamülü bütün cihanın taht-ı tasdik ve itirafındadır. Hiçbir devletin hayat-ı askeriyesi, Alman hayat-ı askeriyesi kadar muntazam ve mükemmel değildir. Almanya'yı bu mertebe-i i'lâya is'âd eden askerliği ve muharebe-i umumiyede kuvvet ve kudret-i askeriyesini dostlarına ve düşmanlarına taktir ve teslim ettiren muntazam askeri, mükemmel zabitleridir.”¹⁴⁴ Müellife göre Almanya mühim bir örnektir: “Evvelemirde

¹⁴² *Alman Askerlerinde Kuvve-i Maneviyye, Servet-i Fünun*, Cilt: 51. Cilt, Sayı: 1313, 4 Ağustos 1332 (17 Ağustos 1916), s. 160

¹⁴³ *Alman Kavminin Kuvve-i Maneviyyesi ve Askeriyyesi, Servet-i Fünun*, Cilt: 48. Cilt, Sayı: 1248, 23 Nisan 1331 (6 Mayıs 1915), 410-411, s. 410. Bahsi geçen “kudret-i askeriye” bir ölçüde fizikî üstünlüğe de atfedilmiş olduğundan, Alman milletine benzer bir fiziğin de önemi üzerinde durulan bir husus olmuştur. Örneğin “Almanlar Gibi Kuvvetli ve Uzun Boylu Nasıl Olmalı?” başlıklı bir eser kaleme alan Avanzâde Mehmet Süleyman'a göre: “Almanya gayet kuvvetli ve büyük bir devlet olmağa beraber efrad-ı ahalisi de güçlü ve kuvvetli, canlı ve kanlı ve birçok milletler efradından daha boylu ve mütenasip ölçüdedir.” Dolayısıyla Osmanlı toplumu da böyle bir ulusal kuvvete sahip olmak için Almanlar gibi bir pedagojik yaklaşımı benimsemelidir; çünkü “iyi yetiştirilen evlat bizim için güzel, sevimli, sağlam ve gürbüz birer evlat; vatan için de güçlü kuvvetli boylu poslu birer fert ve istifadeli birer unsur olurlar.” Eserin ilgili bölümleri için bkz.: Avanzâde [Mehmed] Süleyman, *Almanlar Gibi Kuvvetli ve Uzun Boylu Nasıl Olmalı?*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1916, s. 2 ve 24

¹⁴⁴ Avanzâde [Mehmed] Süleyman, *Alman Askerî ve Almanya'da Hayat-ı Askeriye*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1916, s. 5

onlar gibi sağlam bir ırka mensup ve herhâlde sağlam ana ve babadan tevellüt etmiş olmalı. Onlar gibi sağlam ve gürbüz çocuk yetiştirmeli. Onlar gibi talim ve terbiye-i askeriye-i tesis ve tatbik etmeli.”¹⁴⁵

“Alman Ordusunda Kudret-i Taarruziye” başlıklı başka bir eserde ise harbin otuz birinci ayının ardından savaşın durumu ve Alman ordusu şöyle anlatılmaktadır: “Hiç şüphe yok ki Alman ordusu dünyanın en muazzam kuvveti olduğunu gösterdi. Ordular için üç harekât mütesavverdir: taarruz, müdafaa, ricat. Düşmanlarımızdan bir ikisi itiraf etmeli ki, bu harekâtlardan son ikisini kısmen muvaffakiyetle icra edebildiler. Fakat Almanya her üç harekâttaki kudret-i satvetiyle tamamen ayrıldı... Büyük bir kumandanı “harp etmek, taarruz eylemektir” diyen Almanya, son aylara kadar yeni taarruzlar, yeni harekâtlar ibdaından hâlî kalmamıştır ve harbin sonuna kadar da hâlî kalmayacağını göstermiştir.”¹⁴⁶ Müellife göre düşmanlar da Almanya’yı mağlup etmenin “imkânsız” olduğunu anlamıştır.¹⁴⁷

Bir başka eser Almanya’nın bu gücünü birliğine bağlamaktadır; bu birlik ise şöyle tasvir edilmektedir: “Almanların seciyesinde, en ziyade mütemayiz olan cihet Almanlarda ferdin saadet ve felaketi, cemaatin makâsıd ve menafiyi uğrunda feda edilmesidir. Muasır ve meşhur bir siyasî diyordu ki: “biz Almanlarda ilk vazife, hükûmete karşı olan vazifedir. Biz Almanlar kendimize karşı vazifemizle ikinci derecede meşgul oluruz her vatandaş ihtiyarıyla ve arzu-ı tamıyla malını selamet-i umumiye için verir.”¹⁴⁸ Müellife göre bu birlik bilinci Alman kavmini askerliğe sevk etmektedir: “... Alman ordusu hakikaten milli bir ordudur. Almanya’da silah taşımağa kabiliyeti olan herkes, bir prensin oğlu ile bir işçinin oğlu sıyanet-i vatana hizmet etmekle mükelleftir. Bir genç Alman için en âlî maksat, vücudunu, hayatını cemaatin faydası için feda etmektir.”¹⁴⁹ Müellife göre bu ruh memleketi istenilen istikamete ulaştıracaktır: “... medeniyet Alman fikir ve ruhundan azade kalmaz, bu fikir ve ruh olmazsa, diğer akvam pek amik-i maddiyat içine düşerler... Alman ruhu, başlı başına düşmanlarımızın tasavvuratını gayr-ı mümkün kılmak hususunu tekfil eder. Bu

¹⁴⁵ Avanzâde [Mehmed] Süleyman, *Alman Askerî ve Almanya’da Hayat-ı Askeriye*, s. 23

¹⁴⁶ A. S., *Alman Ordusunda Kudret-i Taarruziye*, İstanbul: Kadınlar Dünyası Matbaası, 1916, s. 2-3

¹⁴⁷ A. S. *Alman Ordusunda Kudret-i Taarruziye*, s. 15

¹⁴⁸ Pavi Kruyçinker, *Alman Kavminin Kuvve-i Maneviye ve Askeriyesi*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1912, s. 2

¹⁴⁹ Pavi Kruyçinker, *Alman Kavminin Kuvve-i Maneviye ve Askeriyesi*, s. 7

maneviyat sayesinde milletimizin mecbur edildiği şu mücadele-i azimeyi devamla his-i neticeye îsâl eyleyeceğiz.”¹⁵⁰

Almanya, “işleyen bir demir” olarak tasavvur edilmektedir: “Almanya’nın her tarafında, müthiş bir faaliyet ve azim cereyanını hissetmekten, görmekten kolay bir şey yoktur. Orada en küçükten en büyüğe kadar herkes, işi için hiç durmayan ve daima işlemekten yorulmayan bir makine hâlinedir, fakat düşünmesini bilen ve yeni harekâtlar için çalışan bir makine...”¹⁵¹

Özetle, yukarıda da zikredildiği gibi Alman askerî kültürü ve Alman askeri, bir ideal olarak görülmektedir; Osmanlıların da ihtiyaç duyduğu ruh, “Alman ruhu” olarak tasavvur edilmekte olduğundan, II. Meşrutiyet Devri boyunca bu türden yaklaşımların tezahürlerinin yoğun olarak kamuoyunda varlığını sürdürdüğünü görmek mümkündür. Osmanlı Devleti’nin savaşa girişinin, kuru bir Alman hayranlığından kaynaklanmadığı açık bir hakikattir; fakat bu bölüm boyunca incelenen kaynaklarda da görülebileceği üzere, bu hakikat, dönemin kamuoyunda Almanya’ya yönelik yoğun bir hayranlık duygusunun filizlendiğini göz ardı etmemizi gerektirmez.

¹⁵⁰ Pavi Kruyçinker, *A.g.e.*, s. 23

¹⁵¹ *Alman Askeri*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1911, s. 15

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORDU İÇİN GEREKEN KOLEKTİVİTENİN İNŞASI

Haklı bir yorum, Clausewitz'in eserinin bugün de hâlâ kaynak olarak gösteriliyor olmasını, O'nun savaşlardaki insan faktörünün üzerinde durmasına bağlamaktadır.¹ Askerlerin insanî evsafa uzak, üniforma giydirilmiş robotlar değil de hatıraları, duyguları ve fikirleri olan insanlar olduğunu tahmin etmek güç değildir. Esasen bir insan topluluğu olan modern kitle orduları, tıpkı politik kitle hareketleri gibi ideolojik bir organizmadır. Nasıl ki kitle hareketlerini teşkil eden bir grup, sadece aşırı bir uyarı tarafından heyecanlandırılabilirse,² orduları da motive eden bir takım duygusal etkenler söz konusudur. Bu bölüm boyunca orduları bir araya getiren insan tabiatından kaynaklı duyguların bazıları üzerinde durulacaktır.

3.1. Kolektif Bir Kimlik Arayışı

Bir insanı savaşıma ve ölmeye hazır bir hâle getirmek, bir yönü ile o kimsenin benliğini ruhundan kopararak, bütününe olduğu insan olmasını önlemek, başka bir deyişle; “bireyin kolektif bir kimliğin içinde eritilmesi demektir”.³ Nitekim, Benedict Anderson da ulus kavramının yoldaşlık duyguları içeren bir topluluk olarak tasarlanması ile bir kardeşlik duygusu yarattığını ve böylece, bu kavramın son iki yüz yıldır milyonlarca insanın savaşıp ölmeye ikna olmalarına yardımcı olduğuna dikkat çekmektedir.⁴ Bir topluluğun üyesi olma, bir grupta kendini kaybetme ve yalnızlığı sona erdirecek kolektif bir ideolojiyi benimseme ihtiyacına karşılık gelen propaganda, “yalnızlık için hakiki bir çözümdür.”⁵

Bunu açıklamak için Eric Hoffer'ın kolektif bir kimlik ve bireyin ilişkisini izah ettiği analizine yer vermekte fayda var: “Bir kişiyi kendinden fedakârlık için olgunlaştırmak, onun bireysel kimliğinden ve farklılıklarından arındırılmasını

¹ Gültekin Yıldız, *Bütüncül, Karşılaştırmalı ve Felsefî Bir Askerî Tarih'e Doğru: Türkiye'de Askerî Tarih Araştırması ve Geleceği Üzerine, Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar & Yeni Yaklaşımlar*, Ed. Cevat Şahin ve Gültekin Yıldız, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, 3-22, s. 10

² Sigmund Freud, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, çev.: James Strachey, The Hogarth Press, London, 1949, s. 18

³ Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, Harper & Row Publishers, New York, 1989, s. 61

⁴ Benedict Anderson, *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London ve New York, 2006, s. 7

⁵ Jacques Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, çev.: Konrad Kellen ve Jean Lerner, Vintage Books, New York, 1973, s. 148

gerektirir. Kişi doğum ve ölümle sınırlı olan bir insan; bir George, Hans, Ivan veya Tadao olmaktan vazgeçmelidir. Bu amaca ulaşmanın en kesin yolu, bireyin kolektif bir kimliğe, tamamen asimile edilmesidir. Tamamen asimile edilen birey kendini ve başkalarını birer birey olarak görmez. Onun kim olduğu sorulduğunda otomatik olarak yanıtı; bir Alman, bir Rus, bir Japon, bir Hristiyan, bir Müslüman, belirli bir kabilenin veya ailenin bir üyesi olduğudur. Kolektif kimliğinden ayrı bir amacı, değeri ve kaderi yoktur; o, bu kimlik yaşadığı sürece gerçek anlamıyla ölemez.”⁶

Kendisini kolektif bir bütünün parçası olarak görmeyen bir bireyin yegâne amacı; dev bir okyanusta tek başına ilerlemekte olan bir geminin yapacağı gibi, varlığını muhafaza etmeye çalışmak olacaktır. Böyle bir kimsenin, bir bayrak ya da milli bir marşın şevki ile kolektif bir millet bilinci veya sembolik bir vatan algısı uğruna ölümü göze alması düşük bir ihtimaldir. Benliğinin farkında olan birisinin “biz” uğruna ölmeye heves etmeyeceği şaşırtıcı bir sonuç olmayacaktır. ⁷

Bundandır ki, devletlerin, askere almayı hedefledikleri vatandaşlarına telkin ettikleri en önemli mesaj; onların yalnız ve terk edilmiş bir insan değil, yekvücut olmuş ve bölünmez bir ulusun kıymetli birer mensupları olduklarıdır. Bu nedenle son iki yüz yılı aşkın bir süredir dünyanın birçok yerinde milli eğitim, basın, sanat ve bilim gibi alanlardaki otoriteler, bireyciliğin tehlikeleri ve fenalıkları üzerinde dururken, birlik ve beraberliğin faziletleri ve önemi hususunda halkları ikna etmeye çalışmışlardır.⁸

⁶ Eric Hoffer, *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 62

⁷ Kolektif siyasetin çarkları ile bireyin ruhunu ezerek şevk ve vatansever bir coşku imal etme arzusundaki otokratik siyasetin bireyciliği bir tehdit olarak algılaması olağandır; zira bireyciliğin kuvvetli köklerinin olduğu bir toplumda, fertler bütünün faydası uğruna fedakârlığa asgari düzeyde iştirak edeceklerdir. Nazi endoktrinizasyonun propaganda çarkları dahi Alman toplumunda zannedildiği ölçülerde bir serdengeçti ruh yaratmayı tam anlamı ile başaramamıştır; Eylül 1943'te Rusya cephesinde hayatını kaybeden bir Alman subay, günlüğüne şöyle bir pasaj not etmiştir: "Tüm bunlara neden katlanılıyor? Führer için mi? Anavatan için mi? veya tek bir millet için mi? Hayır, hayır, binlerce kez hayır! Bunun nedeni arkadaşların aynı botta olması ve birbirlerini terk edememesidir. Nedeni budur, başka hiçbir şey değil!" Eric Hoffer, *In Our Times*, Harper & Row Publishers, New York, Hagerstown, San Francisco ve London, 1976, s. 21

⁸ Buna ek olarak belirtmek gerekir ki; bir ulus devlet milliyetçiliği, bu türden bir aidiyeti yalnızca devlet tarafından bireye dayatmanın dışında, bireyin kendi arzusuyula da şekillenebilir. Zira bir ulusal topluluğun dahilindeki bireylerin çoğu, topluluğun sınırlarında iken iktidar arzularını tatmin edememektedir. Ulusal siyaset küçük bir grubun geride kalan büyük çoğunluğa sınırlandırılmaz ölçülerde bir egemenlik kurmasına da kapı araladığından, iktidarın çelik çekirdeğinden mahrum olan kalabalık kitleler, çareyi insanın en tabii arzularından biri olan iktidarı tatmin edebilecek bir devlet organizasyonuna koşulsuz bağlılıkta bulurlar. Böylece iktidardan mahrum ve yalnız başına bir birey olmaktan kurtulma fırsatını kendini mevcut devlet otoritesi ile özdeşleştirmede bulan birey, muhayyel bir iktidar simülasyonunun içinde sanal da olsa arzuladığı iktidara kavuşmuş demektir. Bu durumun en çarpıcı örneği, Birinci Cihan Harbi'nin ardından yaşanan yıkımı, mutlak anlamda totaliter bir siyasete

Bu ikna sürecinin en önemli yansıması; bireyleri, bölgesel, dinî, etnik, dilsel vb. farklılıklarından ayıran kolektif bir kimliğin inşa edilmeye çalışılmasıdır. İnşa edilmek istenen bu kolektif kimlik, kitle ordularını bir araya getiren ve onların bir arada kalmalarını sağlayan bir tutkal olarak tahayyül edilmiştir. Bu nedenle, 18. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyıla kadar dünyanın birçok yerinde, devletler bütün imkânlarını bu tutkalı imal etmek için sarf etmekten çekinmemişlerdir.

Bu kolektif kimlik, aynı zamanda standart bir “normal” insan yaratmak demektir; böylesi bir modelin ortaya çıkışı, eski zamanlarda daha tabii yollarla gerçekleşirken, modern dünyada artık gittikçe daha sistematik, bilinçli, planlı ve maksatlı bir hâle gelmiştir; net bir sosyal ilişkiler konsepti, ulusal hedefler ve ortak bir yaşam tarzının inşası, istenilen türde normal bir insanın yaratılmasına yol açar ve herkesi bu normlara doğru yönlendirir.⁹ Böylece standart insanın standart mesuliyetlerine olan sadâkati de şekillenmiş olur. Kolektif bir topluluğun mensubu hâline gelen birey, varlığının meşruiyetini bu mesuliyetlere olan sadâkatinden alır; bu standart kalıplara olan sadâkatsizliği ise onun benliğini gayr-ı meşru kılar.

Dahası, iktidardaki egemen sınıfların inşa etmeyi umduğu kolektif ruhun sloganlarını terennüm etmek ve buna göre tavır takınmak, gündelik toplum hayatında bir yer edinmeyi arzulayan bireyin de menfaatinedir. Her ne kadar bu hâl, ilk bakışta dünyevî bir ikbal hırsının tezahürü gibi görünse de esasında kolektif bir idealin sözcülüğüne soyunmak, topluluk içerisinde yükselmeyi arzulayan bireye ideolojik bir zırh hediye etmiş olur. Böylece birey, “ben milletim”, “ben halkım” veya “ben devletim” gibi iddiaları hiçbir çekince hissetmeden kolaylıkla dile getirebilir. Bir toplum olarak organize olabilmeyi başarmak, topluluk dahilindeki her bir bireye bu türden bir müdâhinâne ruh enjekte ederek, bireyin inanmadıklarını inandıklarından daha gür bir sesle haykırmasını sağlamakla mümkündür.¹⁰

teslim olmakla savuşturmaya çalışan Alman halkının acı tecrübesinde görmek mümkündür. Bu durumun daha detaylı bir incelemesi için bkz.: Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle For Power And Peace*, Alfred A. Knopf, New York, 1949, s. 74-78

⁹ Jacques Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, s. 107

¹⁰ Avusturyalı psikiyatrist Wilhelm Reich, Nasyonal-Sosyalist hareketin yükselişinin psikanalizini ve bu hareketin toplumsal zeminini incelediği eserinde, kentsoylu orta sınıfların ve memurların Nazi hareketi ile aralarında kurdukları ruhanî hemhâl oluşu benzer bir yaklaşımla ele almaktadır; Reich, hareketin yükselişini bu toplumsal birliktelik ruhuna bağlamakta ve buradan hareketle, halk ve devlet ilişkisini incelemektedir. Eserin ilgili bölümleri için bkz.: Wilhelm Reich, *The*

18. yüzyılın sonlarından itibaren, Fransız Devrimine fikirleri ile etki eden La Chalotais ve Abbé Grégoire gibi isimlerin ulusal eğitim projeleri, Avusturya’da II. Joseph’in reformları ve Prusya, İngiltere, Fransa, İspanya gibi devletlere ek olarak diğer devletler tarafından da teşvik edilen akademilerin, galerilerin, müzelerin ve üniversitelerin büyümesi ile başlayan süreçte, devletlerin bilinçli bir vatandaşlık anlayışı oluşturmak maksadıyla standartlaştırılmış ve vatansever bir kültür ile şekillendirilmiş toplumlar yaratmak için orta sınıflara yönelik bir eğitimci rolü benimsediğini görmek mümkündür.¹¹ Kültürel olarak homojen bir nüfusun varlığı, söz konusu bu nüfusun sadâkatini ve dayanışmasını sağlayarak hükûmetlerin, standardize edilmiş idarî düzenlemelerini uygulanabilir hâle getirmekte ve devletleşmenin maliyetini düşürmektedir.¹² Bir devletin nüfusu, bölünmüş ve heterojen olduğu ölçüde, büyük çaplı isyan olasılığı azaldığı gibi tek biçimli idarî düzenlemelerin uygulanmasındaki zorluklar da arttığından, geleneksel devlet yapılarından modern merkezî devlete dönüşüm sürecindeki devletler; ticaret, ulaşım ve iletişim sistemlerinin inşasına giriştikleri gibi ortak dilleri, dinleri, para birimlerini ve yasal sistemleri dayatarak nüfuslarını homojenleştirmeye ve farklılıkları ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.¹³ Bu durum standart bir ulusal kimlik, standart bir dinî veya mezhepsel aidiyet, standardize edilmiş bir dil, eğitim ve hatta kültür anlamına gelmektedir. Sonuç olarak, “yaşam devletler içinde tek tip olurken devletler arasında ise çeşitlenmiştir; ulusal semboller kristalleşmiş, ulusal diller standardize edilmiş, ulusal işgücü piyasaları düzenlenmiştir.”¹⁴

Şüphesiz ki bu türden bir standart ulusal kimlik ve kültürel homojenlik, vatanseverlik duyguları ile yoğurulduğunda, orduları da bir araya getirecek güçlü bir motivasyon kaynağı olacaktır. 1789’dan sonra Fransız tipi askere alımlar yeni bir ulusal sadâkat ve vatanseverlik hissi gerektirmekte, fakat çok uluslu ve kültürlü

Mass Psychology of Fascism, translated by Vincent R. Carfagno, The Noonday Press, New York, 1970, s. 46-48

¹¹ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishing, Oxford, 1986, s. 133-134

¹² Charles Tilly, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton, 1975, s. 42

¹³ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Basil Blackwell, Cambridge, 1990, s. 100

¹⁴ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, s. 116

imparatorlukların siyasî, sosyal ve kültürel yapısı bu standart kimliğe mâni olmaktaydı; örneğin coğrafyasının çok uluslu karakteri, Habsburg kuvvetleri arasında bir motivasyon olarak milliyetçiliği sınırlamakta, ulusal kimlikler arasındaki çelişkiler ise ithal edilen birçok askerî yöntemin etkinliğini azaltmaktaydı.¹⁵

İmparatorlukların çok uluslu yapısı, standart bir ulusal kimliğe müsaade etmemekte, hatta bu ulusal kimliğin oluşumu imparatorlukların varlıklarını tehdit etmekteydi. Bu nedenle çok kimlikli imparatorlukların ulusal kimlik inşa etme girişimlerinin Fransa veya Almanya örneğiyle kıyaslandığında çok daha çekingен bir tavır sergilediğini görmek mümkündür. Fakat yine de imparatorluklar da bir standart kimlik inşa etmeye girişmekten geri kalmamışlardır.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu da 18. yüzyıldan itibaren bu tip bir kolektif kimlik inşası sürecine girişmiştir. Bir Avrupalı gözlemci, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişimlerini “imparatorluktaki çeşitli ırkları ve bölgeleri renksiz bir Türk aynılığı düzeyine indirgeme planı” olarak tasvir ederken, İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther Jön Türk Osmanlıcılığını “Türk olmayan unsurların bir Türk havasında dövülmesi” olarak yorumlamaktaydı.¹⁷

Drama Başpiskoposu ise 1908'devriminden kısa bir süre önce şunları söylemekteydi: “Eğer Türkler bizi homojen bir ulusa dönüştürmek istiyorlarsa, imkânsıza teşebbüs ediyorlar demektir ve bu huzursuzluklara yol açacaktır. Biz önce Rum, sonra Osmanlı olmalıyız. Eğer bize ve diğer milletlere kendi yolumuzda ilerleme

¹⁵ John A. Lynn, *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000*, *The International History Review*, Vol. 18, No. 3 (Aug., 1996), s. 505-545, s. 520 ve 530.

¹⁶ Örneğin, Rusya'da 19. yüzyılın son çeyreğinde, Almanların kültürel hâkimiyetine karşı önlemler alınırken, hükûmet özellikle Polonya'ya uygulanan zorla “Ruslaştırma” politikaları başlatmıştır. George Vernadsky, *A History of Russia*, Yale University Press, New Haven, 1944, s. 174. Sıklıkla ilk milliyetçi Rus hükümdarı olarak anılan III. Alexander döneminde, Ortodoks olmayan mezhepler üzerinde artan baskı ve Ruslaştırma politikası büyümekteydi; Ruslaştırma politikalarının hedefinde, “isyankâr” Polonya'nın yanı sıra Gürcistan, Ermenistan, Transkafkasya ve Finlandiya halkı ile beraber, imparatorluğun bazı batı bölgelerinde çoğunluğu teşkil eden, uluslararası bağlantılara ve tanınırlığa da sahip olan Roma Katolikleri ve Luther taraftarlarının yanı sıra, farklı inanç sahipleri ve Rus tarikatları, ayrıca imparatorluktaki İslâm ve Budizm gibi Hristiyan olmayan inançlar da vardı. Nicholas V. Riasanovsky *A History of Russia, 4. Edition*, Oxford University Press, New York, 1984, s. 394

¹⁷ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, çev.: Türkay Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 97

izni verilirse ve dinimize, okulumuza sosyal ve etnik ideallerimize müdahale edilmezse her şey yolunda gidecektir.”¹⁸

Osmanlı devleti, hukuk sisteminde, askerî ve politik yapıda reformlar yoluyla, merkezî bir idarî yapı, modern bir eğitim sistemi ile yeni bir haklar ve görevler anlayışı oluşturarak bir vatandaş-ordu yaratma yolunda önlemler alıyordu; devletin bu yeniden örgütlenme gayreti, imparatorlukta bir “vatandaşlık” ve “Osmanlı milleti” yaratmayı amaçlıyordu.¹⁹

İmparatorluğun dağılışının önünü almak adına ortaya atılan “üç tarz-ı siyaset” (Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük) bir yönü ile de imparatorluk ordularını bir araya getirecek bir çimento, Osmanlı askerlerini bir araya getirecek ve onları savaşıp ölmeye ikna edecek kolektif bir kimlik arayışıdır. Böylesi bir standart kimlik arayışı Osmanlı kamuoyunu epey meşgul etmiş bir mesele olmuştur.

Yusuf Akçura bu durumu meşhur “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı çalışmasında şöyle izah etmektedir: “Osmanlı milleti vücuda getirmek arzusu, pek yüksek bir hayalî gayeye, pek yüksek bir ümide doğru yücelmiyordu. Asıl maksat, Osmanlı memleketindeki Müslim ve gayrimüslim ahaliye aynî siyasî hakları tanımak ve vazifeleri yüklemek; böylece aralarında tam müsavat husule getirmek; fikirlerce ve dince tam serbestî vermek; bu müsavat ve serbestîden faydalanarak, söz konusu ahaliyi aralarındaki din ve soy ihtilaflarına rağmen yekdiğerine karıştırarak ve temsil ederek, Amerika Birleşik Hükûmetlerindeki Amerikan milleti gibi müşterek vatanla birleşmiş yeni bir milliyet, Osmanlı milleti meydana çıkarmak ve bütün bu zor ameliyatın

¹⁸ Mustafa Gencer, *Jön Türk Modernizmi ve “Alman Ruhu” 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 87. Oldukça iyimser sayılabilecek bir yaklaşıma sahip olan bir İngiliz savaş muhabiri, Jön Türklerin dinin ve siyasetin başka bir şey olduğu şeklindeki modern ilkeyi kavradıklarını ve bu nedenle, hükûmetin, Türk olmayan toplulukların yargı ve eğitim kurumlarını devlet kontrolü altına alma taleplerinin artık gayet mantıklı bir talep olacağını ileri sürmüştür. G. F. Abbott, *Turkey in Transition*, Edward Arnold, London, 1909, s. 89

¹⁹ Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*, Palgrave Macmillan, 2004, s. 16. Benzer bir hususa değinen Tarık Zafer Tunaya’ya göre; ister İttihat ve Terakki iktidarda olsun, ister olmasın, Osmanlı İmparatorluğu “Hâkimiyet-i Siyasiye” konsepti içerisinde bir araya getirilmiş ve etnik unsurları bir araya getirebilecek bir politika arayışı içindedir. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 372-373

neticesi olarak da, “Devlet-i Aliyye-i Osmanîye”yi aslî şekliyle yani eski hudutlarıyla muhafaza eylemekti.”²⁰

Fuat Köprülü’ye göre ise Osmanlı kelimesi eski vakı’a-nüvislerde daima etnik bir anlamda değil sadece politik bir tabir olan “devlet hizmetinde bulunan ve devlet bütçesinden geçinen hâkim ve müdür sınıf” mânâsını ifade etmişti.²¹

II. Meşrutîye Devri’ne gelindiğinde her ne kadar İttihatçı hükûmet, Anadolu nüfusunu milliyetçi bir perspektiften homojenize etme eğiliminde olsa da²² zorunlu askerlik hizmetinin sınırlarının genişletilmesi çabaları, orduyu bir arada tutacak bir kolektif kimlik yani bir ortak çatı inşa edilmesini, başka bir deyişle bir birlik ruhu yaratılmasını da gerekli kılmıştır.

Hükûmet, zorunlu askerlik hizmeti perspektifiyle oluşturulmak istenen bir ordu kurma işine giriştiğinde, gayr-ı Türk veya gayrimüslim unsurların nüfusa oranı nedeniyle,²³ kurulacak orduya açıkça bir Türk ordusu demek sakıncalı olabilirdi,²⁴ bu

²⁰ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s. 19

²¹ Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 5

²² Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 5

²³ Osmanlı nüfusunun 1820’lerden başlayarak 1900’lere dek olan evriminin istatistikleri ile ilgili rakamlar için bkz.: Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985, s. 72-73

²⁴ Modern kitle ordularının ideolojik tandanslı organizasyonlar oluşu, asker olması beklenen kitlelerin merkezî idealler ile paralel ideolojik, etnik veya dinî kimliklere sahip olmasını gerektirmekteydi. 1701’de Katoliklerin orduda hizmet etmelerinin yasak olduğu Britanya’da, Katolikler gayri resmî olarak orduya katılabiliyorlardı; ancak askere alındıklarında inançlarından tövbe etmek zorundaydılar. Peter Way, *The Scum of Every County, The Refuse of Mankind: Recruiting the British Army in the Eighteenth Century, Fighting for a Living: A Comparative History of Military Labour 1500-2000*, ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2013, s. 309. Erol Köroğlu, Osmanlı savaş propagandası üzerine yapmış olduğu incelemesinde, propagandanın günün koşulları ile doğru orantılı olarak hareket ettiğine dikkat çekmektedir; bu durum propagandanın formunun “bazen devletin bekası için Osmanlılık, bazen Arap kitlelerini ikna için İslâmcılık, bazen ise Turancılık” olarak şekillendirilmesiydi. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimliğe*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 71. Nitekim, Tarık Zafer Tunaya da İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerine yapmış olduğu gözleminde, Cemiyet’in ideolojik strüktürünü açıklarken, Cemiyet’in esas ideolojik eğiliminin milliyetçilik olduğunu belirtse de Tunaya’ya göre Cemiyet’in ideolojik açıdan “bir yüzü ne kadar milliyetçiye, diğer yüzü de o denli İslâmcıydı.” Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 377. Cemiyet’in en önemli isimlerinin dahi milliyetçi eğilimlerinin ötesinde İslâmî ideolojik motifler ile süslü bir fikir dünyası olduğunu söylememiz çok da abartılı bir ifade olmayacaktır. Hüseyin Cahit Yalçın, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının din ve dünyayı birbirinden ayırt edemeyecek kimseler olduğunu ileri sürmektedir. Hüseyin Cahit Yalçın, *Talât Paşa*, Haz.: Göktürk Ömer Çakır, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 84. Murat Bardakçı, Enver Paşa ile ilgili yapmış olduğu çalışmasında, Enver Paşa’nın savaşın ardından

durum, askerlik ile ilgili devlet kaynaklı propagandaların yapısının etnik, dinî veya mezhebî bir esansın az veya çok hissedilebildiği, herkesi kapsama iddiasındaki bir uhuvvet (kardeşlik) retoriği olmasına yol açmıştır; David Fromkin, yerinde bir gözlem yaparak Talât, Enver ve diğer İttihatçıların “milletsiz milliyetçiler” olduklarını ileri sürmektedir; zira İmparatorluk içinde Türkçe konuşanlar bile, çoğu zaman Türk kökenli değildi.²⁵

Bu nedenle oluşturulmak istenen anlatıya göre Osmanlı askerleri bir baba figürü olarak kodlanan padişahın evlatları olan, bir çeşit totemistik kardeşler topluluğudur.²⁶ II. Meşrutiyet Devri Osmanlı fikir hayatının öne çıkan en önemli söylemlerinden birinin uhuvvet (kardeşlik) olması da bu durumun bir yansımasıdır. Von der Goltz, bu ortaklığı şöyle izah etmekteydi: “Zapt u rapt-ı askerîyi ve onun kuvvet ve iktidarını beyan ve izah için meşhur Darwin’in “İnsanın Asıl ve Menşei” nam eserinde münderiç bulunan sözü en güzel bir tarif addolunabilir: “Asâkir-i

ülkeden ayrıldığında dahi milliyetçilikten ziyade İslâmcılık eğilimlerine sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bardakçı’ya göre; savaşın ardından Enver’in Orta Asya’daki girişimlerinin ideolojik kökleri Turancılık heveslerinden ziyade, İslâmî eğilimlerdir. Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 310-311. Enver Paşa’nın hatıraları, Bardakçı’nın bu iddiasını güçlendirir niteliktedir; Paşa’nın köylüleri örgütlemek için yaptığı bir konuşma metnini de içermekte olan hatıratında, Enver Paşa padişahı itham ederken sultanın hareketlerinin peygamberin hareketleri ile örtüşmediğini ileri sürmekteydi. *Enver Paşa’nın Anıları (1881-1908)*, Haz.: Halil Erdoğan Cengiz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 75. Yani ideolojik düzlemde, Osmanlı askerî propagandasının sloganları, imparatorluğun yapısının çeşitliliği nedeniyle tek bir ideolojik eğilimi içermiyordu; bu fikrî zemin Erol Köroğlu’nun da dikkat çektiği gibi bazen İslâm’a, bazen Osmanlıcılığa, bazen de milliyetçiliğe yaslanmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı askerî propaganda sloganlarının tonu oldukça muğlaktır, zira açıktan bir Türk milliyetçiliğinin imparatorluğu bölme ihtimali içermekte olduğu, dönemin önde gelen milliyetçi entelektüellerince de bilinen bir hadiseydi. Ziya Gökalp, “Millet Nedir?” isimli makalesinde milli devletin başlangıç şartını, “imparatorlukların inhilâli” olarak tasvir etmekteydi. Ziya Gökalp, *“Millet Nedir?”*, *İctimaiyyat Mecmûası*, Cilt: 1.Sene, Sayı: 3, 31 Mayıs 1333 (31 Mayıs 1917), 148-155, s. 149. İmparatorluğun çok kimlikli yapısı siyasî yeknesaklık arz etmediğinden dolayı, askerî ideoloji de bundan mustarıpti. Nitekim, Yusuf Akçura da bu durumu teyit edecek şekilde, “o günkü Türkçülerin milli bir Türk devletini hayal bile edemeyeceğine” değinmektedir. Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi: Türklük Fikri, Türkçülük Cereyanı, Türk Ocakları*, Haz.: Erol Kılınç, Ötüken neşriyat, 2019, İstanbul, s. 267

²⁵ David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, Henry Holt and Company, New York, 1989, s. 48

²⁶ Cihâd için kitleleri mobilize etme maksatlı kaleme alınan eserlerde de bu tutumu görmek mümkündür; buna göre İslâm halkları, milliyet ve dil fark etmeksizin birbirlerinin erkek ve kız kardeşleridirler. Mustafa Aksakal, *The Ottoman Proclamation of Jihad, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”*, Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 53-69, s. 65

muntazamanın fark-ı gayr-i muntazamaya olan tefevvuku, asâkir-i muntazamada her ferdin arkadaşlarına olan emniyet ve istinadının neticesidir.”²⁷

Goltz’un sözünü ettiği bu “emniyet ve istinad” ortak bir vatan ve vatandaşlık anlatısı inşa edilmesini gerekli kılmıştır. Örneğin, II. Meşrutiyet idaresi kamusal alanı, dinî dolayısıyla “bölücü” olabilecek bayramlardan ziyade birleştirici bir takım yeni bayramlar icat ederek inşa etmeye başlamıştır; İd-i Milli-i Osmani ve II. Meşrutiyet Meclisi’nin toplandığı günün yıldönümünün yanı sıra, Mektepliler Bayramı, Çocuklar Bayramı ve İdman Bayramı gibi bayramlar ilan edilerek “rejime duyulan imanın tazelenmesi” amaçlanmıştır.²⁸ Bunlardan şüphesiz ki en göze çarpanı 10 Temmuz, yani Meşrutiyet’in ilanıdır; 27 Recep 1328 (25 Ağustos 1908) tarihinde Kanun-ı Esasi’nin ilanı ile meşrutiyet usulü idarenin tesisinin hatırası olması için basılacak posta pullarının üzerine “10 Temmuz 1324 Hatıra-ı Meşrutiyet” ibaresinin münasip bir şekilde resmedilmesine karar verilmiştir.²⁹ 22 Cemazielahir 1327 (11 Temmuz 1909) senesinde Meşrutiyet’in ilanın yıldönümü olan 10 Temmuz gününün resmi bayram olarak kutlanmasına dair Meclis-i Mebusan ve Heyet-i Ayanca kabul edilen bir kanun layihası hazırlanmış olduğu aktarılmaktadır.³⁰ 2 Recep 1327 (20 Temmuz 1909) tarihinde Kanun-ı Esasi’nin ilanı olan 10 Temmuz gününün, Şişli Abide-i Hürriyet Tepesi’nde icra edilecek olan resmi geçit törenine dair tertibat ve teşrifatı içeren program ve kroki suretlerinin devlet dairelerine gönderildiği kaydedilmiştir.³¹

²⁷ Colmar Freiherr [Goltz Paşa] von der Goltz; Çeviren: Mehmed Tahir, *Millet-i Müsellaha, Asrımızın Usul ve Ahval-i Askeriyesi. Von Usûl ve Ahval-i Askeriyesi*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1301, s. 214

²⁸ Füsün Üstel, *“Makbul Vatandaş”ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 28-29. Bunların yanı sıra askerî bayramlara da rastlamak mümkündür. Örneğin 20 Mart 1915 tarihli bir istihbarat raporuna göre Edirne’nin kurtuluşunun, sene-i devriyesi şenlikleri ifa edilmiştir. *BOA.*, HR.SFR.04., 281-70, M-26-03-1915. Hükümet birçok siyasî hadiseyi bir konsolidasyon ve kolektif bir coşku yaratma aracı olarak kullanma eğilimindedir. Gürbüzler Ocağı Nizamnamesi’ne göre, Edirne’nin geri alınmasına (yevm-i istirdâdına) tesadüf etmek suretiyle bilumum Osmanlılar için bir id teşkil eden 10 Temmuz 1329 tarihini yüceltecek (tebcilen) idman kulübü tesis edilmiş ve ahiren bu organizasyon “Gürbüzler Ocağı” namını almıştır. *Gürbüzler Ocağı Nizamnâmesi. Harbiye Nazırı Enver Paşa Hazretlerinin Riyaset-i Fahriyelerinde Mütessakkil*, İstanbul: Arşak Garoyan Matbaası, 1330; 1914, s. 4

²⁹ *BOA.*, DH.MKT., 1284-16, H-27-07-1326

³⁰ Tebliğe göre Der-saadet’in her tarafında şenlikler yapılması ve bunlara dair tertiplerin hazırlanması öngörülmektedir. *BOA.*, DH.MKT., 2872-33, H-22-06-1327 Meşrutiyet’in ilanı olan 10 Temmuz’un resmî tatil olması için hazırlanan kanun layihası Meclis-i Mebusan’a sunulmuştur; buna göre bayram şehirlerde alenen kutlanacaktır. *BOA.*, MV., 129-38, H-12-06-1327

³¹ *BOA.*, İ.DH., 1476-34, H-01-07-1327 Tebligata göre 10 Temmuz günü Der-saadet’te bulunan birlikler Hürriyet-i Ebediye mevkiinde bulunacaklardır; Padişah da saat bir buçukta Hürriyet

Yine 7 Temmuz 1325 (20 Temmuz 1909) tarihli bir Dahiliye Nezareti tezkiresinden, Kanun-ı Esasi'nin ilanına müsadif olması hasebiyle İd-i Milli kabul edilen (ittihaz olunan) Temmuz'un onuncu gününde Der-saadet'in birçok yerinde yirmi bir pare top endahtı, ışıklandırma (tenvirat) ve hususi merasimler icrası için vilayette dahi bu yolda merasimler düzenlenmesi lazım geleceği ve Der-saadet'e de sefirler davet edileceğine nazaran, taşrada konsolosların davet edilmelerinin münasip olacağı yönünde tebligat gönderilmesi ve dolayısıyla bilumum vilayetlerin bu uygulamalara iştirak etmeleri yönünde tebliğ yapıldığı anlaşılmaktadır.³²

Hükûmetin, bu 10 Temmuz bayramının üzerinde itina ile durmasının önemli nedenlerinden biri de bu türden bir bayram ile sınıfsal, milli, siyasî ve hatta dinî kimliklerin ötesinde kolektif bir ruh vasıtasıyla bir birlik duygusu yaratmaktır. Bu bağlamda, esasen Jön Türk hareketinin spesifik bir siyasî mücadelesi olan bu 10 Temmuz meselesi toplumun tamamının ortak bir değeri olarak sunulmak istenmiştir.

Öyle ki, kamusal alanda oluşturulmak istenen bu müşterek ruh hâline karşı gelmek bir yana, herhangi bir kimsenin 10 Temmuz bayramına hükûmetin istediği coşkuda katılım göstermemesi bile adeta bir suça dönüşmüştür. 23 Cemazielahir 1326 (23 Temmuz 1908) tarihinde Çarova İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Osmaniye Kaymakamlığı'na çekilen bir telgrafta, daha evvel bildirildiği veçhile vilayetin İslâm ve Hristiyan ahalisinin Çarova'da ayrım olmaksızın (bilatefrik) kutlayacağı meşrutiyetin ilanı şerefine yapılan şenliklerde, top atışlarının karşısında “kuvve-i külliye-yenin sükûtuna” sebep olanların akıllarını başlarına almaları, bu işin bir çocuk

Tepesine teşrif edecektir; Yabancı sefaret heyetleri, Sadrazam, ruhban reisleri, askerî önderler, Şura-ı Devlet azaları ve veliaht sultan gibi önemli isimler bu resmi geçit törenine katılacaklardır. **BOA.**, DH.MKT., 2881-65, H-02-07-1327. Ayrıca, 10 Temmuz Bayramı'nın şebenderliklerde de kutlanılmasına özen gösterilmiştir; On Temmuz'un İd-i Milli olduğu, dolayısıyla nasıl kutlanılacağı, Tüccar Vekaletanelerince Bulgaristan Komiser Vekili vasıtasıyla danışılmaktadır. **BOA.**, HR.SFR.04., 613-104, M-13-07-1909. 24 Temmuz 1910 tarihinde “İd-i Mesud-i Milli” münasebetiyle Rumiye Şebenderliği'nde yapılan kutlamaların nasıl olacağına dair yazılan bir tebligata göre, 10 Temmuz günü İd-i Millinin üçüncü senesi olması hasebiyle şebenderhanede icra olunan resmi kabulde kırk kişilik bir ziyafet verilmesi gibi hususlara değinilerek, detaylı bir kutlama şeması sunulmaktadır. **BOA.**, HR.SYS. 2951-13, M-24-08-1910

³² **BOA.**, ZB., 604-41, R-07-05-1325. Döneme dair kaleme alınan hatıratlar da incelendiğinde, gerçekten de hükûmetin bu 10 Temmuz meselesini oldukça ciddiye aldığı ve bu bayram vesilesi ile kitlesel bir mobilizasyon yaratılmak istendiği anlaşılmaktadır. Mehmet Ali Okar'ın hatıratındaki 10 Temmuz kutlamaları ile ilgili bazı hadiseleri içeren hatıratın ilgili bölümü için bkz.: Mehmet Ali Okar, **Osmanlı Balkanları'nın Son On Yılı (1902-1912)**, hazırlayan: Ahmet Mesut Okar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 132-134

oyuncağı olmadığı bildirilmekte ve bu kimselerin akıbetinin ölüm olacağı “uyarısı” yapılmaktadır.³³

Anlaşılabacağı üzere, hükûmet aradığı kolektif ruhu yaratacak olan bu bayrama oldukça önem atfetmekte ve hiçbir maddi veya manevi masraftan kaçınmamaktadır;³⁴ 27 Cemazialahir 1327 (16 Temmuz 1909) tarihinde Hüdavendigar vilayetine çekilen bir telgrafta, gerek Temmuz’un onunda icra edilen şenliklerde gerek küşat edilen serginin devamı müddetince sergide terennüm edecek bir askerî mızıkânın gönderilmesi hakkında Harbiye Nezaretine yapılan müracaatı içeren telgrafa binaen gereken işlemlerin serian uygulanması tebliğ edilmektedir.³⁵ 14 Şaban 1331 (20 Temmuz 1909) tarihinde 10 Temmuz İd-i Millisi şenliklerinde bulunmak üzere Edirne’den hususi bir trenle 916 yolcunun gece Der-saadet’e hareket ettikleri ve treni muhafaza etmek suretiyle bulunmak üzere de Komiser Fevzi Efendi’nin memur edilmiş bulunduğu, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’ne tebliğ edilmektedir.³⁶ 13 recep 1328 (21 Temmuz 1910) senesinde Dahiliye Nezareti’ne sunulan bir takrirden 10 Temmuz İd-i Millisinde Der-saadet’te icra olunacak şenliklere iştirak etmek üzere geçen sene olduğu gibi bu sene de arzu edenlerin pasaportsuz seyahatlerine müsaade edilmesi “hükûmet-i Osmaniye’ye karşı ibraz-ı hürmet ve muhabbet demek olduğundan” gerekli görülmüştür.³⁷

Tüm bu girişimler toplumda “laik” bir kamusal alan yaratarak tebaa arasında kolektif bir bütünlük sağlanmak, dolayısıyla orduyu teşkil edecek ideolojik zemini bir ortak vatan algısı ile tahkim etmek için girişilen faaliyetlerdir. Devrim kutlamaları hakkında yayılan gazete haberleri etnik gruplar arasında ortak bir ulusal ritüel dilinin

³³ **BOA.**, TFR.I..KV., 205-20489, H-23-06-1326

³⁴ Mehmet Ali Okar’ın hatıratından da bu hususa dair bir bölüm mevcuttur; Okar hatıratında, Kırçova’ya geldiklerinde bütün memleketin bayraklarla donatıldığı ve şenlikler yapıldığı yazmaktadır. Ayrıca Hürriyet’i ilan ettiren Niyazi Bey gibi isimlerin çeteleri için büyük bir resmigeçit töreni de yapılmıştır. Okar’ın hatıratının ilgili bölümleri için bkz.: Mehmet Ali Okar, *Osmanlı Balkanları’nın Son On Yılı (1902-1912)*, hazırlayan: Ahmet Mesut Okar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 132- 134

³⁵ **BOA.**, BEO, 3599-269867, H-27-06-1327

³⁶ **BOA.**, DH.EUM.VRK., 11-8, H-14-08-1331

³⁷ **BOA.**, BEO, 3782-283577, H-13-07-1328. Bununla beraber, 14 Zilkade 1328 (14 Kasım 1910) tarihinde, 10 Temmuz şenliklerinde Der-saadet’te bulunmak üzere Romanya’dan gelecek üç yüz kırk kişiden vize harcı alınmaması gerektiğine de karar verilmiştir. **BOA.**, DH.EUM.THR., 37-46, H-11-06-1328

ortaya çıkmasını kolaylaştırmak ve bu kamu ritüelleri vasıtasıyla farklı etnik grupların etkileşime girdiği alanlar hâline getirilmek istenmiştir.³⁸

Ayrıca, bu “laik” kamusal alan inşasının bir gereği olarak savaşa çağırılan bireylere yalnızca maneviyat değil aynı zamanda mantıkî açıklamalar da sunulmaya çalışılmıştır. Bunun gereği olarak “millet” için, yani dolaylı olarak kendileri için de savaşmaları gerektiği, savaşın ve askerliğin gerekliliği izah edilmeye çalışılmıştır.³⁹ Örneğin Yüzbaşı Ömer Fevzi eserinin, “Vatanı Beklemekte Nöbet Sırası – Vatan Borcu” isimli bölümünde, müellif askerliğin pratik gerekçelerini eserin bütününde olduğu gibi bir soru cevap şeklinde şu şekilde açıklamaktadır; zabitin, “Sen askere geldin, komşun rahatça çoluk çocuğuyla evinde oturuyor yahut çiftiyle çubuğuyla ticaretiyle kazancına bakıyor, bu neden?” sorusuna, neferin yanıtı şöyledir: “Ben askere gelmesem o evinde selametle oturamaz o çift sürmese, ticaret etmese ben askere gelip yaşayamam. Vatan muhafızları bulunamaz. Ben zayıf bir çocuktum ve validem dul kalmıştı, kimsesiz evimizde rahat ve emin bir ömür geçiriyorken o komşum askerde idi. O vakit bizi o bekliyordu o sırasını savdı döndü. Nöbete ben geldim. Hem sıramı savacağım hem de vatanımı muhafaza vazifesini öğreneceğim. Ben ihtiyarlayıp ocak başına büzüldüğüm aciz zamanlarımda ise komşularımın çocukları beni veya yetimlerini bekleyecek, bu birbirimize karşı ve aynı zamanda cümlemizin vatana karşı öğrenme ve bekleme sıraları borcudur ki: Ömürlerimizin en müsaade olduğu zamanlarda yaş sırasıyla bekleyip geçiririz ve ancak bu sayede vatanımızı yani insanlar arasında varlığımızı muhafaza edebilir serbest ibadet eder açık alın ile gezer esirlikten kurtulur, hür ve namusumuzla yaşarız!”⁴⁰

³⁸ Bedross Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*, Stanford University Press, Stanford: California, 2014, s. 25. Ayrıca, G.F. Abbott’a göre; Ermeni komiteleri bile Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasıyla elde etmeyi mâkul olarak bekleyebilecekleri tek şeyin, Türk boyunduruğu yerine Rus boyunduruğuna geçmek olacağını tahmin ettiklerinden, Jön Türklerle ortaklık için çabaladılar ve milliyetlerinin kurtuluşunun ortak anavatanın bütünlüğü ve reformunda yattığı inancını açık bir şekilde ifade ettiler. G. F. Abbott, *Turkey in Transition*, Edward Arnold, London, 1909, 77-78

³⁹ Bu durumun bir “millet” anlatısını doğurduğu da açıktır. Bu nedenle aynı menfaatler ve aynı kanunlar bağıyla bağlı kimselerin “millet” olarak tanımlandığına dair ifadeler bulmak mümkündür. Füsün Üstel, *“Makbul Vatandaş”ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, s. 108

⁴⁰ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, Mektebi Harbiye Matbaası, İstanbul, 1325, s. 16-18

Yüzbaşı Ömer Fevzi'nin eserindeki muhayyel subayın “asker! Kardeşlerin kimlerdir?” sorusuna ideal askerin verdiği cevap ise şöyledir: “Din, mezhep ayırt edilmeksizin Osmanlı sancağının saadet ve felaketinde benimle birlik olan ve büyük anamız vatana aynı zamanda muhafızlık edip borcumuzu ödediğimiz vatandaşlarımızdır!”⁴¹ Zabitin “Asker! Dostların kimlerdir?” sorusuna ise asker cevaben “vatanın iyiliğine benimle birlikte çalışanlardır!” demektedir.⁴² Eserde askerlik için bir birlik ruhunu yansıtan bir diyalogda Osmanlı nüfusunun kırk iki milyon olduğu ve hudutları bekleyenlerin bu nüfustaki “bütün eli silah tutan vatan evlatları” olduğu anlatılmaktadır.⁴³

Bu mantıkî açıklama gayretinin, askerlik hizmetine din ve milliyet esasları uğruna katılmak gerektiği anlatısının yetersiz kaldığı bazı durumları baypas edebilmek için yapıldığı düşünülebilir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu din ve milliyetler bakımından bir yekvücut portre çizmemektedir. Dinî ve milli ayrılıklar birçok alanda olduğu gibi askerlik alımlarında da sorunlara yol açmıştır.⁴⁴ Özellikle de dinin bir çeşit ayrıştırıcı etkisi söz konusudur, çünkü imparatorluk bir Türk imparatorluğundan ziyade bir Müslüman imparatorluğuymuş ve nüfusun büyük bir bölümü kendini

⁴¹ Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 12

⁴² Ömer Fevzi, *A.g.e.*, s. 20

⁴³ Ömer Fevzi, *A.g.e.*, s. 41-42

⁴⁴ Bu meselenin imparatorluğun zorunlu askerlik hizmetine yönelmeye başladığı dönemlerden itibaren baş gösterdiğini söylemek mümkündür. Örneğin 7 Z. 1277 (Miladi 17 Mayıs 1861) tarihinde Rusya'dan Bayezid sancağına gelen 200 hane Yezidî halk, “vergi ödemekle beraber askerlik hizmetinden muaf tutulmak” istemektedirler. Bunun nedenini ise, askerlerin mavi üniforma giyiyor olması ve bunun da mezheplerine aykırı olması şeklinde açıklamaktadırlar. Erzurum valiliği bunlara ayrı üniforma giydirilmesini, aksi takdirde muaf tutulup bedel-i askeri öderlerse bütün civardaki Kürt aşiretlerinin de askere alınmasının zorlaşacağını bildiriyor. İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 2018, s. 311. Yezidiler örneği çarpıcı bir meseledir; II. Abdülhamit rejimi, onları askerî açıdan, güvenilir ve Osmanlı yapma eğilimindedir. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev.: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 81. Yezidîler ana unsurun en uç örneği olsa da Osmanlı rejimi öteden beri itikat yönünden “sakıncalı” gördüğü kimseleri “tahsis-i akâid” yoluyla “yola getirme” eğiliminde olmuştur; Süleyman Paşa 1892 senesinde Irak'ın etnik, dinî ve mezhepsel panoramasını sunduğu bir takrirde, Kürt, Arap, Keldani, Nasturi ve Ermenilerin bu yönde “eğitilmesi” gerektiğini önermekteydi. Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 97. Yine Yezidî örneğine geri dönecek olursak, bu topluluklar 23 Aralık 1914 senesinde (ideolojik merkeze uzaklığını da hesaba katacak olursak) askerlik hizmetinin dışına itilmişlerdir. Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 136. Özetle, unsurların çeşitliliği askerlik hizmeti bağlamında devletin güvensizliğine sebep olmaktaydı.

Türk'ten ziyade Müslüman olarak tanımlamaktaydı; fakat anlaşıldığı hâliyle bu İslâm'ın ne denli “formel” bir strükture sahip olduğu meçhuldür.

Zira, Osmanlı Sultanı İslâm içindeki çoğunluk grubu teşkil eden Sünniler tarafından halife olarak kabul edilse dahi, İslâm'ın yetmiş bir mezhebi, özellikle de sayısız Şi'îlerin yanı sıra, Sultan'ın Sünni inancına ve halifelik iddialarına doktrinel bir muhalefet de söz konusudur ve Müslüman olmayanlar (belki de yirminci yüzyılın başında nüfusun yüzde 25'ini teşkil edecek derecede), yani Yunan Ortodoks, Roma Katolik, Ermeni Katolik, Ermeni Gregoryen, Yahudi, Protestan, Marunî, Sâmîrî, Nestûrî Hristiyan, Suriyeli Ortodoks ve Monofizit unsurlar için din, birleştirici bir politik faktörden ziyade bölücü bir husustu.⁴⁵ Bunun aşılmasını sağlamak ve bölünme gibi durumların yaşanmasını önlemek amacıyla askerlik görevinin, vatan, millet ve din uğruna yapılan bir iş olmakla beraber, söz konusu ayrımları baypas eden bir kardeşlik anlatısı ile de tahkim edilmek istendiğini söylememiz mümkündür.⁴⁶

Yüzbaşı Ömer Fevzi'nin eserinde ideal asker evdeki kardeşlerinden çok asker kardeşlerini sevmesinin sebeplerini şöyle anlatmaktadır: “Çünkü vatan muhafaza arkadaşımıdır. Gece gündüz onlarla görüşür, konuşur, yer, içer, yatarım. Can yoldaşım mezar arkadaşım dert ve sefa ortağım onlardır. Hastalanınca beni omuzunda taşır, yaralanınca kucağında yatırır. Yaramı sarar, yorulunca kendisi yerime geçer, ekmezsiz kalınca ekmeğini verir, susayınca suyunu bağışlar, düşünce kaldırır. Uyurken düşmana karşı beni bekler. Başım sıkılınca imdadıma koşar beni kurtarmak için kendisini ateşe

⁴⁵ David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, Henry Holt and Company, New York, 1989, s. 34-35

⁴⁶ Milliyetçi perspektiften bir vatanperverliğin de bölücü olabileceği ihtimaline karşı da entelektüel girişimler olduğunu belirtmemiz gerekir. A. Naci ve Asım Tevfik, Fransız yazar Emile Faguet tarafından kaleme alından bir eseri “Evâmîr-i Aşere: Vatan – Vazife” ismiyle çevirmiştir. Eserde bu türden bir eleştiri için bir savunma da yer almaktadır. Eserin bir bölümünde bu türden yapılabilecek bir eleştiriye dair bir alıntı yapılmaktadır: “Vatan fikrine karşı yapılan itirazattan biri de şudur: “habb-ı vatan insaniyeti sevmeğe manidir” Voltaire bu iddiayı dermeyer ve şu suretle beyan-ı itirazdan geri kalmamıştır: “Ekseriya iyi bir vatanperver olmak için insanlara düşman olmak icap ediyor”. Bu alıntının ardından eserde cevap maiyetinde şu satırlara yer verilmektedir: “Hayır. Vatanperver olmak sair insanların sizin düşmanınız olabileceğine ve kuvvetli olmak istediklerine kani bulunmaktır. Mütakabil olan bu adem-i emniyet yerine emniyet-i mütakabile ikame etmek daha iyi bir hareket olmaz mı?” Emile Faguet; Çeviren: A. Naci-Asım Tevfik, *Evâmîr-i Aşere: Vatan-Vazife*, Der-saadet, Şems Matbaası, 1330; 1328; 1912, s. 53, 54 ve 55

atar. Hayatını bağışlar ölürsem intikamımı alır. Son nefesime kadar beni okşar, sever gönlümü alır, sonra da memleketime ünümü, şöhretimi, selamımı nakleder.”⁴⁷

Eserde vatanın selameti şöyle tasvir edilmektedir: “Cins ve mezhep ayırt etmeksizin bütün vatan evlatlarını vatanın yapışık toprağı gibi birlik olmalarıyla, el, yürek birliğiyle vatanın selametine çalışmalarıyla. Bunun içinde hoş geçinmeleriyle, birbirlerini tanımalarıyla, hoş tutmalarıyla. Sevmeleriyle, birbirinin hayırda şerde hissedarı, iyi gün kötü gün ortağı olduğunu anlamalarıyla, yürek yüreğe dertleşerek, helâlleşerek çalışmakla, birbirinin yarasını sarmakla, derdine çare aramakla, bu uğurda varını yoğunu esirgememekle, elinden gelen yardımı, fedakarlığı yapmakla: Çünkü; Vatan bir ana evidir. Bir evin evlatları birbiriyle iyi geçinmezlerse, yekdiğerine yapışıp bir vücut gibi yaşamazlarsa birbirleriyle uğraşırlarsa tat kalmaz, rahat olmaz, hayır, bereket bulunmaz. Hele bu ayrılıktan milletin zayıflar, komşular fırsat bulur, düşmanlar istifade eder, evlerine el uzatır, evi harap eder, çocukları, yetim, sefil bırakır, esir eder, cinsini, cibilliyetini gaib ettirir, eş dost içinde lanetleme eder. Ama Vatan evlatları bileşirse rahatlık, bolluk olur. Vatan şenleşir, canlanır, mamur olur, hudutlar emin olur, millet kuvvetleşir, memleketimiz serinleşir. Kurumaz, parçalanmaz bir hâle gelir, millet demirleşir: El uzatanı gülle gibi parçalar, dağıtır, cevherini tanıtır, evlad-ı vatanı da namusuyla, namıyla, şerefiyle malı mülküyle hür yaşatır!”⁴⁸

Fakat bu uhuvvet (kardeşlik) çatısının bir mühim boyutunun altını çizmekte fayda var; bu çalışmanın Cihâd-ı Ekber meselesinin ele alındığı bölümünde de değinildiği gibi, Osmanlı savaş pratiğinin ideolojik çerçevesini teşkil eden en önemli

⁴⁷ Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Manevîyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 8-9. İçerideki bu kardeşlik imajının dışarıda da kullanıldığı bu çalışmanın diğer bölümlerinde de mükerreren ifade edilmişti. Osmanlı liderliği, halkı devletin savunması için seferber etmede cihâdı kullanma fikrini uzun süredir benimsemişti; Enver Paşa 7 Ağustos gibi erken bir tarihte Bağdat'taki Dördüncü Ordu Karargahındaki Cavid Paşa'ya İngiltere ile savaşın, artık olasılıklar dahilinde olduğu ve yerel Arap liderler ile iletişime geçerek, kutsal bir savaş olacağının tebliğ edilmesinin önemini vurgulamaktaydı; Buna göre, komşu İran'daki, Rus ve İngiliz yönetimi altındaki Müslüman nüfusu da bir tür devrime götürmek, kesinlikle yerinde olacaktır. "Müslümanların ayağa kalkacağı" ve "Müslüman halklar üzerindeki Hristiyan egemenliğine son vereceği" yönünde bir iddiaya sahip olan Enver Paşa, bu savaşta herkesi devletin savunmasına davet etmekteydi. Böylece İstanbul'daki devlet adamları, Arap liderlerle iletişimlerinde bir kardeşlik imajı oluşturmak için İslâm'ı kullandılar. Mustafa Aksakal, *The Ottoman Proclamation of Jihad*, s. 63

⁴⁸ Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Manevîyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 36-38

motivasyon kaynağı İslâm'dı. Ayrıca, yeni rejim mucizeler üretmedi ⁴⁹ ve imparatorluktaki ırklar arasındaki ilişkiler kötüleşmeye devam etti; Ermeni Taşnaklar Doğu Anadolu'da yeni bir milliyetçi dalga başlattı ve Makedonya'daki Yunan unsurları da tıpkı Ermeniler ile eşit derecede aktifti. ⁵⁰ Neredeyse II. Meşrutiyet'in başından itibaren iktidara gelen kadrolar özellikle Ermeni milliyetçiliğinin yükselişe geçme tehlikesinin farkındaydılar; zira Ermeni topluluğu klasik uluslaşma sürecinin en önemli gerekliliği olan coğrafi bir homojenliğe sahiptiler. ⁵¹

10 Nisan 1910 tarihli bir meclis konuşmasında imparatorluğun kolektif kimliğinin ne denli muhayyel bir fantezi olduğu anlaşılmıştır; Dersim mebusu Lütfi Fikret Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ve genel Osmanlı politikalarını tehditkâr bir dille şu sözlerle eleştirmektedir: “Beyefendiler... Kısa keseceğim. Bir imparatorluğu yönetmek, millet, din ve dil birliği olan bir ülkeyi yönetmeye benzemez. İsmail Hakkı Paşa'nın Fransızcadan çevirip kafasına koyduğu yüzeysel bilgiler [bağırışlar, susmasını isteyen çığlıklar] Beyler, ben susabilirim, ama Kumanova tepelerindeki martiniler [Martini-Henry tüfekleri] susmayacaktır... Vay Meşrutiyet'in hâline!” ⁵²

Bu faktörlerin de etkisi göz önüne alınacak olursa, denilebilir ki orduyu bir arada tutacak bir Osmanlılık kimliği büyük ölçüde pamuk ipliğine bağlıydı. Zira inşa edilmeye çalışan bu kolektif kimliğin toplumda özellikle de gayrimüslimler arasında

⁴⁹ Bu noktada mühim bir hususa değinmekte fayda var; anlaşıldığı kadarıyla Jön Türk devrimi 1913'te idarenin daha otokratik bir eğilim göstermeye başlamasından evvel, dünya kamuoyunda da bir özgürleşme umudu doğurmuştur. Bir İngiliz savaş muhabiri olan George Frederick Abbott, değişim sürecindeki Türkiye'ye dair gözlemlerini kaleme aldığı 1909 tarihli eserinde; Türklerin geçmişte de birçok ayaklanma yaptığını, fakat bu ayaklanmaların hükümdarın mutlak otoritesini perçinlemekten başka bir işe yaramadığını, bu ayaklanmaların hiç birinin bir özgürleşme arzusunun tezahürü olmadığını, otokrasiye karşı bir tepkiden ziyade sadece şahsî despotluğa karşı yapılan ufuksuz girişimler olduğunu yazmakta, 1908'de yaşanan devrimi ise büyük bir kırılma anı olarak tasvir etmekteydi: “1908 Temmuz Devrimi oldukça farklı türdendir. Türk erkeğini ve Türk kadını yarı uykulu hâlden kurtardı. Onları yüzyıllardır bağlı tutan Asya'ya özgü uyuşukluğun büyüsünü kırdı. Bir anlamda onları yeniden yarattı. Yakın zamana kadar casusların soluğu ve şeytanî bakışları tarafından narkoza maruz bırakılan bir halk artık özgürce nefes alıyor.” G. F. Abbott, *Turkey in Transition*, Edward Arnold, London, 1909, s. 53, 54 ve 59

⁵⁰ Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge University Press, New York, 1977, s. 287

⁵¹ Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Penguin Books, 2016, s. 9

⁵² Buna benzer tehditkâr birtakım eleştiriler Arnavut mebus İsmail Kemal Bey'den de gelmektedir; İsmail Kemal Bey'e göre bir Arnavut ayaklanması, Osmanlı birliğinin tamamını ciddi şekilde zedeleyebilecek bir potansiyel taşımaktadır. M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, çev.: Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 209

ne denli karşılık bulduğu da muallaktır. Örneğin, Osmanlıların mağlup oldukları İtalya Harbi'nde bir gurup Ezine Ermeni'si Osmanlıların mağlubiyetini şenlik yaparak kutlamaktadırlar.⁵³ Ayrıca, içeride zemini bulunamayan bu uluslar ve dinler üstü kolektif iddianın dışarıdan da kaşındığı muhakkaktır. 13 Ağustos 1917 tarihli Lahey Sefareti'nin telgrafında, müellifin “düşmanlarımızın harekât-ı askeriye ve tedabir-i siyâsiyelerine dair hasbi olarak arada bir mühim haberler vermiş olan muteber bir zat” olarak tanıttığı bir kimsenin kendisine gelerek, İsviçre'den gelen bir bilgiye binaen, “düşmanların”, “Memâlik-i Osmaniye dahilinde bir fesat çıkarmak maksadıyla çalışmağa başlamış ve bu uğurda azim-i mebağli sarf etmekte” oldukları bildirilmektedir.⁵⁴

Bu tip durumların muhtemelen farkında olan hükûmet, her ne kadar askerliğin tabanını genişletme arzusunda olsa da sadâkatine güvenmediği kitleleri silahlandırmama eğilimindedir.⁵⁵ Bu nedenle orduyu bir arada tutacak sözünü ettiğimiz ideolojik çatı arayışı, kademeli olarak kamuoyunun ekserinde görülen bir “Uhuvvet-i İslâm” paradigmasına kaymıştır. Bu nedenle savaşlar önceki bölümlerde de değinildiği gibi, bir “Cihâd-ı Ekber” olarak kodlanmıştır. Hatta, Türkçülük yapmanın İslâm'ı yerle bir etmek anlamına geleceği yönünde yaklaşımlara rastlamak dahi mümkündür. Örneğin, Süleyman Nazif konu ile ilgili şunları dile getirmektedir:

⁵³ Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden, Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafa göre; Ezine'de mevcut bin yüz nüfus Ermeni'nin mahal-i mezkurda bulunmaları ora kumandanlığınca muvafık görülmediği ve bunların geçen İtalya Harbinde şenlik yaptıkları da işitilmiş olduğu cihetle, komitelere mensup olanların derdesti ve diğerlerinin nakledilmeleri baş kumandanlık vekaletinden işar kılınmıştır. İhraç edileceklerin liva dahilinde münasip bir mahal bulunduğu takdirde oraya yollanmadıkları surette Karesi'ye sevkine karar verilmiştir. *BOA.*, DH.ŞFR., 53-289, H-25-07-1333. Bu tutumun daha sonraları da değişmediği açıktır; müttefiklerin Çanakkale Boğazı'na saldırısının başlamasıyla birlikte, Ermeniler Türk yönetiminin yaklaşmakta olduğu düşünülen teslimiyetine binaen yapacakları kutlamaları gizlemek için hiçbir çaba sarf etmemektedirler. Bir Ermeni papazı olan Grigoris Balakian'a göre İngiliz filosunun boğazı geçmekteki amaçlarından biri de Ermenileri kurtarmaktır. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Penguin Books, 2016, s. 166

⁵⁴ Telgrafın müellifi bilginin sarih olacağını şu sözlerle izah etmektedir: “Mümaileyhin şimdiye kadar vermiş olduğu haberler aliyülekser teyit edilmiş ve bu husus düşmanlarımızın tasmiinat ve icraat-ı askeriyeleri hakkındaki ihbaratı hemen her zaman doğru çıkmış olduğundan arz-ı keyfiyeti vazife addederim.” *BOA.*, HR.SYS. 2438-69, M-13-08-1917

⁵⁵ Örneğin Yezidiler veya gayrimüslimler gibi klasik Osmanlı düşüncesine göre “millet-i mahkûme” sayılabilecek topluluklar ya askerliğin dışında tutulmak isteniyor ya da amele taburları şeklinde örgütleniyorlardı. Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 136-151

“Bizim gaye-i hayalimize bin üç yüz seneden beri Hazret-i Muhammed şeref-bahş oluyor. Bunun yerine Cengiz’i ikame edemeyiz!”⁵⁶

İslâm’ın orduyu bir araya getirmekteki bu çatı rolünü Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Balkan Harbi’ne istinaden şöyle özetlemekteydi: “Eskiden ordumuz “ya gazi, ya şehit”tir, i’lâ-yi kelimetullah için canını fedadan zerre kadar çekinmez, fîsebilillâh şehadeti en büyük bir saadet addederdi. Onun için Ordu-ı İslâm’ın bu kabil-i ricatı hiçbir zaman görülmemişti. Fakat o zaman her neferin fikrinde, hareketinde başka bir gaye var idi. Birçok akvam-ı İslâmiye’yi aynı sancak altınca toplayan ve canını feda ettiren o gaye-i mukaddese idi. Bizim neferlerimiz hiçbir zaman toprak kavgası nedir bilmemiş, “Türklük ideali” nedir anlamamıştır. Her ne zaman harbe çağırılmışsa “haydi Mehmet, dinin müdafaasına” diye davet edilmiştir. Hiçbir vakit o, toprak kavgasına çağırılmamış, hiçbir zaman ona “haydi ey Türk oğlu Türk” denilmemiştir. Şimdi anlamadığı bir hitaba maruz kaldı. Onun için emelsiz, gayesiz hareket etti; neticede ne olduğunu o da bilemedi.”⁵⁷

Bu türden bir İslâmî kolektivite vurgusunun Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Mecmûası’nın 10 Mayıs 1328 (23 Mayıs 1912) tarihli bir başka haberinde de görmek mümkündür; haberde İtalya’nın Trablusgarp’ı işgalinde karşılaştığı durum şöyle tanımlanmaktaydı: “İtalya Trablus’ta yalnız hükûmet-i Osmaniye ile muharebe edeceğini zannetmiş ve bu muharebeye başlamış idi. Fakat karşısına Osmanlı ile İslâm’ın çıktığını gördü. Çünkü İtalya’nın hükûmet-i Osmaniye’ye karşı açtığı bu muharebe bin dokuz yüz dört ve beş senelerinde Avrupa’nın İslâmiyet ve İslâm hükûmetleri aleyhinde ittihaz etmiş oldukları mukarrerat mukteziyatıyla vücuda

⁵⁶ Süleyman Nazif’in bu yorumu için bkz.: Ümit Kurt, *Türk’ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 103

⁵⁷ *Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Manevîsi, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 9. Cilt, Sayı: 219, 1 Teşrin-i Sâni 1328 (14 Kasım 1912), s. 201. Özellikle de Birinci Cihan Harbi ile birlikte, dengelerin büyük ölçüde gayrimüslimleri kolektif vatandaşlığın dışına iten bir noktaya savrulduğunu görmek mümkündür. Birinci Cihan Harbi’nin nispeten erken bir döneminde Sarıkamış’ta yaşanan yenilgi, bu ayrımcılığı (özellikle Osmanlı Ermenileri için) daha yaygın ve standart bir uygulamaya dönüştürdü. Dahası, gayrimüslimlerin kolektif vatandaşlık dairesine dahil edilmesi ne Osmanlı ordusunun İslâmî ideolojik karakterini, ne de gündelik sembolleri ve askerlerin kültürel ön kabullerini değiştirmişti. Aslında, “ara sıra belirsiz bir Osmanlı kardeşliğine atıfta bulunmanın dışında, askerlik hizmetinin söylemi, seküler bir Osmanlı vatandaşı yaratmaktan ziyade Osmanlı kimliğini yeniden İslamlaştırmaya hizmet etti”. Mehmet Beşikçi, *Domestic Aspects of Ottoman Jihad The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”*, Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 95-115, s. 96

geldiği cihâdla bir sâlib ve İslâm muharebesine benziyordu. Bunun için İtalya karşısında Osmanlı ile İslâm'ı gördü. İslâm muharebesi ise hükûmet ve devlet muharebesi değil, din muharebesidir. İslâm ne zaman din muharebesine başlar ve sell-i seyf-i din ederse bu muharebenin müthiş bir harb-i umumîye müncer olacağı mukadder.”⁵⁸

5 Teşrin-i Evvel 1328 (28 Ekim 1912) tarihinde ise Edib Ayntabi tarafından cihâd daveti şöyle yapılmıştı: “Bir takım kelb-i akûr dört taraftan vatana saldırdı. Vatanı taksim etmek din-i Muhammedi’yi ortadan kaldırmak, dünyayı küfür ile doldurmak istiyorlar. Haydi çıkalım. Bu yolda şehit olursak hayat-ı ebediyeye nail oluruz. Şühedaya envât demekten Allah menediyor, El-cennetü tahte zılali-s suyuf* buyurulmuş...”⁵⁹ II. Meşrutiyet Devri’nin önemli hatiplerinden Es-Seyyid Muhammed Habîb El-Ubeydî ise nutuklarında, Türk ve Arap milletlerinin müşterek açıdan din ve menfaatlerinin örtüştüğünü, dolayısıyla ebediyen bu iki milletin birlikte olacağını ve Allah’ın kullarının kardeş olduğunu vaaz etmekteydi.⁶⁰

Esasen Osmanlı Devleti Birinci Cihan Harbine bir müdafî devlet olarak değil bir taarruz gücü sıfatıyla dahil olmuştu; bu durumun yaratabileceği çelişki ise Mehmet Tayyip tarafından yine bahsi geçen cihâd düzleminden yapılan açıklamalar ile

⁵⁸ *Alem-i İslâm Harb-i Hazır-Trablusgarb Cihadı ve Mösyö Hanutu Enderun-u Hümayun Muallimi Kolcalı Abdulaziz Sebîlürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 8. Cilt, Sayı: 194, 10 Mayıs 1328 (23 Mayıs 1912), 226-228, s. 226. Osmanlı cihâd propagandasının edebiyat üzerine yansımalarını inceleyen Erol Köroğlu, konu ile ilgili Ziya Gökalp’in “Yeni Hayat” mecmuasında yazdığı “İslâm Birliği” adlı bir şiiri ele almaktadır. Şiir, bir halifenin ne olmadığını anlatmaktadır; Gökalp’e göre, halife ne bir Papa, ne bir Dalay Lama, ne de ülkesini kilisesinin iktidarıyla yöneten bir Çar’dır. Halife, tüm Müslümanları kucaklayan hayalî bir devletin hükümdarıdır. O, tüm İslâm sultanlarının de jure sultanı ve fiilen Türk ülkesinin padişahıdır. İslâmî bir birleşme için, önce her Müslüman devlet, kendi bağımsızlığını kazanmalı, sonra siyasî bir birlik oluşturmak için halifenin emirlerine uymalıdır. Şu anda bu mümkün değilse halife bu hayalini bir kenara bırakıp kendi ülkesini iyileştirmelidir. Gökalp’e göre, öncelikle çağdaş bir devletin temeli atılmalıdır; etkili olabilmek için ise uluslararası alanda güçlü olmak gereklidir. Bu nedenle İslâm’ın birliği çok uzak bir rüyadır ve halifelik sadece de jure bir pozisyonudur. Köroğlu, yapmış olduğu incelemede şu sonuca varmaktadır; Gökalp için asıl önemli şey millet ve milliyettir. İslâm o dönem Türk milliyetçiliği için yararlı bir araçtan başka bir şey değildir ve asla özerk bir güç sayılmamaktadır. Erol Köroğlu, *Propaganda or Culture War: Jihad, Islam, and Nationalism in Turkish Literature during World War I, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”*, Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 135-151, s. 148

* Mealen “Cennet kılıçların gölgesi altındadır” manasındaki hadis-i şerif

⁵⁹ Edib Ayntabi, *“Cihada Davet”, Beyan-ül Hak*, Cilt: 5. Sene, Sayı: 181, 15 Teşrin-i Evvel 1328 (28 Ekim 1912), 2169-2170, s. 2169

⁶⁰ Es-Seyyid Muhammed Habîb El-Ubeydî, *Cemal Paşa’yı Yüceltmek Amacıyla Yazılmış Bir Risale: Payitahtta Nutuklarım*, Haz.: Doç. Dr. Nevzat Artuç, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 70-71

“çözülmüştür.” Mehmet Tayyip’in Beyan-ül Hak gazetesinin 22 Teşrin-i Evvel 1328 (4 Kasım 1912) tarihinde kaleme aldığı “Cihadın Farziyeti” başlıklı makalesinde müellif, birçok ayet ile örneklendirdiği makalesinde şunları yazmaktaydı: “Cihâd-ı ibtidâ bir farz-ı kifâye olup küffar tarafından muharebeye başlanmadan evvel ehl-i İslâm tarafından ibtidâ olunmak caizdir.”⁶¹

Beyan-ül Hak gazetesinin 23 Eylül 1328 (6 Ekim 1912) tarihli nüshasında, İskilipli Atıf Hoca’nın, “Cihad, Esbab-ı Maddiye ve Esbab-ı Maneviye” başlıklı yazısında, ayet ve hadislerden uzunca bir girizgâh yapıldıktan sonra cihâda tam anlamıyla katılmanın bütün ehl-i İslâm üzerine farz olduğu, özellikle de bunun böyle bir asırda farz-ı ayn olduğu yazmaktaydı.⁶² Cihan-ı İslâm Mecnûası’nın 20 Eylül 1331 (3 Ekim 1915) tarihli nüshası ise “Cihad Farz-ı Ayn Olmuş İdi” başlıklı makalesinde İngiltere, Fransa ve Rusya’nın hilafet ve saltanatı imha etme planları tafsilatlı olarak anlatıldıktan sonra, müellif makaleyi şöyle tamamlamaktaydı: “Ey alem-i İslâm! Düşman-ı mevcudiyetimizle hesap-ı kati görülecek sıra bu sıradır. Cihâd dinen emir ve nasrullahtan vaat buyurulmuştur.”⁶³

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti bir araya getirmeyi planladığı kitle ordusunun ideolojik çatısını kimlikler üstü bir tanımlama ile şekillendirmeye çalışmıştır; fakat belirtmek gerekir ki bu kimlikler üstü iddia ile beraber muhtemeldir Osmanlı tebaası olan gayr-ı Türk Müslüman unsurları da askerliğe ikna etmek için “Cihâd-ı Ekber” paradigmasından hareketle inşa edilmek istenen bir İslâm söylemi de geliştirmiştir. Hatta İslâmî kolektivitenin Osmanlıcılıktan çok daha baskın görüldüğünü söylersek çok da abartmış olmayız.

⁶¹ Mehmet Tayyip, “*Cihadın Farziyeti*”, *Beyan-ül Hak*, Cilt: 5. Sene, Sayı: 182, 22 Teşrin-i Evvel 1328 (4 Kasım 1912), 2182-2183

⁶² İskilipli Mehmet Atıf, “*Cihad, Esbab-ı Maddiye ve Esbab-ı Maneviye*”, *Beyan-ül Hak*, Cilt: 5. Sene, Sayı: 178, 23 Eylül 1328 (6 Ekim 1912), 3115-3116, s. 3115. Fakat önemli bir hususa değinmekte fayda; İskilipli Mehmet Atıf’ın cihâd tavsiyeleri daha çok bir sosyal veya teknik seferberlik mânâsındadır. Bir başka makalesinde de konuyu daha detaylı anlatan İskilipli Atıf, cihâdın farz olduğunu yinelemekte ama yine benzer bir anlamda “alet ve edevat-ı harbiye” şeklinde sosyal veya maddi bir seferberliğin altını çizmektedir. İskilipli Mehmet Atıf “*Cihad ve Gaziliğin Fezaili*”, *Beyan-ül Hak*, Cilt: 5. Sene, Sayı: 181, 15 Teşrin-i Evvel 1328 (28 Ekim 1912), 3162-3166, s. 3162

⁶³ “*Cihad Farz-ı Ayn Olmuş İdi*”, *Cihan-ı İslâm*, Cilt: 2. Sene, Sayı: 51, 20 Eylül 1331 (3 Ekim 1915), 1-5, s. 4

3.2. Kamu Dini: Sembollerin Dönüşümü

Çağdaş dünyada gerçekleşen standardizasyon “sadece eşyayı değil insan bedenini, zihnini ve çevresiyle kurduğu bütün ilişkileri de kapsayan bir normalleştirme süreci”⁶⁴ olmuştur. Yaşamın her sahasını kapsayan bu standardizasyonun bir ürünü olarak, otorite figürleri de standardize edilmiştir. Birçok aşırı durumda ise toplumun, devlet kontrolü dışındaki sosyal, politik, ekonomik ve hatta dinî kurumları, devlet veya iktidar partileri tarafından toplumu kontrol etmek için kullanılan disipline edici kurumlara dönüştürülerek, kasıtlı olarak zayıflatılmış ve devlete tâbi kılınmışlardır; “halklar, özgürlüğe erişmek, birbirlerine güvenmek ve hatta kendi inisiyatifleriyle en ufak bir şey yapmak için bile birlikte çalışamayan atomize edilmiş izole bir kitle hâline dönüştürülmüşlerdir.”⁶⁵

Otoritenin bu standardizasyonu, yukarıda da zikredildiği gibi maddi otorite olan devletin lehine olurken, manevi otorite olan dinî kurumların aleyhine olmuştur. Dinî otoritelerin iktidar alanı daraltılırken, maddi otoritenin alanı hayatın her sahasında alabildiğine genişlemiştir. Benito Mussolini, henüz Roma’ya yürüyüşünden birkaç yıl evvel devletin alanındaki bu genişlemeyi şöyle tasvir etmekteydi; “Devlet muazzam korkunçluktaki çarkları ile bizi boğmaktadır. Devlet, asker ve polis olmayı kabul ettiği sürece birey için katlanılabildir, günümüzde her devlet her şeydir, banka, tefeci, kumarhane işletmecisi, armatör, tedarikçi, sigortacı, postacı, demiryolu işletmecisi, müteahhit, öğretmen, profesör, tütün tüccarı, polis, yargıç, gardiyan ve vergi tahsildarı görevlerine ek olarak sayısız başka şeydir de. Devlet, bu korkunç çehreye sahip *Moloch*, her şeyi kendisinde toplar, her şeyi yapar, her şeyi bilir ve her şeyi mahveder... Bu, gemi nakliyatının devlet mülkiyetinde olmasından, uhrevi yakarıların bile devlet eliyle haykırılmasına kadar genişletilebilir. İnsanlığın, sürüklendiği cehennem hakkında en küçük bir fikri olsaydı intihar vakalarının sayısı artardı, zira insan benliğinin tamamen yok edilmesine doğru ilerlemekteyiz... İnsan yaşamının ister maddi ister manevi olsun gizlisi saklısı ve mahremiyeti kalmamıştır;

⁶⁴ Gültekin Yıldız, *On Dokuzuncu Yüzyılın İki “Standardizasyon Ütopyası”: Kışla ve Hücre Tipi Hapishane, Türkiye Günlüğü*, Sayı 112, Ankara, Güz 2012, s. 118-135, s. 118

⁶⁵ Gene Sharp, *From Dictatorship to Democracy: A Conceptual Framework for Liberation, Fourth U.S. edition*, The Albert Einstein Institution, 2010, s. 3

tüm köşelere sinilmiştir, tüm hareketler ölçülmektedir, herkes hücrelerine kapatılmış ve numaralandırılmıştır, tıpkı cezaevlerindeki gibi.”⁶⁶

Modern devletin yükselişi ve iktidar alanlarının bu denli gelişmesi, dinî ya da monarşist türden geleneksel otoritelerin ya yok edilmesiyle ya da modern devletin kanatlarının altına alınması ile sonuçlanmıştır. Modern devletin bu “hami” rolünün en iyi gözlemlenebildiği yer şüphesiz ki geleneksel dinî otoritelerdir. Modern devletin ortaya çıkışı ve kiliseyi kendine rakip olarak görmesinin bir sonucu olarak devlet, çıkarlarına hizmet edecek okulları desteklemeye başlamıştı.⁶⁷

Böylece dinî otoritelerin etkinlik alanı daha da kısıtlanmış ve giderek maddi ve manevi otorite ilişkisi bir ast-üst ilişkisine dönüşmüştür. Dünyanın çeşitli yerlerinde yaşanan devrimlerle birlikte, genel olarak din adamlarının ve dinin rolü değişmiştir; bir yandan, piyasa güçlerinin ve diğer yandan da devletin dinî ön kabullerden referansla hareket etmekten artan bir oranla sıyrılması, dinî kurumların güçlerini ve rolünü zayıflatmıştır; dinî örgütler, devlet bürokrasisi ve siyasî liderliklerin operasyon kapsamını genişlettiği için, çoğu zaman zorla müsadere yoluyla siyasî ve eğitim işlevlerinin birçoğunu, topraklarını ve zenginliklerini kaybetmiştir.⁶⁸

Modern dünya tarihi bir yönü ile dinlerin “devletleştirilmesi” veya bir nevi “devlet dinleri” inşasının tarihidir de. Modernite, dinin manevi vasıflarında bir erozyona sebebiyet vermiş, bu ise dinî kurumların bir dekadans içine düşerek, dinlerin manevi yönlerinin devletler ve devletlerin sembolleri ile yer değiştirdiği bir transformasyona yol açmıştır. Bu nedenle dünyanın birçok yerinde maddi otorite olan devletin, manevi otoriteler olan dinleri “istimlâk” ettiğini görmek mümkündür.

Dinî otoriteler ya doğrudan devletin kendisi olmuşlardır ya da devlet ile koordineli hareket eden devlet memurlarına dönüşmüşlerdir. Bu bağlamda “milli mabet” kavramı, dinin sembolik fonksiyonlarının milli devlete tevdi edilmesi olarak da görülebilir. Birçok örnekte olduğu gibi; ulus devletlerin inşa süreci, imparatorluk

⁶⁶ Rudolf Rucker, *Nationalism and Culture*, çev.: Ray E. Chase, Rucker Publications Committee, Los Angeles, 1937, s. 241

⁶⁷ Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 164

⁶⁸ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishing, Oxford, 1986 s.

ve kilisenin, orta çağdaki birliğinin kademeli olarak dağılması ve ulusal kilisenin kurulması ile başlıyordu.⁶⁹

⁶⁹ Edward Hallett Carr, *Nationalism and After*, Macmillan & Co. LTD, London, 1945, s. 2. Örneğin; Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde, eski bir Avusturya subayı olan Karageorgeviç, Rum Ortodoks kilisesine duyulan hoşnutsuzluğu bir milliyetçi harekete dönüştürmüştür; 1834 yılında bir Sırp milli kilisesinin kurulmasıyla ise Sırbistan'ın bağımsızlığına giden yolun önü açılmıştır. Kemal Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Kökenleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 189-190. Geniş bir etnik çeşitliliğe rağmen, inanç geleneksel Osmanlı toplumunun temel örgütlenme ilkesini oluşturuyordu; toplumun dinî düzeni on dokuzuncu yüzyıl boyunca etnik milliyetçiliğin yükselişi karşısında parçalanacak, milliyetçi liderler büyük dinî topluluklarla bağları kopararak ulusal dinî kurumlar kurmaya çalışacaklardı; Örneğin, Bulgar milliyetçileri, Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin hakimiyetine karşı mücadele etmiş ve otonom bir Bulgar Eksarhlığı oluşturmuşlardır. M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2008, s. 25. Bu nedenle 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin refleksleri, din değiştirme meselesine oldukça hassastı; çünkü bu mesele uluslaşma olarak anlaşılmaktaydı. Selim Deringil, *19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23. Ayrıca, ulusal kiliselerin ve ulus devletlerin yükselişi, Papa'nın liderliğindeki bir evrensel Hristiyanlık fikrini de ortadan kaldırmaktaydı. Michael Curtis, *The Great Political Theories: From Plato and Aristotle to Locke and Montesquieu, Vol. 1*, Avon Books, New York, 1961, s. 234. Latin olmayan birçok ülkede, Papalık kontrolüne karşı yapılan ulusal isyanların çoğu, Roma Kilisesinden tamamen ayrılmaya yol açtı. Salo Wittmayer Baron, *Modern Nationalism And Religion*, Harper & Brothers Publishers New York ve London, 1947, s. 117. Bu durum ulusal birliğe giden yolda önemli bir basamak olmuştur. Örneğin Luther, Alman milletini oluşturanları “piskoposlar ve prensler” olarak işaret etmekteydi. Edward Hallett Carr, *Nationalism and After*, s. 2. Milli ve bağımsız bir kilise fikrinin, siyasal amaçları olan bir milliyetçilik esansını barındırdığını, Luther'in şu sözlerinde görmek mümkündür; “İtalyanların gözünde biz Almanlar sadece alçak Cermen domuzlarıyız. Bizleri şarlatanlar gibi sömürüyorlar ve ülkemizi ilihine kadar emiyorlar. Uyan Almanya!” Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, Harper & Row Publishers, New York, 1989, s. 18. Roma kilisesinden bağımsızlıklarını savunmak isteyen Alman prenslerinin siyasî ihtirasları ile örtüşen Luther'in seküler kontrol düşüncesine göre; “prensler ülkelerinin babasıydı.”; dünyevî iktidara itaati savunan Luther'e göre, dünyevî otoriteye veya toplumun yeniden inşasına direnmek kabul edilemezdi. Michael Curtis, *The Great Political Theories: From Plato and Aristotle to Locke and Montesquieu, Vol. 1*, Avon Books, New York, 1961, s. 224. Luther, isyana teşebbüs eden “gariban halk” hakkında; “Önlemlerin yarım kalmasına izin vermeyin!”, “Boğazlarını kesin!”, “Onları kazığa oturtun!”, “Her taşın altına bakılsın!”, “Bir isyankârı öldürmek, kuduz bir köpeği yok etmek gibidir!” demeye başlamış, aristokrat patronlarına da “bir prensin kan dökerek cennete gireceği, diğerlerinin dua ederek gireceğinden daha kesindir” diye teminat vermekten çekinmemiştir. Eric Hoffer, *The Ordeal of Change*, Harper & Row Publishers, New York, 1963, s. 49. Luther, kitleleri dünyevî iktidarın egemenliği için itaate çağırırken şunları söylüyordu; “Tanrı, ne kadar haklı olurlarsa olsunlar, âsilerin isyan etmesine izin vermek yerine, ne kadar kötü olurlarsa olsunlar, hükûmetin varlığına göz yumulmasını tercih eder.” Eric Hoffer, *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 134. Tıpkı Luther gibi, Calvin de prenslere “Tanrı'nın vekilleri” olarak saygı duyulmasını tavsiye etmekteydi. Salo Wittmayer Baron, *Modern Nationalism And Religion*, Harper & Brothers Publishers New York ve London, 1947, s. 123. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere ulus-devletlerin inşası süreci, dinin ulus-devletin kanatlarının altına girmesine neden olmuştur. Ayrıca, sadece uluslar, uluslaşmada dinin millileştirilmesine girişmiyor, devletler de dinleri “kamulaştırma” yoluna gidiyordu. Dinî önderler, ya devlet tarafından atanır hâle geliyor, ya devletin başı dinin de başı oluyordu. Kral VIII. Henry tarafından kurulan İngiltere kilisesi (Church of England) maddi ve manevi otoriteyi bir kişinin şahsında birleştirmişti; Kral artık “kendi ülkesinin Papası” olmuştu. Salo Wittmayer Baron, *Modern Nationalism And Religion*, s. 118. Rusya'da ise kilise Büyük Pedro Devri reformları ile devlete bağlı kılınmıştı; Kilise yönetimi, özel bir devlet dairesi gibi işlev görür hâle gelmiş, kilise meclisinin faaliyetini belirleyen dinî hiyerarşideki önemli pozisyonlara, Başpiskopos Theophan Prokopovich gibi Büyük Pedro reformlarının destekçileri getirilmişti. George Vernadsky, *A History of Russia*, Yale University Press, New Haven, 1944, s. 123. Ayrıca, Pedro kiliseye güvenmediğinden devlet yönetiminde eğitim kurumları da açtırmıştı. Şerif

Peki din ve devlet ilişkisinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu ne olmuştu? Şüphesiz, Osmanlı İmparatorluğu için Papalık bağına benzer bağımsız bir dinî otorite olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca dinî otorite sayılabilecek şeyhülislâm zaten büyük ölçüde bir memur görünümündedir.⁷⁰ Fakat, 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Sultanları da maddi ve manevi otoriteyi diğer örneklerde olduğu gibi kendi şahıslarında toplamaya gayret etmişlerdir.

Ayrıca İslâm dini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı da bu duruma zaten gayet müsaittir; bir gözlemci, bu duruma değinerek İslâm dini ve devlet ilişkisini şu şekilde tasvir etmektedir: “İslâmiyet Allah'ın dolaysız idaresi, milletin üzerine gözlerini diken ilahın hükümleridir. Diğer toplumlarda civitas, polis, devlet olarak bilinen birlik ve düzen ilkesi İslâm'da Allah tarafından temsil edilir. Allah ortak yarar uğruna çalışan en üst kuvvetin adıdır. Böylece, kamu hazinesi “Allah'ın hazinesi”, ordu “Allah'ın ordusu”, hatta kamu görevlileri bile “Allah'ın memurları”dırlar.”⁷¹

Bu yorumdan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda din ve devlet otoritesinin yasal olarak bir olmasının zaten güçlü yapısal kökleri mevcuttur. Fakat, 19. yüzyıl boyunca gerçekleşen bu birleşmenin şüphesiz en belirgin örneği tabii ki II. Abdülhamid devrinde olmuştur; Selim Deringil'in “resmî mukaddesatı tekelleştirme çabası” olarak tanımladığı bu girişimlerin en göze çarpanı, devletin Kur'an-ı Kerim'in basımı ve ithalini denetleme gayretidir.⁷² II. Abdülhamid, Osmanlı geleneğinde sık rastlanmayan bir durumu mümkün kılmış, Kanun-ı Esasi ile hilafet ve saltanatı yasal olarak birbirine bağlamıştır.⁷³ Nitekim, Selim Deringil'in II. Abdülhamid Devri Pan-

Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 160. I. Nikola tarafından 1832'de ilan edilen yasalar, 1906'da yeniden düzenlendiğinde de şu söylemleri içermekteydi: “Bir Hristiyan hükümdar olarak Rus Çar'ı, Rus imanının ve inançlarının en yüce hamisi ve koruyucusu, Ortodoksluğun ve kutsal kilisenin hayırlı düzeninin de başıdır. Bu anlamda, kilisenin başı olarak konuşur... Tanrı bizlere Çar'ın bu en üst otoritesine sadece korkudan değil vicdanî olarak da itaat etmemizi emreder.” Salo Wittmayer Baron, *Modern Nationalism And Religion*, s. 171. Geçmiş referanslarla birlikte oluşturulan bir askerî-otokrazi miti, Çar'ı Mesih'in yeryüzünde Rus topraklarını koruyan bir vekiline dönüştüren kutsal bir mitte birleştirmiştir. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 67.

⁷⁰ Bununla birlikte ulema da esasen devletten maaş alan ve devlet kontrolündeki kimselerden mürekkepti. Şerif Mardin, *İdeoloji*, s. 145

⁷¹ David de Santillane tarafından yapılan bu yorum için bkz.: Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 70

⁷² II. Abdülhamid döneminde tüm Kur'an-ı Kerim nüshalarının resmî matbaalardan basılmasına karar verilmiştir. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, s. 66

⁷³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 318

İslâm politikalarını “gayet modern bir kavram” olarak değerlendirmiş olması, durumu daha anlaşılır kılmaktadır.⁷⁴

Sonuç olarak, maddi otorite olan devlet, aynı zamanda manevi otorite de olmaya başlamıştı.⁷⁵ Böylece; “bir semboller kümesi”⁷⁶ olan dinin sembolik yönlerine benzer bir sembolizmin devlete atfedilmesinin önü açılmış oldu. Başka bir deyişle; devlet basit bir idarî organizasyondan ziyade, ideolojik düzlemde bir sembol hâline gelmiş oldu. İdeolojilerin “insanlara istikamet vermeye yarayan bir harita”⁷⁷ olduğunu kabul edecek olursak; bu istikametın kışlaya veya muharebe alanına da varabileceği sonucuna ulaşabiliriz. Din ile harmanlanan bu devlet ideali aynı zamanda milli bir esansı da içeriğinde barındırmaktadır. Tüm bu toplamın, halkı askerlik yönünde seferber etmek adına kullanılması gayet mümkündür ve böyle de olmuştur.⁷⁸

Fakat, modern zamanlarda insanlar arası ilişkileri belirleyen, insanlara istikamet vermeye yarayan ve “siyaset dünyasının haritaları”⁷⁹ olarak işlev gören, din

⁷⁴ Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 30

⁷⁵ Bunun yanı sıra ne kadar başarıya ulaştığı muallak olan bir girişim de İslâm'ı Türkleştirme çabalarıdır. Ahmet Ağaoğlu'na göre bu durum gayet açıktır: “Eğer bugün Almanlar Luteranizme, İngilizler, Anglikanizme, Ruslar Ortodoksluğa milli, kavmi din diyebilirse Türkler İslâmiyet'i bin kat haklı olarak ziyade kavmi din diye telakki edebilir.” Ahmet Ağaoğlu, “*Türk Alemi*”, 2 [1]/14: 234-236, 30 Mayıs 1912'den aktaran Ümit Kurt, *Türk'ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 72. Fakat bu girişimlerin yukarıda da zikredildiği gibi ne denli tabandan destek gördüğü muallaktır.

⁷⁶ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 63

⁷⁷ Şerif Mardin, *A.g.e.*, s. 25

⁷⁸ Ayrıca, din ve devlet uğruna askerleri motive etme kavramı zaten kökleri olan bir husustur. Örneğin, III. Ahmet 1724 senesinde gerçekleşen Revan Seferi için, Serasker Abdullah Paşa ve maiyetindeki askerlere hitaben, Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve Peygamberin hadislerinden alıntılar yaptıktan sonra, onları “Ashâb-ı Kirâmın ve Ehl-i Sünnetin düşmanı olan Revâfızları kahr u tedmîr” etmeleri için yolladığını “din uğrunda ve Devlet-i Aliyyem yolunda gayret ederek rızâ-i Allah ve Peygamberimiz rızâsına muvafık gazâ ü cihâda bezl-i kudret eylesiniz” ifadelerini kullanarak dile getirmiş ve böylece askerleri savaş için motive etmek istemiştir. Doç. Dr. Recep Karacakaya, Yrd. Doç. Dr. İsmail Yücedağ, *Osmanlı Arşiv Vesikaları*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 35. Ayrıca, dinin bir askerî motivasyon olarak görülmesi Osmanlı İmparatorluğu'na has bir durum da değildir. Örneğin, meşhur hatip St. Bernard, ikinci haçlı seferi için asker toplarken, tahmin edileceği üzere dinî motifleri tercih etmiş, bir “kurtuluş” ve “paha biçilmez bir şans” olarak, kitleleri “Tanrı'nın hizmetine” çağırmıştı. Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 54. 19. yüzyıl boyunca Rus savaş propagandaları da büyük ölçüde dinî temaların üzerine bina edilmektedir. Rus savaş propagandasına dair geniş kapsamlı bir inceleme için bkz.: Kezban Acar, *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler*, Nobel Yayınları, Ankara, 2004

⁷⁹ Şerif Mardin gibi Cemil Meriç de bu tanımlı ideoloji kavramını tanımlamak için kullanmaktadır. Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 95

ve devlet kavramlarının yanında, milliyet kavramının da etkili bir ideolojik done olduğunu görmek mümkündür.⁸⁰

19. yüzyıl boyunca devletin millileşmesi ve yukarıda bahsedilen manevi sembolizminin bir karışımı hâline gelmesi, “devlet uğruna savaşmak” sözünün beraberinde millet, din ve yukarıda da zikredilen devletin aldığı yeni sembolik düzlem uğruna da savaşmak mânâsını insanların zihnine getirmekteydi. Daha açık bir ifade ile söyleyecek olursak; dinin toplumsal yaşam ve siyasetteki manevi iktidarını kademeli olarak yitirmeye başlaması ile dinden boşalan manevi sembolizm; millet, devlet, vatan, bayrak ve marşlar ile doldurulmaya çalışılmıştır. Başka bir deyişle modernite, kutsal ikonları dünyevileştirmiştir.

Yukarıda da zikredildiği gibi devlet kökenli bu semboller, kitlelerin zihninde manevi bir sembol hâline getirilmeye çalışılmıştır. Bu sembol şüphesiz ki bir idarî aparat için uygunsa da kitleleri askerlik için seferber etmeye de yarayan gayet kullanışlı bir semboldür. Bu nedenle devlet kavramı, bu sembolizminin altını dolduracak tematik ikonalar ile donatılmıştır; Osmanlı arması,⁸¹ askeri bando,⁸² fes,⁸³

⁸⁰ Salo Wittmayer Baron, *Modern Nationalism And Religion*, s. 7. Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 4

⁸¹ II. Mahmud devrinde bir İtalyan ressamı çizdirilen Osmanlı arması, II. Abdülhamid devrinde regüle edilerek standart bir forma sokulmaya çalışılmıştır. Armada “bir Abdülhamid tuğrası yer almakta, solunda adaleti temsil eden terazinin altında şeriat ve nizamı temsil eden iki kitap, kadimden gelen bir aşiret kılıcı, yeni usul silahlar, eski usul oklar, yaylar ve donanmayı temsilen çapa figürü gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun eski ile yeni arasındaki sürekliliği ve devletin yüceliğini temsil eden semboller” bulunmaktadır. Bkz.: Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, s. 24, 25 ve 26

⁸² Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılışının ardından gidilen yeni düzenlemeler ile İtalyan müzisyen Donizetti, Mızıkacı Hümayûn’un başına getirilmişti. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 397

⁸³ Fes, ilk kez II. Mahmud Devri radikal reformları sırasın sultan tarafından bir “imaj çalışması” olarak ortaya çıkmıştır. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, s. 382. Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, s. 27

Osmanlı hanedanının geçmişi,⁸⁴ Türklerin kültürel ve milli kökenleri,⁸⁵ bayrak,⁸⁶ marşlar,⁸⁷ sultanın simgesel bir figüre dönüştürülmeye çalışılması,⁸⁸ eski destanlar⁸⁹

⁸⁴ II. Abdülhamid, Avrupalı hükümdarlar gibi atalarının mezarlarını bulup yaptırmaya önem vermektedir. Örneğin; Ertuğrul Gazi'nin annesi olduğu düşünülen Hayma Ana için "serî'an" bir türbe yapılmasını emretmiş, Ertuğrul Gazi'nin türbesini düzenlettirmiştir. Türbenin avlusuna Osman Gazi'nin ve onun yoldaşlarının büstleri yerleştirilmiştir. Ayrıca, kendi aşireti saydığı Karakeçeli gençlerinden Ertuğrul alayları teşkil ettirmiştir. Özetle; II. Abdülhamid'in ilk ata olarak gördüğü Ertuğrul, efsanevi bir "hanedanın kökeni" sembolü hâline getirilmiştir. Bkz.: Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler*, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 45,49 ve 55 ayrıca bkz.: Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, s. 69. Osman'ın babası Ertuğrul hakkındaki bilgiler tarihsel hakikatlerden ziyade, Küçük Asya'da dönemin yaygın destan ve menkıbelerinden uyarlanan edebi eserlerden ödünç alınmıştır. Paul Wittek, *The rise of the Ottoman Empire*, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London, 1965, s. 12. Bahsi geçen destanlar ile Osmanlı Devleti hakkında anlatılan geleneksel tarih oldukça benzerlik göstermektedir. Örneğin, Osman Bey'in göğsünden çıkan ağaç ile dünyayı kaplamasına dair yapılan anlatının birçok farklı formunu bulmak mümkündür. Bunlar ile ilgili geniş bir derleme sunan Fuat Köprülü meseleyi şöyle izah etmektedir: "Hindistan Fatihi Mahmud Gaznevî'nin babası Sevük Tigin, oğlu doğmazdan bir saat evvel rüysında kendi evindeki bir ateşlikten bir ağaç çıkarak bütün dünyaya gölge saldığını görmüş ve bir tâbirci bunu, onun "fatih bir oğlu olacağı" tarzında tefsir etmişti. (Tabakat-ı Naşırî, s. 186) Camî'al-Tavarih adlı ilk cihan tarihini yazan Raşid-al-din'in, büyük eserinin Oğuz ananelerine muhtevi kısmında, bu rüyada görülen ağaç menkıbelerinin diğer bir şeklini görüyoruz: Burada Oğuzlar'ın menkıbevi hükümdarları arasında Tuğrul isminde biri ile iki kardeşinden bahsedilir; bu çocukların babası, daha oğulları devlet kurmadan evvel bir rüya görür: Kendi göbeğinden çıkan üç büyük ağaç gövdesi büyür büyür, her tarafa gölge salar ve tepeleri göklere erer; bunu kabilenin kâhinine söyleyerek tabir ettirir; bu kabile içinden büyük bir hükümdar çıkacağını zaten evvelden haber vermiş olan kâhin, bu adama "çocuklarının hükümdar olacağını, fakat bu sırrı kimseye açmamasını" tembih eder. Selçuklar'ın cedit olan Lokman, evleneceği zaman, zıfâf odasında, o zamanın adetine göre verilen yedi Kur'an nüshası da rahleler üzerinde dururmuş. Lokman, Kur'anlar'a hürmeten o odada zıfâfa girmek istememiş, bunu görenler, kitapları kaldırıp başka yere götürmeyi teklif etmişler, Lokman bunu da münasip görmemiş; başka bir eve giderek orada zıfâfa girmiş. O gece rüyasında Peygamber'i görmüş. Peygamber, Kur'an' gösterdiği bu hürmetten dolayı kendisinin ve çocuklarının dünya ve ahirette izzet ve devlete nail olmaları için dua etmiş." Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 7-8

⁸⁵ 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları boyunca Türklerin etnik ve kültürel kökenlerini açıklama gayreti sık rastlanılan bir durumdur. Bu durum bir etnik ve kültürel tarih incelemesi yolu ile yapılmaya çalışılmıştır. Mustafa Celâlettin Paşa, eski ve yeni Türkler hakkındaki incelemesinde bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Bir milleti derinlemesine incelemek için, varoluşunun değişik dönemlerini gözlemek gerekir; dolayısıyla geçmişin bilinmesi, bu inceleme için kaçınılmaz bir şarttır." Mustafa Celalettin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, çev.: Güven Beker, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s. 43. Süleyman Hüsnü Paşa Mekteb-i idadinin ikinci senesine mahsus hazırladığı Tarih-i Alem adlı eserinde, Türklerin tarih sahnesindeki gelişimini anlatırken klasik anlatıda olduğu gibi, Türkleri "ebnâ-ı Nuh" (Nuhun oğlu) olarak anlatmaktaydı. Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Alem*, Sahaf-ı Askerî, İstanbul, 1291, s. 383. 16. yüzyıl saray vakanüvisliğinde de anlatılan tarihe göre, Osman Bey 52 göbekten Nuh Peygambere bağlanmaktaydı. Paul Wittek, *The rise of the Ottoman Empire*, s. 7 Türklerin Osmanlıların atası olduğu yönündeki görüş de çoğu ders kitabında yaygınlık kazanmaktaydı. Bkz.: Kemal Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Kökenleri*, s. 183. II. Meşrutiyet Devri Osmanlıların kuruluşu meselesi ile Tarih-i Osmanî Encümeni ilgilenmiş, Efdaleddin Bey tarafından yapılan çalışmalar sonucu devletin bağımsız oluşu hicri 699 (Miladi 28 Eylül 1299 – 18 Ağustos 1300) tarihinin standart bir sözlüğü olarak Kamus-ı Türkî, Şemsettin Sami Bey tarafından telif edildiğinde, Yusuf Akçura bu sözlüğü böyle tanımlamaktaydı; "Şemseddin Sami Beğ'e kadar, Osmanlıca denilen lisanın "Türk lisanı" olduğunu bu kadar sarâhat ve kat'ıyyetle ifade eden bir kimseyi bilmiyorum. Bkz.: Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi: Türklük Fikri, Türkçülük Cereyanı, Türk Ocakları*, Haz.; Erol Kılınç, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 118. Türk Derneği ise kuruluşunun amacını şöyle

ve destansı kahramanların hikayeleri⁹⁰ gibi sembolik mefhumlar, hiç olmadığı kadar gündeme getirilmiş, yeniden düzenlenmiş hatta bazen sıfırdan icat edilerek “Osmanlı muhayyel cemaati” inşa edilmeye çalışılmıştır.⁹¹

“Vatan” ve “millet” gibi ifadeler de esasen bir realiteden ziyade bu sembolizmin bir uzantısı olarak tasarlanmışlardı. Bir gözlemci, Bismarck’ın Almanya’yı büyüttüğünü ve bunu yaparken Almanları küçülttüğünü ifade etmiştir; başka bir deyişle, büyük bir ulus (nation) ve küçük bir halk (people) oluşmuştu.⁹² Millet, gündelik yaşamın bir parçası olan alelade insanlar kümesinden ziyade politik bir idealin temsili, bir semboldü.

açıklamaktadır: “Cemiyetin maksadı Türk diye anılan bütün kavimlerin mâzi ve hâldeki âsar, ahvâl ve muhitini öğrenmeye çalışmak yani Türklerin âsar-ı atıkasını, tarihini, lisânlarını, avam ve havas edebiyatını, etnografya ve etnolojyasını, ahvâl-i içtimâiyyesini ve medeniyet-i hâzıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp tarıştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyette elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmektir.” Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.35. Özetle; Türk ulusal tarihine dair geniş bir sahada yönelim olduğunu görmek mümkündür.

⁸⁶ Uzun yüzyıllar boyu birçok farklı modeli olmakla beraber, modern anlamıyla bilinen kırmızı beyaz ay ve yıldız figürlü Türk bayrağı, III. Selim’in orduya ve donanmaya ait bayraklar üzerine hilâl ve sekiz köşeli yıldızı ilâve ettirmesi ile daha standart bir forma kavuşmuştur. M. Fuad Köprülü, “*Bayrak*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları Ankara, 1992, Cilt 5: s. 401-420

⁸⁷ Osmanlı sultanlarının da Avrupalı hükümdarlar gibi bir marşı olması için Donizetti tarafından II Mahmud’a özel Mahudiye marşı bestelenmiştir. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, s. 398. Marş-ı Âli ise 1895 yılında Dikran Çuhacıyan tarafından II. Abdülhamid’e takdim edilmiştir. Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, s. 27

⁸⁸ Osmanlı hanedanının hükümlerinin Batılılaşması, sultanın heykelinin yapılması gibi sonuçlar doğurmuştu. Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler*, s. 45. Sultan portreleri, II. Mahmud tarafından törenle muhtelif yerlere asılmış, aynı uygulama Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde de uygulanmıştır. II. Abdülhamid zamanında ise portrenin yerini “Padişahım Çok Yaşa!” yazılı nakışlar almıştır. Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, s. 57-58

⁸⁹ Örneğin; Ziya Gökalp tarafından, Ergenekon destanı Türklerin “asr-ı saadeti” olarak sunulmaktadır. Ümit Kurt, *Türk’ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 59

⁹⁰ Daha detaylı inceleyeceğimiz bir konu olan eski destansı kahramanların anlatıları tahmin edilebileceği gibi askerî bir motivasyon kaynağı olarak tasarlanmışlardı. Fakat birkaç örnek vermek gerekirse, Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin eserinde Şehzade Süleyman Paşa, Evrenos Bey, Hacı İl Bey, Şehzade Yıldırım Bayezid, Doğan Bey, Sinan Paşa, İsmail Paşa, Barbaros Hayreddin Paşa gibi eski Osmanlı askerî tarihinin bir parçası olan önemli figürler “Osmanlı Kahramanlarının İsimleri” başlığı altında anlatılmaktadır. Bkz.: Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul, 1325, s. 39-42

⁹¹ Benedict Anderson’un “Imagined Communities” teorisinin Osmanlı örneğini ele alan bir versiyonu için bkz.: Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, s. 19, 20 ve 21

⁹² Eric Hoffer, *In Our Times*, Harper & Row Publishers, New York, Hagerstown, San Francisco ve London, 1976, s. 28

“Vatan” kavramının da benzer bir yapı olduğunu söylemek mümkündür. Dünya modernize oldukça; topraklar alelade bir toprak parçası değil, idarî açıdan merkezî bir bürokratik organizasyon tarafından hükmedilen ideolojik bir sembol ve bir ideal hâline gelmiştir. Geleneksel devletlerden farklı olarak, modern bir devletin topraklarının bir kesimine yönelik bir tehdit, o bölge ne kadar kısır veya “yararsız” olursa olsun, idarî ve kültürel bütünlüğüne potansiyel bir meydan okumadır.⁹³ Bu meydan okuma bir idarî yapıya olduğu kadar, bir ideale karşı da yapılmaktadır. Muhtemeldir ki bu tip bir meydan okumanın ciddi sonuçlar doğurması, idarî bir meseleden çok “vatan” kavramının bir ideal olarak tasarlanmış olmasıdır.

Fakat vatan kavramı ile ilgili önemli bir hususa dikkat çekmek gerekir: “modern zamanlar öncesi geleneksel imparatorlar, krallar, prensler, dükler, halifeler, sultanlar ve diğer türden hükümdarlar, ülkeleri içindeki yaşamı sürekli ve yoğun bir şekilde düzenleyen devlet başkanları değildiler; onlar fatihler, haraç toplayıcılar veya rantiyerler olarak hüküm sürmekte olan kimselerdi.”⁹⁴ Eğer “hükûmet”, devletin sahibi olduğu iddia edilen bölgenin düzenli yönetimiyle ilgili bir anlama gelirse, “modern olmayan devletleri tipik olarak “hükûmet” mânâsında görülen kural biçimlerinde tanımlamak yanıltıcıdır; çünkü, geleneksel devletler bu anlamda “yönetmemişlerdi” ve politikaları, esas olarak hâkim sınıflarla ve kent merkezleri içindeki yönetimleri ile sınırlıydı.”⁹⁵ Devletler, “var oluşlarını tâbi olan nüfustan toplanılacak haraç ve kazançlar hakkında güvence vermelerine borçlu ve genellikle tâbi nüfusun ayrıcalıklı bir üyesi olan araçlar vasıtası ile yönetilmekteydiler.”⁹⁶ Aristokrasi ve her köy veya bir ölçüde loncalar gibi kasaba örgütleri ayrı topluluklardır ve dolayısıyla ayrı birer siyasî alan oluştururlar.⁹⁷

Thomas Hippler’ın da dikkat çektiği gibi; Fransız Devrimi’nin askerî politika açısından belki de en önemli sonucu; Fransız ordusunun feodaliteden arındırılması

⁹³ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 291

⁹⁴ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, Basil Blackwell, Cambridge, 1990, s. 39

⁹⁵ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Polity Press, Cambridge, 1985, s. 57

⁹⁶ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, s. 104

⁹⁷ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, s. 57-58

olmuştur; Cumhuriyetçi ideoloji ve ordudaki komuta pozisyonlarındaki toplumsal dönüşüm ile güçlenen devlet, üstünlüğünü kalıcı olarak kurmayı başarmıştı.⁹⁸

Askerî gücün millileştirilmesiyle, dolaylı yönetimlerden doğrudan bir yönetime geçiş meydana gelmiştir; 1750’lerden sonraki uluslaşma devirlerinde, tüm devletler, dolaylı bir yönetim sisteminden, doğrudan yönetim sistemine doğru kararlı bir şekilde ilerlemeye başladılar; yerel toplulukların, hane halklarının ve üretici işletmelerin hayatlarına aracısız müdahale etme fırsatı bulan hükümdarlar, paralı askerlerin işe alınması yerine, kendi halklarından savaşçıların askere alınmasına geçtikçe ve yeni savaşların büyük askerî güçlerini desteklemek için vergilendirmeyi artırmaya başladıkça, süreç içerisindeki özerk araçları ortadan kaldırarak, topluluklara, hane halklarına ve piyasalara dolaysız erişim meselesine giriştiler.⁹⁹

Geleneksel devletlerin, idarî erişimi düşük olan siyasî aygıtı, ülkelerini modern anlamda “yönetmemişti”; dolayısıyla, geleneksel devletlerin sınırları (border) değil uçları/“serhadleri” (frontier) vardı.¹⁰⁰ Modern toplumun siyasî yapısındaki denge ve güç, tarihsel ve ideolojik olarak, erken modern dönem boyunca merkezîleşmiş devletin sürekli yükselişinin ve bu gücün diğer tüm toplumsal odaklara karşı kazandığı zaferin karakteristik bir ürünüdür; bunun bir sonucu olarak, tüm bağımsız silahlı kuvvetler de tamamen fonksiyonel bir rolle merkezî bir orduya dahil edildiler.¹⁰¹

Birçok örnekte olduğu gibi Osmanlı Devleti’nin de merkezîleşmesi, modernizasyonu ve uluslaşması kol kola ilerleyen bir süreç olmuştur. Askeriye, merkezin güdümünde bir kitle ordusuna dönüştürüldükçe, buna binaen vatan, millet ve devlet kelimelerinin sembolik düzlemde, içinin daha da doldurulması gerekmiştir. Bu nedenle Osmanlı idaresindeki toprakların geleneksel anlamından kurtarılarak modern anlamda bir “vatan” hâline getirilmesi gerekmiştir.

Örneğin, Adana sancağı 1516’da Osmanlı idaresine girdikten sonra bile yaklaşık bir asır boyunca Ramazanoğlu hanedanının beyleri tarafından idare

⁹⁸ Thomas Hippler, *The French army, 1789-1914 Volunteers, Pressed Soldiers, and Conscripts, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, s. 445

⁹⁹ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, s. 103-104

¹⁰⁰ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, s. 4

¹⁰¹ Azar Gat, *The Origins of Military Thought: From the Enlightenment to Clausewitz*, Oxford University Press, New York, 1989, s. 245

ediliyordu; 1535 yılındaki kuruluşundan 1570'lere kadar imparatorluğun en önemli sınır illerinden biri olarak kabul edilebilecek Erzurum ilinin batı yarısı, esas olarak 1515'te Osmanlılar gelmeden önce Erzurum bölgesini yöneten Saltukoğlu Türkmen hanedanının torunları Pir Hüseyin ve oğulları tarafından kontrol edildi.¹⁰² Klasik dönem Osmanlı idarî sistemini inceleyen Gábor Ágoston'a göre, sınır bölgelerinin ortak özelliği idarî açıdan bir ortaklık (Ágoston'un ifade ediş şekli ile "Condominium") olması, yani eski güç odaklarının Osmanlı makamları ile bir ortaklık kurmalarıydı; zamana ve mekâna göre önemli farklılıklar gösterse de otoritedeki bu ortaklık, vergilendirilme, kamu idaresi ve adalet gibi alanlara yayılmıştır.¹⁰³

Modern zamanlara gelindiğinde otoritedeki bu esneklik kademeli olarak yitirmeye başlanmış, imparatorluk daha merkezî bir idarî düzene ilerlemiştir. Reşid Paşa'nın hükûmet-i mümtaze olmasından çekindiği Kozan'ın, "taht-ı zapt u rapt altına alınması gerektiği" yönündeki sözleri¹⁰⁴ veya Goltz Paşa'nın Zeytun Ermeni bölgesinde, Havran Dürzi Dağlarında ve bilhassa Kürdistan'da, Dersim, Hakkâri, Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin muhtelif cihetlerinde devlet hâkimiyetinin kurulması gerektiğini söylemesi¹⁰⁵ de esasen Osmanlı topraklarının modern idarî anlamda bir "vatan" yapılması anlamına gelmektedir.

Yukarıda da zikredildiği gibi, 1908 Jön Türk devriminin ardından doruğa ulaşan bu vatan yapma girişimlerinin dozu Sultan II. Abdülhamit'in saltanat yıllarında da giderek varlığını hissettirmektedir. Bir Jön Türk ve Cumhuriyet döneminde de vekil olacak olan Tunalı Hilmi Bey'in Cenevre' de kurduğu Osmanlı İhtilal Cemiyeti tarafından, Tunalı Hilmi Bey'in yazdığı hutbeler, 1896 yılı sonbaharından itibaren, fikrî ağırlığından ziyade üslubunun heyecanı ve ateşi nedeniyle basılıyordu.¹⁰⁶ 1315 senesinde (Miladi 1897) "Gaziler! gazanız mübarek olsun" diye başladığı bu hutbelerden birinde Tunalı Hilmi Bey, askerlere şöyle hitap etmekte idi: "Gaziler!

¹⁰² Gábor Ágoston, *A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers*, *International Journal of Turkish Studies*, 9.1-2 (Summer 2003): 15-31 içinden s. 19

¹⁰³ Gábor Ágoston, *A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers*, s. 23

¹⁰⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz.: Dr. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 113

¹⁰⁵ Colmar Von Der Goltz, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtıratı"*, Hazırlayan; Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 43

¹⁰⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 146-174

“Buraları zaten bizim” gibi sözlerle kendi kendinizi aldatmayınız; İnanınız başkalarına, belki de içinizden pek çok askerlere göstermiş olduğumuz o cihâd meydanına atılırsanız işte o vakit bu yerleri kazanabileceksiniz. O Arabistan, Anadolu, Rumeli, şu güzelim Arnavutluk işte o zaman bizim olacaktır... “Biz gazamızı ettik meramınız ne ise onu da siz yapın” demeyiniz.”¹⁰⁷ Tunalı Hilmi bunalımlar içinde bulunan toplumunun, siyasî bunalımlarının çözümü ve Osmanlı ülkesinin bir vatan hâline getirilmesi meselesi için toplumu gazaya çağırıyordu. Çünkü sözünü ettiği bu coğrafyalar gerçekten de modern anlamıyla “feth” edilmeliydiler.

Bu nedenle vatan sınırlarının önemi kitlelere tebliğ edilmeli, sınır kavramının fikrî zemini oluşturulmalıydı. II. Meşrutiyet Devrinde yayınlanan risalelerle bu muhayyel vatan kavramının sınırlar ile çizili kutsî bir toprak parçası olduğunun önemi vurgulanmıştır.¹⁰⁸ Üryanizâde Ali Vahid’in “Asker İlm-i Hâli” adlı eserinde, sınırların korunması için askerliğin gereğine şu sözler ile değinilmektedir: “Kazlar bile yavrularının yanına kimseyi yanaştırmaz. Horozlar bile dışısını kıskanır, köpekler bile sınırlarından içeriye yabancı hayvan girdiğine razı olmaz. Nasıl olur da insan yerini yurdunu, çoluğunu çocuğunu, konusunu komşusunu, düşman eline bırakır kaçır. Sakın sen sapıttırıp da benim köyüm Anadolu’nun göbeğinde, düşmana bir yıllık yol, düşman bana nereden gelecekmiş deme. Bunu dediğin gün senin köyün düşmanın eline düşmüş demektir. Sınırlarda, hudutlarda olan muharebeler azgın sel gibi kopup gelen düşmanın önünü almak içindir. Eğer bu sel yukarı baştan tutulmazsa, neuzibillah çok sürmez gelir seni boğar, seni bulamazsa senin yerine geçen çoluğunu çocuğunu alır götürür. Bunun için seli üst baştan tutmalı, hudutlarda bir muharebe patlak verdimi hemen koşmalı, hep el birliğiyle çalışıp babayiğitlik göstermeli. Yoksa bin türlü yalan düzenle askerden kurtulup köy kahvesinin pis pikelerinde pineklersen, sakın Allah’tan cennet-i cemâl umma, peygamberden şefaât bekleme, Müslümanım elhamdülillah deyip de kendini aldatma...”¹⁰⁹

¹⁰⁷ Tunalı Hilmi, *Sekizinci Hutbe*, 1315, s. 4

¹⁰⁸ Bu girişimlerin geniş bir spektrumu ve bunların değerlendirmesi için bkz.: Füsun Üstel, *“Makbul Vatandaş”ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 99-107

¹⁰⁹ Üryanizâde Ali Vahid, *Asker İlm-i Hâli*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1914, s. 15

Osmanlı askerî propagandasının neredeyse her yerine nüfuz etmiş olan tarihî anlatı, bu hudutları çizilmiş vatan perspektifinde de kendini göstermiştir. Harp Mecmûası'nın 31 Temmuz 1333 (31 Temmuz 1917) tarihli nüshasında eski Osmanlıların harp etmesinin zannedildiği gibi yağma ve çapul hissine müstenit olmadığı, özellikle 17. yüzyıldan sonra Osmanlı harplerinin bir vatan müdafaasına dönüştüğü ve Osmanlıların her daim hudutları “kesin bir şekilde” tuttuğu ifade edildikten sonra serhad gazileri şöyle anlatılmıştır: “Serhad gazileri ahlâklarıyla, faziletleriyle temayüz etmiş, bahadır, tecrübe görmüş, hamiyetli kahramanlardı. Bunların maiyetinde yoldaşlık eden gaziler vatanın hudutlarını müdafaaya vakf-ı hayat etmişler, vazifelerinde ve sanatlarında cidden temayüz eylemişlerdi.”¹¹⁰ “Evâmir-i Aşere: Vatan – Vazife” isimli eserde de bu vatan fikrinin tarihî köklerine değinilmektedir: “Topraktan ve ananeden maada, vatana vücut bahşeden bir âmil de memleketin tarihidir. Bir yerde “vatan, tarih-i vatandır” dedim ki pek doğrudur. Müverrih bir vatanperver olmayabilir, lakin arzusu hilafına olarak birçok vatanperverin intişârına hâdim olur.”¹¹¹

Bu dönemde vatan sınırlarının beyanlarının bulunduğu birçok esere rastlamak mümkündür. Yüzbaşı Ömer Fevzi'nin eserinde bu hudutların önemini bir kez daha görmek mümkündür; müellif Osmanlı sınırlarını şöyle tarif etmektedir: “Anadolu yakasından Moskof ve Acem devletleriyle, Rumeli yakasından Bulgar, Sırp, Nemçe Karadağ ve Yunan devletleriyle, Akdeniz'den Yunan, Nemçe, İtalya, İngiliz, İspanyol, Fransız, Alman devletleriyle, Şab denizinden Habeş devletiyle ve Hint denizinden İngiliz, Japon ve Çin devletiyle çevrilmiştir!”¹¹² Sözü edilen bu vatan, askerlerin uğruna ölmesi öngörülen tarihî referanslı bir coğrafî ideal olduğundan, askerî propaganda bu vatan idealinin diğer ideolojik semboller ile donatılmasını da icap ettirmiştir; vatanın üzerinde yaşayan yekvücut bir millet, vatani idare eden bir baba figürü (padişah), bu kutsal vatanın siyaset sahasında organize olmuş bürokratik bir idarî organı (devlet), vatanın gözle görülür sembolizminin temeli olan bayrak gibi

¹¹⁰ *Harb Mecmûası, Eski Osmanlılarda Harp Fikri*, Cilt: 2. Sene, Sayı: 21, 31 Temmuz 1333 (31 Temmuz 1917), 331-333, s. 331

¹¹¹ Emile Faguet; Çeviren: A. Naci-Asım Tefvik, *Evâmir-i Aşere: Vatan-Vazife*, Der-saadet, Şems Matbaası, 1330; 1328; 1912, s. 15

¹¹² Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Manevîyat-ı Askeriye Dersleri: 2. Kitap*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1326, s. 55

idealize edilmesi gereken mefhumların altının doldurulması gerekmektedir. Bu yeni ideolojik girişim, dinin insan ruhundaki manevi ağırlığına benzer türden bir maneviyat yaratılması anlamına gelmekteydi. Bu nedenle II. Meşrutiyet Devrinin hem idarî kadroları hem de entelektüelleri, bahsettiğimiz bu mefhumların idealize edildiği kabarık bir literatür yaratmıştır.

Bu türden formüle edilmiş vatan, millet ve devlet gibi ideallerinin politik ve bilhassa askerî hedeflere yöneltilmiş, siyasî bir diskur olduğunu görmek mümkündür. Dış politikada önemli bir figür hâline gelen bu sembolizm, iç politikada ise kitleleri askerlik için mobilize etmekte kullanılmaktadırlar. Osmanlı Devleti idarecileri devlet, vatan ve millet gibi kelimeleri bazen ayrı ayrı, bazen ise bir potada eriterek oluşturdukları sembolik bir dil ile Osmanlı kitlelerini askerlik için seferber etmeye çalışmıştır.

II. Meşrutiyet Devri'nde, bu sembolizmin eskiye oranla çok daha yaygın bir şekilde kendine yer bulduğunu görmekteyiz. Freud'un "iki yapay grup" olarak tanımladığı ordu ve kilise, "kitleleri hiçbir ayırım gözetmeksizin seven bir başın bulunduğu illüzyonuna dayanmaktadır; kilise bu başı İsa olarak kodlarken, ordu bunu bir başkomutan olarak tanımlamaktadır; her şeyin temeli olan bu başa el çektiler; taktirde hem kilise hem de ordu çözülüp dağılacaktır."¹¹³ Bu nedenle, II. Meşrutiyet Devri Osmanlı idarecileri de Rusya'da kutsal Rus vatanının, kutsal ikonlar, iman, Çar ve devletle tanımlandığı gibi¹¹⁴ bir baş tanımlamaya çalışmışlardır.

Yüzbaşı Ömer Fevzi'nin eserinde "Padişahımız – Mukaddes Babamız" başlığı altında, Freud'un tarif ettiği cinsten bir "baba" figürü tarif edilmektedir; zabitan "Padişah babamızın bütün milletçe yeri neresidir?" sorusuna "her bir Osmanlının can evidir" yanıtını veren ideal asker, "bu mukaddes, bu mübarek büyük Padişah" babanın yüreğinde yaşayanları şöyle tarif etmekteydi: "Bütün millet. Hem öyle ki milletin en ufak bir öksüzünün her derdini, acısını veya ferahını, sevincini yüreğinde duyar, milleti can evinde saklar, yüreğini, hayatını millete bağlamış ve bağışlamıştır."¹¹⁵ Bu

¹¹³ Sigmund Freud, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, çev.: James Strachey, The Hogarth Press, London, 1949, s. 42

¹¹⁴ Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780, Second Edition: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, 1992, s. 49-50

¹¹⁵ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri: 2. Kitap*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1326, s. 29

“mukaddes Padişahın” bir aferinini almak için canını verecek olan asker, “Osmanlıların ruhu” olan bu sevgi dolu babanın ruh hâlini, Padişahın ağzından şu sözlerle tasvir etmektedir: “efrâd-ı milletimden, evlatlarımdan hiçbirinin burnunun kanamasına gönlüm dayanamaz. Ama namusumuza, vatanımıza dokunacak düşman zuhur ederse hepimiz hayatımızı feda ederiz, ben başta bulunmak üzere.”¹¹⁶ Mehmet Arif imzasıyla yayınlanan “Acıklı Hikayeler veya Askere Öğüt” başlıklı bir risalede, verilen öğütlere uyulması neticesinde erişilecek mertebe şöyle izah edilmektedir: “Dünyada Padişah’ın rızasını kazanmış, ahirette de Allah’ın indinde makbul bir kul olursun.”¹¹⁷ 1911 senesinde Padişah’ın katılacağı resmi geçit törenleri ile ilgili malumat vermek maksatlı yayımlanan oldukça detaylı hazırlanmış bir talimatnamenin giriş kısmında yapılan bir açıklamada, müellif mezkur geçit törenleri için öngörülen bu uygulamaların maksadını, askerî kıtaların Padişah’a “kemâl-i intizam” etmesini sağlamak olarak bildirmektedir.¹¹⁸ Sultana dair daha önceleri de varlığı hissedilen bir husus olan bu babalık motifini, Abdülkadir imzası ile yayımlanan “Çocuklarıma Resimli Küçük Osmanlı Tarihi” isimli eserde de bulmak mümkündür; Sultan Mehmed Reşat “milletimizin babası, dünyada bulunan bütün Müslümanların halifesi, Osmanlı ordularının baş kumandanı” olarak taktim edilmektedir.¹¹⁹

Bu türden bir lider kültünün oldukça önemli bir husus olduğu açıktır;¹²⁰ dünyanın muhtelif mevkilerinde yaratılan bu lider kültürleri sadece çağını değil, çağının

¹¹⁶ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri: 2. Kitap*, s. 26, 30

¹¹⁷ Mehmed Arif, *Acıklı Hikayeler veya Askere Öğüt*, İstanbul, 1328, s. 13

¹¹⁸ Bu talimatnamede yolların nasıl olacağı, mekânın ve zamanın tamamen uygun bir şekilde ayarlanması, kimin nerede duracağı gibi oldukça detaylı birtakım tarifler verilmektedir. *Huzur-i Padişahîde İcra Olunacak Resmi Geçitlere Dair Talimât*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1327; 1911

¹¹⁹ Abdülkadir, *Çocuklarıma Resimli Küçük Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 1329, s.71

¹²⁰ Kuvvetli lider kültürlerinin muharebe meydanlarında etkili bir yakıt görevi gördüğünü de hatırlamak gerekir; zira Japonya’daki imparator tapınmaları, son nefesine kadar savaşı ve asla teslim olmayan askerler üretmiştir. Eric Hoffer, *In Our Times*, Harper & Row Publishers, New York, Hagerstown, San Francisco ve London, 1976, s. 21. Özellikle de Birinci Cihan Harbi’nin ardından dünyanın neredeyse her yerinde sayıları onlarla ifade edilebilecek miktarda “Ulu Önder” figürlerinin ortaya çıkması dikkate değer bir husustur. Mezkûr “Ulu Önder” figürlerinin “ulu” şahsiyetlerinin hikmeti kendinden mi menkuldür, yoksa bu kimselerin ululuğunun kaynağı yaşanan harbin yıkımının bir ürünü müdür sorusu da aynı derece dikkate değerdir. Muhtemeldir ki harbin darmadağın ettiği topluluklar, ruhlarında hissettikleri ezilmenin üstesinden gelmek adına bu tip kimselere bir ululuk atfederek siyaset sahasında bir büyüklük simülasyonu yaratmaya çalışmışlardır. Bu durumun Çin ve Türk toplumlarındaki benzer yansımalarını içeren ilginç bir analiz için bkz.: Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 269

sonrasında vukuu bulan hadiselerin de dolaylı olarak merkezinde olacaklardır. Michael Mann, bu ulusal lider kültlerinin, ulusun lideri olarak zafer elde edemedikleri durumlarda “vatana ihanet” çığlıkları ile y zleştiklerini ve ardından orta sınıflar ve özellikle işçi sınıfının, vatandaşlık taleplerini tırmandırarak devrimcileri desteklediklerine ve bunların neticesinde ani bir ulus aşırılı ın ortaya çıktığına değinmektedir.¹²¹ Osmanlı  rne inde durumun bundan bir ölçüde farklı olduğunu söylemek gerekir; Osmanlı hanedanı da savaşın ma lubiyetini izleyen yıllarda aynı “ihanet” ithamlarının hedefi olmuşlarsa da süre gelen hadiseler Türk toplumunda bir ulus aşırılık hareketi değil, tam aksine bir aşırı ulus  luk meydana getirmiştir.

Dolayısıyla, Cumhuriyet sonrası kuvvetlenen milli hareketin ideolojik ve sembolik çerçevesinin kökleri dolaylı ya da doğrudan II. Meşrutiyet Devrine dayanmaktadır. Çünkü orduyu bir arada tutmak için girişilen siyasî sembolizmin standardizasyonunun önemli bir kısmı II. Meşrutiyet Devri’nde gerçekleşmekteydi. Devlet, vatan ve millet gibi modern ulus-devlet siyasetinin ana hatlarını büyük ölçüde el yordamıyla aramakta olan meşrutiyet idaresi ve entelektüellerinin ortaya koyduğu idealler, girişilen entelektüel faaliyetler vasıtasıyla bugün bilinen şekillerinin ya bir prototipi ya da bizzat kendisidir. Bu girişimlerin büyük ölçüde askerî hedefler veya kaygılar ile doğru orantılı olduğu açıktır. Bu nedenle II. Meşrutiyet Devri’nde girişilen faaliyetler ile ortaya konulmak istenen sözünü ettiğimiz bu ideolojik  er eve ilk önce ordunun ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmiş ve ulusal sembolizm bu doğrultuda evrilmiştir.

Bu anlatıdaki devlet, vatan ve millet kavramlarının bir toplamı, şüphesiz en bariz bir şekilde bayrak sembolünde ortaya çıkmaktadır. Modern dünyanın yeni ideallerinin en kutsilerinden biri olarak karşımıza çıkan bayrağın, orduların manevi motivasyonun da temel dire ini teşkil ettiğini görmek mümkündür. Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin muhayyel zabitanın “Osmanlı sanca ı milletin nesidir?” sorusuna, ideal askerin cevabı, “birleşme noktasıdır. Kardeşlik sargısıdır, fedakâr ecdadımızın şerefli günlerinin beratıdır!” olmuştur.¹²² 20 Haziran 1331 (3 Temmuz 1915) tarihli bir

¹²¹ Bu durum 1917’yi takip eden yıllarda tüm mağlup g  lerde (Rusya, Avusturya, Almanya ve Macaristan) gerçekleşmiştir. Michael Mann, *War and Social Theory: Into Battle with Classes, Nations and States, The Sociology of War and Peace*, Ed. Colin Creighton and Martin Shaw, Macmillan Press, 1987, s. 66.

¹²² Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 23

belgeye göre, mekânlara asılacak bayrakların şekillerinin tevhit ve tanzimi meselesi ile ilgili şimdiye kadar yapılan teşebbüsler her ne kadar başarıya ulaşmamış olsa da askerî binalara ve karakollara asılacak bayrakların tek tip ve güzel bir şekilde asılması gerektiğine dikkat çekilmiştir.¹²³ 15 Rebiülahir 1333 (2 Mart 1915) yılında, orduda “zat-ı hilafet penahinin temsil-i maneviyesi” olan sancağa nasıl muamele edileceğinin tafsilatlı olarak anlatıldığı Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumîye Müdüriyetinden yazılan bir belgeye göre; sancağa karşı gerek dururken ve gerek yürüyorken resmî selam verilmeli ve sancağın karşısında ihtiramla ayakta durulmalıdır, araç ile hareket hâlindeyken sancak görüldüğünde sancağa doğru dönüp resmî selam verilmeli ve her koşulda selam verilirken sağ el kullanılmalıdır.¹²⁴ Muharip asker olmasalar da silah altına alınan gayrimüslim efradın ise kasabalara girdiğinde ellerinde, bir tarafı ay yıldızlı ve diğer tarafı haç ile “millî” yazıların bulunduğu bayrakları taşımaları uygun görülmektedir.¹²⁵

Özetle, II. Meşrutiyet Devri boyunca yukarıda değinmiş olduğumuz vatan, millet, bayrak ve padişahın manevi kimliği gibi hususlara modern dünyanın ihtiyaçları doğrultusunda, kitle ordularını bir arada tutacak bir unsur olarak tasarlanan yeni bir manevi kıyafet giydirilerek, kavramlar yeniden fikrî düzlemde organize edilmişlerdir. Böylelikle ordunun ideolojik çerçevesinin ihtiyaç duyduğu maneviyat tahkim edilmek istenmektedir.

3.3. Nostalji ve Diriliş: İlk Osmanlıların Yeniden Keşfi

Bireylerin kitlesel millî ordular içerisinde askerî bir kalıba dahil edilmesindeki önemli hususlardan biri de geçmiş günlerin şanlı zaferlerinin anlatıldığı bir altın çağ retoriği olmuştur. Barry R. Posen, milliyetçilik ve kitle ordularına dair incelemesinde milliyetçiliği; bireylerin kişisel çıkarlarını, esasında bir araya gelemeyecek kadar büyük bir grubun çıkarlarıyla tanımlama eğilimi olarak tasvir etmektedir; bu hem grubun paylaştığı bir “kültür”, hem de grubun paylaştığı iddia edilen bir tarih temelini belirlemek ve grubun kendi başına bir devlet yapısına sahip olması gerektiğine inanmaktır; böylece milliyetçilik, savaş alanında muharebe gücünü sağlayan bireysel

¹²³ BOA., DH.EUM.VRK., 15-12, H-20-08-1333

¹²⁴ BOA., DH.MB..HPS.M., 19-71, H-24-04-1333

¹²⁵ Gayrimüslimlere yönelik bu uygulama, onların tam anlamıyla muharip asker sayılamayacaklarından dolayı uygulanmaktadır. BOA., DH.MTV., 26-2, H-16-02-1329

bağlılığın ve organize iş birliğinin oluşturulmasına yardımcı olacaktır.¹²⁶ Daha da mühim bir husus ise milliyetçilik; bireyleri nesiller boyu bir anılar ve kimlikler zincirinde, çözülemez bağlantılar oluşturulmuş kalıcı topluluklarla ilişkilendirerek, ölümden sonra bir varoluş vizyonunun kaldırılmasıyla ortaya çıkan boşluğun üstesinden gelmeyi amaçlayan “vekil” bir dindir.¹²⁷

Eric Hoffer’a göre ise: “ölüm ve öldürmenin acımasız gerçekliğinde, rol yapmanın vazgeçilmezliği çok daha belirgindir; üniformalar, bayraklar, amblemler, geçit törenleri, müzikler ve ritüeller, askerin etinden ve kanından ayrılarak yaşamın ve ölümün ezici gerçekliğini maskelemek için tasarlanmışlardır; savaş tiyatrosunda ve savaş sahnelerinde, komutanlar askerlerine, tüm dünyanın gözlerinin üzerlerinde olduğunu, atalarının onları izlediğini ve gelecek kuşakların onları anacağını daimî olarak hatırlatırlar.”¹²⁸

Bir milli kültür inşa etme gayretinin yansıması olan bu türden bir bireyler arası süreklilik savı, bir tarih anlatısı ile desteklenmeli ve bu kadim tarihe dair bilgiler kitlelere ulaştırılmalıdır. Böylesi bir kadim tarih anlatısı modern ulus devletler ya da modern bir ulus devlet olma yolundaki devletlerin politik diskurunda mühim bir yer işgal etmiştir. 19. yüzyılın sonlarında Macar vatanseverler M. S. 896 yılının Macaristan’ın resmi kuruluş tarihi olduğuna karar vermiş ve Budapeşte’deki Millenary Anıtı’nı, Macarlara adını vermiş bir Macar boyu olan Magyar fatihlerinin at sürdüğü bir sütun üzerine dikmişler; Polonya’da, 1960’larda çeşitli yayınlar Polonya devletinin bin yılını ve M. S. 966’da Hristiyanlıkla müşerref oluşunu kutlarken; Belgrad’daki Ulusal Müze’de ise Sırp milliyetçiliğinin bir örneği olarak 1804 ile

¹²⁶ Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power, International Security*, Vol. 18, No. 2 (Autumn, 1993), pp. 80-124, içinden s. 81

¹²⁷ Daha detaylı bir analiz için bkz.: Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishing, Oxford, 1986, s. 176

¹²⁸ Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, Harper & Row Publishers, New York, 1989, s. 67-68. Osmanlı örneğinde de benzer bir durum olduğunu görmek mümkündür. Resmi propagandada merkezî bir role sahip olan Mehmetçik, tarihsel olarak abidevî görevlerini yerine getirmeye hazır ve istekliydi; başlıca nitelikleri fedakârlık, cesaret, alçakgönüllülük ve en önemlisi, büyük Osmanlı davası adına fedakârlık yapmaya samimi bir isteklilikti. Tarih, sıradan askere çok önemli bir rol biçmişti: altı yüz yıllık imparatorluğa, her yönden düşman saldırırken, imparatorluğun kaderi ona bağlıydı. Mehmetçiğin performansı sadece sultan-halifenin tahtını değil, aynı zamanda milyonlarca Müslümanın geleceğini de tayin edecekti. Yiğit Akın, *When The War Came Home: The Ottomans’ Great War and the Devastation of an Empire*, Stanford University Press, Stanford; California, 2018, s. 93

1813'te Osmanlılara karşı girişilen ilk Sırp ayaklanması tasvir edilmiştir.¹²⁹ Siyaseten uluslaşmakta olan birçok milli Balkan hükûmeti, Osmanlı Devleti öncesi tarihlerini “beş yüz yıllık Türk boyunduruğu” nedeniyle kesintiye uğratılmış parlak bir çağ olarak tanımlamaktaydılar.¹³⁰ Fransız Devrimi de Fransız halkını “medenî Galyalıların ve Romalıların torunları” olarak tasvir etmiştir.¹³¹

Belki de en uluslar üstü ve modern ideolojik eğilim olan sosyalizm bile, kitleleri konsolide edecek bu tip bir tarihsel köken iddiasında bulunmuştur.¹³² Sovyetler Birliği'ne giden devrimin taşıyıcı kolonları olan entelektüeller de oldukça yeni olan bu ideolojik kimliğin, tarihsel bir arka planı olması gerektiğini hissetmişlerdir; Maksim Gorki'nin “Ana” isimli romanında, kendi aralarında tartışan sosyalist bir grup insandan birinin “en suçlusu kim?” sorusuna bir diğeri: “Bu benim malım! diyen ilk insan. Ne var ki, bu sözü söyleyen kimse, birkaç bin yıl önce ölmüştür” diye cevap vermektedir.¹³³ Yazara göre; komünist düzen binlerce yıl geçmişe dayanmaktaydı, fakat bir “suçlu” tarafından bu “tabii” hâl tahrif edilmiştir.¹³⁴

¹²⁹ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 177

¹³⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Kökenleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 194

¹³¹ Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 93

¹³² Karl Marx'ın ekonomi-politiğe dair varsayımları da büyük ölçüde bu iddiayı destekler niteliktedir; “Sermayenin birikimi artı-değeri, artı-değer, kapitalist üretimi, kapitalist üretim ise metaa üreticilerinin elinde önemli miktarda sermaye ve emek gücünün varlığını varsaymaktadır. Bu nedenle, hareketin tamamı, ancak kapitalist birikimden önce gelen bir ilkel birikimi öngördüğünden, bu hareketin temeli de bu yüzden bir kısır döngü içinde dönüyor gibi görünür; bu ise ancak kapitalist üretim tarzının sonucu değil, başlangıç noktası olan bir “ilkel birikim” (Adam Smith'in işaret ettiği gibi) mevcudiyetini kabul etmek ile aşılabılır.” Marx'a göre, bu ilk birikim, ekonomi politik için “teolojideki orijinal günahla” hemen hemen aynı rolü oynamaktadır. “Nasıl ki Âdem, ısırdığı elma ile insan soyunu günaha buladıysa, mezkûr ilkel birikim de benzer bir işlev görmektedir”. Teorinin temeli şöyledir: “uzun zaman önce iki tür insan vardı; biri, çalışkan, zeki ve hepsinden önemlisi tutumlu bir seçkinler topluluğu; diğeri ise ellerindeki birikimi ve hatta daha fazlasını har vurup harman savuran “tembel haydutlar” topluluğudur. Teolojik anlatıdaki “ilk günah” efsanesi, insanın nasıl alnının teriyle ekmeğini yemeye mahkûm edildiğini anlatır; ancak ekonomik ilk günahın tarihi, buna hiçbir şekilde gerek duymayan insanlar olduğunu gösterir. Böylece, ilk türden insanlar zenginlik biriktirirken, ikinci türden olan insanların kendi postları dışında satacak hiçbir şeylerinin kalmadığı bir durum ortaya çıkmıştır. Ve bu ilk günah, kendisinden başka satacak hiçbir şeyi olmayan büyük çoğunluğun tüm emeğine karşılık, uzun süredir çalışmayı bırakmalarına rağmen sürekli artan şekilde servet sahibi olan bir azınlığın ortaya çıkması ile başlamıştır.” Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy*, translated from third German edition by Samuel Moore and Edward Aveling, Edited by Frederick Engels; Revised and Amplified According to the Forth German Edition by Ernest Untermann, Charles H. Kerr & Company, New York, 1906, s. 784-785

¹³³ Maksim Gorki, *Ana*, çev.: Zaven Biberyan, Oda Yayınları, İstanbul, 1992, s. 140

¹³⁴ Çoğunlukla, sosyalizmin tabii olduğu ve hatta aslında “geleneksel” olduğu yönünde birçok iddia bulmak mümkündür. 1967'de Tanzanya için bir Afrika sosyalizmi inşa etmeye çalışan Julius Nyerere, Aruzu Deklarasyonu'nda şunları söylemekteydi: “Biz, Afrika'da demokrasinin “öğretilmesine” muhtaç olmadığımız gibi, sosyalizm bakımından da “imana getirilmeye” muhtaç

Özetle, “modern dünyada, tarih hem ahlâkî bir öğretmen hem de zamansal ve dünyevî bir kurtuluş draması hâline gelmiştir.”¹³⁵ Bu tarihsel öğretiyi şu şekilde özetleyebiliriz; geçmişte yaşamış olan mutlak iyi bir insan topluluğu ile topluluğun mükemmelliğini aldığı hakikatin temsili olan fikrî veya ulusal bir tema arasına, gaflet, dalâlet ve hatta hıyanet içerisindeki yöneticiler ve dejenere olmuş bireyler gibi faktörler yüzünden mesafe girmiştir ve insanlar “mükemmel” olan özlerinden uzaklaşarak “bozulmuşlardır”; bu bozulmanın giderilmesi için geçmişin altın çağına referanslı bir “diriliş” gerekmektedir. Topluluk uzaklaştığı özüne geri döndürülerek dejenere olan her şey tarihsel doneler kullanılarak yeniden şekillendirilmelidir. Bu nedenle birçok yeni ortaya çıkan politik iddianın en önemli sloganı, iddia sahipleri her ne kadar nevezhûr olsalar da “diriliş” olmuştur. En devrimci veya reformist görünen yenilik taraftarı siyasî hareketler bile, kendilerini tarihî bir anlatı kurmak zorunda hissetmişlerdir. Eric Hobsbawm tarafından “geleneğin icadı” olarak tanımlanan bu tip durumlarda, geçmişle bağları koparan devrimler ve “ilerici hareketler” bile kendilerine özgü bir geçmişe sahiptirler; bunlar, “eski durumlara atıfta bulunma biçimindeki tekrarlarla, kendi geçmişlerini kuran yeni durumlara verilen tepkilerdir.”¹³⁶

Osmanlı örneğine gelecek olursak, II. Meşrutiyet Devrine geldiğinde imparatorluğun birkaç yüzyıldır yaşadığı felaketler nedeniyle, Osmanlılar da ihtiyaç duydukları özgüveni ve askerî başarılar sağlayacak bir birlik ruhu için bu türden nostaljik öğeler ile süslü bir “diriliş” arayışına girişmişlerdir. Yukarıda da zikredildiği gibi tarihin şanlı zaferlerini baz alan bu türden bir diriliş rüzgârı yaratabilmek ve Osmanlı toplumunu motive etmek için tarihî figürlerin savaş meydanlarındaki

değiliz. Bu iki yönün de geçmişimizde, bizi ortaya çıkaran geleneksel toplumda kökleri vardır.” Julius Nyerer, *Ujmaa* (Dar es Salaam, 1968), s. 12. zikreden Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, İstanbul, s. 178

¹³⁵ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 179. Konuyu açıklayacak bir analize yer vermek, meseleyi daha anlaşılır kılacaktır: “İnanç, insan ruhunu eylem için tesis ve teçhiz eder. Tek ve yegâne hakikate sahip olmak ve kişinin, doğruluğundan asla şüphe duymadığı bir Tanrı, kader veya tarih kanunu gibi gizemli bir güç tarafından desteklendiğini hissetmesi, rakiplerinin kötülüğün müşahhas hâli olduğuna ve ezilmeleri gerektiğine ikna olması; kendinden vazgeçerek vazifeye adanmanın coşkusu, herhangi bir alanda kararlı ve acımasız eylemlere girişmek için takdire şayan niteliklerdir”. Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 122

¹³⁶ Hobsbawm, “icat edilmiş gelenek” terimini geniş bir anlamda kullanmaktadır; hem fiilen icat edilmiş, inşa edilmiş ve resmi olarak tesis edilmiş 'gelenekleri', hem de kısa ve tarihlendirilebilir bir dönem içinde kolayca izi sürülemeyecek bir şekilde ortaya çıkan ve kendilerini büyük bir hızla (belki birkaç yıl içinde) inşa eden gelenekleri içerir. Eric Hobsbawm and Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, 1983, s. 2

kahramanlıkları ve gazâ eden ecdat, daha önceleri hiç olmadığı kadar gündeme gelmiştir. Bu bölümün maksadı Osmanlı tarihine dair anlatılan geçmiş yüzyılların gazilerinin ne denli gerçeklikle örtüştüğünü tartışmaktan ziyade, bu anlatının maksadının hangi istikamete odaklandığını anlamaya çalışmaktır. Fakat yine de bu bölüm boyunca bu gazâ meselesine dair akademik çevrelerce ortaya konulan tespitlere değinmezsek konu eksik kalacaktır.

Osmanlıların kuruluşundaki gazâ faktörüne dair Osmanlı kaynakları ile yapılmış ilk ve en önemli çalışmalardan birini yapan Paul Wittek'e göre ilk Osmanlılar, bir gaziler topluluğuydular ve İslâm dininin savunucularıydılar.¹³⁷ Wittek'e göre Osmanlılar, sürekli savaşlar nedeniyle uç bölgelerde ortaya çıkmış askerî bir organizasyonun devamıydılar.¹³⁸ Daha sonraları, Osmanlıların kuruluşuna dair yapılan birçok yorumda Wittek'in gazâ teorisi araştırmacılarca yaygınlıkla kabul görmüş bir varsayım olmuştur.

Wittekin tezlerinden hareketle Perry Anderson, Osmanlıların yükselişini şöyle tanımlamaktadır: “Osmanlı Devleti’ni Anadolu’daki rakiplerinin çok ötesine taşıyan özgün dinamik, gaziliğin ve eski İslâmî ilkelerin eşsiz birleşiminde yatıyordu... Osmanlı hükümdarları en başından beri kâfirlere karşı kutsal bir savaşta gazi misyonerleri olarak anlaşılmışlardır.”¹³⁹ V. V. Barthold’a göre ise; uç bölgelerdeki bir kısım Türkler, “cihâdî varoluşlarının kaynağı olarak kabul etmişlerdir.”¹⁴⁰ Feridun Emecen ise Osmanlıların yerleştikleri sınır hattındaki önemli bir askerî ve siyasî figür olmalarını “savaşçı bölükler” şeklinde teşkilatlanmış olmalarına bağlamaktadır.¹⁴¹

Tarihçiler, Osman Bey’in küçük beyliğinin elverişli konumunun ve devrin Orta Doğu coğrafyasının şanslı koşullarının, Osmanlı’nın erken fetihlerine yardımcı olduğuna işaret etmişlerdir.¹⁴² Genel bir kabul gören bu fikre göre; Osmanlı Devleti’nin avantajlı konumu çok sayıda küçük beylik arasından yükselişini sağlayan

¹³⁷ Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London, 1965, s. 14

¹³⁸ Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, s. 17

¹³⁹ Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, NLB, London, 1974, s. 363

¹⁴⁰ V. V. Barthold, *İslâm’da İktidarın Serüveni: Halife ve Sultan*, çev.: İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 145

¹⁴¹ Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 15

¹⁴² Gábor Ágoston, “*Ottoman Conquests*”, *The Encyclopedia of Wars*, Ed. Gordon Martel, Blackwell Publishing Ltd., 2012, s. 3

fetihler yapmasını mümkün kılmıştı; ayrıca, ilk padişahlar göçebelerden daha fazlasına da sahiptiler; ilk Osmanlılar, tüccar loncaları ve dinî emirlere dayanan etkili bir askerî organizasyon sayesinde Bithynia'daki Yunan şehirlerinin fethi için itici bir güç sağlayarak, Hristiyan nüfusun büyük bir bölümünün İslâm'a dönmesini, böylece sultanların popüler bir temeli olan yeni bir hükûmet sistemi kurmasını sağladılar.¹⁴³ Bu durumun, gazâ için Osmanlı coğrafyasını bir cazibe merkezi hâline getirdiğini ileri süren Fuat Köprülü'ye göre: “bu uç sahalarının Dâr'ül-İslâm'ın müntehasında bulunması buradaki mücadelelere az çok dinî bir mahiyet, bir mukaddes cihâd rengini de verdiği için, mücahit-derviş kisvesine bürünmüş muhtelif akidelere malik türlü türlü insanlar, serseri derviş zümreleri de, zahiren gazâ etmek, hakikatte ise bir medar-ı maişet bulmak için buralara geliyorlardı.”¹⁴⁴ Halil İncalcık da gazâ geleneği ve örgütlenmesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun anlaşılmasına yardımcı olacağını, bunun için ise Wittek, Barthold ve Köprülü'nün çalışmalarının hesaba katılması gerektiğine değinmektedir.¹⁴⁵ Osmanlıları “gazâ ruhuyla dolu bir toplum”¹⁴⁶ olarak tasvir eden İncalcık'a göre, bir gazi devleti olarak doğmuş ve bu geleneği sürdürmüş¹⁴⁷ olan Osmanlı Devleti, kendilerini “Allah'ın kılıcı” saymaktaydılar.¹⁴⁸

Özetle; Osmanlıların kökeninin, halk hareketi tabanlı bir gazâ olduğu yönündeki varsayım,¹⁴⁹ Osmanlı tarihi üzerine çalışan tarihçilerce çoğunlukla kabul görmüştür.¹⁵⁰ Osmanlı tarihinin daha sonraki dönemlerini çalışan tarihçiler dahi,

¹⁴³ William L. Langer and Robert P. Blake, *The Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background*, *The American Historical Review*, Vol. 37, No. 3 (Apr., 1932), pp. 468-505, Oxford University Press, s. 505. Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London, 1965, s. 37-38

¹⁴⁴ Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 78

¹⁴⁵ Halil İncalcık, *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s. 109

¹⁴⁶ Halil İncalcık, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 16

¹⁴⁷ Halil İncalcık, *Devlet-i 'Aliyye; Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 20

¹⁴⁸ Halil İncalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 35

¹⁴⁹ Paul Wittek, *The Rise of The Ottoman Empire*, s. 38

¹⁵⁰ Bu yönde yapılmış çalışmalarla ilgili geniş bir spektrum için bkz.: Emrah Safa Gürkan, *Sultanın Korsanları: Osmanlı Akdeniz'inde Gazâ, Yağma ve Esaret 1500-1700*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 56-57

kuruluşa dair bu esansa atıfta bulunmaktadır.¹⁵¹ Hem Osmanlılar öncesi hem de Osmanlı Devleti'nin klasik dönemine dair askerlik faaliyetlerinin içtimaî temelleri olduğu savını öne süren tarihçiler,¹⁵² Türk kültürünün askerî bir kültür olduğu sonucuna varmaktadır.¹⁵³

¹⁵¹ Örneğin; Birinci Cihan Harbi üzerine yaptığı kapsamlı çalışmada David Fromkin, Osmanlıları; “adını Anadolu’da Doğu Roma İmparatorluğunun sınırlarına sefere çıkan on üçüncü yüzyılda doğmuş Gazi Osman Bey’den alan, Müslüman olmuş ve Türkçe konuşan atlılar tarafından kurulmuş bir imparatorluk” olarak tasvir etmektedir. David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of The Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, An Owl Book, Henry Holt and Company, New York, 1989, s. 34

¹⁵² Ahmet Taşağıl’a göre eski Türk toplumunun dayandığı iki temel unsur, aile ve ordu-devlet denilen ailenin teşkilatlanmış hâlidir. Ahmet Taşağıl, *Türk Askerî Tarihinin Başlangıcı: Hun Ordusu, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 144. Saadettin Yağmur Gömeç’e göre, eski Türk töresinde uygulanan ritüeller vasıtasıyla harbe girecek er, vatan ve millet için şehidliğe hazırdı. Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türkler ve Uygurlar Çağında Türk Ordu Teşkilatına Umumî Bir Bakış, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 166. Ömer Sunar Hunkan, eski bir Türk hakanlığı olan Karahanlılar tarafından, asker ihtiyacı olduğunda halktan asker çağırıldığını ileri sürmektedir. Ömer Sunar Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 189. M. Hanefi Palabıyık’a göre; Gazneli Mahmud’un askerî kişiliği nedeniyle Gazneliler, bölgede sonraki kurulan devletlere örnek teşkil etmiştir. M. Hanefi Palabıyık, *Gaznelilerde Devlet ve Ordu, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 218. Salim Koca’ya göre ise; ganimet ve İslâmî motivasyonlar sayesinde birçok gönüllü, Selçuklu ordularına katılmaktaydı. Salim Koca, *Büyük Selçuklu Devleti’nde Ordu, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 253. Erkan Göksu da benzer bir yaklaşım üzerinde durmaktadır. Erkan Göksu, *Gelenek ve Değişim Arasında Türkiye Selçuklu Ordusu, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 303. Abdülkadir Özcan’a göre; Ertuğrul Gazi ve Osman Bey zamanında savaşa gücü yeten kimseler, ihtiyaç duyulursa silah altına alınırdı. Özcan ilk fetihleri de bu aşiret yapısına bağlamaktadır. Abdülkadir Özcan, *Osmanlı Devleti’nin Askerî Teşkilatı, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 345

¹⁵³ İlber Ortaylı’ya göre, “Türk kültürü askerî bir kültürdür.” İlber Ortaylı, *Osmanlı Ordusuna Genel Bir Bakış, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 337. Salim Koca kahramanlık ve askerî başarılarla referanslı isimlerin, eski Türkler arasında önemli olduğunu ileri sürmektedir. Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Askerî Gelenekleri, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 500. Önemli bir kültürel ürün olan müziği de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Erhan Tekin, askerî müzik geleneğinin Osman Gazi devrinde başladığını iddia etmektedir. Erhan Tekin, *Tuğdan Mehtere: Türklerde Geleneksel Askerî Müzik, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 668. Osmanlı Devleti’nde eli silah tutan herkesin asker sayıldığını ileri süren Zekeriya Türkmen’e göre ise; “tarih sosyolojisi, Türkleri ordu-millet olarak tanımlamaktadır.” Zekeriya Türkmen, *Ordulaşan Millet Türkler: Birinci Dünya Harbi’nden Türk İstiklâl Mücadelesine Uzanan Süreçte Ordu- Millet Dayanışması, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 729 ve 731. Halil İnalçık, 1964 yılında Türk milletinin tarihin başlangıcından bugüne dek asker-ulus olma özelliğini koruduğunu ileri sürdüğü, “Osmanlı Devrinde Türk Ordusu” başlıklı bir yazısında; Türklerin hâkim ve efendi olarak yaşamaya alışkın olduklarını ileri sürmektedir. Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*, Palgrave Macmillan, 2004 s. 13. Ayrıca bu tavır sadece entelektüellerce benimsenmiş bir yaklaşımın tezahürü de değildir; Şerif Mardin konu ile ilgili ilginç bir anekdot paylaşmaktadır: “1969 yılı Ocak ayında Beyazıt Camii avlusunda kitap satan işportacılarından birinden en çok sattığı dört eser istendiği zaman verdiği kitapçıklar şunlardır: Mızraklı İlmihâl, Seyit

Yukarıda da zikredildiği gibi bu bölümün maksadı Türk kültürünün askerî bir kültür olup olmadığını “tespit etmek” değildir. Fakat şu muhakkaktır ki; 20. ve 21. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nun kökenlerini açıklamaya çalışan birçok yerli ve yabancı tarihçinin de kullandığı yukarıda bahsi geçen bu gazâ anlatısı, II. Meşrutiyet Devrinde de aranılan tarihî referanslarla kurgulanmış bir “diriliş” hamlesinin odağı olmuştur. Askerlerinin teknik askerî hizmetlerini geliştirmek için konuşulan dilin standart bir versiyonunda okuryazarlığı yaymak için zorunlu ilköğretimi teşvik eden her devlet gibi, Osmanlılar da bunu yaparken ulusal kimliğin merkezi olan kültürü ve tarihin çeşitli versiyonlarını yaymaya çalışmıştır; çünkü, “paylaşılan bir sembol ve hatıralar dizisi olan kültür, esas olarak bir yazılı dil anlamına gelerek, hem biçimsel dil hem de bu paylaşılan semboller ve hatıralar ile iletişimi, eğitimi, coğrafi ve sosyal seferberliği kolaylaştırmış olacaktır.”¹⁵⁴ Bu sayede yukarıda bahsi geçen türden bir “diriliş” propagandası kültürel kodları ve tarihî referansları da arkasına alarak kamuoyunu “aydınlatma” gayesi güdebilir.

Bu dirilişin II. Meşrutiyet Devri Osmanlılarına yansıması ise, Osmanlı halkının modern zamanlarda yaygınlık kazanan zorunlu askerlik yükümlülüğünden çok daha önceleri zaten asker bir millet olduğu, fakat muhtelif sebeplerden ötürü bu özün unutulduğudur. Dolayısıyla bu öz tekrar hatırlanmalı, kitleler “gaflet uykusundan” uyandırılmalı ve Osmanlıların tarih sahnesine çıkışları, yükselişleri ve tüm bunların askerlikle olan bağlantısı tekrar hatırlatılmalıdır. Zaten, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı basın hayatında Osmanlı halkı, savaşçı bir millet olarak tanımlanmaya başlanmıştır.¹⁵⁵ Buna ek olarak, zaten daimî anlamda büyük askerî yıkımlar yaşayan Osmanlı Devleti, içine düştüğü yeni durumdan kurtuluşu

Battal Gazi, Ebu Müslim Horasanî ve Kan Kalesi. 1969 yılı kış aylarında Tercüman gazetesinde çıkan iki romanın adı Battal Gazi’nin Oğlu ve Ebu Müslim Horasanî idi.” Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 90. Türklerce ödünç alınıp, yeni bir imaj kazandırılarak bir Osmanlı savaşçısı kıyafetleri giydirilen Arap kahramanı Battal efsaneleri, uzunca seneler boyu Yeşilçam sinemasının da en popüler figürlerinden biri olmuştur. Battal hikâyelerine dair bazı gözlemler için bkz.: V. V. Barthold, *Mussulman Culture*, çev.: Shahid Suhrawardy, University of Calcutta, 1934, s. 122

¹⁵⁴ Barry R. Posen, *Nationalism, the Mass Army, and Military Power*, s. 85

¹⁵⁵ Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*, s. 14

geçmişe sığınmada aramaktadır; bugünün ve ufuktaki geleceğin karanlığı, geçmişin “meşalesi” ile aydınlatılmak istenmiştir.¹⁵⁶

II. Meşrutiyet Devrine gelindiğinde aranan “diriliş” hamlesi için gerekli nostaljik anlatının oldukça yaygın olduğu, dönemi inceleyen araştırmacıların da sıklıkla rastladığı bir husustur;¹⁵⁷ bu dönemde imparatorluk entelektüellerinin en büyük özlemi geçmiş olmuştur. Erzurumlu Ömer Nasuhi’nin şu satırlarında bu durumun açık bir ifadesini görmemiz mümkündür: “Ah! Bir gün olacak mı ki satvet-i kadime-i İslâmiye yine olanca nur-ı inayetle parlasın, parlasın da bütün cihan-ı insaniyet hakiki bir medeniyetin neden ibaret olduğunu anlasın?”¹⁵⁸

Erzurumlu Ömer Nasuhi’nin sözünü ettiği bu parlama, esasen büyük ölçüde askerî kudretin tekrar geri gelmesini talep eden bir iç çekiştir. Ali Rahmi Osmanlı İmparatorluğu’nun geçmiş yüzyıllarındaki inkişafını şöyle açıklamaktaydı: “İlk defa Rumeli’ye ayak basan bir avuç kahramanın, kahraman Osmanlıların hissiyat-ı aliye-i fedakâraneleri arasında pek şayan-ı dikkat bir mu’ânaka-ı fikriye, bir sıhriyet-i ulviye vardır. Evet o zaman tevessü-i fütuhatıyla bünyan saltanatı tahkim ve Asya’nın kilidi olan Rumeli’yi zapt etmek için ölüme koşan bu ordunun ensâl-i müstakbeleyle terk ve tevdii ettiği bu muazzez vatani nesl-i cedid büyük bir tehlike-i inkisâmdan kurtardı...”¹⁵⁹

Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin eserinde, muhayyel zabitin “Ecdadının mezarı nerelerdedir?” sorusuna ideal asker “Anadolu’nun bir ucundan Rumeli’nin diğer ucuna

¹⁵⁶ Yeni Osmanlıların yayın organı olan Hürriyet gazetesi, “Yeni Osmanlılar kimdir?” sorusunu şöyle izah etmekteydi; “Yeni Osmanlılar ki eski Osmanlıların şanını teccide çalışanlardır. Zalimin ne kadar hasmı iseler fitnenin de o kadar düşmanındırlar. Sultan Süleyman zamanının feyz ve ikbalini isterler. Ama bunu asrın iktiza ettirdiği intizam-ı medeniyet içinde ararlar.” *Hürriyet*, Sayı: 1, 9 Rebiülevvel sene 1285. Daha yakın bir tarihte Ahmet Rıza ise Osmanlıların geçmişini şöyle izah etmektedir: “Osmanlı Devleti mertlikle, kılıç kuvvetiyle tesis etti, fütuhât sayesinde büyüdü, şan kazandı, zengin oldu. Vakâr ve celâdet, hulus ve istikamet, şecaat, metanet, sahabet gibi en ziyade askerlikte neşvünema bulan havas-ı âliye-i insaniye Osmanlı milletinin fezail-i ahlâkiyesine, terakkiyat-ı medeniyesine hizmet etti.” Ahmet Rıza, *Asker*, Der-saadet, Matbaa-ı Osmaniye, 1324, s. 3

¹⁵⁷ Osmanlı savaş propagandası ile ilgili en gayretkeş incelemelerden biri olan Erol Köroğlu’nun çalışmasında, Köroğlu Ömer Seyfettin’in eserlerinden hareketle bu eski kahramanlar anlatısının geniş bir derlemesini sunmaktadır. Eserin ilgili bölümleri için bkz.: Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimliğe*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 367-376

¹⁵⁸ Erzurumlu Ömer Nasuhi, *Afrika’da İslâmiyet, Beyan-ül Hak*, Cilt: 5. Sene, Sayı: 154, 2 Nisan 1328 (15 Nisan 1912), 2731-2732, s. 2731

¹⁵⁹ Ali Rahmi, *Orduda Terbiye-i Maneviye ve Ruhiye*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1325, s. 10

kadar her adımda bir şehit yatar, denizler, adalar, Osmanlı kanı kokar. Vatanımın taşı; ecdadımın kemiği, toprağı vücutlarının külçesi, toprağın yaşı, kahramanlar kanıdır. Bu yerlerin her karışı, ağaçların her dalı, Osmanlı vücuduyla, insan azasıyla ölçülür, tartılır, pahalıdır. Hangi noktasına düşman tırnağı dokunsa taşından toprağından ecdadımın iniltisi gelir!” cevabını vermektedir.¹⁶⁰

II. Meşrutiyet Devri’nin genel atmosferi, tarihî referanslı bir diriliş arayışı izlenimi vermektedir; Balkan Harbi sırasında Barbaros Hayrettin Paşa’nın sancağının, bulunduğu Deniz Müzesi’nden alınarak donanmada kullanılmasına karar verilmiştir.¹⁶¹ Özellikle Birinci Cihan Harbi’nin başlangıcı ile tertip edilen mitinglerde, hükûmete desteği artırmak ve Osmanlı kamuoyunda bir diriliş rüzgârı yaratmak amaçlanmıştır.¹⁶²

Harb Mecmûası, 31 Temmuz 1333 (31 Temmuz 1917) tarihli nüshasında “Eski Osmanlılarda Harp Fikri” başlıklı bir makale yayımlamış ve bu tarihî diriliş meselesini sağlayacak geçmiş anlatısını şöyle izah etmişti: “Binaenaleyh Osmanlılarda harp fikri, vatanlarını düşmanlarına karşı müdafaa azmine müstenit, tecrübe üzerine müesses, harit ve tamamiyeti muhafaza emeline münhasır idi; müşterek düşmanlara karşı muhafaza-ı mevcudiyet gayesine matuf olduğu için de milli idi. Bu milli fikre istinat eden askerlik, Osmanlılarda milli bir sanat hâline gelmiş, Osmanlı askerliği, Osmanlı teşkilatı ordularımızı asırlarca zaferlerden zaferlere isal eylemiş, Osmanlıların fitrî askerliklerini düşmanlarına bile tasdik ettirmiştir.”¹⁶³ Harb Mecmûası’nın 30 Haziran 1333 (30 Haziran 1917) tarihli nüshasında, “Eski Osmanlılarda Harp ve Hissiyat-i Umumiyye” başlıklı bir diğer makalede savaşın bütün milletin tamamının ahlâkı, vazife bilinci, faziletleri ve metanetine bağlı olduğu ve bunlar mevcut olduğu taktirde zaferin kaçınılmaz olduğunu anlatıldıktan sonra, bu bağlamda eski Osmanlılara değinmektedir: “Eski Osmanlılarda bu azim ve itimat tamamen mevcuttu. Harp, bütün milletin ahlâk ve fezailinin izharına vesile teşkil

¹⁶⁰ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, İstanbul, 1325 Kanun-i Evvel, Mekteb-i Harbiye Matbaası, s. 18-19

¹⁶¹ Ali Fuat Örenç, *Yakınçağda Osmanlı Bahriyesi, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 496

¹⁶² Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 66

¹⁶³ *Harb Mecmûası, Eski Osmanlılarda Harp Fikri*, Cilt: 2. Sene, Sayı: 21, 31 Temmuz 1333 (31 Temmuz 1917), 331-333, s. 331

ederdi. Ordu, düşman hudutlarında istihsal zaferle meşgul olduğu esnada, geride, anavatan metin bir azim ile ordusunun iâşesini, me’kûlâtını, her şeyini tedarikle meşgul idi.”¹⁶⁴

İstişare Mecmûası’nın “Tarih-i Askerîmize Bir Nazar” başlıklı bir makalesinde, Osmanlı tarihinin başlangıcından itibaren toplumdaki askerliğin yeri şöyle izah edilmektedir: “...efrâd-ı ümmetten harp ve darba kadir olanlar vakt-i seferde umumen silah altına girip muhafaza-ı din ve vatan ve def-i tasallut-ı düşman için sell-i süyûf-ı besalet ve hamiyet ederek ifa-ı vezaif-i askeriye ederlerdi.”¹⁶⁵

Eski askerî zaferlerin de bu diriliş anlatısında önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Ahmet Refik, Servet-i Fünun’un 27 Teşrin-i Sâni 1324 (10 Aralık 1908) tarihli nüshasında Viyana kuşatmalarının “tarih-i askeriye-i Osmaniye’ye şeref veren vaka-ı muazzama-ı askeriye meyanında Viyana muhasaraları, silsile-i muzafferiyet-i Osmaniye’nin en bülent (yüksek) ve en muhteşem birer nokta-i kemalini” teşkil ettiğini yazmaktadır.¹⁶⁶ Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin eserinde “Muharebeler Meydanı-Yiğitler Harmanı” başlıklı bir bölümde muhayyel zabıt ideal askere “hangi yerlerin ismi seni coşturur?” sorusunu sorar ve asker zabıtine “Osmanlıların kendilerini gösterdiği büyük muharebe yerlerinin!” isimleri cevabını verdikten sonra, birkaçını şöyle sıralar: “Gelibolu geçişi, Filibe baskını, Sırp Sındığı baskını, Kosova muharebesi, Varna kavgası, Mohaç cengi, Malta fethi, Kaniye muhasarası ve müdafaası, Hanya fethi, Kandiye fethi, Beyrut muhasarası, Kırım cengi, Sivastopol muhasarası, Plevne müdafaası, Zivin müdafaası!... Buraları Osmanlı kanıyla senelerce sulandı, bu illerde Osmanlı kokan ne çimenler bitti. Osmanlılar buralarda nice kahramanlık örnekleri gösterdi!”¹⁶⁷

Eserin “Osmanlı Kahramanlarının İsimleri” isimli bölümünde eski kahramanlar şöyle sıralanmaktadır: “Şehzade Süleyman Paşa, Evrenos Bey, Hacı İl Bey, Şehzade Yıldırım Bayezid, Doğan Bey, Sinan Paşa, Bosnalı İsmail Paşa, Barbaros Hayreddin Kapudan, Piyale Paşa, Ali Reis, Turgut Reis, Lala Mustafa Paşa,

¹⁶⁴ *Eski Osmanlılarda Harp ve Hissiyat-i Umumiyye, Harb Mecmûası*, Cilt: 2. Sene, Sayı: 20, 30 Haziran 1333 (30 Haziran 1917), 309-312, s. 312

¹⁶⁵ *Tarih-i Askerîmize Bir Nazar, İstişare*, Cilt: 1. Cilt, Sayı: 25, 5 Mart 1324 (18 Mart 1908), 1153-1159, s. 1153

¹⁶⁶ Ahmet Refik, *Birinci Viyana Muhasarası ve Netayic-i Askeriyesi, Servet-i Fünun*, Cilt: 36. Cilt, Sayı: 915, 27 Teşrin-i Sâni 1324 (10 Aralık 1908), 67-70, s. 67

¹⁶⁷ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 33

Tiryaki Hasan Paşa, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Damat İbrahim Paşa, Gazi Osman Paşa, Nefer Koca Hıdır, Nefer Ulubatlı Hasan, Abdullah Çavuş, Adil Onbaşı, Sancaktar Ali, Erzincanlı Ahmet Çavuş, Langazalı Mahmut Çavuş, Göriceleli Nefer Adil ve ila-ahire...!”¹⁶⁸

Osmanlıların II. Meşrutiyet Devri boyunca içine girdikleri askerî ve toplumsal bunalımı çözmek adına giriştikleri nostalji anlatısı büyük ölçüde Ömer Fevzi’nin de üzerinde durduğu bu askerî figürlerin destanlarının anlatılmasıyla aşılma istenmiştir. Dolayısıyla bu isimlerin birçoğunun hikayelerine dair geniş bir literatür ortaya çıkmıştır.

Donanma Mecmûası’nın 9 Ağustos 1333 (9 Ağustos 1917) tarihli nüshasında Gazi Süleyman Paşa’nın Osmanlıların ilk Kaptan-ı Deryası olduğu ve onun faaliyetleri Aşık Paşazade ve Hoca Sâdeddin Efendi gibi önemli Osmanlı alimlerinden alıntılar yapılarak anlatılmaktadır.¹⁶⁹

Beyan-ül Hak, 11 Nisan 1327 (24 Nisan 1911) tarihli nüshasında, Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminden bir kumandan olan Gâzî Evrenos Bey’e¹⁷⁰ Sultan Murat tarafından verilen Ferman-ı Âlî’yi yayınlamakta ve yayınlanan metinde Gâzî Evrenos Bey şöyle nitelendirilmekteydi: “...vilayet-i Rumeli’ne geçip vilayet fetheden cenâb-ı emaret meâb-ı iftihar’ül ümera’ül kerim melik’ül guzât vel’mücâhidin kahr’ül-kefere vel’müşrikin Hacı ve Gâzî Evrenos Bey hazretleri dâme ikbâlühû...”¹⁷¹

¹⁶⁸ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *A.g.e.*, s. 36

¹⁶⁹ H. K. *Tarih. Gazi Süleyman Paşa, Donanma*, Cilt: [8. Cilt], Sayı: 82, 9 Ağustos 1333 (9 Ağustos 1917), 1358-1360, s. 1358. Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin eserinde ise Süleyman Paşa şöyle anlatılmaktadır: “Koca Rumeliye ilk adım atan, sal ile denizi aşarak Bolayır’a geçen seksen Osmanlının kumandanıdır ki geçtikleri salı yakmışlar, ölmek var dönmek yok demişler, ya Tuna’ya geçeceğiz ya şu denize döküleceğiz diye ahdetmişlerdi!” Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Manevîyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 40

¹⁷⁰ Evrenos Bey’in vakfiyesi ile ilgili yapılmış bir incelemeye göre esas ismi vakfiyede şöyle anılmaktadır: “Branko/Pranko Lazart oğlu büyük emir, merhum, şöhratlı Evraniz/Avraniz oğlu İsa Beğ” (İsa Beğ ibn al-emîr al-kebîr, al-merhûm, eş-şehîr Evraniz/Avraniz Beğ ibn Branko/Pranko Lazart” Heath W. Lowry, *Fourteenth Century Ottoman Realities in Search of HacıI-Gâzî Evrenos*, Bahçeşehir University Press Publication, 2012, İstanbul, (Çev.: M. Alper Öztürk, *On Dördüncü Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri Hacı-Gazi Evrenos’un İzinde*), s. 4, 90

¹⁷¹ *Kahraman Gazanfer-i Nihad Birinci Sultan Murat Hazretleri’nin Gazi Evrenos Bey’e Vermiş Olduğu Ferman-ı Ali Olup Münderecatı Ahlak ve Tarih Nokta-i Nazarından Mesleğimize Muvafık Bulduğumuzdan Dolayı, Beyan-ül Hak*, Cilt: 4. Sene, Sayı: 107, 11 Nisan 1327 (24 Nisan 1911), 1974-1976, s. 1974. Yüzbaşı Ömer Fevzi’nin eserinde de Evrenos Bey “Koca bir ülkeyi fetheden meşhur bir kumandan” olarak tasvir edilmektedir. Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Manevîyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 40

Bu çalışmanın eğitim bölümünde zaten ele aldığımız bir husus olan Osmanlı tarihini bir fetihler ve topyekûn bir askerî tarih olarak ele alma eğilimi, II. Meşrutiyet Devri'nin en göze çarpan fenomenlerinden biridir. İhsan imzası ile “Tarih Dersi. Hacı İl Beyi” başlıklı Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası'nda çıkan bir makalede Hacı İl Bey'in mücadelelerinin uzunca bir anlatısı yapıldıktan sonra müellif makaleyi şöyle bitirmektedir: “İşte Hacı İl Bey bu muharebede düşmanı böyle bozduktan sonra Sultan Murad'a yazdı, muharebede nasıl bozulduklarını uzun uzadıya bildirdi. Sultan Murad da pek memnun oldu. Kendisine bir ferman gönderdi, “Aferin vatanına iyi hizmet ettin” diye yazdı. Hacı İl Bey de vatanına böyle değerli bir hizmette muvaffak ettiğinden dolayı Cenâb-ı Hakk'a hamd ve şükretti. İşte oğullarım vatanına hizmet eden büyük bir adam daha: Hacı İl Bey... bu ismi unutmayınız.”¹⁷²

“Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri” adlı eserde “askerlik tiryakisi” olan Tiryaki Hasan Paşa şöyle tasvir edilmekteydi: “Osmanlıların sebat ve cesaretle, amirlerine sadâkat ve itaatteki büyüklüklerini bütün cihana gösterdi. Üç bin Osmanlı askeriyle Kanija kalesinde iken kendisini muhasara eden altmış bin kişilik düşman ordusuna karşı tam üç ay top tüfeng atışı altında karşı koyduğu gibi bununla da kalmayarak düşmana yiğitlikten bir örnek göstermek üzere üç yüz kadar Osmanlı askerini Ömer ağa kumandasında yalın kılınç kaleden dışarı saldırıp düşmanı bozdurdu kaçırdı. Ve kaledeki diğer kolla düşmanı kendisi kovalayarak büsbütün perişan etti. Düşman ordugâhındaki bütün mal Osmanlıların eline geçti. Bu mal o kadar çok idi ki gece gündüz çalıştığı hâlde kale içine ancak üç ayda taşınabildi. Düşmandan kırk iki top, on dört bin tüfeng, on bin çadır zapt edildi!”¹⁷³

Karadaki muzafferiyetlerin yanında bir de deniz zaferleri tarihi anlatısına sıklıkla rastlamak mümkündür. Ahmet Vefik, Servet-i Fünun'un 22 Temmuz 1326 (4 Ağustos 1910) tarihli nüshasında “Preveze Muharebesi-Barbaros Hayreddin Paşa” başlıklı bir makalede Barbaros Hayrettin Paşa ve Preveze Muharebesi ile ilgili “tarih-i muzafferiyet-i bahriyemizde şanlı bir sahife-i mefharet vücuda getirir” dedikten sonra, bu hadiseyi “Süleyman-ı Kanunî devrindeki şevket-i bahriyemizin en parlak

¹⁷² İhsan, *Tarih Dersi. Hacı İl Beyi, Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası*, Cilt: 1. Sene [a] İbtidaiye, Sayı: 10, 97-101, s. 101. Ömer Fevzi'nin de eserinde değindiği Hacı İl Bey, “Sırp Sındığında üzerimize gelmekte olan altmış bin kişilik beş kral askerini bozarak kamilen mahvetmiştir!” diyerek anılmaktadır. Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 40

¹⁷³ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *A.g.e.*, s. 45-46

zaferi” olduğunu eklemiştir.”¹⁷⁴ Ali Haydar Emir’e göre, Preveze’nin ardından Hristiyan alemi arasında “Türkler denizde gayr-i kabil galebedir” fikri, “bir itikat-ı kati” hâline gelmiştir.¹⁷⁵

Ömer Fevzi’nin eserinde “deniz gazileri” şöyledir; Piyale Paşa “Cerbe Limanındaki düşman donanmasıyla Cerbe Adasındaki ordusunu mahvedip adayı zapt eden kahraman”, Ali Reis “On iki bin Osmanlı gemisiyle yüz yirmi parça büyük düşman donanmasına hücum edip muharebeyi kazanan ve baş kumandanlarını yaralı olarak kaçmağa mecbur eden bir deniz arslanı”, Turgut Paşa ise “Akdeniz’de birçok muharebeleri kazanan bir ada fetheden kahramandır!”¹⁷⁶

Bu diriliş anlatısını tahkim etme maksatlı inşa edilmek istenen tarih anlatısı eski Osmanlıların kara ve deniz zaferlerinin yanı sıra eski İslâm tarihine de atıflar yapmaktadır. Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Mecmûası’nın 11 Şubat 1331 (30 Kasım 1915) tarihli nüshasında Tâhir’l Mevlevî imzasıyla kaleme alınan “İslâm Askerine / Hendek Muharebesi” başlıklı makalede uzun uzadıya hendek savaşı anlatılmakta ve hendek kazmanın, dolayısıyla siper kazmanın önemi vurgulanmaktadır.¹⁷⁷ Tâhir’l Mevlevî, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Mecmûası’nın 11 Kânun-ı Evvel 1330 (24 Aralık 1914) tarihli nüshasında ise “Tarih-i İslâm-İslâm Askerine-Hayber Fethi” başlıklı bir makalesinde, bu defa Hayber’in fethini anlatarak nasihat vermektedir.¹⁷⁸ Yine aynı müellif tarafından, 9 Şubat 1331’de (30 Kasım 1915) ise bu kez Hudeybiye

¹⁷⁴ Ahmet Vefik, *Preveze Muharebesi-Barbaros Hayreddin Paşa, Servet-i Fünun*, Cilt: 39. Cilt, Sayı: 1000, 22 Temmuz 1326 (4 Ağustos 1910), 196-198, s.196

¹⁷⁵ Ali Haydar Emir, *Preveze Muharebeleri / Barbaros ve Dorya-Barbaros’un Türkiye ve Dorya’nın Almanya Hidmetine Duhulü, Risale-i Mevkute-i Bahriye*, Cilt: 4 Cilt Sene 1334, Sayı: 7, 31 Mayıs 1334 (31 Mayıs 1918), 289-299, s. 289. Yüzbaşı Ömer Fevzi, “Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri” isimli eserinde Barbaros Hayrettin’i şöyle nitelemektedir: “düşmanın iki yüz elli pare gemisine kırk parça Osmanlı gemisiyle karşı koyup düşman donanmasını yakıp perişan eden, maharet ve cesareti dünyaya örnek gösteren Osmanlıdır!” Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 42. Mecmûa-yı Ebuziyya’nın 19 Şubat 1329 (30 Kasım 1913) tarihli bir yazısında, yine Barbaros Hayrettin ve eski Akdeniz korsanlarına atıf yapılarak şunlar yazılmaktaydı: “İtalya-Türkiye harbi şimdiye kadar Türklerin Bahr-i Sefid’te ciddi bir mücadele tecrübe etmek istediklerini bize irâ’e etmekte. Elyevm biz, Osmanlıların bir millet-i bahriye olmadıkları itikadı ile kesb-i itiyâd eylemişizdir, halbuki bir zamanlar Türk kapudanları, amiralleri Bahr-ı Sefid’te hâkim, fermânfermâ idiler.” *Barbaros Hayrettin Kuvve-i Bahriye-i Osmaniye’nin Devre-i Celadet ve Azametinden Bir Numune, Mecmûa-yı Ebuziyya*, Cilt: 31.Sene [15.Cilt], Sayı: 153, 19 Şubat 1329 (30 Kasım 1913), 19-24, s. 19

¹⁷⁶ Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, s. 43

¹⁷⁷ Tahir El-Mevlevî, *İslâm Askerine / Hendek Muharebesi, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 12. Cilt, Sayı: 309, 11 Şubat 1331 (30 Kasım 1915), 391-393, s. 393

¹⁷⁸ Tahir Elmollavi, *Tarih-i İslâm-İslâm Askerine-Hayber Fethi, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 13. Cilt, Sayı: 319, 11 Kânun-ı Evvel 1330 (24 Aralık 1914), 54-52

Müsalahası ve bu barışın da aslında zannedilenin aksine Müslümanların lehine olduğu anlatılmakta ve şu nasihat verilmektedir: “...yurdumuza yürüyeni öldürdükten sonra şehadet şerbetini kana kana içelim, lakin evvelemirde birçok düşman leşini çiğneyip gecelim.”¹⁷⁹ Fakat yine de eski İslâm tarihinden çok daha yaygınlıkla eski Osmanlı tarihine atıflar yapıldığını belirtmek gerekir.

Bu bölüm boyunca değindiğimiz bu örneklerin bir okyanusta sadece bir damla olduğunu söyleyebiliriz; zira, eğer tüm bu türden kaleme alınmış eserleri inceleyecek olursak bu çalışma bir ansiklopedi görünümüne evrilecektir. Fakat yine de denilebilir ki bu örneklerden de anlaşılacağı üzere bu nostalji retoriği, II. Meşrutiyet Devri boyunca Osmanlı kamuoyunun oldukça önemli bir bölümünü işgal etmektedir.

Yukarıda da zikredilmiş olduğu gibi, bu bölümden maksat bu anlatının doğruluğu, yanlışlığı veya Osmanlıların askerî bir organizasyondan zuhur edip etmediklerini tespit etmek değildir. Bu bölümün esas sorusu, bu anlatılanlar ile nereye varılmaya çalışmıştır? Bu canhıraş matbuat gayretkeşliği ile esasen ne anlatılmak istenmiştir?

Bu çalışmanın çeşitli noktalarında defaatle değindiğimiz gibi; II. Meşrutiyet’in ilanı ile beraber iktidara gelen kadrolar, 1908 tarihinden başlayarak özellikli Birinci Cihan Harbi’nin başlaması ve genel seferberliğin ilanı ile zorunlu askerlik hizmetini eskiden olduğunun çok ötesinde bir noktaya taşımak ve dolayısıyla asker olması beklenen halkın esasen eskiden de zaten asker olduğuna dair bir fikrî çerçeve çizmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle de tarihin baştan başa bir “askerler tarihi” veya “gazavâtname” olarak yorumlanması mecburi hâle gelmiştir. Zira Osmanlıların en başından itibaren bir “millet-i müselleha” olarak kodlanması sayesinde iktidarın talep etmiş olduğu askerlik mesuliyeti ideolojik bir zemine oturtulmuş olacaktı. Bu nedenle, taktire şayan bir entelektüel teşebbüsler silsilesi ortaya çıkmış oldu ve bu çerçevenin çizilmesi için geniş bir propaganda operasyonu başlatıldı. Yukarıda ortaya koymuş olduğumuz örneklerin tamamı, esasen bir tarih değil bir temenninin tezahürleridirler.

Bu anlatı sayesinde geçmiş kuşakların askerî olduğu varsayılan kültürü ile bir süreklilik zinciri yaratıp bugünün kuşaklarının da askerlik ve savaşa adaptasyonu

¹⁷⁹ Tahir El-Mevlevi, *İslâm Askerine: Hudeybiye Müsalahası, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 12. Cilt, Sayı: 312, 9 Şubat 1331 (30 Kasım 1915), 440-442, s. 442

sağlanmak istenmiştir. Bunun sarîh bir ifadesini Abdullah Ahi'nin "Türk Oğlu Vazifeni Bil ve Unutma" isimli eserinin şu satırlarında bulmak mümkündür: "Haydi Türk oğlu! Bugün senin en kutlu vazifen hiç durmayıp, dinlenmeyip çalışmak... yüzlerce yıl önceki şanını, şöhretini tekrar kazanıncaya kadar; Türklüğün istikbâlini elinde taşıdığın, başında gezdirdiğin o sevimli ve nurlu hilâl gibi parlayıncaya kadar; hasılı, düşmanlarından hakkını ve intikamını tamamıyla alıncaya kadar çalışmaktır!... Türk oğlu; vazifeni bil ve unutma!"¹⁸⁰

Bu vazifenin fikren tahkim edilmesi, zikrettiğimiz gibi tarihe bağlıdır. Ahmed Refik, 29 Nisan 1328 (13 Mayıs 1912) tarihinde "Ordumuza Terbiye-i Tarihiyye" başlıklı makalesinde bahsettiğimiz bu hususun üzerinde durmaktadır: "Orduda terbiye-i tarihiyye, kuvve-i maneviyyenin tezyidi için en mühim anasırdan mâduttur. Bu anasırı tahsil, muzafferiyete hâdim, terbiye-i fikriyyeyi tezyit ve vatan muhabbetini teşyid edecek bir tarz-ı sâlimde idare etmek için tarihimizin zafer ve galibiyet sahifelerinin teşrih edilmesi iktiza eder. Osmanlı tarihi, ordumuzun parlak mazisini, şanlı muzafferiyetlerini gösterir pek parlak mefahirle mâlîdir."¹⁸¹ Sonuç olarak, tarih anlatısı Ahmed Refik'in de değindiği gibi, ordunun maneviyatını yükseltmesi beklenen bir muzafferiyetler tarihi olmuştur. Bu tarih anlatısının maksadı Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Mecmûası'nın 5 Temmuz 1328 (18 Temmuz 1912) tarihli nüshasında da değinildiği gibi bir "hatırlatma" operasyonuydu: "Ey millet! Uyan! Maziden, tarihinden ibret al. Çünkü vakit pek kısa ve mahduttur. Artık el ele veriniz."¹⁸²

Dolayısıyla geçmişin askerî olduğu varsayılan kültürünün ikonik anları ve şahsiyetleri Osmanlı geleneğinde çok sık rastlanmayan bir şekilde anıtlştırılmaya veya eskisinden daha önemli bir hâle getirilmeye başlanmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in de dahil olduğu neredeyse sayıları otuza yakın Osmanlı sultanının hiçbirisinin önemini "kavrayamadığı" İstanbul'un fethinin yıldönümü, İttihatçı yöneticiler sayesinde resmî bir yıl dönümüne dönüştürülmüştür; Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethine müteakip Ayasofya Camisinde kıraat ettirdiği ilk hutbenin günü, yani Rumî Mayıs'ın

¹⁸⁰ Abdullah Ahi, *Türk Oğlu Vazifeni Bil ve Unutma*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1911, s. 6

¹⁸¹ Ahmed Refik, *Ordumuza Terbiye-i Tarihiyye, Ordu ve Donanma*, Cilt: 1 Cilt, Sayı: 3, 29 Nisan 1328 (13 Mayıs 1912), 205-212, s. 205

¹⁸² *Matbuat (Uyan Ey Millet), Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 8. Cilt, Sayı: 202, 5 Temmuz 1328 (18 Temmuz 1912), 390-391, s. 390

29. Cuma günü, Ayasofya ve Fatih'te icra edilecek olan “ihtifâl-i milli” için geniş güvenlik önlemleri alınmıştır.¹⁸³

Özetle başta da değindiğimiz gibi, tarih bugün için bir öğretmendir; bu öğretmen ise tarihteki fetihlerden ve gazilerden ibret alınması gerektiğini öğretmektedir. Bu sayede askerlik ve topyekûn savaşın koşullarına adapte olunması sağlanabilecektir; zira en baştan beri zaten askerlik ve savaş Osmanlılar için bir “ata sporudur”.

3.4.Umut Enflasyonu: Hükûmet Güdümündeki Basının Gelecek Tahayyülleri

İncil'i okuyan birinin, metnin tamamını okuyup bitirdikten sonra aklında kalacak en belirgin mesaj; mevcut düzenin yıkılacağı ve adil bir Tanrı egemenliğinin kurulacağıdır. Yükselen Hristiyanlık, “dünyanın biran evvel sonunun geleceğini ve cennet krallığının hemen köşede beklemekte olduğunu vaaz ederken”; Jakobenler ise “derhâl tecelli edecek bir özgürlük ve eşitlik sözü vermekteydiler”; Mısır'da esir olarak yaşayan ve şiddetli baskı altında ezilmekte olan İbranîler birbiriyle kavga eden ve çekişen bir insan topluluğu iken, “Musa onlarda bir birlik ruhu yaratmak için onları birbirine bağlayıp tek vücut olmalarını sağlayacak bir vaat edilmiş toprak umudu sunmuştur.”¹⁸⁴ Buradan şu sonuca varabiliriz; parlak bir geleceğe duyulan güçlü bir umut hissi, bireyleri kolektif bir bütünün parçası olmaya ikna ederek, bir birlik ve beraberlik duygusu yaratmaktadır. Teminat altındaki bir gelecek hayali, bireyin anın realitelerinden sıyrılmasını sağlayarak, birey için tehlikeli bir yolun yoldaşlığını kabul edilebilir kılar.

¹⁸³ BOA., MF.MKT., 1209-24, H-12-07-1333. II. Meşrutiyet basını da İstanbul'un fethine kayıtsız kalmamıştır; Haşim Sami, “Fatih'in Bir Gecesi / İstanbul Fethinin Sene-i Devriyesi Münasebetiyle” isimli yazısında İstanbul'un fethini edebi ve romantize ederek anlatmaktadır; Haşim Sami, *Fatih'in Bir Gecesi / İstanbul Fethinin Sene-i Devriyesi Münasebetiyle, Servet-i Fünun*, Cilt: 54. Cilt, Sayı: 1399, 27 Haziran 1334 (27 Haziran 1918), 333-334. Donanma Mecmûası, İstanbul'un fethinin 462. sene-i devriyesi münasebetiyle Mayıs'ın 29. Cuma günü İstanbul'un fethinin yıldönümünü kutlamaktadır; makalede “Ecdadımızın bu azametli şehrin surları önünde akıttıkları hün-ı şecaatten nasîbdâr-ı ahfât olduğumuzu düşünerek, bir intihac-ı muzafferane duyduk” denilmekte ve bu şehre, geçmişte bulunduğu gibi istikbâlde de sahip olunulacağı yazılmaktaydı. *Fetih ve Fatih / İstanbul'un 462. Sene-i Devriyesi Münasebetiyle, Donanma*, Cilt: 7. Cilt, Sayı: 50, 4 Şubat 1333 (17 Haziran 1910), 791-794, s. 791

¹⁸⁴ Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, Harper & Row Publishers, New York, 1989, s. 30, 71

Bu husus ordular için çok daha aşikârdır; savaş zamanlarında herhangi bir ordunun bir mensubu olan alelade bir asker, ölümle ana/babası ile karşılaştığından daha fazla karşılaşmaktadır. Böylesi katlanılmaz koşulları tahammül edilebilir kılabilecek en önemli duygulardan biri, bu koşullarda yaşayan kişinin içine düştüğü fırtınalardan alnının akıyla sıyrılıp, rüzgarların nihayet bir gün dineceğine dair duyduğu umut duygusudur. Anadolu halkının folklorik öğeleri incelendiğinde, Birinci Cihan Harbi'nin siyasî, askerî ve dinî anlamlarını vurgulayan resmi yorumların alternatifini olan anlatıları bulmak mümkündür; bu anlatılarda harp, çoğunlukla kahramanlık ve övünç duyguları şeklinde değil, “kan, gözyaşı, korku, acı ve hüznü içeren bir katliam olarak tanımlanmaktadır.”¹⁸⁵

Ayrıca önemli bir husus da askerlerin evlerine döndüklerinde hayatlarında negatif yönde radikal değişimlerin gerçekleştiğini görmemeleri gerekliliğidir. Daha doğrusu askerler, evlerinde işlerin yolunda gitmediği duygusuna kapılmamalıdır. Örneğin, nişanlı veya sözlü olan bir köylü gencinin, evleneceği kişinin bir başkası ile evlendirileceğini öğrenmesi, neferin geleceğe dair umutlarının alt üst olmasına neden olabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Cihan Harbi tecrübesinden anlaşıldığı üzere; neferler silah altında iken evlenmeyi planladıkları kişilerin bir başkası ile evlendiriliyor olması savaş sırasınca ciddi bir sosyal fenomen hâline gelmiştir. Arşiv vesikaları incelendiği takdirde Osmanlı Devleti idarî kadrolarının bu konu ile ilgili oldukları anlaşılmaktadır.

Örneğin, jandarma efradından Bornovalı Hasan oğlu Bekir onbaşının nişanlısının başka biri ile akd ve tezvicine sebebiyet verdiren ve “vazifelerini suiistimal eylemelerinden mebni” mahalli vilayet idaresince “lüzum-ı muhakemelerine karar verilmiş olan” Bornova nahiyesi muhtar-ı evveli İsmail, bu duruma itiraz etmiş ve bu itirazın evrakı, Şura-ı Devletçe tetkik olunmak üzere Şura-ı Devlete takdim olunmuştur.¹⁸⁶ Bir başka örnekte ise 22 Haziran 1329 (5 Temmuz 1913) tarihinde Onuncu Kolordu dördüncü bölüğünde müstahdem Balıkesir'in Kırca köy karyesinden Kırca İsmail bin Ali'nin karısı kaçırılmıştır. Harbiye Nezareti'nden

¹⁸⁵ Bu türden anlatılara dair bir değerlendirme ve bazı örnekler için bkz.: Yiğit Akın, *When The War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*, Stanford University Press, Stanford; California, 2018, s. 1-2

¹⁸⁶ BOA., DH.İ.UM, 78-19, H-20-07-1333

ıkan bir emir ile Kırca İsmail'in karısının hanesine iade edilmesi ve kaçırın kimselerin de derdest edilerek haklarında ceza tertip olunmak üzere cihet-i adliyyeye tevdi edilmeleri talimatı verilmiştir.¹⁸⁷ Kayalar kasabasından Veli isimli bir şahıs oğlu askerdeyken nişanlısının kaçırıldığını ve oğlunun nişanlısı için bıraktığı beş liranın tahsili için istida verdiği hâlde üzerinde durulmadığına dair şikyetle bulunmaktadır.¹⁸⁸ Bu türden örneklerle oldukça sık rastlandığını söylememiz mümkündür. Birçok örnekte askerlik için köyünden ayrılan bir ge, nişanlısının evlendirilmesi veya taciz edilmesi gibi durumlarla karşı karşıya kalmıştır.

şüphesiz ki başına böyle bir iş gelmiş olan bir neferin performansının düşmesi veyahut firar etmesi oldukça muhtemeldir. Bu sosyal trajedinin farkında olan Osmanlı hkmeti, meselenin neferler üzerinde yaratacağı negatif etkilerin önüne geçmek için konu ile ilgili bir beyanname yayınlamıştır. 17 Rebiülahir 1329 (17 Nisan 1911) senesinde, "efrâd-ı askeriye namzetlerinin hara tezvic ettirilmemesi lüzumuna dair", Dahiliye Nezareti'nden çıkan bir beyanname yayımlanmıştır; belgeye göre hkmet, neferlerin köylerindeki nişanlılarının veya evlenmeyi planladığı kişilerin bir başkasıyla evlendirilmesinin, neferlerin intikam almak için firar etmelerine sebebiyet verebileceğinden, Harbiye Nezareti'nden tebliğ edilmedikçe nişanlıların başkası ile evlendirilmemesini emretmiştir.¹⁸⁹

Fakat yayınlanan bildiriye rağmen bu meselenin kesin olarak çözülemediği anlaşılmaktadır. Hkmet 14 şaban 1331 (19 Temmuz 1913) senesinde konu ile ilgili yeni bir bildiri yayınlamıştır. Silah altında bulunan Müslüman askerlerin nişanlılarının başkalarıyla evlendirilmemeleri hususundaki kararın efrâd-ı gayrimüslime nişanlıları

¹⁸⁷ **BOA.**, DH.H..., 67-71, H-07-09-1331

¹⁸⁸ **BOA.**, TFR.I..MN., 59-5806, H-13-01-1323

¹⁸⁹ Belgenin tam metni şu şekildedir: "Efrâd-ı askeriye'nin memleketlerinde bulunan nişanlılarının hara tezvic edilmekte olduğu şikayet-i vakıadan anlaşılmakta olup halbuki memleketini terk ile met'ib-i askeriyyeye mütehammil olan efrdın namzetlerini başkalarının taht-ı izdivaca almamaları askerlik nokta-ı nazarından pek ziyade tesirat-ı hasene ve fevaid-i matlub husule getireceği gibi aks-i hlin vuku dahi s-i tesir hasıl ederek ekser efrdın firar ile nişanlılarını alanlardan ahz-ı sr için irtikp-ı cinayete kadar varmalarına sebep olacağı emsal-i delletiyle msebbet bulunduğundan bu s-i tesirat ve mahzurata meydan verilmemek için bilfiil hizmet-i askeriyyede bulunan efrâd hizmet-i nizamiyelerini ikmal edinceye kadar namzetleri hara tezvic olunmayıp avdetlerine irtizhar edilmesi zamanında lazım gelen akraba ve mteallikatına vesy-i ekde icrası ve ikmal müddet edip terhis olunduktan sonra memleketlerine avdet etmedikleri mensup olduğu tabur zabıtı ile hkmet-i mahalliye beyninde bil-muhabere tahkik ederse namzetlerinin emr-i akd ve tezvicinin kendi ihtiyaşlarına bırakılması hususunun icap edenlere suret-i messirede tebliğ Harbiye Nezaret-i celilesinin işarı üzerine ta'mimen tebliğ olunur efendim." **BOA.**, DH.MUİ., 143-48, H-17-04-1329

hakkında da aynen uygulanması hususunun Adliye ve Mezahib Nezareti'nce temin edilmesi istenmiştir.¹⁹⁰ Tüm bunlara rağmen meselenin kesin olarak çözülüp çözülemediğine dair net bir sonuç ortaya çıkmamaktadır. Bu beyannamelerin yayınlandığı yıllardan çok sonraları da bu sorunun vukuu bulduğuna dair veriler mevcuttur.¹⁹¹

Buna ek olarak, tahmin etmesi güç olmayan başka bir sorun da esasen bir tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte, askere alınan genç erkeklerin yokluğunda ailelerinin yaşadığı iktisadî sıkıntılardır. II. Meşrutiyet'in ilanın ardından siyaset ve kültürel hayattaki gözle görülür bir biçimde gerçekleşen askerîleşme eğilimi, iktisat sahasında da kendini göstermiştir. Özellikle Birinci Cihan Harbi'nin ilanının ardından piyasadaki malların önemli bir kesimi orduya ayrılırken sivil halkın tüketimine ayrılan pay giderek daraltılmıştır; 34 Milyon altın lirayı bulan 1914-1915 malî yılı bütçesinin Düyün-ı Umumiye'ye kalan 14 milyonu çıkarıldığında “devletin payına düşen 20 milyonun 6 milyonunu Harbiye Nezareti, 2 milyonunu Jandarma ve 1 milyon 300 binini Bahriye Nezareti bütçeleri teşkil etmekte”, bu rakamlar ise “askerî harcamaların toplamda yaklaşık 9,5 milyonu bulması” demektir.¹⁹² Bu bütçenin savaşın finansmanını kaldıramayacağı anlaşıldığından, hükûmet bir dizi ek gelir kaynağı oluşturma gayreti içerisine girdi; “aylıkların yarısı nakit olarak ödenirken, diğer yarısı memurlara borçlanıldı”; müteahhitlerin ve diğer türden alacaklıların ödemeleri ertelendi, orduya gerekli araç-gereç ve erzaka “tekâlif-i harbiyye” adı altında, “bedeli kısmen veya tamamen ileride ödenmek üzere el konuldu”; yaş sınırları içerisinde bulunan mükelleflere, “askerlikten muaf tutulmaları için “muafiyet-i askeriyye” vergisi ödetildi.”¹⁹³

Bunlara ek olarak, savaşın finansmanı doğrudan doğruya topluma sirayet edecek türden tedbirlerin alınması anlamına da gelmekteydi; Ağustos 1914'te pek çok

¹⁹⁰ BOA., BEO, 4195-314595, H-17-08-1331

¹⁹¹ Örneğin, Nişanlısının Belediye Reisi Vekili Kâmil Efendi tarafından cebren alınarak oğluna nikah ettirildiğinden ve Selmanlı nahiyesi müdürünün asker ailelerinin namusuna tecavüz ettiğinden dolayı, Şabanzade Mustafa imzasıyla, Keskin'den bir şikâyet telgrafi çekilmiştir. BOA., DH.İ.UM, 19-1, H-08-04-1337

¹⁹² Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 354-355

¹⁹³ Harbiye, Bahriye ve Jandarma gelirlerine yılda 6 milyon yeni ek gelir eklenmiş olsa da toplamda 15 milyonu bulan askerî harcamaların, savaşın ihtiyaçlarını karşılaması olanaksızdı. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, s. 356

Osmanlı kasabası ve şehrinde, askerî yetkililerin ilk eylemi, “sokaklardaki en iyi atların hepsini el koymak olmuştu.”¹⁹⁴

Fakat savaşın yarattığı ekonomik yıkımın yurt cephesinde alınan önlemlerin yetersiz kalması nedeniyle oldukça yoğun olarak hissedildiğini söylemek mümkündür. Savaşın yarattığı iktisadî yıkıma ek olarak, ailelerin ekonomik anlamdaki en önemli dayanaklarından biri olan evin genç oğlanlarının da askere alınması ile ekonomik sıkıntılar katmerlenmiştir. Hükûmetin bu mesele ile de ilgili olduğunu söylememiz mümkündür. Örneğin, 24 Rebiülevvel 1334 (30 Ocak 1916) senesinde Çiçekli karyesi asker aileleri adına Fatma ve arkadaşı imzasıyla Andırın’dan çekilen bir telgrafta, kadınlar zahire ihtiyaçlarının karşılanması için yardım talep etmektedirler.¹⁹⁵ Bir başka örnekte ise 8 Şevval 1334 (8 Ağustos 1916) senesinde Harbiye Nezareti’ne Keşan’dan asker aileleri imzasıyla çekilen bir telgrafta, mezkur ailelerin maiyetlerinin darlığından bahsedilmektedir; bunun üzerine gereğinin yapılarak ailelerin sefaletlerine meydan verilmemesi tebliğ edilmiştir.¹⁹⁶

Ayrıca şehit ailelerinin de ekonomik sıkıntılar yaşadığını tahmin etmek güç olmayacaktır. Bu nedenle hükûmetin talimatı doğrultusunda muharebe meydanında şehit olarak vefat eden berri ve bahri küçük zabitan, onbaşılar ve neferlerin, “hizmet-i fevkalâdeleri meşhur olanlarının” ailelerine ikramiye itası hakkındaki bir kararname, Heyet-i Ayanca kaleme alınmıştır.¹⁹⁷ Hicri 21 Ramazan 1331 ve Rumi 21 Temmuz 1331 (3 Ağustos 1915) tarihinde tanzim olunup yürürlüğe giren bahsi geçen layiha 1 Şubat 1331 (14 Şubat 1916) tarihinde Meclisi Ayan ve Meclisi Mebusan tarafından kabul edilmiştir. Harbiye, Bahriye ve Maliye Nezareti Vekaletlerinin ortak bir girişiminin ürünü olan bu layihanın birinci maddesine göre: Muharebe meydanında şehit olan muvazzaf ve müstahfız berri, bahri ve jandarma küçük zabitanı, onbaşıları

¹⁹⁴ Yiğit Akın, *When The War Came Home: The Ottomans’ Great War and the Devastation of an Empire*, Stanford University Press, Stanford; California, 2018, s. 118. At meselesinin ciddi bir sorun olduğu anlaşılmaktadır; savaş muhabiri H. C. Seppings-Wright da hatıralarında bu meseleye değinmekte ve o da at meselesinin ciddi bir sorun olduğunu dile getirmektedir. Hatıratın ilgili bölümleri için bkz.: H. C. Seppings-Wright, *Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Hilal Altında İki Yıl*, çev.: Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 141-142. Bunun yanı sıra bir diğer ulaşım aracı olan deve de ciddi bir meseledir. Cemal Paşa, hatıratında Birinci Kanal Seferi sırasında yaşanan deve sorununa değinmektedir. Eserin ilgili bölümleri için bkz.: Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 179

¹⁹⁵ BOA., DH.İ.UM, 7-23, H-24-03-1334

¹⁹⁶ BOA., DH.İ.UM.EK., 18-28, H-08-10-1334

¹⁹⁷ BOA., İ..MLU., 12-13, H-18-04-1334

ve neferlerin, “hizmet-i fevkalâdelerine istinaden”, mensup oldukları bölük kumandanları veya doğrudan doğruya taht-ı emirlerinde bulundukları kumandanlar tarafından beyan edilecek ve bilcümle kumandanlar tarafından tasdik edilenlerin ailesine kanunen tahsis edilecek maaştan maada, Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinin bildirmesi üzerine beşer lira ikramiye ita olunacaktır. İkinci maddeye göre ise bu kanun için 21 Temmuz 1325 (3 Ağustos 1909) tarihi başlangıç kabul edilecektir. Üçüncü maddesine göre ise bu kanunun icrasına Harbiye, Bahriye ve Maliye Nezaretleri memurdurlar.

Hükûmetin mümkün mertebe bu ailelerin ihtiyaçlarını gidermeye çalıştığı görülmektedir.¹⁹⁸ Fakat arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla yardımlar ya yeterli olamıyordur ya ailelere zamanında ulaştırılamıyordur veyahut merkezî hükûmetten

¹⁹⁸Savaş uzadıkça, muhtaç asker ailelerinin sefaleti ve yoksulluğu hem şehir merkezlerinde hem de kırsal kesimde giderek daha belirgin hâle gelmiş, yapılan askere alımlarla birlikte binlerce hane daha geçimlerini sürdüremez olmuştur. Diğer savaştan taraflar gibi Osmanlı devleti de asker ailelerinin sorunlarına hem maddi hem de sembolik önlemlerle yanıt vermeye çalışmaktaydı; genel olarak askerlerin aileleri ve özelde askerlerin eşleri ve anneleri, savaş zamanı resmi söyleminde ve propagandasında yaygın olarak karşılaşılan figürler hâline geldi. Hem resmi söylem hem de popüler duyarlılıklar, bu insanları Osmanlı diğerkâmlığının ve fedakârlığının sembolü olarak tanımladı; devlet yetkilileri ve entelektüeller, askerlerin ailelerine hizmet etmenin ve onların zorluk çekmek zorunda kalmamalarının önemini sürekli olarak vurguladılar. Yiğit Akin, *War, Women, and the State. The Politics of Sacrifice in the Ottoman Empire during the First World War, in: Journal of Women's History* 26/3, 2014, 12-35, s. 21-22. Aksekili Ahmet Hamdi, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Mecmûası'nda “Zekatınızı Asker Ailelerine Verin” başlıklı bir makale yazarak namaz kadar zekat vermenin de farz olduğunu ve Müslümanların bundan geri durmamaları gerektiğini şu sözlerle izah etmiştir: “Bugün İslâm'ın müdafaası için pederini, kardeşlerini, akraba ve taallukâtlarını cihâd meydanlarına gönderen kadınlardan; talim ve terbiyesine bakacak kimsesi kalmamış olan mini mini yavrucaıklardan ziyade muhtaç-ı muavenet kimse mutasavver midir?” Aksekili Ahmet Hamdi, *Makalat / Zekatınızı asker Ailelerine Verin, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 14. Cilt, Sayı: 343, 11 Haziran 1331 (24 Haziran 1915), s. 26-27. Yüzbaşı Ömer Fevzi'nin eserinde de bu hususa değinilmektedir. Müellif, “köyün en kıymetli çocukları” olan gazi evlatları ve şehit torunları, hele de birkaç göbekten soyunda şehitlik olan çocuklara yapılan muameleyi şöyle anlatmaktadır: “El üzerinde taşınırlar. Evimizin karşı komşusu teyzemgilin babası Sivastopol muharebesinde, kocası Plevne'de, kardeşi Bosna'da şehit olmuştu. Çocuğa üç şehitler tosunu derler, herkes sever, okşardı. Onun bu itibarını çok kıskanırdım. Bu muharebe yerlerinin en çok aklımda kalması da o çocuktandır!” Bu çocuklara kimin baktığı ise şöyle cevaplandırılmaktadır: “Millet! Hem şehidin çocuğu yetim olmaz ki. Onu bütün millet evlat edinir, eksiklik göstermez, o evin bütün hizmetini isteye isteye köylü üzerine almıştır!” Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri*, İstanbul, 1325 Kanun-i Evvel, Mekteb-i Harbiye Matbaası, s. 25. Anlaşılabacağı üzere asker aileleri ile ilgili toplumsal bir bilinç yaratılmaya çalışıldığı muhakkaktır. Ayrıca bu geride kalanlara yardım anlayışı sadece cephedeki askerler ile sınırlı bir durum olmamış, iç politikadaki girişilen mücadeleler kapsamında ordunun siyasete dahli ile ortaya çıkan çatışmalarda hayatını yitiren askerî personelin ailelerini de kapsamıştır. Örneğin, 25 Cemaziyevvel 1327 (14 Haziran 1909) tarihinde, “irticaya karşı vatan-ı mukaddesi kurtarmağa şitab eden Hareket Ordusu mensuplarından” çarpışma esnasında yaralanıp malul düşenlerle ve bu uğurda hayatını yitirmiş olanların geride kalan yetim ve dullarına (eytam ve erâmiline) verilecek maaş hakkındaki bir kanun layihası sunulmuştur. Layiha geniş bir isim listesi ve bu isimlerin yakınlarına bağlanacak maaşları içermektedir. *BOA.*, ŞD., 651-22, H-25-05-1327

gelen yardımlar yerel idarecilerin suiistimallerinin hedefi olmaktadır. Yardımların aksaması ile ilgili 20 Cemaziyülevvel 1334 (25 Mart 1916) senesinde İzmir’de çarpıcı bir vakıa meydana gelmiştir. “Muinsiz asker aileleri” bir fırına hücum ederek ekmekleri yağmalamış ve mal müdürünü darba teşebbüs etmişler. Aileler birkaç aydan beridir maaş alamadıkları için vilayetin diğer yerlerinde de bu türden nümayişlerden çekinilmekte, fakat ailelerin talepleri mal sandığından karşılanamayacağı için maddi yardım talep edilmektedir.¹⁹⁹ Netice itibarıyla istenilen kırk bin lira gönderilmişse de ailelerin giriştikleri bu eylem konunun vahametini göstermektedir.

Bu problemlere ek olarak yerel siyaset düzeyinde de yardımlarla ilgili problemler yaşanmaktadır. Örneğin, yardıma muhtaç asker ailelerine maaş tahsis olununcaya kadar ihtiyaçlarını temin için istikrazen toplanan meblağda suiistimal yaptıkları iddia edilen Konya’nın Silile Nahiyesi sabık Müdürü Şevket ve Belediye Reisi Avni efendiler hakkında Meclis-i İdare-i Vilayet tarafından verilen muhakeme kararının Şura-ı Devlet tarafından da tetkik edilmesi istenmiştir.²⁰⁰

Asker ailelerinin içine düştüğü iktisadî problemlerin, hem kamuoyunun askerlik ve savaşa olan desteğini azaltacağı, hem de bu problemler ile ilgili haber alan askerlerin geleceğe dair umutlarını yitirecekleri muhtemeldir. Bu nedenle yukarıda da zikredildiği gibi hükûmet sorunları kesin olarak çözemese de bu mesele ile yakından ilgilenmiştir. Fakat meselelerin ne ölçüde çözüme ulaştırılabildiği muğlaktır. Zira, Birinci Cihan Harbi boyunca ciddi bir sorun olan firar meseleleri göz önüne alındığında bu sorunların çözümlerinin istenilen ölçülerde gerçekleşmediği sonucuna varabiliriz. Zira, bu iktisadî sorunlar bazı sosyal trajedilere de yol açmıştır; Vefa civarındaki Sarı Bayezid caddesinde Reşit Paşa arsasındaki bir barakada Sakine Hatice adındaki bir kadın, eşi Mahmut silah altına alınmışken, altı aylık Nuriye adındaki kızını terk etmiştir.²⁰¹ Anlaşılabileceği üzere hükûmetin genel eğilimi ekonomiyi stabil

¹⁹⁹ *BOA.*, DH.İ.UM, 4-33, H-20-05-1334

²⁰⁰ *BOA.*, DH.HMŞ., 3-9, H-06-10-1334

²⁰¹ Mahmut’un validesi Hatice imzasıyla verilen arzuhâle istinaden yapılan tahkikat ile bu durumun gerçek olduğu anlaşıncı, bebek için otuz kuruş maaş tahsis edilmiştir. *BOA.*, DH.MKT., 1279-4, H-13-07-1326

tutma veya asker ailelerine yardımcı olma olsa da bunun ne denli başarılabilirdiği muallaktır.²⁰²

Nitekim, Ekim 1914 gibi erken sayılabilecek bir tarihte, henüz savaşa girilmeden önce, Osmanlı hükûmeti "mevcut savaş vergilerini toplanma yönteminin ekonomiye uyguladığı etkiyi" fark etmiş ve bunu revize etmek için bir komisyon kurmuştu; birkaç ay sonra, çiftçilerin giderek artan isteksizliği, hükûmeti daha somut adımlar atmaya ve yeni bir politika benimsemeye zorlamıştı; örneğin, "tüm koyun ve keçilerin yalnızca yüzde 15'i savaş vergisi olarak alınabilecekti", ordunun ihtiyaç duyduğu etin geri kalanı piyasadan satın alınacaktı.²⁰³

Bunlara ek olarak Birinci Cihan Harbi boyunca neferlerin savaşın hiçbir zaman bitmeyeceği yönündeki hissiyatı ve geleceğe dair umutlarını yitirmeleri de firar vakıalarına yol açmaktaydı;²⁰⁴ bu nedenle neferlerin firarını önlemek ve kamuoyu desteğini sağlamak adına parlak bir gelecek tasavvuru yaratmaya çalışan hükûmet, askerlerin beklentilerini karşılayamadığında firar vakıaları ile sıkıntı yaşamaktaydı.²⁰⁵ Savaş sırasınca ciddi bir sorun hâline gelen firarları "ne askerî bir kültür olduğu varsayılan Türk kültürü ne de sert cezalandırmalar önleyememiştir."²⁰⁶ Ayrıca, asker kaçaklarını geri döndürmek için dinî temaların ağırlıklı olduğu sert bildiriler yayınlanmış olsa bile firarların önü alınamamıştır.²⁰⁷

Umutsuzluk içine düşen askerlerin meylettiği firar eyleminin önüne geçmek adına, Osmanlı entelektüelleri arasında kamuoyunu çokça meşgul eden bir eğilim olan, geleceğe dair pembe tablolar çizme eğilimi zuhur etmiştir. Ayrıca bu durum yalnızca Birinci Cihan Harbi sırasında değil, genel olarak tüm II. Meşrutiyet Devri boyunca

²⁰² Savaşın ileri safahatında da bu ailelerin iktisadî meselelerinin çözüme kavuşturulmadığını söylemek mümkündür; 31 Aralık 1917 gibi savaşın ileri bir tarihinde, Karadeniz kıyısındaki küçük bir köyden on kadın imzalı bir dilekçe, Talât Paşa'ya sunulmuştur. Buna göre, asker eşleri ve anaları savaş koşullarından ötürü orduya sağlanan tedarik prosedürünün yarattığı açlık ve yoksulluktan şikâyet etmektedirler. Yiğit Akın, *When The War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*, s. 144

²⁰³ Tahıl meselesinde de benzeri bir tutum sergilenmekteydi. Yiğit Akın, *When The War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*, s. 124

²⁰⁴ Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıratları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 171

²⁰⁵ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 268

²⁰⁶ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, s. 268

²⁰⁷ Bu tip bildirilerin bazı örnekleri için bkz.: Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, cev.: Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 309

görülmektedir; zira, Osmanlıların birkaç asırdır yaşadığı onur kırıcı mağlubiyetlerin ardından, II. Meşrutiyet'in ilanı ile iktidara gelen kadrolar, kendilerini hayal kırıklıkları ile dolu olan bir halka, geleceğe dair umutlar vermek zorunda hissetmiştir.

“Taşra Vatandaşlarımıza Hediye-i Hürriyet. Fî 11 Temmuz Sene 324 Yevm-i Cuma” isimli bir eserin “İstikbalimiz Parlaktır” başlıklı bir bölümünde, Osmanlıların yıllarca oldukça ağır musibetler yaşamasına rağmen dağılmadığını, dolayısıyla ülkenin gelecekte de geçmişteki gibi sağlam ve tek parça kalacağı anlatıldıktan sonra, müellif sözlerini şöyle tamamlamaktaydı: “istikbâlimizin parlak, pek parlak olacağını beyan-ı emniyet ve itmînân ederiz.”²⁰⁸

Savaşlar başladıktan sonra ise bu geleceğe dair çizilen pembe tablolar, cephede işlerin iyi gittiği ve düşmanların durumlarının oldukça kötü olduğu yönünde şekillenmiştir; bu tür haberler ile savaşta gerçekleşebilecek muhtemel bir mağlubiyet ile iç kamuoyunun iğfal olmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Balkan Harbi sırasında, Sebilürreşad'ın (Sırat-ı Müstakim) 18 Teşrin-i Evvel 1328 (31 Ekim 1912) tarihli nüshasında, Sırbistan'ın tahminen dört fırkasının telef olduğu ve Osmanlı birliklerinin ilerlemekte olduğu yazmaktaydı.²⁰⁹ Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Mecnûası'nın bir hafta sonraki nüshasında ise; “Ordu-ı hümayûnun vaziyetine dair bugün de iyi haberler geliyor” diyen bir haberde; Karadağlıların İşkodra'da, Yunanlıların Karaferye cihetlerinde münhezim oldukları bildirilmekteydi.²¹⁰

Balkan Harbi boyunca varlık gösteren bu tür “gazetecilik” faaliyetlerinin, Birinci Cihan Harbi süresince de devam ettiğini görmekteyiz. 25 Ağustos 1332 (7 Eylül 1916) tarihli Tanin gazetesinin “Harb-i Umumî Haberleri” başlıklı bir yazısında 3000 ve 2200 tonluk iki İngiliz bandıralı vapurun ve bir Fransız yelkenlisinin batırıldığı; 1 Temmuz'dan itibaren İngiltere ordusunun, 510.000 İngiliz askerini ve birkaç bin de müstemleke birliklerinden toplanan askerini yitirdiği gibi haberler

²⁰⁸ *Taşra Vatandaşlarımıza Hediye-i Hürriyet. Fî 11 Temmuz Sene 324 Yevm-i Cuma*, İstanbul: Matbaa-i Kütübhan-e-i Cihan, 1324; 1908, s. 25

²⁰⁹ *Şuun (Balkanlarda Cihad), Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 9. Cilt, Sayı: 217, 18 Teşrin-i Evvel 1328 (31 Ekim 1912), 176-178, s. 176

²¹⁰ *Şuun (Balkanlar Cihadi), Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 9. Cilt, Sayı: 218, 25 Teşrin-i Evvel 1328 (7 Kasım 1912), 194-195, s. 194

yapılmıştır.²¹¹ Servet-i Fünun, 20 Ağustos 1331 (2 Eylül 1915) tarihinde Rus zayıfatının “1.400.000” kişi olduğu haberini yapmaktadır.²¹²

19 Mayıs 1332 (1 Haziran 1916) tarihinde İkdan gazetesinde çıkan bir haber; İtilaf Devletleri’nin bu ilk baharda müessir bir taarruz harekâtı icrasında muktedir olamadığını ve esasen taarruz edebilecek güçte olanın İttifak Devletleri olduğu haberini yapmaktadır; savaşı dair devletlerin bitip tükeneyeceği ve nihayetinde barış yapmak mecburiyetinde kalacakları yönündeki yaygın kanının yanıltıcı olduğu vurgulanan habere göre; Almanya askerî başarılar elde etmekte ve iktisadî gücünü koruyorken, İngiltere bu savaşta duçar olduğu hezimetler nedeniyle bitip tükenmiş ve bütün siyasî nüfusunu yitirmiştir; haberde Fransa’nın hâlinin de İngiltere’den farksız olmadığı ileri sürölmektedir.²¹³ 19 Rebiülahir 1334 (24 Şubat 1916) tarihli Tanin gazetesinin haberine göre; Selanik’te Sırp askerler ve Yunan askerler birbirine girmiştirler.²¹⁴ Servet-i Fünun ise 11 Şubat 1331 (24 Şubat 1916) senesinde İtilafçıların başlangıçta kendilerinden çok emin olduklarını, fakat yaşanan hadiseler neticesinde hüsrana uğradıklarını yazmaktaydı.²¹⁵

Basında savaşların bir “kurtuluş” olduğu yönünde umutlar yeşertilmeye çalışılmıştır. Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Mecmûası, 29 Kânun-ı Sâni 1330 (11 Şubat 1915) tarihli nüshasında “Cihadın Hikmet ve Kutsiyetini Hristiyanlar Bile Takdir Ediyor” başlıklı bir yazı yayımlamıştır; “mesâil-i İslâmiyye ve şarkiye mütehassısı” Baron Oppenheim* ile icra edildiği ileri sürölen bu mülakatta, “Baron cenaplarının İslâmiyet ve Müslömanlar hakkındaki takdiratı cidden şayan-ı dikkat ve ibrettir!” dendikten sonra, konu ile ilgili Baron Oppenheim tarafından yapıldığı iddia edilen yorumlara yer verilmekteydi: “... Dünya, Rus gibi, İngiliz gibi Fransız gibi bütün Müslöman alemini ribka-ı esarete almış haydutların elinden inşallah halas olacaktır. Yazınız... Memleketinizin samimi ahalisine yazınız... Bu muharebenin

²¹¹ Bu türden haberler genellikle Berlin kaynaklarından aktarılmaktadır. Tanin, “*Harb-i Umumi Haberleri*”, Cilt 8, Sayı 2799, 25 Ağustos 1332 (7 Eylül 1916)

²¹² *Şuun (Hilal-i Ahmer-Teberruat-ı İnsaniyetperverane-Rus Askerlerinin Barbarlığı), Servet-i Fünun*, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1264, 20 Ağustos 1331 (2 Eylül 1915), 254-256, s. 254

²¹³ *İkdan*, Sayı No: 6934, Hicri 29 Recep 1334/Rumi 19 Mayıs 1332 (1 Haziran 1916)

²¹⁴ *Tanin*, Cilt 8, Sayı 2584, Hicri 19 Rebiülahir 1334/Rumi 10 Şubat 1331 (24 Şubat 1916)

²¹⁵ *İtilafçılar Arasında/Sükût-i Manevi ve Esbabı, Servet-i Fünun*, Cilt: 50. Cilt, Sayı: 1288, 11 Şubat 1331 (24 Şubat 1916), 168-169, s. 168

* Max von Oppenheim bir Alman avukat, diplomat, antik çağ tarihçisi ve arkeologdur. 1899 yılında Oppenheim, Tell-Halef harabelerinin keşfi ve burada yaptığı kazılarla da tanınan bir kimseydi.

ehemmiyetini takdir etsinler... Ecdatları gaziler gibi azim ile, itimat-ı nefis ile gazâyâ girişsinler... Her türlü kazanacaklarından emin olsunlar... İzzeti-i nefislerini göz önüne getirerek düşünsünler ki, bugün ki kahramanane hareketleriyle ribka-ı esarete geçen üç yüz milyon Müslümanı halas edeceklerdir.”²¹⁶ Mısırlı Ömer Rıza, bu savaşı şöyle tanımlamaktaydı: “Tufan-ı Nuhî’ye müteallik tarih-i beşeriyette ikinci bir kan tufanı vukuu buldu. Bu tufan Avrupa gîrudar-ı muvahhişinde kabarıyor ve dehşetiyle cihanı istila ediyorken müminlerin halası için yine bir sefine-i necat belirdi. Bu sefine-i necat cihâd-ı mukaddestir.”²¹⁷ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin perspektifine göre, Birinci Cihan Harbi bir “İstiklâl Harbi”dir.²¹⁸ Servet-i Fünun, 20 Ağustos 1331 (2 Eylül 1915) tarihli nüshasında bu savaşı şöyle tasvir etmektedir: “mevcudiyetimizi kurtarmak ve medeni bir millet olarak istiklâl ve hürriyetimizle yaşamak için bu müthiş mücadeleye giriştik. Milletın her ferdi bu mücadelede müşterektir. Vatan için, millet için, hain düşmanlara polat sinelerini germiş, vücutlarını siper etmiş olan bahadır askerlerimizi düşünmek en mukaddes bir vazifemiz, en büyük bir işimizdir; borcumuzdur. Bir millet böyle bir muharebeye girişince, büyük, küçük, kadın, erkek, çoluk ve çocuk bütün efradıyla girişmiş demektir.”²¹⁹

Bu türden haberlerin ne denli hakikatle örtüştüğü muallâk olmakla birlikte, şu sarıh bir hakikattir ki, hükûmet savaş boyunca kamuoyunu daimî olarak pozitif haberler ile “aydınlatmış” ve halkın moralini yüksek tutarak savaşa olan desteği arttırmak istemiştir. Bu nedenle basındaki haberlerde, yaygınlıkla Osmanlı İmparatorluğu’nun savaştığı birçok cepheden ziyade, sadece Çanakkale cephesi ile ilgili haberler yer almaktadır; bu haberlerde de çoğunlukla muzafferiyetler ve rakiplerin mağlubiyetlerinin anlatıldığı bir eğilim görülmekte, böylelikle hükûmet,

²¹⁶ *Matbuat-Cihadın Hikmet ve Kutsiyetini Hristiyanlar Bile Takdir Ediyor, Sebilürreşad (Sirat-ı Müstakim)*, Cilt: 13. Cilt, Sayı: 326, 29 Kânun-ı Sâni 1330 (11 Şubat 1915), 108-109, s. 109. Enver Paşa da Kafkas Cephesi’nde “Bütün Müslüman dünya sizi izliyor” diyerek durumun uluslararası önemi hakkında askerlerini uyarmaktaydı. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Penguin Books, 2016, s. 106

²¹⁷ Mısırlı Ömer Rıza, *Makalat-Cihad-ı Mukaddes ve Alem-i İslâm, Sebilürreşad (Sirat-ı Müstakim)*, Cilt: 13. Cilt, Sayı: 330, 26 Şubat 1330 (11 Mart 1915), 137-138, s. 137

²¹⁸ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 68

²¹⁹ *Müdafaa-i Milliye-Kahraman Askerlerimiz İçin-Vazife-i Milliye ve Vataniyemiz, Servet-i Fünun*, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1264, 20 Ağustos 1331 (2 Eylül 1915), s. 242

savaşa dair bir gelecek umudu inşa edip kamuoyu desteğini ve askerlerin moralini yüksek tutmayı amaçlamıştır.

Çanakkale muharebeleri ile ilgili Donanma Mecmûası, “Düşmanda Âsâr-ı Yeis” başlıklı bir makalesinde şunları söylemekteydi: “Çanakkale’de Osmanlı kala-i hamasetine başını vura vura hâib ü hâsır ricat eden düşman mahiyetinde artık âsâr-ı yeis-i nümayan olmağa başladı. Avam kamaralarında, mahfil-i ticariyede, gazetelerde Çanakkale seferinin mehâlik ve ümitsizliği açığa mevzubahis oluyor. Hele bu yeis ve nevîdiyeye bir de Moskofların Galiçya hezimet-i meşhuresi inzimâm edince efkâr-ı husemâ büsbütün perişan oldu. Tahmin olunur ki Çanakkale seferini tertip eden düşman rüesâsı da hatalarını anlayacaklar ve bu çıkmaz yoldan kurtulabilirlerse çıkacaklardır.”²²⁰ Servet-i Fünun Mecmûası’nın “Şuun (Çanakkale Karşısında Düşmanların Vaziyeti)” başlıklı bir yazısında, mecmûa, Çanakkale’deki düşmanların hâlini şöyle aktarmaktaydı: “Düşmanlarımız için Çanakkale’ye karşı harekât-ı taarruziyeleri gayet müşkül ve takip ettikleri usul ile kendileri için mahrumiyet muhakkaktır. Osmanlı kuvve-i askeriyesi, mühacimlerin taarruzundan hasıl olabilecek en ufak zayie karşı fevkalâde bir fedakârlıkla, derhal, bilâ-tereddüd bunu tazmin eylemektedirler.”²²¹ Servet-i Fünun’un 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915) senesinde “Savuşuyorlar Mı? Çanakkale’de Düşmanların Vaziyeti” başlıklı yazısı, “birkaç günden beri muhtelif membadan alınan haberler, İngilizlerle Fransızların Çanakkale’de vaziyetlerinin, kendilerine, mütemadi ve külli zayıat verdirmekten başka bir işe yaramayacağını” bildirmektedir.²²² Servet-i Fünun’un “Çanakkale Müdafaa-i Kahramanesi-Düşmanların Vaziyeti” başlıklı 10 Eylül 1331 (23 Eylül

²²⁰ *Düşmanda Asar-ı Yeis (Çanakkale Harbi Hakkında)*, Donanma, Cilt: 7. Cilt, Sayı: 52., s. 1. Donanma Mecmûası ilerleyen sayılarında Çanakkale’de düşmanın kayıplarının geniş bir tafsilatını içeren listeler de yayınlamıştır. “*Çanakkale Seferi Esnasında Gark ve Hasarzedede Olan Düşman Gemilerinin Bilançosu*”, Donanma, Cilt: [8. Cilt], Sayı: 109-110, 18 Mart 1334, (18 Mart 1918), s. 1757. Savaş boyunca Donanma Mecmûası, Çanakkale muharebelerindeki yaşanan zaferlere sık sık değinmektedir. Bu tür örnekler için bkz.: “*O Gün Nasıl Muzaffer Olduk?-Osmanlı, İngiliz, Fransız Nukat-ı Nazarından 5 -18 Mart Muharebesi*”, Donanma, Cilt: [8. Cilt], Sayı: 109-110, 18 Mart 1334, (18 Mart 1918), 1738-1739. Rebani Fehmi Bey imzası ile yayınlanan bir makalede ise İngiliz AE2 isimli denizaltısının nasıl batırıldığı resimlerle anlatılmaktadır. *Rebani Fehmi, “Çanakkale’de İngilizlerin AE2 Numaralı Tahtülbahrini Gark Eden Sultan Hisar Süvarisi*”, Donanma, Cilt: 9. Cilt, Sayı: 122, 27 Haziran 1334, (27 Haziran 1918), 1952-1957

²²¹ “*Şuun (Çanakkale Karşısında Düşmanların Vaziyeti)*”, Servet-i Fünun, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1260, 29,16 Temmuz 1331(Temmuz 1915), s. 190

²²² “*Savuşuyorlar Mı? Çanakkale’de Düşmanların Vaziyeti*”, Servet-i Fünun, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1266, 3 Eylül 1331, (16 Eylül 1915), 276-277

1915) tarihli makalesine göre ise durum şöyledir: “Milli Ajansın tebliği, İngilizlerin Romalılar zamanından kalma bir yolda taarruza teşebbüs etmekte olduklarını gösteriyor. Düşmanların hesabına bizim düşünmemiz bittabii abestir; İngiliz kumandanı bu usulü tatbikle askerlerini göme göme kırdırmak ve nihayet Çanakkale seferinden bir netice hasıla gelemeyeceğini İngiliz kabinesine anlatarak böylece sıvışmak istiyorsa bu da kendi bileceği bir iştir.”²²³ Servet-i Fünun Mecmûası’nın 1 Kânun-ı Evvel 1332 (14 Aralık 1916) tarihli nüshasında, İngiliz ve Fransızların cepheyi yarma teşebbüslerinin akamete uğramakta olduğu ve hiç bir hücumun başarıyla sonuçlanmadığı (müntic-i muvaffakiyet) anlatılmaktadır.²²⁴ Servet-i Fünun’un 11 Kânun-ı Evvel 1330 (24 Aralık 1914) tarihli nüshasında ise savaşla ilgili bir karikatür yayınlanmıştır; karikatürde tipik Müslüman elbiseleri giymekte olan bir şahıs, boynunda Süveyş Kanalı yazılı ve İngiliz tipolojisine benzetilmek istenen bir canavarın gırtlığını sıkarak üzere saldırmaktadır; karikatürün altında, “Osmanlılığın ve Müslümanlığın İngiliz boğazını sıkıp boynunu koparmasından ve hayatına hitam çekmesinden İngilizlerin son derece havf ve dehşet içinde” oldukları yazmaktadır.²²⁵ İslâm Mecmûası, 29 Kânun-ı Sâni 1330 (11 Şubat 1915) tarihinde “Karargâh-ı Umumiye’nin Resmi Tebligatına göre”, Kafkas Cephesi’nde Osmanlıların ilerlemekte iken, Rusların ricat hâlinde olduğunu, birçok esir ele geçirildiğini ve birçok teçhizata el konulduğunu bildirmekteydi.²²⁶ Servet-i Fünun’un bir başka makalesine göre ise Rusya’nın durumu şöyledir: “Bugün Rusya büyük bir tehlike altında, Rusya’nın baştan başa garp ciheti, yani Asya Rusluğunun Avrupa Rusluğu ile menâlık-ı ittisâli, müttefik Almanya, Avusturya Maceristan ordularının işgali altında bulunuyor. Almanya erkân-ı harbiyesinin bugünlerde, Rusya’ya ordularıyla ve bütün Rusya’ya pek müthiş darbeler (v)urmak için planlar hazırladığı ve belki de tatbikine başladığı, yalnız bitaraf münekkittler tarafından farz ve tahmin edilmekle kalmıyor, bunu Rus gazeteleri, Rus

²²³ *Çanakkale Müdafaa-i Kahramanesi-Düşmanların Vaziyeti*, *Servet-i Fünun*, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1267, 10 Eylül 1331, (23 Eylül 1915), s. 298

²²⁴ *“Garblı Düşmanlarımız Kalakaldılar Akim Kalan Hücumlarını İnkâr Ediyorlar”*, *Servet-i Fünun*, Cilt: 52. Cilt, Sayı: 1329, 1 Kânun-ı Evvel 1332 (14 Aralık 1916), s. 33

²²⁵ *“Sudan’da İlk Muharebeler-Sevagen’de Kıyam ve Cihad”*, *Servet-i Fünun*, Cilt: 48. Cilt, Sayı: 1229, 11 Kânun-ı Evvel 1330 (24 Aralık 1914), s. 109

²²⁶ *İki Haftalık Cihad Haberleri (Karargâh-ı Umumiyenin Resmi Tebligatına Göre)*, *İslâm Mecmûası*, Cilt: 2. Cilt, Sayı: 21, 29 Kânun-ı Sâni 1330 (11 Şubat 1915), s. 546

askerî münekkitleri bile hissediyorlar, anlıyorlar ve söylüyorlar.”²²⁷ Müellife göre, Rusya askerî ve siyasî açıdan oldukça müşkül durumdadır ve büyük kargaşalara uğramaktadır.

Özetle, devlet güdümündeki Osmanlı basını, II. Meşrutiyet’in başlangıcından Birinci Cihan Harbi’nin neredeyse son gününe dek halkın konsolidasyonunu sağlamak adına muharebe meydanlarındaki hadiseleri anlatırken, kitleleri bir umut bombardımanına tutmaktadır; bu anlatıya göre özellikle Birinci Cihan Harbi boyunca rakipler yanıp kül olmakta ve tükenmektedirler. Birinci Cihan Harbi’nde Osmanlı’nın savaşa girdiği cephelerden yalnızca Çanakkale Cephesi ele alınarak, rakiplerin mahvolduğu ve işlerin gayet yolunda gittiği anlatılmaktadır. Sonuç olarak denilebilir ki, II. Meşrutiyet idaresi, halka mütemadiyen bir umut pompalayarak orduda oluşabilecek firar hadiselerini veya topyekûn bir başkaldırıyı önleme eğilimindedir.

3.5. Şeytana İman: Düşman Figürü Tanımlamaları

Birçok insan topluluğunu bir araya getiren “mutlak hakikat” hakkındaki bir “iman” olduğu gibi, bir mutlak düşman da muhakkak bulunmalıdır. Ayrıca bu “şeytan”, muhakkak bir yabancı veya yabancıların vasıflarını “utanmadan” benimsemeye cüret etmiş bir takım “işbirlikçi hainler” olmalıdır; Püriten Devrimi esnasında kral taraftarlarına, İngiliz toplumu için istilacı bir düşman imajını temsil eden Normandiyalıların “torunları” damgası vurulurken, Rus devrimcileri, ülkedeki aristokrasinin kökenlerinin yabancı (Batılı) olduğunu ısrarla vurgulamıştır.²²⁸ 19. yüzyılın başında Sloven, Hırvat, Sırp ve Bosna edebiyatına dair yapılan bir incelemeye göre, genellikle düşman, mürted, döneke veya “biz” konusunda zihni berrak olmayan kimselerdir; öyle ki, bu kimseler yabancı düşmanlardan bile daha suçludurlar.²²⁹

“Sevginin birleştirici gücü” her ne kadar hoş bir temenni olsa da insanları bir araya getirmekte nefretin karşı konulamaz cazibesi çoğu kez çok daha etkili bir faktör olmuştur. Bir düşman anlatısının eksikliği, birlik ve beraberlik ruhunu anlamsızlaştırır; bu nedenle bir düşman anlatısı, birlik ve beraberlik duygusunun yaratılmasında

²²⁷ *Çar’ın Sükût-u Manevisi-Çarlığın Sükût-u Maddisine Doğru, Servet-i Fünun*, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1267, 10 Eylül 1331 (23 Eylül 1915), s. 294

²²⁸ Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, Harper & Row Publishers, New York, 1989, s. 93

²²⁹ Selim Deringil, *19. yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidad*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 27

elzendir. Bu durumu örneklendirmek gerekirse; Sartre'ın ifadeleri ile “eğer Yahudi hiç var olmasaydı, antisemit onu icat ederdi.”²³⁰ Nitekim, Adolf Hitler de Yahudileri tamamen imha etmeyi arzulayıp arzulamadığı sorulduğunda benzer bir yanıt vermiştir: “Hayır ... O zaman onları icat etmemiz gerekir. Soyut bir düşman değil, somut bir düşmana sahip olmak esastır.”²³¹

Ulus için öldürmeyi ölmekten çok daha fazla vurgulayan milliyetçi entelektüel Ernst Moritz Arndt Almanlara; “kılıçları atar damarlar ile kırmızıya boyayın! ...böylece her nehir ve her dere ve en küçük pınar bile kırmızı dalgalarla akar” derken bütün Almanları “sağlam bir kardeşlik bağı” ile birleştirmek için şu öğütleri vermektedir: “Yabancıardan nefret et. Fransızlardan nefret et, ıvır zıvırlarından, kibirlerinden, ahlâksızlıklarından, dillerinden, geleneklerinden, evet, onlardan gelen her şeye karşı nefretle yan.”²³²

“Genellikle olumsuz kalıp yargılarla donatılmış kronik düşmanların yaratılması sayesinde, savaş kolektif yabancılarla olan ilişkilerin modelini belirler”; bu tür düşmanlıkların klasik ifadesini “Elamlılar ve Babiller, Asuriler ve Urartular, Yunanlılar ve Persler, Romalılar ve Partlılar, Bizans ve Sasaniler, İsviçre ve Avusturyalılar, İngilizler ve Fransızlar, Kmerler ve Vietnamlılar, Polonyalılar ve Ruslar, Araplar ve İsraililer gibi eşli düşmanlarda” bulmak mümkündür.²³³

Modern propaganda üzerine yaptığı çalışmasında, nefret meselesine değinen Jacques Ellul'e göre; bir propagandanın başarıya ulaşmasını sağlamak için en spontane ve yaygın duygu olan nefretin kullanılması genellikle “en kazançlı yoldur”; bu duygu, “kişinin talihsizliklerini ve günahlarını, bu talihsizliklerin ve günahların ortadan kaybolmasını sağlamak için öldürülmesi gereken bir “öteki” figürüne atfetmekten ibarettir.”²³⁴ Eric Hoffer'a göre ise “suçlu bir vicdan, genellikle dinî veya devrimci bir coşkunun yanı sıra ateşli bir vatanseverliğe sığınmıştır”; hem suçlu hem de suçlanan

²³⁰ Jean- Paul Sartre, *Anti-Semite and Jew*, çev.: George J. Becker, Schocken Books, New York, 1948, s. 8

²³¹ Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 91

²³² Jonathan Sperber., (2004) *Germany, 1800-1870*, Oxford: Oxford University Press, içinden Helmut Walser Smith, *Nation and Nationalism*, s. 238

²³³ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishing, Oxford, 1986, s. 39

²³⁴ Jacques Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, çev.: Konrad Kellen ve Jean Lerner, Vintage Books, New York, 1973, s. 73

günahkâr, bir topluluğa katılmakla “lekeli” yaşamından bir kaçış bulmaya çalışmaktadır.²³⁵ Ellul de benzer bir noktaya dikkat çekmektedir; “belirli bir düşmanın nefretine dayanan devrimci bir hareket başlatmak son derece kolaydır.”²³⁶ Bu nedenle politik iddialar, “önce halka bir günah enjekte edip, daha sonra ise bu günahın tedavisine soyunmakla bir birlik duygusu yaratmayı hedeflerler.”²³⁷ Tüm bu günahlardan sorumlu tutulan bir iç veya dış düşman, kitleleri bir araya getirmekte yanıcı bir duygu ortaya çıkarır. Bu duygu birçok uyumsuz unsuru bir araya getirerek, karnaval görünümündeki bir koalisyon yaratmaya muktedirdir.

Ayrıca, düşmanlık dinamiklerinin temel prensiplerinden bir diğerini de özetlemek gerekirse, düşmanlık anlatılarında genellikle isim ve suretler değişmekle birlikte, tüm düşmanlar bir koalisyon ile “biz” kütlesini dağıtmada müşterektirler. Dolayısıyla, düşman taarruzları karşısında bir birlik ve beraberlik gerekmektedir. Zira düşmanların tamamı, tıpkı “biz” gibi aslında aynı hedefe hizmet ettiklerinden, “gizli” bir ittifaka mensupturlar; yani daha bilinen hâliyle söyleyecek olursak “küfür tek millettir.” Hitler, Yahudileri şeytanlaştırmasının ardından, aslında dünyanın geri kalanının da “Yahudilerin oyuncağı” olduğunu şu sözler ile dile getirmiştir: “İngiltere’nin, Fransa’nın ve Amerika’nın arkasında İsrail var.”²³⁸

Tahmin edilebileceği gibi, orduların bu tip bir duyguya kayıtsız kalması beklenemez. Birinci Cihan Harbi’ni yorumlayan Stefan Zweig’a göre; dört yıl süren bir savaşa devam etmek için devletlerin, daha yoğun ve uzun süreli ihtiraslara dönüşmüş nefret ve öfke gibi duygular sayesinde savaşma isteği yaratması gerekmiş ve propaganda adı verilen “tüyler ürpertici bilim”, bu kavramları popüler bir kitle duygusuna dönüştürmenin yollarını bulmak zorunda kalmıştır.²³⁹

Modern uluslarda savaşa karşı psikolojik direnişlerin büyüklüğü nedeniyle, her savaş tehditkâr, canî bir saldırıya karşı bir savunma savaşı olarak gösterilmelidir; “halkın kimden nefret edeceği konusunda hiçbir belirsizlik olmamalıdır. Savaş,

²³⁵ Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 53

²³⁶ Jacques Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, s. 73

²³⁷ Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 54

²³⁸ Hermann Rauschning, *Hitler Speaks* (New York: G.P. Putnam's Sons, 1940), s. 234'ten aktaran Eric Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*, s. 93

²³⁹ Deniz Dölek-Sever, *Propaganda at Home (Ottoman Empire), 1914-18*-online International Encyclopedia of the First World War, s.1-2

uluslararası ilişkileri yürüten bir dünya düzeni ya da tüm yönetici sınıfların aptallığı veya kötü niyetinden değil, düşmanın açgözlülüğünden kaynaklanmalıdır.”²⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu gibi dev bir etnik, dinî ve mezhepsel farklılıklar yumağından bir ordu teşkil etmek için ortak bir “öteki”, en az “biz” duygusu kadar önemliydi. Nitekim II. Meşrutiyet Devrine gelindiğinde Osmanlı Devleti yöneticileri, eskiye kıyasla çok daha sistematik bir şekilde bu duygunun inşasına girişmişlerdir. M. Cevdet, Malumat-ı Medeniye dersinin tedrisinin maksatlarından birinin de Balkanlar’da İslâmların yaşadıklarını, İspanyolların Endülüslere yaptıklarını, İtalyanların Trablusgarp ahalisine yaptıklarını ve Rusların Kafkasya ve Türkistan’daki faaliyetlerini göstererek çocuklarda “his-i nefret ve intikam” duyguları uyandırmak olduğuna değinmektedir.²⁴¹ Fakat bu anlatının eğitimle sınırlı kalmadığını ve II. Meşrutiyet Devri boyunca kamu hayatının geniş bir bölümünü teşkil ettiğini görmemiz mümkündür.

Tahmin etmesi güç değildir ki, bir insanın bir diğerini öldürmesi, kişinin vicdanının sesi ile baş başa kalmasına sebebiyet verecektir; fakat bu “engel”, öldürülenin esasen bir insan değil de bir düşman olduğu anlatısı ile aşılabılır. Bu nedenle II. Meşrutiyet Devri ve Birinci Cihan Harbi boyunca askerliği daha yüksek katılımlı bir hâle getirmek isteyen meşrutiyet idaresi, bu türden bir düşman anlatısı inşa etmeye girişmiştir. Bu girişimler genellikle düşman olarak tanımlanan toplulukların negatif yönlerinin vurgulanması şeklinde tezahür etmiştir.

Birkaç yüzyıldır yaşanan trajedilerin yarattığı hayal kırıklıkları ve öfkenin de birikmesiyle, Osmanlı düşman figürünün en görünür tezahürü şüphesiz Avrupa olmuştur.²⁴² İctihad Mecmûası’nda 1 Kânun-ı Sâni 1327 (14 Ocak 1912) senesinde, Şeyh Abdülhak Bağdadî ve Şeyh Muhsin Fani imzası ile kaleme alınan “İslâm’ın Avrupa’ya Son Sözü” başlıklı makalede, müellif tarihî referanslarla süslediği yazısında Avrupa’ya şöyle seslenilmekteydi: “Ey akvam-ı Hristiyanîye! Biraz da bizi

²⁴⁰ Tüm bunlara ek olarak, şayet halk, “ilahî barış” ve istikrar ortamının düşmanın başlattığı bir savaş ile bozulduğuna ikna edilebilmiş ise, propagandist amacına ulaşmış demektir. Harold Lasswell, *Propaganda Technique in World War*, Peter Smith, New York, 1932, s. 47, 77

²⁴¹ Füsun Üstel, *“Makbul Vatandaş”ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 46

²⁴² Örneğin, Musa Carullah Efendi ve Kâzım Nâmi’ye göre Batı bir “fesat yuvası”dır. Ümit Kurt, *Türk’ün Büyük Bıçare Irkı: Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 105

dinleyeceğin zaman geldi. Müslümanlığın Avrupa'ya karşı gayz ve nefreti bâmandır. Bizim aramızda bir ihtilaf husule getirmek emeliyle masruf olan bunca mesainin birçok asırlardan sonra verdiği netice işte: tarihimizin herhangi bir devresine nispetle bugün sizden daha ziyade nefret ediyoruz, sizi bu kadar zengin ve zîşevket yapan bu medeniyet ve harekât-ı terakkiden iyi biliniz ki, bütün kuvvet-i ruhiyemizle istikrâh ediyoruz.”²⁴³

Ahmet Şirani, Beyan-ül Hak gazetesinin 26 Eylül 1327 (9 Ekim 1911) tarihli nüshasında, “Avrupa Medeniyeti Yüzünden Maskeyi Kaldırdı” isimli makalesinde ise şunları yazmaktaydı: “Yekdiğerlerinin ve bilhassa Osmanlıların ilâm-ı idamını imza etmek için çevirdikleri dolaplara, kurdukları tuzaklara sathî bir nazar ile bakanlar Avrupa medeniyetinin sahte bir medeniyet olduğunu zaten anlıyorlar idi ise de bu defa yüzündeki maskeyi bütün yırttı attı. Osmanlıları vahşi, kendilerini medeni addetmekte olan Avrupa devletleri vahşetin katmerlisini icra ediyorlar da yine biz vahşi oluyoruz. Şerik-i medeniyetleri! bulunan İtalya devleti haksız, sebepsiz yere ülkemize saldırıyor da yahu nedir! senin yaptığın vahşet diyemiyorlar çünkü planlarına muvafık geliyor. Mülk-i mukaddes ve hak-ı sarihimiz olan Girit'i Yunan'ın elinden kurtarmağa müsaade edilmiyor da yine mülk-i mukaddes ve hak-ı sarihimiz olan Trablusgarp'ı İtalya'nın gasp ve istila etmesine ne hikmete binaen ve ne vecihle müsaade ediliyor, yoksa Devlet-i Osmaniye'nin bir hükûmet-i İslâmiye olması hukuk-ı medeniyeden ıskâtını mı icap ediyor?”²⁴⁴

Özellikle Balkanlarda yaşanan trajedilerin bu düşmanlık duygularını sivrilttiği muhakkaktır;²⁴⁵ Feridun Vecdi, Donanma Mecmûası için kaleme aldığı “Öç” başlıklı makalede bu durumu açıkça ortaya koymaktaydı: “Bizim, birkaç asırdan beri ne kadar

²⁴³ Şeyh Abdülhak Bağdadi-Şeyh Muhsin Fani, “İslâm'ın Avrupa'ya Son Sözü (Ey Akvam-ı Hristiyanîye)” *İctihad*, Cilt: 3. Sene, Sayı: 38, 1 Kânun-ı Sâni 1327 (14 Ocak 1912), 951-962, s. 951. Şeyh Abdülhak Bağdadi ve Şeyh Muhsin Fani tarafından yapılan bu tespit, yıllar sonra benzer bir yaklaşım ile Batılı sosyal bilimciler tarafından da dile getirilmektedir. Bunlardan en bilineni şüphesiz ki Samuel P. Huntington tarafından ortaya atılan meşhur medeniyetler çatışması (The Clash of Civilizations) tezidir; Huntington, Bernard Lewis'in çalışmalarından hareketle İslâm ve Batı arasındaki sözünü ettiği çatışmanın tarihî kökleri olduğunu ileri sürmektedir. Eserin konu ile ilgili bölümleri için özellikle bkz.: Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*, Simon&Schuster, New York, 1996, s. 212-213

²⁴⁴ Ahmet Şirani, *Avrupa Medeniyeti Yüzünden Maskeyi Kaldırdı, Beyan-ül Hak*, Cilt: 4. Sene, Sayı: 130, 26 Eylül 1327, (9 Ekim 1911), 2355-2356, s. 2355

²⁴⁵ Bu tür yaklaşımların Türk Yurdu üzerindeki yansımalarının geniş bir incelemesi için Ümit Kurt, *Türk'ün Büyük Bıçare Irkı: Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 27-28

yerlerde ne kadar alınacak öçlerimiz var... Hatta bu öçler yekûnu daima kabaran borçlar gibi edası güçleşecek bir hâl alıyor. Bununla beraber zaman olur ki zenginliğine güvenen bir bey gibi, borçlar bir defada silinir. Bir milletin de tarihinde böyle fevkalâde anlara tesadüf ettiği olur. Bugün Bulgarlardan, Yunanlılardan, Sırp­lardan ve Karadağlılardan alınacak birçok intikamlarımız var; bunların yekûnu o kadar kabarmıştır ki sırası gelmişken hepsini bir defa silip temizlemek birinci hamiyet vazifesidir.”²⁴⁶

Yaşanılan hezimetlerin travmalarının ardından hem toplumsal zeminde hem de devlet ricalinde bariz bir askerî başarı arzusu hissedildiğini söylemek mümkündür. Bu durum “Nostalji ve Diriliş” bölümünde de değinmiş olduğumuz geçmişin zaferlerine referanslı bir “milli kin” duygusunun ortaya çıkmasına neden olmuştur; Mehmet Emin Yurdakul, bu duyguları şu dizeler ile ifade etmektedir: “Ey atamın huzurunda dize gelen alçak nesil. O alnında taşıdığın ejder başlı tunç tolganla kadın gibi ağladığın zamanları hatırla. Bil ki benim damarımda kaynayan da irin değil. Bir cehennem olmuş olsan seni kanla söndürürüm. Her kim benim Türk ruhuma dokunursa: Ona ölüm!”²⁴⁷

II. Meşrutiyet Devrine gelindiğinde bu tür şoven kibir gösterilerini andıran yaklaşımlar daha önceleri görülmediği ölçüde ifade edilir olmaya başlamıştır; Bulgaristan’ın yarı resmi bir yayın organında yayınlanmış, Türkiye ile yeniden dostluk kurma ile ilgili bir yazıya Silah gazetesi tarafından verilen cevap şöyledir: “İstediğimiz ile arkadaş olabiliriz. Fakat haydut olmaya devam ettikleri sürece Bulgarlarla dostluk edemeyiz. Aslanlar sadece kaplanlarla dost olabilirler. Büyük bir güç olan, aslanlardan oluşan bir ulus, Bulgaristan gibi bir kedi yavrusunun dostu olamaz.”²⁴⁸ Dönemin Osmanlı basınında bu tip yaklaşımlara sıklıkla rastlamak mümkündür; Yusuf Akçura Balkan hezimetini üzerine şu ifadeleri kullanmıştır: “Bugüne değin harpte galip gelen biz değiliz. İstihfaf ettiğimiz sütçü Bulgarlar, domuz çobanı Sırp­lar, hatta meyhaneci Yunanlılar bizi, beş yüz yıldır hepsine efendilik eden Osmanlıları yendiler.

²⁴⁶ Feridun Vecdi, “Öç (Bir Milletin Büyüklüğünü Vücuda Getiren Hassalar Meyanında Öcün, İntikamın Da Kıymetli Bir Yeri Vardır)”, *Donanma*, Cilt: 3. Sene, Sayı: 3, 30 Ağustos 1328 (13 Eylül 1912), 300-304, s. 300

²⁴⁷ Mehmed Emin, “Ona Ölüm”, 1 [2]/8: 125, 7 Mart 1912’den aktaran Ümit Kurt, *Türk’ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, s. 174

²⁴⁸ Ahmet Emin (Yalman), *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, Columbia University (Doktora Tezi), New York, 1914, s. 102

Hayalimizin bile alamayacağı şu hakikat, eğer biz büsbütün ölmemiş isek gözümüzü açtıracak, zihnimizi salim düşüncelere sevk eyleyecek şiddetli bir şamar olabilir.”²⁴⁹

İskender Fahrettin imzasıyla kaleme alınan “İntibah ve İntikam” isimli bir hikâyede ise intikamın önemi şöyle izah edilmekteydi: “Düşmanına karşı his-i intikamperverde etmeyen milletler pek çabuk tedenni, zeval-i nâpezir bir hayata mâlik olmak istemeyen milletler ise rahm ve şefkat yerine silah-i intikamı istimâl ederlerse tâli ederler.”²⁵⁰ Balkan Harbi’nin ardından Kemalat Mecmûas’ında, L. İsmail imzasıyla “İntikam, İntikam-Kahbe Düşman, Bir Yarın Var Unutma” başlıklı bir yazıda da bahsettiğimiz gibi, Balkan Harbi ile birlikte düşmanlık duygularının daha da keskinleştiğini görmek mümkündür; müellif yazıda Balkan halklarına hitaben şunları söylemekteydi: “Kucağımda beslediğim yavruların bir gün bir yılan, bir hançer dili gibi beni zehirleyeceğini ümit etmezdim. Hiç ümit etmezdim ki bir gün onlar birer ifrit, birer canavar gibi mâderine hücum ile harap edecek... Dünkü harpte onu da gördüm... dudaklarımda zehirden bir hande ile lanet ettim...”²⁵¹

Balkan halklarına yönelik bu tutumun Balkan Harbi başlamadan evvelde de kendine yer bulduğunu söyleyebiliriz; Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Mecmûası’nın 28 Şubat 1327 (30 Kasım 1911) tarihli nüshasında “Eski Düşman Dost Olmaz” başlıklı bir makalede, meşrutiyetin ilanından bir sene evvel Balkan komitesi reislerinden birinin “Avrupa ve Türkler” isimli bir eserde Türklere nefret kustuğu zikredilmektedir. Mecmûanın iddiasına göre bahsi geçen eserde Türklerin ıslahat yaptıkça daha da “fena” oldukları ve Hristiyanlardan nefret ettikleri anlatılmakta, halkların namus, hukuk ve hürriyet gibi mefhumlara sahip olmalarının en tabii hakları olduğu söylendikten sonra Türkler şöyle tasvir edilmektedir: “Müslüman sıfatıyla Türkler bu gibi hukuk ve kavâ’idi tamamıyla reddederler. Hristiyanlıkla temasta bulunmadan evvel İslâmiyet Türklerin gözlerini kapamamış olsa idi onların ne hâlde bulunmuş olacaklarını kendi cinslerinden olan ve dünyanın en müterakki milletlerinden bulunan

²⁴⁹ A. Y. [Akçuraoglu Yusuf], “*Türklük Şuûnu: 1328 Seferi (Maba’d)*”, 3 [2]/26:46, 14 Kasım 1912’den aktaran Ümit Kurt, *Türk’ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, s. 200

²⁵⁰ Hikâye çoğunlukla Balkan harplerinin anlatıldığı bir ajitasyondur. İskender Fahrettin, *İntibah ve İntikam (Düşmana Karşı His ve İntikam)*, Mektepli, Cilt: 1.Cilt [1.Sene], Sayı: 6, 20 Haziran 1329 (3 Temmuz 1913) 90- 93

²⁵¹ L. İsmail, *İntikam, İntikam-Kahbe Düşman, Bir Yarın Var Unutma, Kemalat*, Cilt: 1. Cilt, Sayı: 4, 28 Teşrin-i Sâni 1329, (11 Aralık 1913), 55-56, s. 55

Macarların hâlinde anlayabiliriz. Kitap-ı mukaddeseleri yedinci karn-ı miladide Arabistan’a münasip olan tarz-ı hükûmeti vaz eder ve ahkâm-ı dinîyyeleri tebdil eylemez.”²⁵² Sebilürreşad Mecmûası’nın siyasî pozisyonunu da göz önüne alacak olursak bu makalede anlatılanların ne denli gerçeğe örtüştüğü muallaktır; fakat yine de doğruluk payı olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir; zira Balkan halklarının milli devletlerini konsolide etmek adına bir öteki olarak Türkleri görme eğiliminde oldukları da aşikârdır. Makalede anlatılanlar doğru ya da yanlış olsun şurası muhakkaktır ki; bir İslâm toplumunda açıktan açığa Kur’an-ı Kerim ve İslâmiyet’e yönelik taarruzların toplumu iğfal edeceğini tahmin etmek için alim olmaya gerek yoktur. Muhtemelen makalenin müellifinin gayreti de bu infiali yaratmaya yönelik bir girişimdir; müellifin makalenin sonunda sorduğu “gördün mü ey kârî”, Balkan komitesi reisi dostlarımızın hakkımızdaki mülâhazalarını?” sorusu, bu girişimin açık bir tezahürüdür.²⁵³

Abdullah Ahi ise 1911 tarihinde “Türk Oğlu Vazifeni Bil ve Unutma” isimli eserinde şunları yazmaktaydı: “Ey Türk çocuğu! Ey Müslüman torunu!... Hele bir kere şu seni yaşamaya başladığın günden beri hiç durmayıp besleyen yurdunu: seni üzerinde taşıyan ve gezdiren; büyüten, giydiren; sana tatlı sularını içiren sevgili toprağa; Anadolu’nun, Rumeli’nin kışın karlı, yazın yeşil yapraklı güzel dağlarına; durmayıp akan zengin sularının civarını tezyîn eden ovalardaki ağaçların üzerinde edalı edalı öten bülbüllerine; hasıl vatandaşım; hele bir kere validenin ırzı gibi ırzını, zevcenin namusu derecesinde namusunu korumak için can atmaklığın lazım gelen şu mukaddes vatanına bak! Düşmanlarımız bu güzel, bu şirin yerlerimize, ciğerparemiz olan bu topraklara ne kadar alçak ve vahşi adımlarla girdiler... onlardan bu vahşetin,

²⁵² Halil Hâlid, *Eski Düşman Dost Olmaz, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 4. Cilt, Sayı: 100, 28 Şubat 1327 (30 Kasım 1911), 379-380, s. 380

²⁵³ Fakat mühim bir hususa dikkat çekmek gerekir; İslâm dininin önermekte olduğu toplum düzenine yapılan bu türden eleştiriler her ne kadar toplumsal bir infial yaratma potansiyeline sahip olsa da geç dönem Osmanlı zabıtları arasında bu tür fikirlere yakınlık hissetmekte olan kimselerin olduğu da açıktır. Örneğin İ. Hakkı Sunata hatıratında Osmanlıların içinde bulunduğu krizi açıklamak adına mezkûr fikirlere yakın bir tutum takınmaktadır: “Ne yapacaktık? Önümüzde bir Turan yolu ve buna sapanların bir elinde Kuran, bir elinde Turan efsanesi. Ayrıca yalnız Kur’an’ı tutanlar da var. Bir de İttihatçıların tasarladıkları Kur’an-sız ve Turan-sız medeniyet yolu. Hangisini tercih etmek lazım? Kur’an ve Turan bir efsaneydi artık. Bin üç yüz küsur yıl önceki Arap çölüne mahsus bir inanış ve nizam, bugün zorla yaşayamazdı. Mustafa Şeref Bey’in dediği gibi, her bakımdan o teori batıldı artık. Biz Türkler için Arabistan çölünden gelen bu inanış ve nizam, bugünün bizlerine tamamen yabancı.” İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu’dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, Yayına Hazırlayan; Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 13

ehl-i sâlib namına yapılan o müthiş zulümlerin intikamını almak istemezsen, kahpe Bulgar'ın, yırtıcı Sırp'ın, mağrur ve şımarık Palıkarya'nın bir insanı beşeriyetten nefret ettirecek dereceyi bulan barbarlık ve namussuzluklarını unutursan ecdadının bu dünyayı daima gören ve gezen ruhları sana lanet eder!”²⁵⁴

Avrupa ve Balkanların yanı sıra “Moskof” şeklinde kodlanan Rusya'nın da bu anlatıda önemli bir yer tuttuğunu görmek mümkündür. Kâzım Karabekir'e göre hem halk hem de entelektüeller, halkın “kahpe Moskof” dediği Rusya'nın mağlup ve perişan olup parçalanmasını istemekteydi.²⁵⁵ Cihâd-ı Ekber'in ilanıyla Ayastefanos'taki Rus zafer abidesi “halk tarafından”²⁵⁶ saldırıya uğramıştır.²⁵⁷ Uzun yıllar boyunca Osmanlılar için kötü bir yenilgi anısı ve bir utanç kaynağı addedilen anıtın yıkılması, dönemin Osmanlı basınında bir “milli intikam” eylemi olarak kendine yer bulmuştu.²⁵⁸

Ahmet İhsan Bey, Servet-i Fünun'un 2 Teşrin-i Sâni 1330 (15 Kasım 1914) tarihli nüshasında kaleme aldığı yazısında, “düşman-ı ezeli” olarak tanımladığı “şimal düşmanı Moskof” tarafından, iki asırdan beri ve yirmi senede bir defa “kemâl-i hırs ve melanetle” Osmanlıların başına indirilen veya indirtilen darbeler neticesinde, Osmanlılık ve Türklük aleminin “sersemleyip nefesine itimadını ve kuvve-i maneviyesini” kaybettiklerini yazmaktadır.²⁵⁹ Servet-i Fünun'un 23 Teşrin-i Evvel 1330 (5 Kasım 1914) senesinde “Düşman-ı Daimi” başlıklı bir diğer yazısında ise Rusya şöyle tasvir edilmekteydi: “İki yüz senedir başımıza envâ-ı belalar getirmiş,

²⁵⁴ Abdullah Ahi, *Türk Oğlu Vazifeni Bil ve Unutma*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1911, s. 7-8

²⁵⁵ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, Cilt 2, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 79

²⁵⁶ Kasım 1914'te, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın müttefiki olarak Birinci Cihan Harbi'ne girmesinden kısa bir süre sonra, İttihad ve Terakki hükümeti kamuoyunu motive etmek için bir propaganda etkinliği düzenledi. Ayastefanos'a 1898'de, Rus zaferini ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ölen askerleri anmak için dikilen bir anıt, Türk birlikleri tarafından havaya uçuruldu. Dilek Kaya Mutlu, *The Russian Monument at Ayastefanos (San Stefano): Between Defeat and Revenge, Remembering and Forgetting, Middle Eastern Studies*, Vol. 43, No. 1, 75 – 86, January 2007, s. 85

²⁵⁷ Buna ek olarak Tokatlıyan Hamı da saldırılardan nasibini almıştır. Abidin Ege, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri*, Hazırlaya: Celali Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 25

²⁵⁸ Dilek Kaya Mutlu, *The Russian Monument at Ayastefanos (San Stefano): Between Defeat and Revenge, Remembering and Forgetting*, s. 85

²⁵⁹ Fakat müellife göre bu durum değişmiştir: “Türk ile beraber bütün İslâmiyet'i mahvetmek üzere düşman-ı ezelinin bu defa başka müttefikler kazanarak hazırladığı son darbe bütün efrâd-ı millete yeniden kuvvet ve hayat verdi; nefesine itimatsızlık zail oldu, kuvve-i maneviye son derece yükseldi.” Ahmet İhsan, *Hilâlin Kuvve-i Maneviyyesi-Hilâlin Dostları-İngiliz Huyu* *Servet-i Fünun*, Cilt: 48. Cilt, Sayı: 1224, 2 Teşrin-i Sâni 1330 (15 Kasım 1914), 18-20, s. 18

bizimle bu müddet zarfında on defadan ziyade harp açmış ve muharebelerin fasılalarında bile müfsidâne-i mihîne entrikalarına asla hitam vermemiş olan Rusya ki teşebbüsât-ı ıslahatperverâne ve tecditkâranemizi duçar-ı akamet etmek için dahi fikri melanetin icat edebileceği hud'a ve hileyi ve müfsidatı her zaman tertip ve tatbikten asla hâlî kalmamıştır...²⁶⁰

Rusya'ya yönelik ithamların büyük bir kısmı tarihî referanslar ile birlikte sunulmuştur. Harb Mecmûası 31 Temmuz 1333 (31 Temmuz 1917) tarihli nüshasında eski Osmanlılar ile Rusya'nın ilişkilerine dair şunlar söylemektedir: “Osmanlılarda harp arzularını en ziyade tahrik edenler, Moskoflar idi. Moskof düşmanlığı her Osmanlının kalbinde yer etmişti. Moskoflardan görülen zulümler ve vahşetler, tesirini ahlâftan ahlâfa intikal ettirilerek sönmez ve yıkılmaz bir kin hâline tahvil eylemişti... Binaenaleyh Moskoflara karşı vukua gelecek her harp milli idi. Moskoflarla harp arzusu milli intikamını almak için parlak bir vesile addolunurdu. Rusların bu mütevali harplerinden, haksız tecavüzlerinden Osmanlılar pek iyi anlamışlardı ki, kendilerinin barışmak bilmez, en gaddar düşmanları Moskoflardı. Bu sebepten bütün gaziler arasında ekseriya Moskof seferinden bahis olunur, kahraman ordumuzun Deli Petro'ya karşı ihraz eylediği zaferlerle kemal-i gurur ve iftihar ile hikâye edilirdi.”²⁶¹

Fakat Osmanlı düşman tipolojisi birkaç mühim paradoks içermektedir. Öncelikli paradoks, Osmanlının inşa etmeye çalıştığı düşman anlatısının hedefindeki düşmanlar, Osmanlı entelektüelleri tarafından aynı zamanda ilham kaynağı olarak da görülmekteydi; düşmanlar, ilerleme paradigmasına göre varılacak mesafeyi kat etmiş olduklarına inanılan topluluklar olduklarından, düşman oldukları gibi örnek alınması gereken idollerdi de. Bunun sarıh bir ifadesini Ali Suat tarafından kaleme alınan “Biz ve Onlar” isimli makalede görmek mümkündür: “Burada bizden maksat bütün şarklılar, yani Avrupalı veya Amerikalı olmayan milletlerdir. Bunun içinde Türk'ü, Arap'ı, Acem'i, hepsi vardır. Onlardan maksat da Avrupalılardır. Bunun içinde Avrupa memâliğinden en geride kalmış olan Moskof da dahildir. Benim burada “Biz ve Onlar” sözünü başa yazdığımın sebebi arada sırada kendimizi onlarla ölçerek

²⁶⁰ “*Düşman-ı Daimî (Rusya Hakkında)*”, *Servet-i Fünun*, Cilt: 47. Cilt, Sayı: 1222, 23 Teşrin-i Evvel 1330, (5 Kasım 1914), s. 400

²⁶¹ *Harb Mecmûası, Eski Osmanlılarda Harp Fikri*, Cilt: 2. Sene, Sayı: 21, 31 Temmuz 1333 (31 Temmuz 1917), 331-333, s. 333

farkımızı göstermek ve anlatmaktır. Bazı işleri onların nasıl yaptığını ve bizim nasıl düşündüğümüzü ve niçin yapamadığımızı anlatmaktır. Biz onlardan ibret almalıyız. Onların kendisine bakarak kendimizi düzeltmeğe çalışmalıyız...”²⁶²

Haşim Nahit 3 Şubat 1329 (30 Kasım 1913) tarihli bir yazısında ise, Türkiye’nin durumunu en iyi tespit edebilecek kimselerin müterakki memleketleri görmüş kimseler olduğunu beyan etmekteydi: “Şüphe yok ki, Türkiye’de içtimai nakîsaları, Türkiye’den dışarı çıkmış, müterakki memleketleri görmüş Türkler daha iyi görür...”²⁶³

Osmanlı savaş propagandasının bir diğer problemli noktası ise girişilen savaşların bir “sâlib ve hilâl” savaşı olarak anlatılmasıdır; bu durum Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin doğal bir “öteki” veya bir “iç düşman” olarak görülmesine yol açmaktaydı.²⁶⁴ Bu andan itibaren Jön Türk liderliği “Ermeni Sorunu”na bir “nihaî çözüm” düşünmeye başlamıştı.²⁶⁵ 1915 olaylarını bu perspektiften değerlendirmek daha gerçekçi olacaktır.

Bitirirken bir hususa daha dikkat çekmekte fayda var; idarî kadrolarca dikta edilmek istenen bu düşmanlık histerilerinin, büyük trajediler yaşamış olan Osmanlı halkından tamamen bağımsız olmadığı açıktır. İmparatorluğun Müslim tebaası, yaşanan büyük şokların anafonda iken bu tip duygulara hiçbir propaganda faaliyeti olmadan da pekâlâ sahip olabilirlerdi.²⁶⁶ Nitekim, döneme dair hatıralarını kaleme alan birçok ailede vatandaş da bu tip duygulara ne denli meyyal olduğunu ispatlamaktadır.

Osmanlıların trajedisini, Hasan Remzi Fertan’ın harp hatıralarında sarîh bir şekliyle bulmak mümkündür: “...Neticede bütün Rumeli elden gitti. Yüz binlerce Türk

²⁶² Ali Suat, “*Biz ve Onlar (Bütün Şarklılar Yani Avrupalı Veya Amerikalı Olmayan Milletler)*”, *Halka Doğru*, Cilt: 1. Sene, Sayı: 39, 2 Kânun-ı Sâni 1329 (15 Ocak 1914), 305-307, s. 305

²⁶³ Haşim Nahit, “*Manevi Silahlar*”, *Servet-i Fünun*, Cilt: 48. Cilt, Sayı: 1237, 3 Şubat 1329 (30 Kasım 1913), 230-231, s. 230

²⁶⁴ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 83. Ahmet Emin Yalman bunun sebebini, özellikle Ermenilerin savaş patlak verince İtilaf Devletleri’nden yana tavır takınmalarına bağlamaktadır. Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye*, cev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 252-253

²⁶⁵ Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Penguin Books, 2016, s. 163

²⁶⁶ Balkan Savaşları, imparatorluğun çöküşüne dair korkuları uyandırarak, İttihatçıların geleceği “apokaliptik bir vizyon ile görmesine yol açmıştı”; Savaş onlar için her zamankinden daha fazla bir ölüm kalım meselesi hâlindeydi, çünkü başka bir yenilgi “kesinlikle imparatorluğun sonunu getirecekti.” Yiğit Akın, *When The War Came Home: The Ottomans’ Great War and the Devastation of an Empire*, Stanford University Press, Stanford; California, 2018, s 9

ve İslâm boğazlandı, iffetler payimal oldu. Türk namusu lekелendi. Türk askerinin şecaat ve şehameti idaresiz ellerde bir müddet için söndü.”²⁶⁷ Cavid Bey, 12 Kasım 1912'de günlüğüne; Selanik limanı üzerinde Yunan ve Bulgar bayraklarının dalgalanacak olmasının bir düş olduğuna inanmak istediğini ve bunun gerçek olabileceğine inanmak istemediğini not etmiştir.²⁶⁸ Fakat ilerleyen süreçte, Cavid Bey'in korktuğu şey gerçek olmuş ve Balkan Harbi, Rumeli'nin büyük bir bölümünün kaybedilmesi anlamına gelmiştir.

Bu trajik kayıpların yanı sıra muharebe meydanlarındaki savaş şoku da toplumu derin travmalara itmiştir; Abidin Ege'nin hatıralarında bunun çarpıcı bir örneğini görmek mümkündür: “Şimdi siperlerin içerisi ve dışarısi düşman leşleri ve şehit cesetleriyle dolu. Ağır bir koku var. Gece bütün siperleri dolaştıkça nereye baksam kol, bacak, vücut parçalarından başka bir şey görmüyorum. Bu kanlı ve korkunç manzaradan bugün çok etkilendim. Siperlerin ilerisi de düşman cesetleriyle dolu. Çünkü dünkü taarruzda da düşman burada pek çok telefât vermiştir. Her tarafım toz toprak içinde. Tam üç gecedir gözüme uyku girmede. Başım sersem. Kendime mâlik değilim.”²⁶⁹

Bu türden travmaların toplumda tabii bir düşmanlık ve nefret duygusuna kapı aralayacağını tahmin etmek güç değildir; bu duyguların ise büyük ölçüde imparatorluğun Hristiyan tebaasına yöneldiğini söyleyebiliriz. Ali Rıza (Eti) Beyin

²⁶⁷ *Hasan Remzi Fertan'ın Harp Hatıraları: Çanakkale, Kafkas, Filistin Cepheleleri ve İstiklâl Harbi*, haz.: L. Erdemir, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 31-32'den aktaran Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıratları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 87. Balkan Harbi'nin yarattığı bu yıkımın sosyo-politik perspektifini dönemin siyaset adamlarının hatıralarında da bulmak mümkündür. Talât Paşa savaşın büyük Avrupalı devletlerce engellenebileceğini, fakat onların bunu yapmak yerine hadiseleri izlemekle yetindiğini ileri sürmektedir: “Balkan Savaşı'nda zayıf düşmüş Türkiye'nin artık hiçbir hakkı kalmamıştır. “Kuvvet hakka üstündür” sözü, Türkiye'ye bütün şümülüyle ve açıkça uygulanıyordu. Ülkenin dört yüz, beş yüz yıldan beri Türk devletine bağlanmış olan birçok bölümü, iller, halk, dinî ve medenî ilişkileri göz önüne alınmaksızın, acımasızca, devletten koparılıyordu; Londra Konferansı bütün bu hususlarda yalnız, “hak güclünüdür” ilkesiyle hareket ediyordu.” *Talât Paşa'nın Anıları*, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 21

²⁶⁸ Yiğit Akın, *When The War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*, Stanford University Press, Stanford; California, 2018, s. 15

²⁶⁹ Abidin Ege, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri*, Hazırlaya: Celali Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 298. Cepheledeki askerlerin yaşadığı şoklara dair Abidin Ege'nin tecrübelerini de içeren daha geniş kapsamlı bir değerlendirme için bkz.: Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıratları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, s. 230-234

hatıralarında bunun açık bir ifadesini bulmak mümkündür: “Acaba harpten sonra da yine (Ermenilerle) kardeş vatandaş olacak mıyız? Kendi hesabıma hayır! İntikamımı almak benim için pek kolay. Hastanedeki Ermenilerden üç dördüne süblime içirerek öldüreceğim.”²⁷⁰ Nitekim, Osmanlı askerleri arasında cepheye yer alan Ermeni kökenli askerlerden her gün birkaçı “kazara” vurulmaktadır.²⁷¹

Ayrıca bu duyguların sadece gayrimüslim tebaaya yönelik olmadığını da belirtmek gerekir; muhtemelen Arap bağımsızlık hareketlerinin de etkisi ile Araplar da bu duygulardan nasibini almıştır. Örneğin İ. Hakkı Sunata, Balkan Harbi’nin ardından gerçekleşen sulh hâlini anlatırken, Arap bağımsızlık hareketlerinden duyduğu rahatsızlığı oldukça pejoratif sayılabilecek bir üslup ile dile getirmektedir: “Sulh bize rahat bir nefes aldırmişti. Bu defa da Suriye Araplarının kancıklığı ortaya çıktı. Onlar da galiba Arnavutlar gibi istiklâl istiyorlar.”²⁷²

Sonuç olarak, Osmanlı savaş propagandasından kaynaklı nefret duyguları kadar, realitede de bir düşmanlık duygusunun kuvvetli sosyolojik kökleri olduğu inkâr edilemez. Dolayısıyla, karşımıza mühim bir soru çıkmaktadır; propaganda mı sosyolojiyi doğurmaktadır, yoksa sosyolojik realiteler mi propagandaya sirayet etmektedir? Muhtemelen bu sorunun cevabı bir yumurta ve tavuk ilişkisi kadar karmaşık ve çözümlenemez bir dilemmadır. Bu çalışma, bu soruyu cevaplandırmaktan ziyade sormayı tercih ettiğinden, konuyu bu noktada sonlandırmak yerinde olacaktır.

²⁷⁰ *Ali Rıza (Eti), Harb-i Umûmide Hatırat-ı Askeriyem*, s. 160’tan aktaran Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıratları ve Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, s. 180

²⁷¹ Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, s. 162

²⁷² Ayrıca Sunata’ya göre Arapların ve diğer milletlerin bağımsızlık istemelerinin sebeplerinden en önemlilerinden biri de Osmanlıların okullarda Türkçe öğretmekle Türk olmayan halkları asimile etmemiş olmasıdır. İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu’dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, Yayına Hazırlayan; Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 12. Türk ulusal anlatısında Birinci Cihan Harbi kaynaklı Arap imajının şekillenişine dair dikkate değer bir inceleme için bkz.: Veysel Şimşek, 2015 *“Backstabbing Arabs” and “Shirking Kurds”: History, Nationalism, and Turkish Memory of the First World War, The Great War: From Memory to History*. ed.: Kellen Kurschinski, Steve Marti, Alicia Robinet, Matt Symes, and Jonathan F. Vance, Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2015

SONUÇ

Fransız Devrimi'nin ardından Napoleon ordularının dünyayı altüst etmesi, dünyanın geri kalanındaki devletleri de Fransız Cumhuriyet modelini taklit etmeye yöneltmiştir. Eşit yurttaşlardan müteşekkil bir halk ordusu olan bu modelin temeli ise bir takım sosyal zorunlulukları da beraberinde getirmiştir. Daha doğrusu halkın orduya dahil edilebilmesini sağlayacak bir atmosferin yaratılması zorunlu hâle gelmiştir. Bu nedenle dünyanın birçok ülkesi toplumsal düzenini bu orduyu meydana getirebilecek şekilde yeniden organize etmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti de bu devletlerden biriydi; devlet, bu hedef doğrultusunda 19. yüzyılın başından itibaren eğitim, fikir hayatı, siyaset, vatandaşlık müesseseleri, idarî organizasyon, ideolojik sembolizm, kolektif bir toplumsal kimlik ve hatta din gibi meselelere eskiden olduğunun çok ötesinde bir girişkenlikle el atmış ve bunları arzulanan vatandaş ordularına uygun şekilde yeniden şekillendirme ve standardize etmeye girişmiştir. Bu teşebbüs, bütün bu saydığımız alanların devlet tarafından merkezden idare edilmesi ve yeniden tanımlanması anlamına gelmekteydi. Esasen, Osmanlı modernleşmesi veyahut merkezîleşmesinin temel esaslarından ve hatta belki de en önemli esaslarından birisi, kurulmak istenen bu yeni vatandaş ordusunun sosyal kökenlerinin devlet tarafından istenildiği şekilde yoğurulmasıydı.

II. Meşrutîye Devri, tüm bu faaliyetlerin pik noktasını teşkil etmiştir; idarî sistem daha merkezî ve askerî bir görünüm kazanmış ve modern anlamı ile bir merkezî devlet kurma trendi yükselişe geçmiştir. Askere alımlar daha kesin esaslara bağlanmak istenmiş ve bu modelin daha efektif bir şekilde uygulanmasına gayret gösterilmiştir. Propaganda, eskiye kıyasla daha kuvvetli bir hâl olarak propaganda kanallarının geliştirilmesi meselesine el atılmış ve hükûmet bu konunun ciddiyetinin farkına varmıştır. Entelektüeller ve fikir hayatı askerlik meselesinin halka ulaştırılması yönünde teşvik edilmiştir. Eğitim çocuklara askerî değerlerin aşılması misyonunu benimsemiş ve çocuklara, büyüdüklerinde asker olmalarının önemi fikri öğretilmeye çalışılmıştır. Kışla, bütün bu gelişmelerin de etkisiyle siyasette hiç olmadığı kadar etkili olmuş ve hatta belki de en önemli mihenk taşı hâline gelmiştir. Beden terbiyesi meselesi üzerinde daha sıklıkla durulan bir husus hâline gelmiş ve bu konuda kitlelerin askerî hedefler doğrultusunda bedenini eğitmek için teşvik edilmelerini amaçlayan cemiyetler kurulmuştur. İslâmî cihâd anlatısı kamuoyunu yeniden mobilize etmede

eskiye kıyasla çok daha vurgulanır olmuş, savaş veya askerlik meselesini meşrulaştırmak için sıklıkla başvurulmuş vatan ve millet sloganlarının var olmasına rağmen, savaş büyük ölçüde dinî bir paradigmadan açıklanmıştır; II. Meşrutiyet Devri boyunca girişilen muharebeler çoğunlukla, sâlib ve hilâlin karşılaşması olarak yorumlanmıştır.

Bunların yanı sıra askerlerden istenilen performansı alabilmek adına dinî-millî ve tarihî bir manevi dirayet anlatısı inşa edilmeye çalışılmıştır. Askerlik kitlelere özenilmesi gereken bir husus olarak sunulmak istenmiş ve bu “devlet düğünü”nün “faziletleri” hakkında halk, “aydınlatılmak” istenmiştir. Haklar ve vazifeler şeklinde modern anlamıyla bir vatandaşlık anlayışı şekillendirilmek istenmiş ve buradan hareketle de hükûmetin icraatlarının bir karşılığı olarak halkın “kan vergisi” ödemesi gerektiği telkin edilmiştir.

Ayrıca, II. Meşrutiyet Devri boyunca askerliğin icap ettiği türden bir itaat kültürü de inşa edilmeye çalışılmıştır; bu retorik, siyasette askerlerin etkinliğine de göz yumulması hedefine yönelmiş bir itaat anlatısı şeklinde tezahür etmiştir. Erkeklik ve askerlik meselesi ise eskiye kıyasla çok daha kuvvetli bir şekilde birbirinin ikizi sayılmış, vatan çoğunlukla bir ana figürü olarak kodlanarak, bu ananın savunulması bir erkeklik veya namus meselesi şeklinde yorumlanmıştır. II. Abdülhamid devrinden itibaren gelişmekte olan Almanya ile ilişkilere hız verilerek Alman militarizmi bir ideal olarak tahayyül edilmiş, Alman askeri, ulaşılması gereken bir disiplin ve sebat örneği olarak idealize edilmiştir.

Orduyu bir arada tutacak kolektif bir ulusal veyahut dinî tema inşasına girişilmiş, tebaanın standart bir ulusal, siyasî veya daha geniş çaplı bir vatandaşlık perspektifinde yorumlanan bir kimlik sahibi olması umularak devasa bir kimlik standardizasyonuna girişilmiştir. Bununla beraber geçmiş yüzyılların simaları askerî bir model olarak halka sunulmuş, gazâ eden ecdat tarihin hiçbir evresinde görülmediği kadar yoğun bir şekilde kamuoyunun fikir hayatında dolaşıma sokulmuştur. Son olarak, savaş boyunca orduyu ve toplumu askerliğe ikna etmek için bir umut ve geçmiş yüzyılların birikiminin de bir ürünü olarak bir düşman anlatısı inşa edilmeye çalışılmıştır.

Özetle, tüm bu alanlarda girişilen faaliyetlerin ne denli istenilen ölçüde sonuçlar verdiği muallak olmakla beraber, denilebilir ki; Osmanlı Devleti’nin II.

Meşrutiyet Devri boyunca genel eğilimi bu taleplerin muvaffakiyetle sonuçlanmasına gayret etmek yönündedir. Fakat, şu sarıh bir hakikat olarak aşikârdır ki; devletin bu girişimleri süregelen savaşların da etkisi ile nispi bir başarıya ulaşmış ve II. Meşrutiyet Devri uygulamaları, uzun yıllar hayali kurulan bir “Millet-i Müsellâha” yaratmada önemli bir basamak teşkil etmiştir. Birinci Cihan Harbi’nin, Osmanlı aleyhine sonuçlanması ile akamete uğrasa da yukarıda saymış olduğumuz alanların her birinde nispi bir muvaffakiyete erişilmiş, fakat toplum tam anlamı ile istenildiği boyutlarda bir garnizona dönüştürülememiştir.

Askerî hedefler doğrultusunda başlatılan Osmanlı merkezîleşme girişimleri, imparatorluğun gayrimüslim ve gayr-ı Türk unsurlarını galeyana getirerek, ülkenin her yerinde devasa bir bağımsızlık ateşi yakmıştır. Firar meseleleri göz önüne alındığında ise anlaşılmaktadır ki; ordu için istenilen sosyal koşullar olgunlaştırılamamıştır. Ne dinî, ne de milli sloganlar kitlelerin firarının önüne geçememiş, halk fırsatını buldukça askerden firar etmeye meyletmiştir. Bu girişimler nedeniyle devlet organizasyonunun özellikle taşradaki ağının genişlediği de muhakkaktır, nitekim bu ağ sayesinde propaganda kısmî bir dinamizme de sahip olabilmıştır.

Osmanlı savaş propagandası ise zannedildiği kadar “zavallı” olmamıştır; hükûmet Filipinler’e şeyhülislâm vekili atamakta ve bu kişi vasıtasıyla bölgede savaşa destek aramaktadır; Cava ve Hindistan Müslüman topluluklarına cihâd çağrısı yapılmış ve fetva-ı şerife muhtelif dillere çevrilerek Asya’nın Müslüman ahalilerine tebliğ edilmiştir. Bunun yanı sıra Moritanya’da bir takım başarısız propaganda girişimleri olmuşsa da Afrika Müslüman toplulukları kamuoyunun gündemindedir; bu topluluklar ya iç kamuoyunda savaşı meşrulaştırmak için bir malzeme olarak kullanılmış ya da bu toplulukların ahalisi cihâd için örgütlenmeye çalışılmıştır. Hükûmet, İran’ın en ücra köşelerindeki kabilelere kadar ulaşmaya çalışmıştır; İran ahalisine cihâd için telkinde bulunulmuş, iştirak etmeyenler tekfir edilmekle tehdit edilmiştir. Savaşta vukuu bulan hadiseler, yani Osmanlı, Alman ve Avusturya ordularının muzafferiyetleri, Müslüman halklara anlatılmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra birçok yabancı gazeteci Çanakkale’de muharebe alanına davet edilerek dış kamuoyunu da ikna edecek bir propaganda girişiminin gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu gazetecilerin ne denli Osmanlı lehinde entelektüel faaliyetlere giriştiği muallak

olmakla birlikte, hükûmet bu kimselerin uyması gereken bazı kuralların yazılı olduğu yasal tebligatlar imzalatmıştır.

Fakat, savaş ve askerlik için gerekli kamuoyu onayını propaganda ile sağlamanın mümkün olmadığı açıktır. Bu nedenle propagandanın yarım kaldığı noktalarda, diğer kollar devreye girmiştir. Eğitim bu diğer kollardan muhtemeldir ki en önemlisiydi; eğitim büyük ölçüde merkezin eline geçirilmek istense de bunun istenildiği ölçülerde başarılabildiğini söylemek güçtür. Fakat yine de eğitimde hissedilir bir askerleşme söz konusu olmuşsa da eğitim meselesinde Cumhuriyet devrine kadar bir “tevhit” oluşturulamamıştır. Buna rağmen denilebilir ki; eğitim eskiye kıyasla daha milli ve askerî bir görünüme sahip olmuştur. Eğitim programlarını hazırlayan entelektüellerin de savaş ve askerliğe omuz verdiğini söylememiz mümkündür. Bu kimselerin eğilimleri eğitim alanında da görülebildiği gibi kamuoyunda da geniş bir alanı işgal etmekteydi.

Entelektüeller büyük ölçüde savaş ve askeriye meselelerine tam destek sağlamış gibi görünse de mesele esasen sansür ve teknik yetersizlikler ile doğrudan ilgilidir; zira sansürün kalkmasının ardından birçok entelektüel, eski rejim aleyhine dönerek savaşı eleştirmeye başlamışlardır. Ayrıca, teknik yetersizlikler ve okur-yazar oranlarının eksikliği gibi negatif etkenler de entelektüellerin istenilen düzeyde kullanılmasına izin vermemiştir. Fakat bu noktada önemli bir hususu belirtmekte fayda var; ne sansür ne de teknik yetersizlikler II. Meşrutiyet Devri entelektüelini yıldıraramamıştır; eli kalem tutan birçok insan savaşın ve askerliğin fikrî altyapısına destekten geri durmamıştır.

Bu altyapı ise askerliğin kitlelere özendirilmesi olarak tezahür etmekteydi. Her ne kadar dinî-milli sloganlar oldukça yaygın rastlanır bir fenomen olmuş olsa da II. Meşrutiyet Devri boyunca askerlik, özenilecek bir husus olarak da kodlanmış, firar hadiselerine rağmen bu girişimler sürmüştür. Tebaanın buna ne denli itimat ettiği şüpheli olsa da askerliğin özenilmesi gereken bir statü olduğu, Türk düşünce hayatının önemli bir alanını işgal etmiştir. Çünkü, askerliğin özenilecek bir husus olarak sunulması bir yönü ile de vatandaşlığın bir gereği olarak tasarlanmıştır.

Dolayısıyla, askerlik bir vazife olarak vatandaşlık görevi şeklinde değerlendirilmiştir; her ne kadar Birinci Cihan Harbi’nin başlaması ile demokrasi askıya alınmış olsa da askerliğin bu pozisyonda konumlandırılması, Türk

demokrasisinin gelişiminde ve idarenin daha demokratikleşmesinde oldukça zayıf da olsa bir adım olmuştur. Bunun temel sebeplerinden belki de en önemlisi ne halkın, ne de devletin askerlik bağlamında şekillendirilmesi arzulanan vatandaşlık hakları ve vazifelerine vaat edildiği ölçülerde riayet etmemiş olmasıdır; ne devlet askerlere verdiği sözü tutmuş, ne de halk devletin zorunlu askerlik hizmetinden beklediği beklentileri yeterince karşılamıştır. Bu durumun önünü almak isteyen hükûmet, teknik yetersizlikleri bir itaat anlatısı ile örtme eğilimdedir.

Jön Türk devrimi, bir anlamıyla radikal bir devrim hareketi anlamına gelmekteydi; bu nedenle hem zorunlu askerliğin uygulanabilmesi hem de kışlanın siyasetteki varlığının kabul edilebilir hâle getirilmesi için kamuoyunda bir itaat kültürü oluşturulmaya çalışılmıştır; Jön Türk hareketinin devrimci cehresine rağmen, hareketin iktidarı ele almasının ardından itaatın “faziletleri” mütemadiyen kamuoyunda dolaşımda olan bir söylem olmuştur. Bu anlatı itaatın farz olduğu, başka bir deyişle “namus” müdafaası için gerekli olduğunu telkin etmektedir.

Devlet idaresinin güdümündeki matbuat hayatı, askerlik mesleğinin zaten tabiatındaki erkeklik nosyonundan da istifade ederek askerliği meşrulaştıracak bir “namus” paradigması yaratmayı başarmıştır. Askerliğin meşrulaştırılışında, II. Meşrutiyetin çizdiği namus paradigmasının kullanışlı bir argüman olmayı sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Bu namus algısı dinî ve milli bir düzlemde açıklandığı gibi sultana ve onun kutsiyetine de sadâkatin temsili olan bir meşrulaştırma aracı olarak sunulmaktaydı. Böylece yeni bir sembolizme ihtiyaç duyulmuş ve bunun inşasına girişilmiştir.

Dinin etkisi büyük ölçüde devam etmekle birlikte dinin sembolik doneleri devlet sembolizminin üzerine giydirilmiş ve manevi semboller devlet ile özdeşleştirilerek bir askerî motivasyon yaratılmaya çalışılmıştır. Askerler büyük ölçüde vatan, bayrak, millet ve sultan/halifenin manevi temsilini korumak adına kışlaya çağırılmakta, bu sembollere eskiye kıyasla çok daha fazla anlam atfedilmeye başlanmıştır. Sultan bir baba figürü olarak başkumandan şeklinde tasvir edilmiş, freudyen bir yaklaşımla yorumlamak icap ederse; bu semboller bir libido yapısının yerine konularak vatan düşüncesi, ulusal şan ve şeref gibi mefhumlar ile ordu bir arada tutulmak istenmiştir. Devlet, bahsi geçen bu kavramların standardizasyonuna el atarak bunları çizgileri net bir fikrî zemine oturtmaya çalışmaktadır. Bu teşebbüsler

vasıtasıyla askerlik ve savaş bir birlik ruhu yaratılarak açıklanmak istenmiş ve bunu perçinleyecek kolektif bir kimlik idealine ihtiyaç duyulmuştur. Bu meselede büyük ölçüde Batı, daha da spesifik olarak Almanya etkisini görmek mümkündür. Zira, genellikle Batı ve daha da spesifik bir örnek olarak Almanya, aranan bu ruhu yaratmayı büyük ölçüde başarmıştı.

Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin giriştiği ittifak ve Alman militarizminin uzun yıllar elde ettiği zaferlerin de etkisiyle, bir "Alman ruhu" efsanesi yaratılmış, Alman militarizmi varılması gereken bir ideal olarak düşünülmüştür. Alman askerî ideallerinin bir zirve olduğu düşüncesinden hareketle, Türk milletinin de bu türden bir ruha sahip olması umulmuştur. Bunun ne denli başarılı olduğu muallaktır; fakat bu fikrin bir "kızıl elma" olarak tahayyül edildiği aşikârdır. Meşrutiyet idaresi de muhtemelen Almanya'dakine benzer bir birlik ruhu yaratmayı ummaktaydı.

Nitekim, II. Meşrutiyet Devri bir yönü ile de Osmanlı toplumunu bir arada tutabilme mücadelesidir. Bu mücadelenin, yani kolektif bir kimliğin şekillendirilmesine dair girişimlerin en göze çarptığı yer ordu olmuştur. Devletin ülkeyi bir arada tutmak için inşasına giriştiği "makbul vatandaş" prototipi esasen ordunun bir çimentosu olarak tasavvur edilmiştir. Standart bir kimlik inşasının en önemli sebeplerinden biri orduyu tanımlama ihtiyacıydı; nitekim, Mehmet Beşikçi'nin kapsamlı çalışmasında da dikkat çektiği gibi, özellikle Birinci Cihan Harbi'nde girişilen faaliyetler gelecekte kurulacak olan Türk ulus-devletinin demografik zeminini teşkil etmiştir. Fakat, bu noktada önemli bir hususa dikkat çekmemiz gerekir; özellikle savaş boyunca bu kolektif kimlik, mantık düzleminde açıklanmaya çalışılan bir kolektif kimlik olarak da tanımlanmaya çalışılmış olsa bile, kimlik tanımı büyük ölçüde İslâmî bir zemine oturtulmaktaydı. Muhtemeldir ki, devlet idaresinin taviz vermek zorunda kaldığı azınlıkların kademeli olarak ana karadan kopması, İslâm'ın yanında bir ulusal kimliğin de yükselişe geçmesinin önünü açmıştır. Cumhuriyet sonrası, büyük savaş dönemine referanslarla bezeli ve hatta Osmanlılar öncesi bir tarihe atıfta bulunularak, yeni vatandaş prototipini şekillendirmek isteyen devlet, ulusal bütünlüğü tarihî kaynaklara dayandırılan, kolektif bir milli kimlik yaratma teşebbüsünde bulunmuştur. Cumhuriyet devri tarih perspektifinin, esasen II. Meşrutiyet Devri'nde farklı varyasyonlar şeklinde tezahür etmiş bir yansımasını görmek mümkündür.

Savaşın psikolojik yükü, kitlelerin esasen dedelerinin de savaşçı olduğu, dolayısıyla kendilerinin de savaşçı oldukları yönünde telkinler yapılarak giderilmeye çalışılmış, bu ise geniş bir nostalji anlatısı yaratmıştır. Bu nedenle aranan diriliş hamlesi, tarihî bir nostalji ile süslenerek ordunun motivasyonu sağlanmak istenmiştir.

Fakat, işin ilginç yanı, II. Meşrutiyet idaresi nostaljik bir geçmiş anlatırken, bir yandan da geleceğe dair bir umut retoriği inşa etme eğilimindedir. Bu, askerlerin ordudan ayrılıp evlerine döndüğünde ailelerinin ve kendi kişisel yaşantılarının akamete uğramayacağına dair bir teminat olarak sunulmuş, bunun yanı sıra savaşta Osmanlıların esasen savaşı kazandığı, dolayısıyla geleceğin parlak olacağı şeklinde bir anlatının yaratılması demektir. Neredeyse savaşın sonuna dek Osmanlı basını, savaşın kazanıldığı yönünde kitleleri ikna etmeye çalışmıştır.

Bu anlatı, bir de “tükenmekte olan” düşmanın hâlinin anlatılmasını, yani düşmanların tanımlanmasını icap ettirdiğinden, özellikle Birinci Cihan Harbi’ne doğru geniş bir düşmanlık literatürü gelişmiştir. Çoğunlukla Avrupa, Rusya ve Balkan halklarının hedefte olduğu bu anlatı, kitleleri konsolide edecek bir aparat olarak tahayyül edilmiştir. Her ne kadar realite ile bağları bulunsa da amacı nedeniyle bu anlatı duygusal bir reaksiyonun ürünüdür. Çalışma boyunca ortaya konulan materyallerden de anlaşılacağı gibi, anlatı bir mantıktan ziyade, bir duygu dünyasında temellendirilmekteydi.

Sonuç olarak, aşikâr bir hakikat ortadadır; muhtemeldir ki II. Meşrutiyet idarecileri ve entelektüelleri, her Osmanlı’nın asker olarak doğmasını ummaktaydı; bu umut uğruna geniş bir propaganda operasyonuna girişildiği de ortadadır. Fakat bu operasyonun her Osmanlı’yı asker olarak doğurmayı başarıp başaramadığı muallâktır. Başlangıçta değindiğimiz bir hususu yineleyecek olursak, tüm çalışma boyunca ileri sürülen varsayımlar kesin hükümler veya mutlak hakikatler değil, yalnızca tarihî bir fenomen üzerine bir tartışmadan ibarettirler.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Vesikaları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)

1.1. *Nezâretler*

Dahiliye Nezâreti Belgeleri

Hariciye Nezâreti Belgeleri

Maarif Nezâreti Belgeleri

Zabtiye Nezâreti Belgeleri

1.2. *İradeler*

1.3. *Mazbatalar*

1.4. *Müfettişlikler*

1.5. *Yıldız Evrakı*

II. Gazete ve Süreli Yayınlar

1. Gazeteler

Beyan'ül Hak

Ceride-i Sufiye

Hürriyet

İkdâm

Musavver Muhit

Servet-i Fünun

Silâh

Takvim-i Vekayi

Tanin

2. Mecdûalar

Asker

Bilgi Mecdûası

Cihan-ı İslâm

Donanma Mecdûası

Halka Doğru

Harp Mecdûası

İctimaiyyat Mecdûası

İctihad

İslâm Mecdûası

İstişare

Kadın Dünyası

Kemalât

Mecdûa-ı Ebuziya

Mecdûa-ı Ebuziya

Mehtab

Mektepli

Muallim Mecdûası

Ordu ve Donanma

Osmanlı Genç Dernekleri

Risale-i Mevkute-i Bahriye

Sebilürreşad

Tedrisat-ı İbtidaiye Mecdûası

III. Hatıratlar ve Seyahatnâmeler

Abidin Ege, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri*, Hazırlaya: Celali Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019

De Amisis, Edmondo, *Constantinapol*, çev.; Maria Hornor Lansdale, Merrill and Baker, New York ve London, 1896

Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908), Haz.: Halil Erdoğan Cengiz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

Goltz, Colmar von der, **Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtıratı"**, Hazırlayan; Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012

Hochwächter, Güstav von, **Balkan Savaşı Günlüğü: Türklerle Cephe**, çev.: Sumru Toydemir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019

İ. Hakkı Sunata, **Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları**, Yayına Hazırlayan; Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları, Hazırlayan; Şerif Mardin, Arba Yayınları, 2000, İstanbul

Okar, Mehmet Ali, **Osmanlı Balkanları'nın Son On Yılı (1902-1912)**, hazırlayan: Ahmet Mesut Okar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

Sait Halim Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı**, Çev.: Fatih Yücel, Kronik Kitap, İstanbul, 2019

Sanders, Liman von, **Five Years in Turkey**, United States Naval Institute, Annapolis: Maryland, 1927

Seppings-Wright, H. C., **Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Hilal Altında İki Yıl**, çev.: Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013

Sunata, İ. Hakkı, **Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları**, Yayına Hazırlayan; Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

Talât Paşa'nın Anıları, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019

IV. Program, Nizamnâme, Talimnâme ve Kararnâmeler

Asâkir Tarafından İka Olunan Cerâimin Merci-i Rüyeti Hakkındaki 20 Eylül 33 Tarihli Kararnâmeye Aid İzahnâme, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1914

Düstûr, Tertip-i Sâni, Cilt 6, Der-saadet, Matbaa-ı Amire, 1334

Gürbüzler Ocağı Nizamnâmesi. Harbiye Nazırı Enver Paşa Hazretlerinin Riyaset-i Fahriyelerinde Müteşekkil, İstanbul: Arşak Garoyan Matbaası, 1330; 1914

Huzur-i Padişahîde İcra Olunacak Resmi Geçitlere Dair Talimât, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1327; 1911

Osmanlı İttihad Mektepleri Çocuk Bahçesi ve İbtidaî Programı, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1327; 1911

V. Yayınlanmış Belgeler ve Resmî Tarihler

Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz.: Dr. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980

Bardakçı, Murat, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019

Beydilli, Kemal, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2019

Karacakaya, Doç. Dr. Recep ve Yücedağ, Yrd. Doç. Dr. İsmail, *Osmanlı Arşiv Vesikaları*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2015

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat, Târihî Hakikatlerin Aynası*, Cilt: 1,2,3, Haz.: Doç. Dr. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul, 1983

Reşat, Mehmet, *İslâm'ın Necatı Cihâdı Ekber İlanı Tarihi Vesikalar, İslam Mecmuası*, Cilt No: 1, Sayı No: 15, 19 Kasım 1914 (Miladi) 6 Teşrin-i Sâni 1330 (Rumi)

Süleyman Hüsnü Paşa, *Tarih-i Alem*, Sahaf-ı Askerî, İstanbul, 1291

VI. İlk El Kaynaklar

1. Makaleler

Ahmet, Şiranlı, *Hissiyatı Dinîyye, Muzafferiyat-ı Askeriyye, Beyan-ül Hak*, Cilt: 4. Sene, Sayı: 108, 18 Nisan 1327 (1 Mayıs 1911), 1999-2001

Aksekili Ahmet Hamdi, *Makalat / Zekatınızı asker Ailelerine Verin, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 14. Cilt, Sayı: 343, 11 Haziran 1331 (24 Haziran 1915), 26-27

Alem-i İslâm Harb-i Hazır-Trablusgarb Cihadı ve Mösyö Hanutu Enderun-u Hümayun Muallimi Kolcalı Abdulaziz Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim), Cilt: 8. Cilt, Sayı: 194, 10 Mayıs 1328 (23 Mayıs 1912), 226-228

Alman Askerlerinde Kuvve-i Maneviyye, Servet-i Fünun, Cilt: 51. Cilt, Sayı: 1313, 4 Ağustos 1332 (17 Ağustos 1916), 160

Alman Kavminin Kuvve-i Maneviyyesi ve Askeriyyesi, Servet-i Fünun, Cilt: 48. Cilt, Sayı: 1248, 23 Nisan 1331 (6 Mayıs 1915), 410-411

Almanları İyi Tanıyalım, Donanma, Cilt 7, Cilt Sayı: 77, 28 Kânun-ı Sâni 1331 (10 Şubat 1916), 1267-1270

Amerikalıların Cihadı Teşviki, Servet-i Fünun, Cilt: 50. Cilt, Sayı: 1289, 18 Şubat 1331 (2 Mart 1916), 188

Askerlik ve Kadınlar, Kadınlar Dünyası, Cilt No: 2. Sene, Sayı No: 148, 20 Haziran 1330, (3 Temmuz 1914), s. 2

Askerlik, "Malumat", Cilt: 5. Cilt, Sayı: 105, 12 Teşrin-i Evvel 1313 (25 Ekim 1897), 1154-1155

Atıf, İskilipli Mehmet, *Cihad ve Gaziliğin Fezaili, Beyan-ül Hak*, Cilt: 5. Sene, Sayı: 181, 15 Teşrin-i Evvel 1328 (28 Ekim 1912), 3162-3166

Atıf, İskilipli Mehmet, *Cihad, Esbab-ı Maddiye ve Esbab-ı Maneviye, Beyan-ül Hak*, Cilt: 5. Sene, Sayı: 178, 23 Eylül 1328 (6 Ekim 1912), 3115-3116

Ayntabi, Edib, *Cihada Davet, Beyan-ül Hak*, Cilt: 5. Sene, Sayı: 181, 15 Teşrin-i Evvel 1328 (28 Ekim 1912), 2169-2170

Bağdadi, Şeyh Abdülhak, Fani, Şeyh Muhsin, *"İslâm'ın Avrupa'ya Son Sözü (Ey Akvam-ı Hristiyanîye)" İctihad*, Cilt: 3. Sene, Sayı: 38, 1 Kânun-ı Sâni 1327 (14 Ocak 1912), 951-962

Barbaros Hayrettin Kuvve-i Bahriye-i Osmaniye'nin Devre-i Celadet ve Azametinden Bir Numune, Mecmûa-yı Ebuziyya, Cilt: 31. Sene [15. Cilt], Sayı: 153, 19 Şubat 1329 (30 Kasım 1913), 19-24

Cemiyetü'l-İlmiye-i İslâmiyye, Beyan-ı Hal-Kuvve-i Dinîyye ve Kuvve-i Askeriye Hakkında, Beyan-ül Hak, Cilt: 4. Sene, Sayı: 128, 5 Eylül 1327 (18 Eylül 1911), 2310

Cevdet, Doktor Abdullah, *Cihâd ve İctihad (İlan-i Harp ve Cihâd Eden Enver Paşa ve Sait Halim Paşaların Boş Yere Müslüman Kanı Dökmeleri Hakkında), İctihad*, Cilt: 15. Sene, Sayı: 130, 37-39

Cihad Farz-ı Ayn Olmuş İdi, Cihan-ı İslâm, Cilt: 2. Sene, Sayı: 51, 20 Eylül 1331 (3 Ekim 1915), 1-5

Cihadı Ekber İlanı ve Fetvayı Şerif, İslam Mecmuası, Cilt No: 1. Cilt, Sayı No: 15, 19 Kasım 1914 (Miladi) 6 Teşrin-i Sanî 1330 (Rumi), ss. 441.

Çanakkale Müdafaa-i Kahramanesi-Düşmanların Vaziyeti, Servet-i Fünun, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1267, 10 Eylül 1331, (23 Eylül 1915) 298

Çanakkale Seferi Esnasında Gark ve Hasarzedede Olan Düşman Gemilerinin Bilançosu, Donanma, Cilt: [8. Cilt], Sayı: 109-110, 18 Mart 1334, (18 Mart 1918), 1757

Çar'ın Sükût-u Manevisi-Çarlığın Sükût-u Maddisine Doğru, Servet-i Fünun, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1267, 10 Eylül 1331 (23 Eylül 1915), 294

Davut, El-Hac Hafız, Müslümanların Cihadı ve Faziletleri, Ceride-i Sufiye, Cilt: 2. Cilt 2. Sene, Sayı: 20, 28 Mart 1329 (10 Nisan 1913), 9-10

Din için, Allah için... Edirne'nin İmdadına!, Silah, Cilt 5, Sayı No: 6-588, 29 Kânun-ı Sâni 1328 (11 Şubat 1913), ss. 1

Düşmanda Asar-ı Yeis (Çanakkale Harbi Hakkında), Donanma, Cilt: 7. Cilt, Sayı: 52. 1

Düşman-ı Daimî (Rusya Hakkında), Servet-i Fünun, Cilt: 47. Cilt, Sayı: 1222, 23 Teşrin-i Evvel 1330, (5 Kasım 1914), 400

El-Mevlevi, Tahir, **İslâm Askerine/Hendek Muharebesi, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt: 12. Cilt, Sayı: 309, 11 Şubat 1331 (30 Kasım 1915), 391-393

El-Mevlevi, Tahir, **İslâm Askerine: Hudeybiye Müsalahası, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt: 12. Cilt, Sayı: 312, 9 Şubat 1331 (30 Kasım 1915), 440-442

Elmollavi, Tahir, **İslâm Askerine: İtaat, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt: 13. Cilt, Sayı: 325, 22 Kânun-ı Sâni 1330 (4 Şubat 1915), 101-102

Elmollavi, Tahir, **Tarih-i İslâm-İslâm Askerine-Hayber Fethi, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt: 13. Cilt, Sayı: 319, 11 Kânun-ı Evvel 1330 (24 Aralık 1914), 54-52

Emir, Ali Haydar, **Preveze Muharebeleri / Barbaros ve Dorya-Barbaros'un Türkiye ve Dorya'nın Almanya Hidmetine Duhulü, Risale-i Mevkute-i Bahriye**, Cilt: 4 Cilt Sene 1334, Sayı: 7, 31 Mayıs 1334 (31 Mayıs 1918), 289-299

Eski Düşman Dost Olmaz, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim), Cilt: 4. Cilt, Sayı: 100, 28 Şubat 1327 (30 Kasım 1911), 379-380

Eski Osmanlılarda Harp ve Hissiyat-i Umumiyye, Harb Mecdûası, Cilt: 2. Sene, Sayı: 20, 30 Haziran 1333 (30 Haziran 1917), 309-312

Fahrettin, İskender, **İntibah ve İntikam (Düşmana Karşı His ve İntikam), Mektepli**, Cilt: 1.Cilt [1.Sene], Sayı: 6, 20 Haziran 1329 (3 Temmuz 1913) 90-93

Fahrettin, Mehmet, *Bütün Müslümanlara Cihad Farz Oldu, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 13. Cilt, Sayı: 314, 6 Teşrin-i Sani 1330, (19 Kasım 1914), 9-11

Fehmi, Rebani, *Çanakkale'de İngilizlerin AE2 Numaralı Tahtülbahrini Gark Eden Sultan Hisar Süvarisi, Donanma*, Cilt: 9. Cilt, Sayı: 122, 27 Haziran 1334, (27 Haziran 1918), 1952-1957

Fetih ve Fatih/İstanbul'un 462. Sene-i Devriyesi Münasebetiyle, Donanma, Cilt: 7. Cilt, Sayı: 50, 4 Şubat 1333 (17 Haziran 1910), 791-794

Fuad, Ali, *Ordu ve Millet, Asker*, Cilt 1, Sayı 1, (21 Ağustos 1324), 12-16

Garblı Düşmanlarımız Kalakaldılar Akim Kalan Hücumlarını İnkâr Ediyorlar, Servet-i Fünun, Cilt: 52. Cilt, Sayı: 1329, 1 Kânun-ı Evvel 1332 (14 Aralık 1916), s. 33

Göben ve Breslav'ın Kahramanlıkları, Servet-i Fünun, Cilt: 47. Cilt, Sayı: 1216, 11 Eylül 1330 (24 Eylül 1914), 308-309

Gökalp, Ziya, *Millet Nedir?, İctimaiyyat Mecmûası*, Cilt: 1. Sene, Sayı: 3, 31 Mayıs 1333 (31 Mayıs 1917), 148-155

Gökalp, Ziya, *Terbiye ve Milliyet-Milli Terbiye, Muallim*, Cilt: 1. Cilt, Sayı: 1, 15 Temmuz 1332 (28 Temmuz 1916), 3-9

H. K, *Tarih. Gazi Süleyman Paşa, Donanma*, Cilt: [8. Cilt], Sayı: 82, 9 Ağustos 1333 (9 Ağustos 1917), 1358-1360

Haluk, Mustafa, *Terbiye-i Vataniyye: Vatanperverlik/Vatan Hissi-Maddi Vatan-Manevi Vatan-Vatanperverlik-Hiss-i Vatanperverinin Husulü, Donanma*, Cilt: 3. Sene, Sayı: 25, 31 Şubat 1327 (13 Mart 1912), 11-16

Harb Mecmûası, Eski Osmanlılarda Harp Fikri, Cilt: 2. Sene, Sayı: 21, 31 Temmuz 1333 (31 Temmuz 1917), 331-333

Harb-i Umumî Haberleri, Tanin, Cilt 8, Sayı 2799, 25 Ağustos 1332 (7 Eylül 1916)

İbnü'r-Rahmi, *Cihada Doğru, Ceride-i Sufiye*, Cilt: 2. Cilt 2. Sene, Sayı: 8, 4 Teşrin-i Evvel 1328 (17 Ekim 1912), s. 10

İbrahim, Abdürreşit, *"Makalat (Farz Olan Cihad Bu Cihâdtır)" Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 9. Cilt, Sayı: 216, 11 Teşrin-i Evvel 1328 (24 Ekim 1912), 143-144

İbrahim, Abdürreşit, **“Makalat-Cihad Meydanları Ulemayı Azamı Bekliyor!”**, *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 13. Cilt, Sayı: 328, 12 Şubat 1330 (25 Şubat 1915), 120-121

İhsan, Ahmet, *Hilalin Kuvve-i Maneviyyesi-Hilalin Dostları-İngiliz Huyu, Servet-i Fünun*, Cilt: 48. Cilt, Sayı: 1224, 2 Teşrin-i Sâni 1330 (15 Kasım 1914), 18-20

İhsan, *Tarih Dersi. Hacı İl Beyi, Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası*, Cilt: 1. Sene [a] İbtidaiye, Sayı: 10, 97-101

İki Haftalık Cihad Haberleri (Karargâh-ı Umumiyyenin Resmi Tebligatına Göre), *İslâm Mecmûası*, Cilt: 2. Cilt, Sayı: 21, 29 Kânun-ı Sâni 1330 (11 Şubat 1915), s. 546

İslâm İçtimaiyatı-Hilafet Düşmanları Nasıl Bir Halife İstiyor?, *İslâm Mecmûası*, Cilt: 4. Cilt [a], Sayı: 46, 25 Ağustos 1332, (7 Eylül 1916), 936-943

İsmail, L., **İntikam, İntikam-Kahbe Düşman, Bir Yarın Var Unutma, Kemal**, Cilt: 1. Cilt, Sayı: 4, 28 Teşrin-i Sâni 1329, (11 Aralık 1913), 55-56

İsmet, Nuriye, **Vatan Hissi ve Kadınlar, Kadınlar Dünyası**, Cilt 1. Sayı 121, 7 Kânun-ı Evvel 1329, (20 Aralık 1913), s. 2

İtilafçılar Arasında/Sükût-i Manevi ve Esbabı, *Servet-i Fünun*, Cilt: 50. Cilt, Sayı: 1288, 11 Şubat 1331 (24 Şubat 1916), 168-169

Kahraman Gazanfer-i Nihad Birinci Sultan Murat Hazretleri'nin Gazi Evrenos Bey'e Vermiş Olduğu Ferman-ı Ali Olup Münderecatı Ahlak ve Tarih Nokta-i Nazarından Mesleğimize Muvafık Bulduğumuzdan Dolayı, Beyan-ül Hak, Cilt: 4. Sene, Sayı: 107, 11 Nisan 1327 (24 Nisan 1911), 1974-1976

Lütfi, Ömer, **Terakkiyat-ı İctimaiyemizle Terbiye-i Askeriyemiz Arasındaki Münasebet**, *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 5. Cilt, Sayı: 127, 9 Şubat 1328 (30 Kasım 1912), 376-377

Makalat: Askerlik, Ceride-i Sufiye, Cilt: 4. Cilt 5. Sene, Sayı: 12, 20 Temmuz 1332 (2 Ağustos 1916), 236-237

Matbuat (Uyan Ey Millet), *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 8. Cilt, Sayı: 202, 5 Temmuz 1328 (18 Temmuz 1912), 390-391

Matbuat-Cihadın Hikmet ve Kutsiyetini Hristiyanlar Bile Takdir Ediyor, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim), Cilt: 13. Cilt, Sayı: 326, 29 Kânun-ı Sâni 1330 (11 Şubat 1915), 108-109

Mısırlı Ömer Rıza, Makalat-Cihad-ı Mukaddes ve Alem-i İslâm, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim), Cilt: 13. Cilt, Sayı: 330, 26 Şubat 1330 (11 Mart 1915), 137-138

Müdafaa-i Milliye-Kahraman Askerlerimiz İçin-Vazife-i Milliye ve Vataniyemiz, Servet-i Fünun, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1264, 20 Ağustos 1331 (2 Eylül 1915), s. 242

Nahit, Haşim, **Manevi Silahlar, Servet-i Fünun**, Cilt: 48. Cilt, Sayı: 1237, 3 Şubat 1329 (30 Kasım 1913), 230-231

Nasuhi, Erzurumlu Ömer, **Afrika'da İslâmiyet, Beyan-ül Hak**, Cilt: 5. Sene, Sayı: 154, 2 Nisan 1328 (15 Nisan 1912), 2731-2732

O Gün Nasıl Muzaffer Olduk?-Osmanlı, İngiliz, Fransız Nukat-ı Nazarından 5 -18 Mart Muharebesi, Donanma, Cilt: [8. Cilt], Sayı: 109-110, 18 Mart 1334, (18 Mart 1918), 1738-1739

Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Manevisi, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim), Cilt: 9. Cilt, Sayı: 219, 1 Teşrin-i Sâni 1328 (14 Kasım 1912), s. 201

Örfi, Safver, **İctimaiyyat-Rabıta-i Milliye ve Maneviye Nasıl Uyandırılabilir?, Mehtab**, Cilt: 1. Sene, Sayı: 4, 19 Şubat 1328 (30 Kasım 1912), 33-35

Refik, Ahmed, **Ordumuza Terbiye-i Tarihiyye, Ordu ve Donanma**, Cilt: 1 Cilt, Sayı: 3, 29 Nisan 1328 (13 Mayıs 1912), 205-212

Refik, Ahmet, **Birinci Viyana Muhasarası ve Netayic-i Askeriyesi, Servet-i Fünun**, Cilt: 36. Cilt, Sayı: 915, 27 Teşrin-i Sâni 1324 (10 Aralık 1908), 67-70

Refik, Mustafa, **Kadınlar Asker Olmak İstiyorlar, Servet-i Fünun**, Cilt: 36. Cilt, Sayı: 911, 30 Teşrin-i Evvel 1324 (12 Kasım 1908), s. 12-15

Safvet, M., **Hak, Vazife (Vatan Hakkında), Beyan-ül Hak**, Cilt: 4. Sene, Sayı: 145, 30 Kânun-ı Sâni 1327 (12 Şubat 1912), 2587-2588

Sami, Haşim, **Fatih'in Bir Gecesi/İstanbul Fethinin Sene-i Devriyesi Münasebetiyle, Servet-i Fünun**, Cilt: 54. Cilt, Sayı: 1399, 27 Haziran 1334 (27 Haziran 1918), 333-334

Satı, **“Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?”**, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası*, Cilt, 1, Sayı, 12, 15 Nisan 1327, (28 Nisan 1911), s. 344

Satı, **“Terbiye-i Ahlakiye ve Vataniye”**, *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmûası*, Sene 1, No:3 (15 Nisan 1326), 67-78

Satı, **Malumat-ı Medeniyye Dersleri-Hükûmetin Hizmet ve Ehemmiyeti**, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası*, Cilt 2. Sene, Sayı No: 18, 1 Kânun-ı Sâni 1327 (14 Ocak 1912 Miladi), 231-234

Savuşuyorlar Mı? Çanakkale’de Düşmanların Vaziyeti, *Servet-i Fünun*, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1266, 3 Eylül 1331, (16 Eylül 1915), 276-277

Seyfi, Ali Rıza, **İslâmiyet’in Faaliyet Sahneleri (Afrikayı Öğrenelim)**, *Donanma*, Cilt: [5. Cilt], Sayı: 19, 295-296

Sırrı, Selim, **Genç Derneklerinde Ahlak (Maddi ve Manevi Vatan)**, *Osmanlı Genç Dernekleri*, Cilt: 1. Sene, Sayı: 5, 1 Kânun-ı Sâni 1334 (1 Ocak 1918), 7-8

SM, **Maneviyat-ı Askeriye Dersleri, Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, Cilt: 3. Cilt, Sayı: 77, 14 Şubat 1327 (30 Kasım 1911), 395-397

Suat, Ali, **“Biz ve Onlar (Bütün Şarklılar Yani Avrupalı Veya Amerikalı Olmayan Milletler)”**, *Halka Doğru*, Cilt: 1. Sene, Sayı: 39, 2 Kânun-ı Sâni 1329 (15 Ocak 1914), 305-307

Sudan’da İlk Muharebeler-Sevagen’de Kıyam ve Cihad, *Servet-i Fünun*, Cilt: 48. Cilt, Sayı: 1229, 11 Kânun-ı Evvel 1330 (24 Aralık 1914), s. 109

Şirani, Ahmet, **Avrupa Medeniyeti Yüzünden Maskeyi Kaldırdı, Beyan-ül Hak**, Cilt: 4. Sene, Sayı: 130, 26 Eylül 1327, (9 Ekim 1911), 2355-2356

Şuun (Balkanlar Cihadi), *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 9. Cilt, Sayı: 218, 25 Teşrin-i Evvel 1328 (7 Kasım 1912), 194-195

Şuun (Balkanlarda Cihad), *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, Cilt: 9. Cilt, Sayı: 217, 18 Teşrin-i Evvel 1328 (31 Ekim 1912), 176-178

Şuun (Çanakkale Karşısında Düşmanların Vaziyeti), *Servet-i Fünun*, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1260, 29,16 Temmuz 1331(Temmuz 1915), s. 109

Şuun (Hilal-i Ahmer-Teberrüat-ı İnsaniyetperverane-Rus Askerlerinin Barbarlığı), *Servet-i Fünun*, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1264, 20 Ağustos 1331 (2 Eylül 1915), 254-256

Şuun (İran'da Cihad-İran Ahvali-İran Harbiye Vezareti-Sırbistan Muharebeleri), Servet-i Fünun, Cilt: 49. Cilt, Sayı: 1273, 29 Teşrin-i Evvel 1331 (11 Kasım 1915), 397-400

Şükrü, M., **Yirminci Asr-ı Medeniyette Hilal ve Salib, Beyan-ül Hak**, Cilt: 5. Sene, Sayı: 182, 22 Teşrin-i Evvel 1328 (4 Kasım 1912), 3185-3187

Talat, **“Vatanperverliğin Çocuklarda Husul ve Tekâmülü”**, **Musavver Muhit**, Cilt 1, No:3 (6 Teşrin-i Sani 1324), 25-26

Tarık, Hakkı, **Maddi Kuvvetler, Manevi Kuvvetler, Donanma**, Cilt: [8. Cilt], Sayı: 88, 20 Eylül 1333 (20 Eylül 1917), 1403-1404

Tarih-i Askerimize Bir Nazar, İstişare, Cilt: 1. Cilt, Sayı: 25, 5 Mart 1324 (18 Mart 1908), 1153-1159

Tayyip, Mehmet, **Cihadın Farziyeti, Beyan-ül Hak**, Cilt: 5. Sene, Sayı: 182, 22 Teşrin-i Evvel 1328 (4 Kasım 1912), 2182-2183

Ulvi, Ali, **Kıraat-i Tefsiriyye Dersi: Vatan, Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmûası**, Cilt: 1. Sene [b] İbtidaiye, Sayı: 11, 10 Nisan 1327 (23 Nisan 111), 158-168

Vecdi, Feridun, **Öç (Bir Milletin Büyüklüğünü Vücuda Getiren Hassalar Meyanında Öcün, İntikamın Da Kıymetli Bir Yeri Vardır)**, **Donanma**, Cilt: 3. Sene, Sayı: 3, 30 Ağustos 1328 (13 Eylül 1912), 300-304

Vefik, Ahmet, **Preveze Muharebesi-Barbaros Hayreddin Paşa, Servet-i Fünun**, Cilt: 39. Cilt, Sayı: 1000, 22 Temmuz 1326 (4 Ağustos 1910), 196-198

2. Kitaplar

Abdülkadir, **Çocuklarıma Resimli Küçük Osmanlı Tarihi**, İstanbul: Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 1329

Ahi, Abdullah, **Türk Oğlu Vazifeni Bil ve Unutma**, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1911

Ahmed, **Millet ve Askerlik**, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1327; 1911

Ali Vahid, Üryanizâde, **Asker İlm-i Hâli**, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1914

Alman Askeri ve Almanya'da Hayat-ı Askeriyye – Alman Ordusunda Kudret-i Taruzziye ve Alman İrfanı, Kadınlar Dünyası Matbaası, Der-saadet, 1335

- Alman Askeri**, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1911
- Arif, Mehmed, **Acıklı Hikayeler veya Askere Öğüt**, İstanbul, 1328
- Avanzâde, [Mehmed] Süleyman, **Alman Askerî ve Almanya'da Hayat-ı Askeriye**, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1916
- Avrupa Harbinden Alınan Psikolociyaî Dersler**/Gustave Le Bon; çev: Abdullah Cevdet [Karlıdağ], 1869-1932, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1918
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, **Terbiye-i Avâm**, İstanbul: İkdam Matbaası, 1330; 1914
- Berzenci, Hacı Abdülhamid, **Dinî, Vatanî, Askerî Risâle-i İrşadiye**, İstanbul: Daru't-Tibaati'l Amire, 1331; 1915
- Bolayır, Ali Ekrem, **Ana vatan**, İstanbul: Sanayi-i Nefise Matbaası, 1337/1918
- Detarî A., çev: Recai, **Almanya Nasıl Dirildi? Harbe Nasıl Hazırlanıyor?**, İstanbul: Nefaset Matbaası, 1911
- Dr. Cemil, **Vazife-i Vataniye: Kahraman Milli Orduya Yedigâr**, İstanbul: Kader Matbaası
- Duran, Faik Sabri, **Çocuklar İçin Coğrafya Hikâyeleri. (İlk Mekteb) Devre-i Ülâ İkinci Sınıf**, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1333
- E., **Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk**, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1329
- Emin, Mehmed, **Selman-ı Pâk Meydan Muharebesi Ktesifon ve Zeyli-9-19 Teşrin-i Sani 1331, 21 Teşrin-i Sâni-1 Kânûn-i Evvel 1915**, İstanbul, 1921
- Faguet, Emile, Çeviren: A. Naci-Asım Tevfik, **Evâmir-i Aşere: Vatan-Vazife**, Der-saadet, Şems Matbaası, 1330; 1328; 1912
- Fevzi, Ömer, **Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri**, Mektebi Harbiye Matbaası, İstanbul, 1325
- Fevzi, Ömer, **Osmanlı Efrâdına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri: 2. Kitap**, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1326
- Fevzi, Safer, **Asker Dilli Asker Hocası**, İstanbul: Keteon Bedrosyan Matbaası, 1909
- Goltz, Colmar Freiherr [Goltz Paşa] von der, Çeviren: Mehmed Tahir, **Millet-i Müsellaha, Asrımızın Usul ve Ahval-i Askeriyesi. Von Usûl ve Ahval-i Askeriyesi**, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1301

Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları: Ocaklılara Armağan*, Ankara: [Matbuat ve İstihbarat Matbaası], 1920

Hafız İzzet, *Asâkir-i İslâmiyeye Mahsûs Dinî, Vatanî Cihâdtan Bâhis Mevzadır*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1912

Hilmi, Tunalı, *Sekizinci Hutbe*, 1315

Hüsni, Süleyman, *Hiss-i İnkılâb yahud Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad Hamis'in Cülûsu*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1326

İstanbul'da Hürriyet Ordusu Panorama: Server-i Milli, Matbaa-ı Artin Asaduryan ve Mahdumları, İstanbul, 1325

Kemal, Namık, *Vatan yahut Silistre: Dört Fasl Tiyatro*, 1307

Krucinkar, Pavi, *Alman Kavminin Kuvve-i Maneviye ve Askeriyesi*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1912

Mir'at-ı Sicill-i Memurin-i Osmanîye Heyet-i Tahririyesi, Mücahid-i Hürriyet Mahmud Şevket Paşa ve Hareket Ordusu, İstanbul: Artin Asaduryan Şirketi-i Mürettibiye Matbaası, 1327; 1911

Rahmi, Ali, *Orduda Terbiye-i Maneviye ve Ruhiye*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1325

Reşad, Ali, *Çocuklara Tarih Dersleri. İslâm, Türk ve Osmanlı Meşâhiri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332

Rıza, Ahmet, *Asker*, Der-saadet, Matbaa-ı Osmaniye, 1324

Rıza, Ahmet, *Vazife ve Mesuliyet: Mukaddime, Padişah, Şehzâdeler*, Mısır, 1320

S. *Alman Ordusunda Kudret-i Taarruziye*, İstanbul: Kadınlar Dünyası Matbaası, 1916

Satı Bey, *Vatan İçin Beş Konferans*, Kader Matbaası, Der-saadet, 1329

Süleyman, Avanzâde [Mehmed], *Almanlar Gibi Kuvvetli ve Uzun Boylu Nasıl Olmalı?*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1916

Şanlı Hürriyet Ordusu'nun Dersaadet'e Muzafferen Duhûlü. İstibdâdın Külliyyen İzmihlâli, İstanbul: Servet-i Fünûn Matbaası, 1325; 1909

Şerif [Saru], İhsan, *Çocuklara Tarih-i Osmanî. İkinci Kısım Devre-i Mutavassıta İkinci Sınıf*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331

Taşra Vatandaşlarımıza Hediye-i Hürriyet. Fî 11 Temmuz Sene 324 Yevm-i Cuma, İstanbul: Matbaa-i Kütübhane-i Cihan, 1324; 1908

VII. Tetkik Eserler

1. Makale ve Bildiriler

Ágoston, Gábor, *A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers*, *International Journal of Turkish Studies*, 9.1-2 (Summer 2003): 15-31

Ágoston, Gábor, *Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*, *Journal of World History*, March 2014, 85-124

Akin, Yiğit, *War, Women, and the State. The Politics of Sacrifice in the Ottoman Empire during the First World War*, in: *Journal of Women's History*, 26/3, 2014, 12-35

Aksakal, Mustafa (2010). *Why did The Ottomans Enter a European War in 1914? New Sources, New Views. Osmanlı Araştırmaları*, 36 (36), 187-193

Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Proclamation of Jihad, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*, Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 53-69

Aksan, Virginia H., *Ottomans, Military Manpower and Political Bargains 1750-1850, Political Thought and Practice in The Ottoman Empire, Halcyon days in Crete IX, A symposium held in Rethymno*, 9-11 January 2015, ed. Marinos Sariyannis, Crete University Press, pp. 435-48

Aksan, Virginia H., *The Ottoman Military and State Transformation in a Globalizing World, Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27:2, Vol. 27, No. 2, 2007, Duke University Press, 259–272

Arendt, Hannah, *Authority in the Twentieth Century, The Review of Politics*, Vol. 18, No. 4 (Oct., 1956), pp. 403-417

Armitage, David, 2014. *"The International Turn in Intellectual History"*, In *Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. Darrin M. McMahon and Samuel Moyn. New York: Oxford University Press, pp. 232-252

Beşikçi, Mehmet, *Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusunda Tabur İmamaları, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, Cilt/Volume: 11, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2016, 1-33

Beşikçi, Mehmet, *Domestic Aspects of Ottoman Jihad The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*, Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 95-115

Beşikçi, Mehmet, *I. Dünya Savaşı Öncesinde İktidarın Çelik Sembolleri: Donanma Sembolizmi ve Milliyetçi Propaganda, Toplumsal Tarih*, 2004, s. 92-95

Beşikçi, Mehmet, *Militarizm, Topyekûn Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda Paramiliter Dernekler, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 8, Bahar 2009, s. 49-92

Beşikçi, Mehmet, *Mobilizing Military Labor in the Age of Total War Ottoman Conscription Before and During the Great War, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, 547-580

Beyhan, Mehmet Ali, *Ziya Gökalp'in Tarih Anlayışı ve Türk Medeniyeti Tarihi Adlı Eseri, Ziya Gökalp*, Ed., Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011, s. 314-330

Drake, David & Kelly, Debra (2009) *Intellectuals and War, Journal of War & Culture Studies*, 2:1, 5-16

Emecen, Feridun, *Klasik Dönem Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Yeni Bakışlar, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 338-344

Göçek, Fatma Müge: *From Empire to Nation. Images of Women and War in Ottoman Political Cartoons, 1908-1923*, in: *Melman, Billie (ed.): Borderlines. Genders and Identities in War and Peace, 1870-1930*, New York 1998: Routledge, 47-72

Göksu, Erkan, *Gelenek ve Değişim Arasında Türkiye Selçuklu Ordusu, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 283-313

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Kök Türkler ve Uygurlar Çağında Türk Ordu Teşkilatına Umumî Bir Bakış, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 159-182

Hacisalihoglu, Mehmet, “*Osmanlı imparatorluğundan Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş: Ordu Millet Düşüncesi*”, *Toplumsal Tarih*, 164 (August 2007), 58-64

Hagen, Gottfried, *The Prophet Muhammad as an Exemplar in War: Ottoman Views on the Eve of World War I*, no. 22 (Bahar 2000), *New Perspectives on Turkey*, 145-147

Hanioğlu, M. Şükrü, *Ottoman Jihad or Jihads: The Ottoman Shi'i Jihad, the Successful One, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*, Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 117-134

Hippler, Thomas, *The French Army, 1789-1914 Volunteers, Pressed Soldiers, and Conscripts, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, 2014, 419-446

Hobsbawm, Eric, “*Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914*”, ed., Eric Hobsbawm & Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, 1983, 268-308

Huncan, Ömer Sunar, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 183-202

Koca, Salim, *Büyük Selçuklu Devleti'nde Ordu, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 238-282

Koca, Salim, *Selçuklu Devri Türk Askerî Gelenekleri, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 472-506

Köroğlu, Erol, *Propaganda or Culture War: Jihad, Islam, and Nationalism in Turkish Literature during World War I, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*, Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 135-151

Langer, William L., Blake, Robert P., *The Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background, The American Historical Review*, Vol. 37, No. 3 (Apr., 1932), Oxford University Press, 468-505

Lasswell, Harold D., *The Garrison State and Specialist on Violence, "American Journal of The Sociology"*, XLVI [January, 1941], 455-68

Leonhard, Jörn, *Nation-building, War Experiences, and European Models: The Rejection of Conscription in Britain, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, 519-546

Lynn, John A., *The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000, The International History Review*, Vol. 18, No. 3 (Aug., 1996), 505-545

Mann, Michael, *War and Social Theory: Into Battle with Classes, Nations and States, The Sociology of War and Peace*, Ed. Colin Creighton and Martin Shaw, Macmillan Press, 1987, 54-72

Mutlu, Dilek Kaya, *The Russian Monument at Ayastefanos (San Stefano): Between Defeat and Revenge, Remembering and Forgetting, Middle Eastern Studies*, Vol. 43, No. 1, 75 – 86, January 2007

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Ordusuna Genel Bir Bakış, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019

Örenç, Ali Fuat, *Yakınçağda Osmanlı Bahriyesi, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 395-423

Özcan, Abdülkadir, *Osmanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 345-377

Palabıyık, M. Hanefi, *Gaznelilerde Devlet ve Ordu, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 203-221

Philippe Aghion, Xavier Jaravel, Torsten Persson and Dorothée Rouzet, *Education and Military Rivalry*, *Journal of the European Economic Association*, Volume 17, Issue 2, April 2019, Pages 376–412

Posen, Barry R., *Nationalism, the Mass Army, and Military Power*, *International Security*, Vol. 18, No. 2 (Autumn, 1993), 80-124

Sikora, Michael, *Change and Continuity in Mercenary Armies: Central Europe, 1650-1750, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, 201-242

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913), Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, Cilt 1*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, 88-97

Stojanova, Christina, *The Great War: Cinema, Propaganda, and The Emancipation of Film Language*, *Acta Univ. Sapientiae, Film and Media Studies*, Volume 14: Issue 1, (2017) 131–156

Sunar, Mehmet Mert, *Yeniçeri Ocağı’nın Kısa Bir Tarihçesi, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 583-597

Şimşek, Veysel, 2015 *“Backstabbing Arabs” and “Shirking Kurds”: History, Nationalism, and Turkish Memory of the First World War, The Great War: From Memory to History*. ed.: Kellen Kurschinski, Steve Marti, Alicia Robinet, Matt Symes, and Jonathan F. Vance, Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2015

Şimşek, Veysel, *The First “Little Mehmeds”: Conscripts for the Ottoman Army, 1826-53*, *Journal of Ottoman Studies*, no. 44, 2014, 265-311

Tallett, Frank, *Soldiers in Western Europe, c. 1500-1790, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, 135-168

Taşgıl, Ahmet, *Türk Askerî Tarihinin Başlangıcı: Hun Ordusu, Hunlar’dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 142-158

Tekin, Erhan, *Tuğdan Mehtere: Türklerde Geleneksel Askerî Müzik, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 669-679

Tilly, Charles, *War Making and State Making as Organized Crime, State Back In* ed. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 169–191

Toprak, Zafer, *İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri, Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Hümaniter Bilimler*, 7 (1979) 95-113

Toprak, Zafer, *Meşrutiyet ve Mütareke Yıllarında Türkiye'de İzcilik, Toplumsal Tarih*, cilt 9, sayı 52, Nisan 1998, 13-20

Türkmen, Zekeriya, *Ordulaşan Millet Türkler: Birinci Dünya Harbi'nden Türk İstiklâl Mücadelesine Uzanan Süreçte Ordu- Millet Dayanışması, Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü*, Ed. A. Sefa Özkaya, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, 729-753

Veinstein, Gilles, *On the Ottoman Janissaries (Fourteenth-Nineteenth Centuries), Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, 115-134

Way, Peter, *The Scum of Every County, The Refuse of Mankind: Recruiting the British Army in the Eighteenth Century, Fighting for a Living: A Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2013, 291-320

Wirtschaftler, Elise Kimerling, *Military Service and the Russian Social Order, 1649-1861 Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, 393-418

Wolfgang J. Mommsen, *The Varieties of the Nation State in Modern History: Liberal, Imperialist, Fascist and Contemporary Notions of Nation and Nationality, The Rise And Decline Of the Nation State*, ed. Michael Mann, Basil Blackwell, Cambridge, 1990, 210-226

Yıldız, Gültekin, “*Sultanın Ordusu*”ndan “*Askeri Bürokrasinin Devleti*”ne, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 101, Ankara, Güz 2010, 108-122

Yıldız, Gültekin, *Birinci Dünya Savaşında Türk-Alman Askeri İttifakı: Silah Arkadaşlığı mı Menfaat Ortaklığı mı?*, *Derin Tarih*, Özel Sayı 1, 2014, 110-117

Yıldız, Gültekin, *Bütüncül, Karşılaştırmalı ve Felsefî Bir Askerî Tarih'e Doğru: Türkiye'de Askerî Tarih Araştırması ve Geleceği Üzerine, Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar & Yeni Yaklaşımlar*, Ed. Cevat Şahin ve Gültekin Yıldız, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, 3-22

Yıldız, Gültekin, *Kara Kuvvetler, Osmanlı Askeri Tarihi*, Ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, 47-112

Yıldız, Gültekin, *On Dokuzuncu Yüzyılın İki "Standardizasyon Ütopyası": Kışla ve Hücre Tipi Hapishane, Türkiye Günlüğü*, Sayı 112, Ankara, Güz 2012, 118-135

Zürcher, Erik-Jan, (2019) *Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War*, *Middle Eastern Studies*, 55:6, 897-913

Zürcher, Erik-Jan, *Between Death and Desertion. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I*, in: *Turcica* 28, 1996, 235-258

Zürcher, Erik-Jan, *Introduction: The Ottoman Jihad, the German Jihad and the Sacralization of War, Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*, Edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, pp. 13-27

Zürcher, Erik-Jan, *Introduction: Understanding Changes in Military Recruitment and Employment Worldwide, Fighting for a Living A: Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2014, 11-42

Zürcher, Erik-Jan, *The Ottoman Conscription System, 1844-1914*, *International Review of Social History*, 43 (1998), 437-449

2. Kitaplar

Abbott, G. F., *The Holy War in Tripoli*, Edward Arnold, London, 1912

Abbott, G. F., *Turkey in Transition*, Edward Arnold, London, 1909

Acar, Kezban, *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler*, Nobel Yayınları, Ankara, 2004

Akcan, Erol, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015

- Akçura, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi: Türklük Fikri, Türkçülük Cereyanı, Türk Ocakları*, Haz.; Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019
- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976
- Akın, Yiğit, *“Gülbüz ve Yavuz Evlatlar”: Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- Akın, Yiğit, *When The War Came Home: The Ottomans’ Great War and the Devastation of an Empire*, Stanford University Press, Stanford; California, 2018
- Altınay, Ayşe Gül, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*, Palgrave Macmillan, 2004
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London ve New York, 2006
- Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, NLB, London, 1974
- Ateş, Sanem Yamac, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012
- Baron, Salo Wittmayer, *Modern Nationalism And Religion*, Harper & Brothers Publishers New York ve London, 1947
- Barthold, V. V., *İslâm’da İktidarın Serüveni: Halife ve Sultan*, çev.: İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012
- Barthold, V. V., *Mussulman Culture*, çev.: Shahid Suhrawardy, University of Calcutta, 1934
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018
- Bernays, Edward L., *Propaganda*, Liveright Publishing Corporation, New York, 1928
- Beşikçi, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015
- Beşikçi, Mehmet, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıratları ve Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019

Bozdaglioglu, Yücel, **Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach**, Routledge, New York & London, 2003

Carr, Edward Hallett, **Nationalism and After**, Macmillan & Co. LTD, London, 1945

Carr, Edward Hallett, **What is History (second edition)**, Penguin Books, 1990

Clausewitz, Carl von, **On War**, Edited and Translated by Michael Howard and Peter Paret, Princeton University Press, Princeton; New Jersey, 1981

Comte, Aguste, **İslâmiyet ve Positivizm**, Haz.: Christian Cherfils çev.: Özkan Gözel, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012

Çadircı, Musa, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik**, İmge Kitapevi, İstanbul, 2008

De Tocqueville, Alexis, **The State of Society in French Before the Revolution of 1789 and the Causes Which Led to that Event**, çev. Henry Reeve, John Murray, London, 1888

Deringil, Selim, **19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017

Deringil, Selim, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, çev.: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul, 2014

Deringil, Selim, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017

Doğan, Nuri, **Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1994

Durgun, Sezgi, **Memalik-i Şahane'den Vatan'a**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018

Dündar, Fuat, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015

Ellul, Jacques, **Propaganda: The Formation of Men's Attitudes**, çev.: Konrad Kellen ve Jean Lerner, Vintage Books, New York, 1973

El-Ubeydî, Es-Seyyid Muhammed Habîb, **Cemal Paşa'yı Yüceltmek Amacıyla Yazılmış Bir Risale: Payitahtta Nutuklarım**, Haz.: Doç. Dr. Nevzat Artuç, Kronik Kitap, İstanbul, 2018

- Emecen, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015
- Fischer, Fritz, *Germany's Aims In The First World War*, W. W. Norton & Company, New York, 1967
- Freud, Sigmund, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, çev.: James Strachey, The Hogarth Press, London, 1949
- Freud, Sigmund, *Reflections on War and Death*, çev.: Dr. A. A. Brill & Alfred B. Kutiner, Moffat, Yard and Company, New York, 1918
- Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and The Creation of The Modern Middle East*, Henry Holt and Company, New York, 1989
- Gat, Azar, *The Origins of Military Thought: From the Enlightenment to Clausewitz*, Oxford University Press, New York, 1989
- Gencer, Mustafa, *Jön Türk Modernizmi ve "Alman Ruhu" 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015
- Giddens, Anthony, *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Polity Press, Cambridge, 1985
- Gorki, Maksim, *Ana*, çev.: Zaven Biberyan, Oda Yayınları, İstanbul, 1992
- Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000
- Gürkan, Emrah Safa, *Sultanın Korsanları: Osmanlı Akdeniz'inde Gazâ, Yağma ve Esaret 1500-1700*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020
- Hanioğlu, M. Şükrü, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2008
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation For a Revolution: The Young Turks, 1902–1908*, Oxford University Press, 2000
- Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet Bey ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981
- Heinzelmann, Tobias, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009
- Hobsbawm, Eric J., *The Age of Capital 1845–1875* (London: Abacus, 1977)

Hobsbawm, Eric, & Ranger, Terence, ***The Invention of Tradition***, Cambridge University Press, 1983

Hobsbawm, Eric, ***The Age of Revolution 1789-1848***, Vintage Books, New York, 1996

Hobsbawm, Eric J., ***Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality, Second Edition***, Cambridge University Press, 1992

Hodges, H. A., ***Wilhelm Dilthey An Introduction***, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, 1949

Hoffer, Eric, ***In Our Times***, Harper & Row Publishers, New York, Hagerstown, San Francisco ve London, 1976

Hoffer, Eric, ***The Ordeal of Change***, Harper & Row Publishers, New York, 1963

Hoffer, Eric, ***The Passionate State of Mind and Other Aphorisms***, Hopewell Publications, New Jersey, 2006

Hoffer, Eric, ***The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements***, Harper & Row Publishers, New York, 1989

Howe, Frederic C., ***Why War***, Charles Scribner's Sons, New York, 1916

Huntington, Samuel P., ***The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order***, Simon&Schuster, New York, 1996

Huntington, Samuel P., ***The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations***, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2000

Hurgonje, Dr. C. Snouck, ***The Holy War "Made in Germany"***, G. P. Putnam's Sons, New York and London, 1915

İnalcık, Halil, ***Devlet-i 'Aliyye; Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim***, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

İnalcık, Halil, ***Devlet-i 'Aliyye; Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – II Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi***, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

İnalcık, Halil, ***Devlet-i 'Aliyye; Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – III Köprülüler Devri***, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019

- İnalcık, Halil, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, Kronik Kitap, İstanbul, 2019
- İnalcık, Halil, *Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler*, Kronik Kitap, İstanbul, 2019
- İnalcık, Halil, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018
- İnalcık, Halil, *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018
- Janowitz, Morris, *The Military in The Political Development of New Nations; An Essay in Comparative Analysis*, The University of Chicago Press, Chicago, 1964
- Janowitz, Morris, *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*, The Free Press of Glencoe Collier-Macmillan Limited, London, 1960
- Karabekir, Kâzım, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik, Cilt: 2*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995
- Karabekir, Kâzım, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik, Cilt: 1*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995
- Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Hazırlayan; Erhan Çifci, Kronik Kitap, İstanbul, 2019
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Cilt V.; Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2017
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Cilt VII., Islahat Fermanı Devri*, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Cilt. IX; İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015
- Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, çev.: Türkay Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, İ. Ü. İletişim Fakültesi, İstanbul, 2010
- Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991
- Köroğlu, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimliğe*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016
- Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik*, çev.: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul, 2019
- Kurt, Ümit, *Türk'ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012
- Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, Frank Cass, 1977
- Lasswell, Harold, *Propaganda Technique in World War*, Peter Smith, New York, 1932
- Le Bon, Gustave, *The Crowd: A Study of the Popular Mind*, The Macmillan Co., New York, 1986
- Lenin, V. I., *Ne Yapmalı?*, çev.: Mümtaz Yavuz, Evren yayınları, İstanbul, 1976
- Lowry, Heath W., *Fourteenth Century Ottoman Realities in Search of Hacı-Gâzi Evrenos*, Bahçeşehir University Press Publication, 2012, İstanbul, (Çev.: M. Alper Öztürk, *On Dördüncü Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri Hacı-Gazi Evrenos'un İzinde*)
- Ludendorff, Erich von, *Topyekûn Harp*, çev. Aynur Onur Çiftçi ve Erhan Çiftçi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017
- Machiavelli, Niccolo, *The Prince*, cev., Luigi Ricci, Humphrey Milford Oxford University Press, London, 1921
- Mahatma Ganghi & Leo Tolstoy Letters*, Ed. B. Srinivasa Murthy, Long Beach Publication, Long Beach: CA, 1987
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018
- Mardin, Şerif, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, Princeton, 2000

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi Makaleler IV*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991

Marx, Karl, *Capital: A Critique of Political Economy*, translated from third German edition by Samuel Moore and Edward Aveling, Edited by Frederick Engels; Revised and Amplified According to the Forth German Edition by Ernest Untermann, Charles H. Kerr & Company, New York, 1906

Matossian, Bedross Der, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*, Stanford University Press, Stanford: California, 2014

Meriç, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020

Meriç, Cemil, *Mağaradakiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018

Mill, John Stuart, *On Liberty*, Batoche Books, Kitchener, 2001

Morgenthau, Hans J., *Politics Among Nations: The Struggle For Power And Peace*, Alfred A. Knopf, New York, 1949

Mustafa Celaleddin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, çev.: Güven Beker, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015

Nietzsche, Friedrich W., *The Anti-Christ*, çev; H. L. Mencken, Alfred a Knopf, New York, 1931

Ortaylı, İlber, *Batılılaşma Yolunda*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 2018

Ortaylı, İlber, Erdinç, Erol Şadi, *İttihat ve Terakki: Osmanlı imparatorluğunda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler*, Hazırlayan: Alper Çelik, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 2016

Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017

Parker, Geoffrey, *Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge University Press, New York, 1988

Parkinson, Roger, *The Origins of World War One*, Wayland Publishers, London, 1970

Reich, Wilhelm, *The Mass Psychology of Fascism*, translated by Vincent R. Carfagno, The Noonday Press, New York, 1970

Riasanovsky, Nicholas V., *A History of Russia, 4. Edition*, Oxford University Press, New York, 1984

Rocker, Rudolf, *Nationalism and Culture*, çev.: Ray E. Chase, Rocker Publications Committee, Los Angeles, 1937

Rogan, Eugene, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Penguin Books, 2016

Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991

Sartre, Jean Paul, *Anti-Semite and Jew*, çev.: George J. Becker, Schocken Books, New York, 1948

Schmitt, Carl, *Kara ve Deniz*, çev.: Gültekin Yıldız, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

Schopenhauer, Arthur, *On Human Nature: Essays (partly posthumous) in Ethics and Politics*, Selected And Translated by Thomas Bailey Saunders, New York, The Macmillan CO., 1902

Sharp, Gene, *From Dictatorship to Democracy: A Conceptual Framework for Liberation, Fourth U.S. Edition*, The Albert Einstein Institution, 2010

Shaw, Stanford J. & Shaw, Ezel Kural, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge University Press, New York, 1977

Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishing, Oxford, 1986

Sperber, Jonathan, (2004) *Germany: 1800-1870*, Oxford: Oxford University Press

Streusand, Douglas E., *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals*, Westview Press, 2011

Tansel, Fevziye Abdullah, *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-1. Şiirler*, TTK Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989

Taylor, J. P., *The Course of German History: A Survey of the Development of German History since 1815*, Hamish Hamilton, London, 1945

The Great Political Theories: From Burke, Rousseau and Kant to Modern Times, Vol. 2, ed., Michael Curtis, Avon Books, New York, 1962

The Great Political Theories: From Plato and Aristotle to Locke and Montesquieu, Vol. 1, ed., Michael Curtis, Avon Books, New York, 1961

Tilly, Charles, ***Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990***, Basil Blackwell, Cambridge, 1990

Tilly, Charles, ***The Formation of National States in Western Europe***, Princeton University Press, Princeton, 1975

Toprak, Zafer, ***Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918***, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019

Toprak, Zafer, ***Türkiye’de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928***, Doğan Kitap, İstanbul, 2017

Tunaya, Tarık Zafer, ***Türkiye’de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi, Cilt I***, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998

Tunaya, Tarık Zafer, ***Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, Cilt III***, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000

Turfan, M. Naim, ***Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı’nın Çöküşü***, çev.: Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2003

Vagts, Alfred, ***A History of Militarism: Civilian and Military***, Free Press, New York, 1967

Vernadsky, George, ***A History of Russia***, Yale University Press, New Haven, 1944

Weber, Eugen, ***Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914***, Stanford University Press, Stanford, California, 1976

Weber, Max, ***Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology***, ed. Guenther Roth ve Claus Wittich, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1978

Weber, Samuel, ***Targets of Opportunity: On the Militarization of Thinking***, Fordham University Press, New York, 2005

Wells, H. G., ***The Outline of History: Being a Plain History of Life and Mankind***, Cassell and Company, L.T.D, London, Toronto, Melbourne, Sydney, Wellington, 1951

Witteck, Paul, ***The Rise of the Ottoman Empire***, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London, 1965

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Talât Paşa*, Haz.: Göktürk Ömer Çakır, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018

Yalman, Ahmet Emin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, cev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

Yalman, Ahmet Emin, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, Columbia University (Doktora Tezi), New York, 1914

Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul, 2009

Yıldız, Gültekin, *Osmanlı Devleti'nde Askerî İstihbarat (1876-1914)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019

Zürcher, Erik J., *Turkey: A Modern History*, I.B. Tauris (3rd Edition), London, 2004

VIII. Ansiklopedi Maddeleri

Ágoston, Gábor, & Masters, Bruce, *Encyclopedia of the Ottoman Empire, Facts On File*, Infobase Publishing, New York, 2009

Ágoston, Gábor, “*Ottoman Conquests*”, *The Encyclopedia of Wars*, Ed. Gordon Martel, Blackwell Publishing Ltd., 2012, 1-16

Köprülü, M. Fuad, “*Bayrak*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları Ankara, 1992, Cilt 5: s. 401-420

Özcan, Abdülkadir, “*Harbiye*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 115-119

Yıldız, Gültekin, *Ottoman Military Organization (1800–1918)*, *The Encyclopedia of War*, Ed. Gordon Martel, Blackwell Publishing, 2012, 1-8

IX. Literatür Derlemeleri

Karaman, Mehmet Ali, II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Askerî Matbuatı ve Siyasî Hayattaki Rolü, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017

X. Elektronik Kaynaklar

Beşikçi, Mehmet, *Between Acceptance and Refusal-Soldiers Attitudes Towards War (Ottoman Empire/ Middle East), 1914-18-online International Encyclopedia of the First World War* içinde. <https://encyclopedia.1914-1918->

[online.net/article/between_acceptance_and_refusal -
_soldiers_attitudes_towards_war_ottoman_empire_middle_east](https://online.net/article/between_acceptance_and_refusal_-_soldiers_attitudes_towards_war_ottoman_empire_middle_east)

Dölek-Sever, Deniz, *Propaganda at Home (Ottoman Empire), 1914-18-online International Encyclopedia of the First World War* içinde.

<https://encyclopedia.1914-1918->

online.net/article/propaganda_at_home_ottoman_empire?version=1.0 adresinden
erişildi.

